

اوزبکستان س. س. ر. فنلر آکادیمیاسی، ا. س. پوشکین نامیداکی
قیل و ادبیات انستیتوتی و ابوریحان بیرونی نامیداکی شرق شوناسلیک انستیتوتی

محمود کامشغری

دیوان الغائب البرکات

تورکی سوزلر دیوانی

اوج نوملیک

۱ نوم

ترجیمان و نشرکا طیارلاوچی

فیلولوکیه فنلری کاندیداتی

صالیح مطلبوف

اوزبکستان س. س. ر. فنلر آکادیمیاسی نشریاتی

تاشکند ۱۹۶۰ یل

ИНСТИТУТДАН

Ўзбек миллий маданиятининг тобора гуркираб ўсиши миллий маданият тарихини янада чуқурроқ ўрганиш талабини қўяди. Бой маданий меросга эга бўлган ўзбек халқининг тарихида «Девону луғотит турк» асари алоҳида аҳамиятга эгадир.

XI асрнинг машҳур олими, тилшунос Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») асари ўз давридаги туркий қабилаларнинг луғатини изоҳлашга бағишланади.

Маҳмуд Қошғарий сўзларнинг турли маънолари ва маъно отенкаларини изоҳлаш билан чегараланиб қолмай, турли қабилалар тиллари ўртасида бўлган характерли фонетик ва морфологик фарқларни ҳам кўрсатиб ўтади. Бу жиҳатдан девон фақат изоҳли луғатгина бўлиб қолмай, XI аср тилининг фонетика ва грамматикаси ҳамдир.

Девон XI асрда Ўрта Осиёда мавжуд бўлган туркий қабилалар ва уларнинг тил хусусиятларини ўрганишда ва ҳозирги айрим туркий халқларнинг шаклланиши ва тараққиётини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир. Девон XI асрдати ҳамда ундан олдинги ва сўнгги даврдаги ёзма ёдгорликларни тушуниш ва ўрганиш учун қимматли бир қўлланма бўлиб қолади.

Девоннинг таржимаси ва нашрга тайёрлаш иши институтнинг старший илмий ходими филология фанлари кандидати Солиҳ Муталлибов томонидан бажарилган.

Девон уч китобдан иборат бўлиб, ҳар бир китоб алоҳида изоҳ ва комментарийлар билан таъминланади. Китобда учрайдиган айрим сўз ва тушунчаларга ўз ўрнида изоҳ бериб ўтилади. Изоҳ ва комментарийлар ҳам С. Муталлибов томонидан тузилгандир.

«Девону луғотит турк» ўзбек тилига биринчи мартаба таржима қилинаётир. Шу сабабли бу нозик ва мураккаб ишда баъзи бир камчиликларнинг бўлиши табиийдир. Бу ҳақдаги мулоҳаза ва хоҳишлар Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Тил ва адабиёт институти адресига юборилишини сўраймиз.

XI АСРНИНГ БУЮК ФИЛОЛОГЛАРИ ВА УЛАРНИНГ НОЁБ АСАРЛАРИ

XI аср давомида яшаган ва ижод қилган олимлар ҳамда улар номонидан яратилган асарлар Ўрта Осиё халқлари ва уларнинг тиллари тарихида, шу жумладан ўзбек халқи ва ўзбек тили тарихида алоҳида ўрин тутади.

XI асрнинг II ярмида қорахонийлар давлатининг маъмурият чегараси анча кенгайган, унинг сиёсий, иқтисодий ва маданий даражаси кўп жиҳатлардан мустаҳкамланган эди. Бу даврда Юқори Чиндан Фарғона, Таркан, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территориянинг ҳаммаси Буғрохон тасарруфига ўтган эди.

Шуни ҳам алоҳида қайд қилиб ўтиш зарурдирки ҳозиргача мавжуд тарихий асарларда Буғрохон фақатгина Испижоб ва Тирознинг волииси қилиб кўрсатилган. Бу қарашда икки хил аниқсизлик бор:

1. Тироз билан Испижоб икки шаҳар деб берилган, ҳақиқатда эса Тироз ва Испижоб айрим-айрим икки шаҳар эмас, балки биргина шаҳарнинг турли номларидир. Бу шаҳар у даврда Испижоб, Сайрам, Тироз, Мадинатул бэйзо номлари билан юритилар эди. Юқоридаги кўрсатмада Буғрохон фақат биргина шаҳарнинг волииси бўлиб қолади. Бу ҳақиқатга хилофдир..

2. Бу даврда Буғрохон ёлғиз Испижоб ва Тирозгагина воли бўлиб қолмай, балки шу билан бирга Қашқардан тортиб Бухорога бўлган жойлар унинг тасарруфида бўлган. Баласоғунда ёзилган «Қутадғу билик» асарининг Буғрохон номига ёзилиши, ҳатто у асарда бу катта территориядаги халқлар тили Буғрохон тили деб аталиши, яъни бу даврдаги тилнинг унинг номи билан аталиши ҳам унинг бу территорияларда ҳукмронлигини, унинг нуфуз ва эътибори қанчалик баланд бўлганини исботлайди.

Маҳмуд Кошғарий асарида Бухорога яқин «Сигунсамур» деган жой Бугрохон томонидан Чозан деб аталгани кўрсатилади. Бу хил фактлар Бугрохоннинг Қашқардан тортиб Бухорога қадар чўзилган катта территорияда ҳукм сурганидан дарақ беради.

Бу даврда шаҳарларда ўтроқ ҳаёт кечирувчилар кўпайиб, ҳунармандчилик: бўз, ипак кийимлик тўқиш ишлари, бўёқчилик, сиркорлик, қулоччилик, заргарлик, дурадгорлик, ковшдўз, маҳсидўзлар ўша даврга мос бир системага тушган, деҳқончилик, боғдорчилик, чорвачилик билан шуғулланувчилар катта қатламни ташкил қила бошлаган эдилар. Бу хил ҳунармандлар учун хомашё тайёрловчи касб эгалари ҳам юзага келган эди. Бу даврда кемасозлик ҳунари ҳам маълум даража йўлга қўйилади, савдо-сотик ишлари ҳам анча кенгайди. Мамлакат ҳаётида юзага келган бу ўзгаришлар ёлғиз бир шаҳар кишиларининг эмас, балки турли шаҳар халқларининг ҳам бир-бирлари билан алоқа ва муносабатларини ривожлантиришга йўл очди. У даврнинг тил қурилишида ҳам катта воқеа юз берди. Мамлакатда маданий ҳаёт юқсала бориши натижасида, бу даврда бир қанча тарихий, тиббий, бадний асарлар билан бирга икки гигант филологик асар: 1) «Қутадғу билик», 2) «Девону луготит турк» асарлари майдонга келди.

Юсуф Хос хожиб ва унинг дидактик асари «Қутадғу билик» ҳақида

«Қутадғу билик» Баласоғуннинг улуғ шоири Юсуф Хос хожиб томонидан тўрт юз олтмиш иккинчи йили (ҳижрий ҳисоби билан) ёзилди. Асар қорахонийларнинг феодал давлатида юзага келган янгиликларга йўл-йўриқ кўрсатиш, уни узоқ сақлаб қолиш, уни мустаҳкамлаш мақсадида ёзилган. Шунинг учун автор асарда ана шу мақсадга хизмат қилувчи бир қанча сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва ахлоқий-тарбиявий масалаларни қамраб олишга интилган. Чунончи, унда давлатни идора қилиш усуллари, давлат арбобларининг феъл-атвори, ахлоқи қандай бўлиши, давлат қурилиши масалалари, жамият аъзолари орасидаги муносабат масалалари, у даврда юзага келган турли табақалар ва шу кабиларнинг аҳамиятини кўрсатиш, иқтисодни тиклаш, хўжаликни ривожлантириш каби қатор масалаларни ўша давр талаби асосида изоҳлаб берган. Юсуф Хос хожиб ўзининг зўр илмий қудрати туфайлигина бундай гигант асарни яратишга муваффақ бўлган. Асарда берилган маълумотлар Юсуф Хос хожибнинг бизга ўз замонининг ёлғиз улуғ шоири бўлганидангина эмас, шу билан бирга у тарих, тиб, риёзиёт ва бошқа кўп фанлардан хабардор зўр фозили бўлганидан ҳам дарак беради.

XI асрнинг етук шоири, олими Юсуф Хос хожиб томонидан ёзилган бу асар Ўрта Осиё халқларининг, шу жумладан, ўзбек

вақтининг узоқ ўтмишини ҳар томонлама илмий асосда ёритиш учун муҳим бўлганидек, ўзбек адабиёти ва тили тарихини ўрганиш учун ҳам чексиз муҳимдир. «Қутадғу билик» ҳам жиҳатдан катта, жанр жиҳатдан у давр учун тамом янги ва биринчи асар эди. Шунинг учун бу асар автор олдига асар тили (адабий тил) асосида катта талаблар қўйди. Ёзувчи у даврда тарқоқ қабилалар орасида мавжуд бўлган тил фактларини, тил хусусиятларини пухта ҳисобга олиши, келажакдаги тил тараққийсига хос хусусиятларини қабул қилиши, халқ оmmasининг сўз қўллашдаги практикасига сўяниб ишлаши, стилистик силлиқликка катта аҳамият бериб, унга риоя қилиши зарур эди. Бу масалаларни Юсуф Хос ҳожиб ўз асарида муваффақият билан бажарди. Унинг асари ўз даври учун тенгсиз асар даражасига кўтарилди. Уни кўпгина халқлар севиб ўқидилар. Шунинг учун бу асар, бир тарафдан, ушш давр тилини системага солишга, мустаҳкамлашга хизмат қилган бўлса, иккинчидан, бу асар кўпгина янгиликлар билан адабий тилни ривожлантиришга ҳам хизмат қилди. «Қутадғу билик» асарида у даврда мамлакатда юзага келган янгиликлар тил фактлари асосида акс эттирилган. Иккинчи хил қилиб айтганда, «Қутадғу билик» асарининг тили у даврда алоҳида босқичга кўтарилган ёзув тили—адабий тилдан намунадир. Маълумки, айрим адабий асар тили бирор марказлашган шаҳар, ўлка ёки бир неча қабилалар орасидаги яқинлик муносабати билан юзага келган бошланғич умумий тилга мансуб бўлиши мумкин. «Қутадғу билик» тили нимага, ўша даврдаги қандай ва қайси шевага асосланган? Афсуски, бу муҳим масала ҳануз жиддий ўрганилмаётган. Шунинг ҳам айтиш керакки, бу муҳим масала, яъни XI асрдаги адабий тил ҳақида ҳозиргача турли хато фикрлар ва талқин тахминлар ҳукмронлик қилиб келмоқда. Айниқса у даврнинг адабий тилига ҳоқоний туркларнинг тили асос бўлган деган қарашлар, тахминлар борки, бу нарса беҳад қўпол хатодир. Бу нарса фанга зид ва ҳақиқатдан узоқдир, чунки бу қарашга кўра бир тўда қолоқ феодал маъмурияти, сарой ходимларининг тили у давр тилига асос солган бўлиб чиқади. Бир қисм қолоқ феодал консерватория тилини пухта бир системага тушган, у давр тилига асос бўлган деб қараш тамоман тўтуриқсиздир. Ахир, у даврда кўпгина майда ҳунарманд табақалари юзага келган, жамият аъзолари орасидаги алоқа ва муносабат кучайган эди. Бу томондан «Қутадғу билик» тилини пухта ўрганиш, унинг қайси тилга асосланганини илмий асосда исботлаш — тарихда катта аниқлик яратилиши ва бу соҳада содир бўлган қўпол хатоларга хотима беради.

Маълумки, у даврда бир қанча қабилаларнинг ўзаро маданият, сиёсий, иқтисодий алоқалари учун марказ бўлиб хизмат қилган шаҳар ва ўлкалар анча бор эди. Қорахонийлардан олдинги

пойтахт Самарқанд, Бухоро, Ҳзганд (қорахонийлар пойтахти), Тошкент, Қашқар, Баласоғун, Барсағон, Сайрам ва бошқалар шулар жумласидандир. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» номли асарида ана шу шаҳарларнинг ўзига хос сўзлари (лаҳжавий сўзлар) ҳам изоҳланган. «Қутадғу билик» тили шуларнинг бирортаси таъсирида ҳам қолмаган. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида у даврдаги жуда кўп қабилаларнинг қабилла тиллари ва алоҳида шароитда бир-бирлари билан бўлган муносабатлар натижасида юзага келган бошланғич умумий бир тил, масалан, Ҳғуз группаси, қипчоқ группаси, чигил группалари ҳақида ва уларнинг бошланғич ҳолда умумлаша бошлаган тиллари ҳақида мукаммал маълумот берган. «Девону луғотит турк»даги маълумотларга кўра, чигил қабиласи катта территорияда яшовчи кўп нуфузли қабилла эди. Улар Ҳрдукентда, Барсағон қуйисидаги Қаёсда, Сайрам ёнидаги шаҳар ва водийларда яшар эдилар. Чигиллар у даврда катта ўрин тутган яғмо, тухси қабилалари билан қўшни яшар эдилар. Масалан, чигиллар яшайдиган Қаёс шаҳрининг юқорисидаги Соблиғ қаёс, Урунғ қаёс қалъаларида тухсилар яшар, Тироз қуйисидаги шаҳарларда яғмолар яшар эдилар. Бу қабилаларнинг бир-бирига муносабати яқин эди. Уларнинг тилларида ҳам яқинлик—бирлик юзага кела бошлаган эди. Уларнинг тиллари бошқаларга нисбатан турли хил термин ва сўзларга бой эди. Ҳатто булар тили билан Ила, Иртиш, Ямор водийларидан Юқори Чингача бўлган территорияларда яшовчи қабилалар тилида ҳам умумийлик юзага келган эди.

Маҳмуд Кошғарий Ҳғузлар Жайҳундан тортиб Қуйи Чингача бўлган қабилаларнинг ҳаммасини чигил деб атайдилар, деб кўрсатади ва бу қарашнинг хато эканини, бу ерларда жуда кўп қабилалар бор деб уқтиради.

وَأَنَّ الْغَزِيَّةَ سَمَّتْ جَمِيعَ التُّرْكِ مِنْ لُدُنْ
جِيحُونَ إِلَى الصَّيْنِ الْأَعْلَى جِكَلْ وَذَلِكَ خَطَأً.

(қаранг: «Девону луғотит турк» I т., 330-бет.

Ҳғузларнинг бу қарашини тўғри бўлмаса ҳам, бу қараш чигилларнинг у даврда тутган алоҳида ўрнини кўрсатиш учун муҳимдир. Акад. В. В. Радлов урхун обидаларини уйғур ҳукмдорининг бобоси номига ёзилган деб келингани хато эканини, бу ёлгорлик чигил топфасининг бобоси Манғубей номига ёзилганини уқтиради. (Радлов, XXVI бет). Ҳақиқатда чигиллар тарихий асарларда хунлар авлоди деб кўрсатилади. Девонда чигил Искандар Зулқарнайн юриш қилган вақтлардаёқ кўп нуфузли халқлардан ҳисоблангани ҳақида маълумот бор. Навоий маълумоти ҳам шунини тасдиқлайди. Искандар Зулқарнайн юришида Навоий фақат чигил ва яғмоларни тилга олади:

Чигил бирла ягмодин айлаб убур.
Нучукким чамандин собову дубур.

(Хамса, Шомурод котиб нухаси, 400-бет).

Тарихчи Ибнул Асир Самарқандга қилинган ҳужумда чигил аскарлари бошчилик қилганини ёзади. Ҳар ҳолда чигил қабиласи тили у даврдаги қўшни диалектлар тилини умумлаштириш учун асос бўларлик имкониятга эга бўлган эди. У бир шаҳар халқи билан иккинчи шаҳар халқи орасида, ўлка ва қишлоқ халқлари орасида кучайган турли муносабатларда бирлаштирувчи роль ўйнай бошлаган эди.

«Қутадғу билик» ана шу чигил қабилалари тили асосида ёзилган. Юсуф Хос хожиб бу асари билан ана шу тилдаги умумийликни яна мустаҳкамлади. Масалан, у даврда қабилалар тилида фарқли талаффуз қилинадиган ва турлича ёзилган сўзлар талаффузида ва имлосида бир хиллик яратди. Чунончи ёғоч, уят каби бир қанча сўзлар у давр қабилалари тилида бир неча хил талаффуз қилиниб, бир неча хил ёзилар эди. Бу асар ана шу хил сўзларнинг имлосида ҳам, талаффузида ҳам бирлик юзага келтиришга хизмат қилди. Бу асар у давр тилида бўлган турли хил морфологик ва грамматик хусусиятларни яна янги сўзларда қўллаб, бу ҳодисаларни тилда маълум грамматик ва морфологик қондалар сифатида танитишга ва бунини умумлаштиришга хизмат қилди. Масалан, -чи аффиксини олайлик. Бу аффикс XI аср тилида отларга қўшилиб, от ясалишида (кенг миқёсда) актив аффикс сифатида қўлланар эди. Лекин Маҳмуд Кошғарий бунини алоҳида аффикс сифатида кўрсатмаган, унинг айрим сўзларга берган изоҳидан -чи аффиксини касбни англаувчи аффикс деб тушунгани маълум:

أَمْ الْعِلَاجُ وَمِنْهُ يُقَالُ لِلْمَعَالِجِ أَمْجِي

Таржимаси: «Эм — даво, дори демакдир, шунинг учун даволоччи эмчи дейилади».

Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотига кўра, бу аффикс у даврда ёлғиз касб англаувчи аффикс вазифасидагина ишлатилган. Ҳолбуки у кенгроқ маънода, яъни фақат касб, ҳунар эгаси маъносидагина эмас, балки бирмунча кенгроқ функцияда қўлланган. Лекин Маҳмуд Кошғарий бу қарашга қўшилмаганлигини ёзган.

تِيْمَجِي الْخَمَارُ وَبَعْضُ النَّاسِ يُسَمُّونَ تَاجِرَ الْخَيْزِ تَيْمَ وَالْأَوَّلُ أَصَحُّ تِيْمَجِي الْخَمَارُ وَبَعْضُ النَّاسِ يُسَمُّونَ تَاجِرَ الْخَيْزِ تَيْمَ وَالْأَوَّلُ أَصَحُّ لِأَنَّ الْجَيْمَ وَالْيَاءَ سِمَتَانِ لِلْمُحْتَرَفِينَ (Девон, III т., 99-бет).

Таржимаси: «Тимчи ичимлик тайёрловчи демакдир. Баъзи одамлар бу сўзни ичимлик сотувчи маъносида ишлатадилар. Биринчи маъно тўғридир. Чунки -чи аффикс фақат касб-ҳунар эгаси маъносинигина англатади, холос».

Кўринадики, Маҳмуд Кошғарий -чи аффиксининг маъноси ўша тилда анча кенгайганини ҳисобга олиб етмаган. Ҳақиқатда у тил тилида бунга мисоллар кўп эди. Уларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1. -чи аффикси сифатларга қўшилиб, алоҳида қилиқлилиқ мазмунини англатган:

«Узун+чи+г узундан йироқ тут, соқин»¹. Гапни чўзадиган эзма одам маъносида қўлланган узун+чиғ сўзи ана шу -чи аффикси билан ясалган исмдир.

2. Бирор касб-ҳунар эгаси маъносини англатган:

«Темурчи, тоғочи, ўтукчи, сучи,
Чоғирчи, подачи ё ўқчи, ёчи»².

3. Бирор мансаб, даражани билдиради: ағичи — идишчи, ошхона бошлиғи; битикчи — котиб, секретарь.

«Ағичи удуғ бўлса, иш ўртамаз»³

«Идишчи боши кўр ўшандоғ керак»⁴

«Битикчи керак ўз қамуғ хат билир»⁵.

XI аср тилида феълдан от ясовчи аффиксларнинг яна бири -ғу, -ғу, -ғу аффиксларидир. Лекин булар кўпинча-ғу ҳолида учрайди. Шунинг учун Маҳмуд Кошғарий фақат -ғу формасини кўрсатган.

Бу аффикс ҳақида Маҳмуд Кошғарий шундай ёзди:

عَوْحَوْفٌ يَدْخُلُ فِي الْأَفْعَالِ عَلَى بِنْتِهِ الْأَمْرِ فَيَكُونُ الْكَلِمَةَ اسْمَ الْمَكَانِ أَوِ الزَّمَانِ
أَوِ الْأَلَةِ يُقَالُ مِنْهُ بَرَعَوْ بِرِ أَيِّ وَقَتِ الدَّهَابِ تَرَعَوْ بِرِ أَيِّ مَكَانٍ إِلَّا قَامَتَهُ.⁶

Таржимаси: «-ғу аффикси феъл ўзақларига қўшилиб, жой, вақт ва қурол отларини ясайди: борғу ер — борар жой, турғу ер — турар жой каби».

Кўринадики, Маҳмуд Кошғарийнинг бу таърифида -ғу аффиксининг функцияси анча тор. Шу билан бирга, бу изоҳда Маҳмуд Кошғарий ҳозирги тилдаги сифатдошларни исм деб берган. Чунки Маҳмуд Кошғарий феъл ва ёрдамчи сўзлардан бошқа ҳамма сўзларни ҳам отлар туркумига киритган. Бизнинг текширишларимиз, Қутодғу биликдаги тил фактлари XI аср тилида -ғу аффиксининг функцияси анча кенг эканини кўрсатади.

XI аср эзма ёдгорликларида бу аффикс билан ясалган сўзларнинг функция ва маъносига кўра уларни қуйидагича кўрсатиш мумкин:

¹ «Қутадғу билк», В. В. Радлов нашри, 1910, 446-бет.

² Шу асар, 284-бет.

³ Шу асар, 242-бет.

⁴ Шу асар, 255-бет.

⁵ Шу асар, 242-бет.

⁶ Девону луготит-турк, III т. 158-бет.

1. Қеласи замон сифатдоши вазифасида:

«От тушоғу бўлди»⁶ — от тушовладиган, от оёғига тушов-соладиган вақт бўлди. «От бўшуғу бўлди»⁷ — отни арқондан бўшатадиган вақт бўлди.

«Ош ичқу чиқардим, едирди кўруб»⁸ (ичиладиган).

«Еғу, кийғу, минғу от айғир сулук»⁹ (ейиладиган, кийиладиган, миниладиган).

2. Феълга қўшилиб улардан абстракт от ясайди: Еғу — ейиш, ичқу — ичиш каби:

«Эди терс турур бу ош ичқу. еғу»¹⁰. Бу овқатни ейиш, ичиш потўғридир.

«Қатиг орзулади сени кўргуга»¹¹,

«Мени элчи этди ўқиб элтқуга»¹².

3. Феъл ўзагига қўшилиб, зарурлик мазмунида қўлланар эди:

«Яна борғу эрса боройини ўзум»¹³ — Агар яна бориш керак бўлса, ўзим борай.

«Қотилғу, қорилғу, улашғу керак»¹⁴. «Надак қилғу айғил кенгаш бер менга»¹⁵.

4. Феъл ўзагига қўшилиб, миқдор мазмунини англатар эди:

«Эгин бутқу казим қорин тўйғу ош»¹⁶ — Эгним битарлик кнйим, қорним тўярлик овқат.

Бу мисрада битқу — битарлик, тўйғу — тўярлик мазмунида маълум миқдор маъносини билдиради.

5. Бу аффикс орқали ясалган от ўзакдан англашилган ишни бажарувчи маъносини англатади: Қутатғу — қут+ат+ғу; қут — бахт, атғу — берувчи, қутадғу қутадғу) — бахт берувчи, бахтлан-тирувчи маъносидадир. Қанағу — қанатувчи, ништар.

6. Қурол номини англатади: супурғу — супурги, тирағу — тиргович, козоку — ўт кавлайдиган асбоб — косов, буқоғу — ўғ-рилари бўгадиган сиртмоқ.

Демак, «Қутадғу биллик» асари сўз ясовчи аффикслар функциясининг тилда стилистик кенгайиб боришига тўлиқ ва аниқ намуналар берган, бу усулни ривожлаштирган ва тилда бу ҳолатни пухта системага тушириш учун катта хизмат қилган.

Бу асар тилда кўпгина стилистик янгилликлар яратди:

^{6,7} «Девону луғотит турк», 393-бет.

⁸ «Қутадғу биллик», 426-бет.

⁹ Шу асар, 390-бет.

¹⁰ Уша асар, 216-бет.

¹¹ Уша асар, 297-бет.

¹² Уша асар, 260-бет.

¹³ Уша асар, 244-бет.

¹⁴ Уша асар, 379-бет.

¹⁵ Уша асар, 355-бет.

¹⁶ Уша асар, 297-бет.

1. Синонимларни ёнма-ён қўллаш билан:

«Бу қул-гунг от адғир бу ер-сув қамуқ
Товар — нанг барин қил узунга улук».

2. Икки сўзни ёнма-ён қўллаш йўли билан жуфт от ясалиб, бу икки сўз ўз мазмунидан бошқа абстракт маънони ифодалайди. Масалан, ўғил-қиз сўзини зурриёт маъносиди; сарой-қарши сўзини иморат, ускуна, мол-мулк маъносиди; от-устом сўзини мол-ҳол ва олтин-кумуш маъносиди; куч-қувват сўзини имконият маъносиди; тун-кун сўзини сутка маъносиди; йил-ой сўзини доим маъносиди қўллаган.

Мисоллар:

«Сарой-қарши, ер-сув санинг бирла йўқ»,
«От-устом қиз-ўғлок санинг бир йўқ»¹⁷.
«Бу куч-қувват ишлат илик ишига»¹⁸.
«Удин ётма тун-кун иши қил анинг»¹⁹.
«Йўриқли киши йўлда қолмас йил-ой»²⁰.

Сийрак бўлса ҳам, бу асарда лексик-синтактик асосда от яса-лиши намуналари берилди:

«Улугдан керакдир кичикка салом»²¹.

Бу мисрада қўлланган улуг, кичик сифатлари лексик-синтактик асосда отга кўчган.

«Қолди ёвуз уюқ кўриб эвни йиқор».

Бу мисолдаги келаси замон феъли йиқор бажарувчи от функция-сидадир.

«Бу ҳолиғ кўрардин манинг бу кўзум».

Бу мисрада кўрар феъли абстракт от — кўришига айланган.

Айниқса бу асар синонимларни қўллашда ва янги синоним-лар ишлатишда тилда муайян стилистик система юзага келиши-га ҳам асос бўлди. Масалан, XI асрга қадар олим сўзи маъноси-да асосан билка сўзигина қўлланиб келинган бўлса, бу асарда шу билан бирга билликлик, ўқушулуғ, олим сўзлари ҳам қўллана бошлади:

«Неку тер эшиткил тожик билкаси,
Билликлик кишилар кишиси бўлуғ,
Уқушулуғ кишидан кишилик келур.

Ориғин тила, борча ички, еғи,
Қорин тўйғуча е комуғ ел, ишим».

¹⁷ «Қутадағу биллик», 486-бет.

¹⁸ Шу асар, 488-бет.

¹⁹ Шу асар, 507-бет.

²⁰ Шу асар, 402-бет.

²¹ Шу асар, 428-бет.

Хуллас, бу асар XI аср қабилавий тилларини бирлаштиришга, у тилини ривожлантиришга катта ҳисса қўшиди. Бу асар тили пухта системага тушган адабий тил сифатида ҳаммани эргаштирувчи асос ва намуна бўлди. Албатта, ҳар хил фарқларда бирлик юзага келиши узоқ вақтни талаб қилади. Турли хил адабий ва илмий асарлар жонли тиллардаги кучли алоқа таъсирида юзага келади. Лекин бу асар маълум масалаларда умумийлик яратди ва маълум масалаларга умумийлик яратиш учун замин ҳозирлади.

Бундан ташқари, «Қутадғу билик» ўз даврининг юксак бадвий асари сифатида ҳам бениҳоят муҳим ҳужжат. Чунки у энг эски адабий асар намунаси сифатида сўнгги босқичлардаги ёзувчиларга ҳам ўз таъсирини кўрсатган, сўнгги давр ёзувчилари ундан фойдаланганлар. Шунинг учун бу асар сўнгги давр ёзувчилари асарларида учрайдиган адабий таъбирлар, поэтик образлар, рамзли ишоралар, шеърятга хос услуб ва иборалар ва ҳатто айрим номлар каби бир қанча масалаларнинг моҳиятини очишга ҳам ёрдам берувчи бениҳоят муҳим асардир.

XI Асрнинг улуг тилшунос олими Маҳмуд Кошғарий

XI асрда бир шаҳар билан иккинчи шаҳар халқлари, бир қабила билан иккинчи қабила аъзолари ўртасида алоқа ва муносабатлар кучаяди, бироқ тилда хилма-хиллик ҳукмрон эди. Тилда мавжуд бўлган хилма-хилликларга барҳам бериш, тилда маълум нормалар яратиш каби улуг ва ғоят шарафли ишга эҳтиёж туғилади. Ана шу талабга жавобан Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғотит турк» асарини ёзди.

* * *

Урта Осиё халқларининг атоқли фарзанди Маҳмуд Кошғарий XI асрда яшаб ижод этди. Унинг бебаҳо «Девону луғотит турк» асари у давр маданий ҳаётида ва тилшунослик тарихида алоҳида саҳифа очди. Унинг асари ўз даври учун бениҳоят катта воқеа бўлгани каби, туркология фани соҳасида ҳам биринчи намуна бўлди. Маҳмуд Кошғарий туркология фанининг дастлабки устоди бўлди, туркологиянинг махсус фан сифатида ривожланишига асос солди. Шунинг учун ҳам у аллақачонлар жаҳон миқёсида буюк олим сифатида танилди. Туркологлар, тарихчилар, адабиётшунослар, археологлар ҳануз унга улуг устод сифатида чуқур ҳурмат билан қараб ёнлашадилар, унга асосладилар.

Афсуски, бу улуг олимнинг муҳим асари ҳанузгача жамоатчилик назаридан четда қолиб келган ва жиддий ўрганилмагандир.

Бу ҳол «Девону луғотит турк» асари ҳақида баъзи тутуруқсиз фикрлар тарқалишига ва асар автори шаънига айрим бўҳтонларнинг юзага келишига ҳам сабабчи бўлган. Баъзилар Маҳмуд Кошғарий туркий сўзларни арабчалаштириб, бузган десалар, баъзи бировлар, асар арабчадан таржима қилинган, деб масъулиятсизлик билан Маҳмуд Кошғарий ва унинг асарига туҳмат қилганлар. Масалан: немис туркологи Бергштрессер девонни 850 ҳижрий йилда вафот этган Абу Иброҳим ал Форобийнинг арабча «Девонул одоб» деган асарининг таржимаси, деб ёзган²². Бу хил тутуруқсиз фикрларнинг пайдо бўлишига қисман асарнинг кенг тарқалмагани ва жиддий ўрганилмагани сабаб бўлди. Ахир, у ҳақда ҳануз бир жиддий илмий текшириш ишини кўрсатиш қийин. Шунинг учун биз дастлаб улуғ олим Маҳмуд Кошғарийнинг шахсияти ҳақидаги мулоҳазаларимизни айтишни мувофиқ топдик.

Маҳмуд Кошғарийнинг тўлиқ исми: Маҳмуд Ибнулҳусайн ибн Муҳаммадил Кошғарийдир. Унинг бобоси Қашғарда туғилган бўлса ҳам, асосан Баласоғунда ҳаёт кечирди. Унинг туғилган йили аниқ бўлмаса ҳам, девон ёзилган вақтларда (1068 йилда) анча ёшларга боргани аниқдир. Чунки девон устида у узоқ йиллар ишлади, дастлаб у кўп йиллар юртма-юрт кезиб материал тўплади, Юқори Чиндан бошлаб бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территорияни бирма-бир кезиб чиқди ва бу катта территорияда яшаган уруғлар, қабилалар, халқларнинг ўзини, уларнинг касб-корларини, турар жойларини, нуфузларини аниқлади ва уларнинг тилларини синчиклаб ўрганди. Натижада у шунча катта территорияда яшаган барча қабилаларни ва уларнинг тилларини жуда пухта ва мукаммал аниқлашга муваффақ бўлди. Ҳатто у ҳар бир сўзнинг қайси қабилага тегншли эканини, сўзларнинг қадимги ва ҳозирги вариантларини, сўзларнинг маъно ва шаклларига доир хусусиятларини, сўзлар талаффузида қабилалар орасидаги мослик ва фарқларни ҳар томонлама аниқлаб чиқди ва ниҳоят тартибга солди. Шундай узоқ ва чидамли меҳнат натижасида у ўзининг «Девону луғотит турк» деб аталган бебаҳо асарини яратди. Унинг бундан олдин ёзган *جواهر النحو في لغات الترك* «Жавоҳируннаҳви филуғотиттурки — туркий тилларнинг наҳв қоидалари» деган асари ҳам бор эди. Афсуски, бу асар бизга етиб келмаган, бу асар яна ҳам мураккаброқ эди, у асар яна ҳам кўпроқ вақтни олган эди, шунинг учун Маҳмуд Кошғарий девоннинг охирида: «Бу китоб умримнинг охирига етказди»,— деб ёзди. Мана шуларнинг ҳаммаси девон ёзилган вақтларда Маҳмуд Кошғарий-

²² Востокведческий литературный журнал, т., 24, стр. 154.

нинг анча ёшларга борганидан, кексалигидан, унинг XI аср бошларида туғилганини тахминлаш мумкинлигидан дарак беради.

Маҳмуд Қошғарий ўзининг боболарини сўз бошидаги «а»ни «ҳа» қилиб сўзловчи қабилалардан деб кўрсатган. Бу кўрсатма унинг қайси қабиладан эканини аниқлаб бермаса ҳам, унинг жуда илгариги даврлардан шу территорияда катта ўрин тутган бир қabila фарзанди эканини жуда аниқ кўрсатиб беради. Чунки қадимги ёзма ёдгорликларнинг тил фактларига кўра ҳам, ҳозирги тил фактларига кўра ҳам бу хил тил хусусиятига эга бўлган қабилалар жуда кўпчиликини ташкил қилади. Бу қabila девон ёзилган даврга нисбатан борган сари кенг ўрин олган ўзбек қабилаларининг биридир. Навоий давридаёқ бу қabila, катта нуфуз қозонган эди. Девон ёзилган вақтда у қabila тилида асосан «а»ни «ҳа» қилиш кўринган бўлса, Навоий даврида «ў»ни «ҳў» қилиш «о»ни «ҳо» қилиш ва «у»ни «ҳу» қилишгача кенгайганлиги Навоий асарларида аниқ кўринади. Ўл — ҳўл, ўкуз — ҳўкуз, ович — ҳович, улкар-ҳулкар каби. Ҳозир булар Қорақалпоғистон АССР ва Қурамада, Фарғонанинг айрим районларида, Қорабулоқ ва Бошқа жойларда яшайдилар. Маҳмуд Қошғарий ана шу қабилалар фарзандидир.

Маҳмуд Қошғарийнинг қаерда, қачон ва қанча ўқигани ҳақида аниқ маълумот йўқ. Туркий тиллар соҳасида биринчи марта қондалар яратган, етук олим Маҳмуд Қошғарий, ҳеч шубҳасиз, ўз даврининг энг юқори маълумотли олим ва фозилларидан эди. У араб тили, араб адабиётини, форс адабиётини жуда асосли егаллаган эди. У гоёт принципли, тақлиддан узоқ, масалани фактлар асосида ҳар томонлама пухта ўрганиб иш қилувчи алоҳида шахс эди. У илмга, хусусан тил илмига қаттиқ эҳтирос қўйган олим эди. Унинг девон ёзиш устидаги хатти ҳаракатлари шуни исботлайди. У ёзади: «Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирғизларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқладим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим, бўлмаса мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта мутахассисларидан, хуш фаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим («Девону луғотит турк, I т., 9-бет»). Шунинг ўзи ҳам Маҳмуд Қошғарийнинг иш тартибни нечоғлик пухталигини, ўз ишида пухта илмий метод қўллаганини, тил фактларига тўғри ёндашганини, ишга ўта кетган ҳарислигини, эҳтиёткорлигини, ўз даврининг улуғ тилшуноси эканини яққол кўрсатувчи фактдир.

Маҳмуд Қошғарийнинг узоқ вақтлар юртма-юрт кезиб тўплаган материаллари унга, биринчидан, ўша давр тилини ҳар то-

монлама ёритишга имконият туғдирган бўлса, иккинчидан, бу усул билан бор тил фактлари асосида пухта илмий ҳулосалар чиқаришга ҳам йўл очди. У материаллар Маҳмуд Қошғарийга, у давр тилининг фонетикасини, лексикасини, морфологиясини, диалектологиясини жуда пухта ва тўла илмий асосда изоҳлаб беришга асос бўлди. Маҳмуд Қошғарий ўзининг иш методи билан ҳам намуна бўларлик оригинал олим эди. Девонда берилган изоҳларга кўра у асарни ишлашга киришишдан бошлаб қандай тамомлаш ва қандай усул қўллаш ва бошқа масалалар ҳақида узоқ фикр юритди ва иш усулини пухта планлаштирди. Шунинг учун ҳам у давр учун бениҳоят улуғ ва мураккаб ҳисобланган бу катта асарни ўз вақтида охирига етказишга муваффақ бўлди. Ахир у даврда луғатчилик соҳаси янги масала эди. Луғат тўплаш, сўзларни изоҳлаш, зарур ўрнларга мисоллар топиш, алифбе тартибига солиш ва бошқа луғатчиликка доир яна кўп ишларнинг ҳаммаси янги иш эди. Ана шуларнинг ҳаммасини унинг бир ўзи бошлади ва кутилгандан ортиқ даражада сифатли қилиб тамомлади. Бунда унинг иш бошидаги пухта плани ва ўз олдига қўйган вазифани қўнт билан ишлаши, унда бўлган зўр лингвистик истеъдод (дид) катта ёрдам берди.

Асар ёзиш устида тузган планига мувофиқ у дастлаб кўп йиллар юртма-юрт юриб халқ оғзидан луғатлар тўплади. Сўнг уларни ўзига хос бир усулда тартибга солди ва ниҳоят уларни керагича изоҳлаб, керакли мисоллар билан таъминлади. Бу хил иш усули унга луғатларни изоҳлаш ишини осонлатиш, сўзларни тўла илмий асосда тўғри изоҳлашга ёрдам бериши билан бир қаторда, асарга у яна кўп янги масалалар орттиришга, асар мундарижасини яна ҳам турли лингвистик қондалар билан бойитишга имконият туғдирди. Натижада Маҳмуд Қошғарий йирик лексиколог сифатида у давр тилининг бутун лексик хусусиятларини аниқлашга муваффақ бўлди. Унинг асарида омоним ва синонимлар, антоним ва метатезалар, сўзларда тўлиқ ва қисқа вариантлик, диалектал лексика ва бошқа кўпгина лексик хусусиятлар биринчи мартаба лексиканинг мустақил бўлимлари сифатида изоҳлаб берилди. Унинг асарида бу масалалар махсус бўлимлар сифатида изоҳланмаган. Чунки луғат китобида бу хил масалаларни алоҳида изоҳлаш қондага хилоф эди. Лекин Маҳмуд Қошғарийнинг сўзларни изоҳлашда тутган пухта илмий методи йўл-йўлакай бўлса ҳам, бу бўлимларни махсус бўлим ҳолида ифода-лаб бери олигандан дарак беради. Масалан, девонда ун, тўрт каби жуда кўп сўзлар кўп маъноли омонимлар экани, табиб маъносида эмчи, ўғочи каби теги қўллашувчи кўпгина синоним сўзларнинг кўрсатиб берилган.

У сўзларни изоҳлашда ҳам ўзига хос алоҳида маҳорат кўр-

лигини уқтириш, бу хусусият тилда муҳим қонунлардан эканидан хабардор қилишдир. Бу усулни у кўпгина масалаларда, қофия ва вазн масалаларида, грамматик хусусиятлар ва мақолларда ҳам қўллади. Шу билан ҳам у ўз асарида тил хусусиятига доир кўп масалаларни қиёсий усул билан ихчам ибораларга сиғдиришга имконият топди. Унинг асарида от, сифат, сон, олмош, феъл, равишдошлар, ҳатто у давр тилидаги кўмакчи ва боғловчилар, ундов ва тақлидий сўзлар ўз ифодасини топди. Асарда сўз турларининг ҳар бири жуда бой фактлар асосида биринчи марта қоида остига олинди. Ҳатто у сўзлар маъноси ҳақида ҳам лингвистикада анча кейин аниқланган хусусиятларни ўша даврдаёқ ўртага қўйди. Сўзларга янги маъно юклаш йўли билан ҳам янги сўзлар ясалишини кўрсатиши шу хил янгилеклардандир. Унинг кўрсатишича, янги сўз тилда ёлғиз аффикслар қўшиш, сўзларни бир-бирига бириктириш йўли билангина ясалмай, яна кўп усуллар билан ҳам ясалар эди. Улардан бири сўзга янги маъно юклаш усули эди. Маҳмуд Кошғарийнинг фикрича, сўзларга янги маъно юклаш усули қуйидагича эди:

1. Сўзларни эид, қарама-қарши маънода қўллаш билан ҳам янги сўз ҳосил бўлади. Масалан, сучик сўзи олдин ширинликкагина қўлланиб, сўнг аччиғ таъмлик ичкиликка қўлланиши шунга мисолдир. У кўр сўзини ҳам ана шундай эидият асосида юзага келган, деб уқтиради.

2. Бугун ўрнида бўлак, бўлак ўрнида бутун қўллаш асосида янги сўз пайдо бўлади. Сабан сўзи илгари қўш ва омовларнинг ҳаммаси маъносида қўлланган бўлса, бу сўз сўнг фақат омовга хосланиб қолиши шундайдир.

3. Сўзлар пайдо бўлиш ўрнига кўра янги маъно англатади, масалан, киши аъзоси маъносидаги ўпка сўзи сўнг аччиғ, ғазаб маъносида қўллана бошлаши шунга мисолдир. Ёмғир маъносида булут ва осмон сўзини қўллаш ҳам сўзлар пайдо бўлган ўрни асосида янги маънога кўчиб, янги сўз ясалишини кўрсатувчи мисолдир. Уғузлар қий-гўнгни оғил дейишлари ҳам, бош сўзи ўрнида соч сўзини қўллаши ҳам шундай. Сўзда янги маъно масаласида Маҳмуд Кошғарий қарашларини бу ерда тўла равишда кўрсатиш ўринли эмасдир. Унда сўзларнинг кўчма маънолари ҳам кенг изоҳланган. Қиз сўзини қиймат маъносида қўллашни мажозий деб кўрсатган. Туғмоқ сўзи илгари фақат одамга нисбатан қўллана эди. Сўнг бу сўз ҳайвонларга нисбатан ҳам қўллана бошлаган. Бу ҳодисани Маҳмуд Кошғарий воқеанинг юзага келишидаги ўхшашлик муносабати билан сўзни истиора усулида қўллаш деб уқтирган.

Хуллас, Маҳмуд Кошғарий ўз асарида сўзга жуда кенг ўрин берди. Уша даврда халқ оғзида қўлланган ҳамма сўзларни тўп-

лади ва уларнинг ҳар қандай жанрларда қандай қўлланишини зўр чидам билан пухта аниқлади. Сўзларга доир ҳар қандай хусусиятини ўз даври тилшунослиги савиясига нисбатан анча кенг ва чуқур, мукамал ифодалаб берди. Шунинг ҳам айтиш керакки, у айрим лексик хусусиятларда ўша давр тилшунослигига хос хато-ларга ҳам йўл қўйди. Масалан, лексик бойликда катта ўрни ту-гувиши қўшни тиллардан кирган сўзларни у манфий ҳодиса деб қаради. Шунинг учун у хил сўзларни ўз асарида беришдан тор-тибди. Лекин шунинг ҳам айтиш керакки, Маҳмуд Қошғарийнинг четдан кирган сўзлар устидаги қараши икки хил эди: 1) турмуш-га кирган асбоб, ашёлар воситаси билан кирган сўзлар. Турли хил хитой, ҳинд, рус кийимлари номлари, овқатлар номи, дори-лар номлари. Буларни у зарур ва фойдали деб ҳисоблади. Шу-нинг учун бу хил сўзларни ўз асарида мукамал изоҳлаб борди. 2) тилда бўлган сўзлар ўрнида бошқа сўз қўллаш. Буни у зарарли ҳисоблади. Масалан, кўзаж ва қумғон сўзлари бўлгани ҳолда ўзларнинг форсча офтова сўзини қўллашлари каби ҳолларни у қаттиқ қоралади.

Маҳмуд Қошғарий ўз даврининг йирик фонетика олими эди. У ўз асарида фонетикани махсус бўлим сифатида изоҳламаган. Чунки асар структураси уни талаб қилмаган. Лекин Маҳмуд Қошғарийнинг зарур ўринларда йўл-йўлакай берган фонетик уқ-тиришларида у давр тили фонетикаси анча кенг изоҳланган. «Девон-у дуготит турк» устидаги кузатишларимизга кўра, Маҳмуд Қошғарий ҳар бир товуш устида махсус текшириш олиб борди ва онда бўлган ҳар бир товушни тўла илмий асосда ўрганди. То-вушларнинг комбинация натижасидаги мавқеларини, физиоло-гик ва акустик ҳолатларини аниқлаб чиқди. Унинг бу соҳадаги чидамли меҳнати, бир тарафдан, жуда кўп сўзлар этимологияси-ни фонетик қонунлар орқали пухта илмий асосда аниқлашга им-коният яратган бўлса, иккинчидан, ўша давр тилшунослигида фо-нетикага хос кўпгина янгилекларни очишга, бу соҳага бир қан-ча янгилеклар қўшишга, фонетикани бир қанча янги қондалар билан бойитишга имконият яратди. Товуш ва ҳарфлар муносаба-тини биринчи марта у аниқлади ва у давр ёзувида мавжуд ҳарф-лар жонли тил товушларини ифодалашдан ожиз эканлигини очиб берди ва биринчи марта ёзувдаги ана шу камчилиكنи тўлдириш учун бир қанча янги белгилар тайинлади. У ёзади: «Туркий тил-лар ёзувида қўлланиувчи ҳарфлар ўн саккизтадир. Ҳолбуки тил-даги товушлар ўн саккизта эмас, кўпдир. Бу ўн саккиз ҳарф еттимайди. Булардан бошқа тилда бўлган товушларни бериш учун яна етти ҳарф керак. Лекин у ҳарфлар йўқ. У етти товушни ана шу мавжуд ҳарфлар устига махсус белги қўйиб ёзилади» («Девон-у дуготит турк», I т., 7—8-бет).

Маҳмуд Қошғарийнинг асарларида унлилар системаси, унлиларда кенглик ва торлик, чўзиқлик ва қисқалик, унлилар масаласида қабилалар тилига хос хусусиятлар ва уларда тенг келиш ҳодисаси ва бошқалар кенг ёритилгандир. У ёзади: «Ёғоч сўзини кенг унли билан ҳам, тор унли билан ҳам қўллаш мумкин». (I т., 76-бет). Бизда ҳозир ҳам бу сўз ана шундай икки вариантда қўлланади. Тўр — уйнинг тўри, тўр — балақ овлайдиган тўр. (III т., 87-бет). Уй сўзини тор унли билан ҳам, кенг унли билан ҳам қўллаш мумкин. Аран — эрлар, Аран (чўзиқ а билан) — отхона. (I т., 73-бет). Қуриғ ҳам мумкин, қуриғ ҳам мумкин. (I т., 18-бет).

Девонда ундошлар системаси, содда ундошлар, комбинатор ундошлар, ундошларда жаранглилиги ва жарангсизлик хусусияти, икки ундошнинг қатор келиши, ундошларнинг артикуляция асосидаги ҳолатлари, айрим қўшни тиллардан кирган ундошлар кенг изоҳлаб берилган. Маҳмуд Қошғарий ёзади: «Туркий тиллар сўзларидаги товушларда торлик, кенглик, қаттиқлик, юмшоқлик, икки ундошнинг қатор келиш ҳолатлари бор (қаранг: Девон, I т., 10-бет).

... Бу тилда бурун товуши келган сўзлар ўринга кўра ж ҳарфи билан бирикиб қолади, биринж, бешинж дегандаги каби ёки «н» «г» билан бирикиб қолади минг, юнг дегандаги каби. (III т., 262-бет) ... ҳ товуши ҳинд халқи билан аралашини натижасида тилга кирган товушлар (қаранг: Девон, I т., 9-бет).

Маҳмуд Қошғарий тил фактлари устида узоқ ва чидамли текшириш натижасида тилда ҳарф тушиш, алмашиши, сияғини каби қоида борлигини биринчи марта аниқлади. Бу масалаларга қоидалар туздн ва ўз асарларида, ўрни келганда, бу хусусиятларни кўрсата борди. Тилда фонетик қоидалар тил тараққиёти қоида-сига мувофиқ турли ўзгаришларга учраган сўзлар тарихини ўрганиш, сўз этимологиясини аниқлашда бениҳоят муҳимдир. Масалан, ҳўплаб ичмоқ маъносидagi сўзнинг Қўқон шевасидаги маъносига бу сўзнинг этимологиясини товуш ўзгариш қоида-сига асосидagi аниқлаш мумкин. «Девону луғоти турк»да ўпмоқ сўзининг икки маъноси бўлгани изоҳланган: I— ўпмоқ (III т., 143-бет.) 2— ичмоқ (III т., 87-бет.) Лекин бу сўзнинг иккинчи маъноси истеъмолдан чиққан. Кўндан бизда фақат биринчи маънодаги қўлланади. Бу сўзнинг иккинчи маъноси фақат ҳўпламоқ, ҳўпитмоқ сўзларидаги сақланиб қолган, демак, ҳўпламоқ сўзининг асли ўпламақдир. Бизгача сўз олдига бир ҳарф орттирилган формала ўзгариб етиб келган.

Фикр қилмоқ маъносидаги ўйламоқ сўзининг ўзаги ўй бўлиб, «ла» аффикси қўшиқни феъл ясалгандеи. Демак, ўй — фикр, хаёль

маъносида қўлланган деб тахмин қилишга тўғри келади. Ҳолбуки, бу қараш тўғри эмасдир. «Девону луготит турк»да бу сўз уч ерда: I т., 50-бет, 55-бет, 129-бетларда учрайди. Ҳар ерда қазилган ер, ер ўй, турар жой маъносидагина изоҳланган. Уя сўзи ҳам ана шу ўзакдан ясалган. Бу сўзнинг бу маъноси фикр, хаёл маъноларидан тамом бошқадир. Демак, фикр, хаёл маъносидаги сўзнинг ўзаги ўй эмас, бошқа бир сўз бўлиб, у ҳарф алмашиш ҳодисасига учраб, бизга ўзгариб етиб келгандир. Бу сўзнинг асли ўй эмас, ақл, фикр, хаёл маъносидаги ўғдир. Бизга ҳарф алмашиш қондасига мувофиқ ҳарф ўзгариб етиб келган. Бу хил мисоллар жуда кўп. Масалан, ҳозир Тошкентда чиройлик сўзининг синоними сифатида қўлланивчи кўҳлук сўзининг ўзаги юзаки қараганда кўҳ сўзига лик қўшилиб ясалган деб тахминлаш мумкин. Аслида бундай тахминлаш хатодир. Бунинг асли кўркли бўлиб бу сўз бир неча хил фонетик ўзгаришлар билан ўзлашган:

1. Бу сўзда ўзбек тилида мавжуд бўлган товуш тушиш фонетик қондасига мувофиқ р ҳарфи тушган, «р» ҳарфининг тушиши ўзбек тилида кенг тарқалган ҳодисадир. -лар аффиксидан бир, чарм сўзларидан р тушиши ҳаммага маълум.

2. к ҳарфи ҳ га алмашган. «к»нинг «ҳ»га алмашиши ҳам ўзбек тилида кенг тарқалган. Сўзларнинг этимологиясини аниқлаш жуда кўп қабилалар сўзларини қиёсий асосда текшириш Маҳмуд Қошғарийга фонетик ҳодисаларнинг тилда тутган алоҳида муҳим маъқенини аниқлаб берди. У бу хусусиятни синчиклаб ўрганиш ва биринчи марта бу ҳақда ўзига хос қондалар яратди. Фонетикани, биринчи марта у мустақил илм сифатида изоҳлашга жос еолди. У тузган фонетик қондалар бизгача бўлган шунча узоқ муддатда қайта-қайта ишланса ҳам, кўплари ҳамон ўшандай аниқланиб келиши таҳсинга сазовордир. Масалан, у ассимиляция ҳақида шундай ёзган эди: «д» ҳарфи п, т, ч, к ҳарфларига қўшилганда ўша товушга сингиб «т» га айланади: топти, етти, очти, «кти каби» («Девону луготит турк», II т., 28-бет.)

Бу фонетик хусусият ҳозирги ўзбек тили дарсликлариди ҳам шундай кўрсатилади.

Маҳмуд Қошғарий ўз даврининг улуғ диалектологиди. У ўша даврнинг бениҳоят мураккаб вазиятдаги қабилаларини ва уларнинг тилларини мукамал аниқлаб чиқди. Маълумки, XI асрда Ўрта Осиёда яшовчи қабилалар ҳам, уларнинг тиллари ҳам у давр тузуми шаронтига мувофиқ анча мураккаб вазият олган эди. Илгариларда кам нуфузли бўлган қабилалар йириклашган, баъзи қабилалар бир-бирлари билан бириктишган, янги-янги қабилалар пайдо бўла бошлаган эди.

Илгарироқ бошчилик қилган айрим қабилалар вақт ўтиши билан ўзларининг бошдаги мавқеларини йўқотиб, янгидан маъму-

рияга кўтарилган қабилаларга тобе бўлиб қолган бўлсалар, бошқа мамлакатлардан келиб жойлашиб қолган кичик нуфузли қабилалар ҳам ўсиб, униб йирик қабилалар қаторига кўчган эди.

Маҳмуд Кошғарий қабилалар масаласига алоҳида аҳамият берди. Бу тўғрида у махсус илмий текшириш олиб борди. Ҳар бир шаҳарни ва ҳар бир қишлоқни бошдан-оёқ бирин-кетин тартиб билан систематик ўрганди. Натижада у шунча мураккаб қабилаларни ҳам, уларнинг тил хусусиятларини ҳам, илгарилардан шу ерларда ўсиб-унганларни ҳам, сўнг келиб жойлашганларни ҳам, ҳатто ҳар қабилани ташкил этган сонсиз-саноқсиз уруғларни ҳам мукамал аниқлаб чиқди ва уларнинг турар жойларини, жуғрофий мавқеларини белгилади ва ўша давр савиясига мос тўла илмий асосда харита тузди. Уларнинг ёнма-ён туришларини қуйидагича кўрсатади: Рум яқинидаги қабилла бажанак, сўнг қипчоқ, сўнг ўғуз, сўнг ямоқ, сўнг бошғирт, сўнг басмил, сўнг кой, сўнг ябоку, сўнг татар, сўнг қирғиз—булар Чин яқинида, Рум ёнидан Чинга қадар чўзилган қабилалардир. Сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яғмо, сўнг иғроқ, сўнг жорух, сўнг жумул, сўнг уйғур, сўнг тангут, сўнг хитой Чин шаҳридадир. У ҳатто бу қабилаларни ташкил этган уруғларни ҳам аниқлаб чиқди. Лекин уларнинг ҳаммасини ўз асарида кўрсатишга зарурат кўрмади. У ёзади: «Ҳар бир қабиланинг беҳисоб кўп уруғлари бордир, лекин мен ўз асаримда уларнинг ҳаммасини баён қилмадим, фақат ўғуз қабиласининг уруғларини ва уларнинг чорваларга қўллайдиган тамғаларининггина намуна сифатида кўрсатиш билан чекландим» (Девон, I том, 27-бет).

Маҳмуд Кошғарий қабилаларни тарихий асосда ёритди. Илгариларда катта ўрин тутиб, XI асрда эргашувчи қабилалар ҳолига тушган қарлұқлар, тангутлар, басмил ва бошқалар ҳам девонда кенг изоҳланди. Урхун ёдгорликларидан маълум бўлишича, бу қабилалар IX—X асрларда илғор роль ўйнаган эдилар. Лекин XI асрларда булар ўзларининг у мавқеларини йўқотиб, бошқа қабилаларга сингиган эди. Маҳмуд Кошғарий ҳатто илгарилар бу ерларга келиб жойлашиб қолган бошқа халқ тоифаларини ҳам синчиклаб ўрганди. У тубутлар ҳақида шундай маълумот беради: «Тубутлар турк диёрида яшовчи бир қавм: Қийик-Мушки (кийикнинг киндигидан кесиб олиб ҳозирланадиган атир) тубутларда бўлади. Тубутлар бир жиноят қилиб, Ямандан қочиб, денгиз йўли билан Чинга бориб ўрнашиб қолган, бола-чақа қилиб урчиган, Бани собит авлодларидир. Ҳозир улар бир минг беш юз парсах ерда яшайдилар. Шарқ томони Чин, ғарб томони Қашмир, шимол томони Уйғур, жануб томони Ҳинд денгизидир. Улар ўз тилларини йўқотиб, туркий тилни ўзлаштирган бўлсалар ҳам, ҳануз уларнинг сўзларида ўз тилларига мослаштириш фар-

қи сезилиб туради. Чунончи, онани «ума» дейдилар, отани «аба» дейдилар». Бу қабилалар лексикаси ҳақидаги бу маълумотлар тилшуносларга ва уларнинг тарихий жиҳатдан улар қайси тилга яқинлигини очиб беришда катта аҳамиятга эгадир. Маҳмуд Қошғарий айрим шеваларгагина хос бўлган тил ҳодисаларини ҳам, кўпчилик қабилаларнинг умумлашган тил хусусиятларини ҳам ўн асаридан изчил равишда кўрсатиб берди. Бу хил маълумотлар Ўрта Осиё халқлари тилларининг, шу жумладан, ўзбек тилининг ташкил топишида асос бўлган қабилаларни аниқлаш учун ёрдам берувчи бениҳоят муҳим материал бўлиб хизмат қилади. Ҳатто унинг асарида қабилалар тилида сўз ясалиш масаласи ҳам тўла ёритилди. У тил фактлари асосида қабилаларнинг бир-бирига бўлган муносабатини кўрсатди ва ниҳоят у даврдаги иқтисодий, ижтимоий шароитлар асосида қабилаларнинг бир-бирлари билан бирика бошлаши натижасида юзага келган бошланғич халқ тили намуналарини ҳам яққол ифодалаб берди. Маҳмуд Қошғарий ўз асарида ўзбеклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар, уйғурлар, татар ва бошқа халқларнинг қадимги қабилаларини ва бу халқларнинг қадимги содда тилларининг намуналарини мукаммал ифоҳлаб берди. Бу халқлар девон материаллари асосида ўзларининг тиллари қайси қabila тили асосида тараққий этиб, камолга еганини аниқлай оладилар. У ўзининг камтарона «Луғатлар дўғлами» деган асарида у даврнинг мукаммал диалектологиясини яратиб берди.

Бу бўлим ҳозирги Ўрта Осиё халқлари тарихи учун, шу жумладан, ўзбек халқи тарихи учун ҳам бениҳоят муҳимдир. Чунки қabila масаласи тарихий категориядир. Унинг боши ибтидоий жамият формаси — уруғчилик даврига бориб тақалса, охири жамиятда юзага келган тараққиёт натижасида ташкил топган халқ ва миллат билан боғланади. Шунинг учун қabila масаласи халқ ва миллат тарихи билан чамбарчас боғланади ва халқ тарихини аниқлашда муҳим асос бўлади. Лекин қabila масаласи қанча муҳим бўлса, шунча мураккаб ва қийиндир. Қabila масаласи ҳақида айрим тарихий асарлар чалкашликларга, баъзи тарихий асарлар қўпол хатоларга йўл қўйди. Айниқса Ўрта Осиё халқларининг қадимги қабилалари айрим тарихий асарларда қўпол равишда бузиб берилгандир.

Маҳмуд Қошғарийнинг қабилалар ҳақидаги маълумотлари ана шундай чалкашликларга хотима бериш, Ўрта Осиё халқлари тарихи, шу жумладан, ўзбек халқи тарихи ва ўзбек тили тарихи учун аниқлаш қийин бўлган масалаларни аниқлашда бениҳоят муҳимдир. Афсуски, у қабилалар изоҳида айрим аниқсизликларга ҳам йўл қўйди. Унинг изоҳларида айрим қабилалар баъзан бир хил бўлиб қолсалар, баъзан улар фарқли қабилалар каби изоҳ-

лавидашлар: ушбу ҳуруф яқинлигини асосида юзага келган қабилалар ёки иқтисодий, ижтимоий шартлар натижасида яқинлашган қабилалар низоҳида ҳам аниқсизлик бор. Айниқса бу ҳақда унинг ўз хулосаларни ўзи низоҳлаган фактлардан ажралиб қолиши каби ҳоллар бу ҳақда яна ҳам жиддийроқ текширишни талаб қилади.

Маҳмуд Кошғарий шунча кенг территорияда яшаган қабил ва халқлар тилини, улар тилларидаги фарқ ва бирлигини, айрилиқ ва яқинлик каби бениҳоят оғир масалаларни аниқлади. Уларнинг тиллари ҳақида мукаммал асар яратди. Бу билан у туркий тиллар тарихида, туркология илмида, туркология тарихида юксак ўрин олди. Шу билан бирга Маҳмуд Кошғарий ўз асаринида тил назарияси масаласида ҳам биринчи олимдир. Тилшунослик илмидаги энг қийин масалалардан бўлган тилнинг келиб чиқиши, сўз туркумларининг қай бири олдин пайдо бўлганлиги, икки тиллик масаласи, чет тиллар таъсири масаласи каби қатор соф назарий масалаларга ҳам тўхталди. Иккинчи хил айтганда, тил назарияси соҳасида ҳам назариётчи олимлар қаторидан ўрин олишга сазовор бўлди. Шунинг ҳам айтиш керакки, бу масалаларда у, албатта, ўша давр савиясига мос фикр юритди. Марксистик нуқтаи назардан уларга айрим эътирозлар қилиш, кўнгини тазатишлар киритиш мумкин бўлса ҳам, бу масалаларда дастлабки мулоҳазалар унинг шарафига оиддир.

Девондаги тил фактлари ёлғиз XI асргагина оид бўлмай, улар яна ҳам қадимги даврлар тилидан ҳам намунадир. Чунки Маҳмуд Кошғарий тил фактларига тарихий асосда ёндашади. У ўз олдига тил тарихини ёритиб беришни асосий вазифа қилиб қўяди. Унинг ўз сўзи билан айтганда, у бу асарини тилнинг қадимги ҳолини ўрганувчиларга нарвонлик хизматини қилувчи қўлланма, кейинги даврдаги тил ўрганувчи тадқиқотчиларга унга қисс қилиб фойдаланишлари ва керакли илмий хулосаларни чиқара олишларига мос кўприк қилмоқчи бўлган эди. Шунинг учун у ўз асаринида тил фактларининг ўша даврга хос хусусиятларини ҳан, аввалги ҳолатини ҳам, қадимги даврлардан бошлаб китоб ёзилган давргача юзага келган ўзгаришларни ҳам низоҳлаб берди. Бу жиҳатдан девон тилининг жуда қадимги тарихини, уруғчилик даври тилини очиб бериш аҳамиятига ҳам эга бўлган бениҳоят муҳим манбадир.

Маҳмуд Кошғарий ёлғиз тилшуноснигина эмас, шу билан бирга у улғу адабиётчи, тарихчи ва бошқа кўп фанлардан хабардор бўлган ўз даврининг йнрик фан арбоби эди. Унинг бизгача етиб келган ноёб асари «Девону луғотит турк» бизга уни мана шундай улғу олим сифатида танитади.

Маҳмуд Кошғарий XI асрда яшаб ижод этди. Маҳмуд Кошғарий билан бизнинг орамининг 9 асрлик гоят чўзиқ бир муддат

айтиради. Бироқ унинг ўз даврида халққа қилган чидамли хизмати уни бизга яқинлаштиради. Инсонларнинг меҳнати, олимларнинг илмий фаолияти кўкларга кўтарилган советлар даври унга шарафли ўрин беради. Унинг илмий мероси Улуу Октябрь куёши остида тенг ҳуқуқ билан тараққий қилаётган Урта Осиё халқлари тарихини ўрганишда бебаҳо дурдона бўлиб хизмат қилади.

XI асрнинг қимматли ёзма ёдгорлиги «Девону луғотит турк»

XI асрда бир қанча илмий, тарихий асарлар яратилган бўлса ҳам, бу асарларнинг кўплари бизга етиб келмаган. Беруний асарлари ва Ибнул Асир, Жўржи Зайдон ва бошқа тарихий асарлар у давргача бўлган кўпинча ноёб асарларни Халифа Қутайба ҳар ерлардан топтириб ёндиртирганидан дарак берадилар. Акад. С. П. Толстов у даврларда Қутайба ҳар бир ёзув билган кишини ҳалок қилган, деб ёзади. Шунинг учун у асарларнинг кўплари бизга етиб келмаган. У даврдан бизга саломат етиб келган асарларнинг бири «Девону луғотит турк»дир.

Бу асар катта ҳажмлик уч томдан ибратдир. Асар автори Маҳмуд Қонғарий изоҳидан маълум бўлишича, ҳар уч том 469 шитгача (ҳижрий) ёзиллиб битган. У шундай ёзади: «Нок йили тарихларнинг ўн икки йил номларининг биридир. Бу китобнинг соғалган йили нок йили эди»²³. Асарнинг ёзиллиб битган йили аниқ бўлса ҳам, асар устида қанча вақт ишлагани ҳақида бирор маълумот йўқ. Асарнинг катталлиги, кўп қиррали экани, унда жуда катта илмий масалалар кўплиги бу ҳақда автор 15 йил ишлаган вақт ривоятнинг тўғри бўлишига шубҳа қолдирмайди.

Бизга девоннинг биргина қўлёзмаси етиб келган. Қўлёзма Истамбулда сақланади. Қўлёзма ҳақида бунгача деярлик тўлиқ маълумот берилмаган. Шунинг учун биз қўлёзма ҳақида бирор фикр айтолмаймиз. Қўлёзмани кўчирувчи котиб Муҳаммад бини Абў Бақр Дамашқий маълумотиغا кўра, у қўлёзма асар автори Маҳмуд Қонғарийнинг ўз қўли билан ёзилган нусхадан кўчирилгандир.

Лекин қўлёзма бизда йўқлиги учун биз ўз таржимамизда («Девон таржимасида») Истамбулда босилган босма нусха асосидан иш кўрдик. Босма нусха катта ҳажмли уч томликдир.

I том—436 бет, II том—294 бет, III том—333 бет. I—II томлар ҳижрий ҳисобда 1233 йилда, III том 1235 йилда босилгандир. Бу қимматли асарни босириш қанчалик муҳим бўлса, бу ошда у ягона нусханнинг бутун хусусиятларини тўла бериш, зарур ўринларни изоҳлаш ва ниҳоят эҳтиёткорлик билан иш олиб бо-

²³ «Девону луғотит турк», III т., 116-бет.

риш шунча муҳим ва зарур эди. Лекин босма нусхада бу асосий қонда унутилган. Биз ўз таржимамизни Басим Аталай нусхасига солиштириб катта фойда олдик. Мундарижасига кўра девонни икки асосий бўлимга айириш мумкин:

1. Муқаддима

2. Луғат қисми.

Муқаддимада автор турк тилининг аҳамияти ва хусусиятлари, ўз олдига қўйган мақсади, асарнинг тузилиш тартиби, қўлланилган ёзув, феъллардан ясалган исмлар, сўзларнинг тузилиши ва ўзгариши, зикр қилинмаган сифатлар, масдарлар ҳақида, турк табақалари ва қабилалари ҳақида қисқача изоҳ беради.

Луғат бўлимида автор у даврда истеъмолда бўлган ҳамма сўзларни қамрашга интилган ва уларни етарли даражада илмий, тарихий нуқтан назардан кенг ва тўлиқ ёритган. Маҳмуд Қошғарийнинг сўзига кўра, у ўзининг бу асарида ўша даврда истеъмолдан чиққан сўзларнигина тушириб қолдирган. «Мен девонда ишни ихчамлаштириш мақсадида тилда қўлланиб турувчи сўзларнигина бердим. Истеъмолдан чиққанларини қолдирдим». (I том, 5-бет). Маҳмуд Қошғарий девонда архаик сўзлар намунасини ҳам кўрсатиб, уларнинг жуда кўп эканини уқтиради. Бу эса девонда изоҳланган тил жуда қадимий эканлигидан дарак беради.

Сўз шакллари шунча узоқ муддатга етказишда Маҳмуд Қошғарий тутган алоҳида тартибнинг аҳамияти каттадир. Бу тартиб асосида қўлёзма зарарланган, ўзгарган тақдирда ҳам қайси сўз қандай бошланиши, ўртада, охирида қай ҳарф борлиги ва бошқаларни аниқлаш осондир. Эҳтимол, Маҳмуд Қошғарийнинг бу тартибни қўллашда кузатган мақсади ҳам шудир.

Девонда сўзлар иккита (исм, феъл)га айириб кўрсатилади. Олдин исмлар, сўнгра феъллар берилади. Исмларда ҳам, феълларда ҳам олдин ҳамза (у, о, а,) ҳарфлари билан бошланадиган сўзлар, кейин махсус алифбе тартибида ب (б), ت (т) ва бошқа ҳарфлар билан бошланган сўзлар изоҳланади. Девонда оз ҳарфли сўзлар олдин, кўп ҳарфли сўзлар кейин берилади. Маҳмуд Қошғарий энг кам ҳарфли исм икки ҳарфли, энг кўп ҳарфли исм етти ҳарфли деб тахмин қилади.

Марксизм-ленинизм таълимотида ёзма ёдгорликлар жуда юқори ўрин тутади. Марксизм тилга идеалистик асосда ёндашувчи, уни азалий, ирқий ёки табиий ҳодиса, деб кўрсатувчиларнинг идеалистик қарашларини фош қилади ва тилларни узоқ даврлар давомида жамият аъзоларининг иштироки билан, жамиятдаги тараққиёт билан боғлиқ ўсиб ривожланган тарихий категория деб қарайди. Шунинг учун марксизм таълимотида тилнинг тарихини, жамият тарихини ўрганишда ва унинг қадимги ҳолини аниқлаш-

да бирдан-бир асосий ҳужжат ҳисобланган ёзма ёдгорликларининг аҳамияти бениҳоят каттадир. Чунки тил турмуш билан боғли, турмуш талабларига мувофиқ ўсиб такомиллашувчи ижтимоий ҳодисадир. Шунинг учун тил ҳар бир даврда ҳам жамият аъзоларининг ўзаро алоқаси учун хизмат қилиш воситаси бўлади.

Тилларнинг қадимги даврларида юзага келган ўзига хос даврий янгиликлар ўша давр ёзма ёдгорликларида сақланиб қолгандир. Ҳозирги ўзбек тили бу куннинггина маҳсули эмас, балки маълум бир тарихий босқичда қадим юзага келган бошланғич, содда тилнинг ўзгарган, такомиллашган ҳолидир. У бунгача фонетика, лексика, морфология ва бошқа соҳаларда катта ўзгариш ва тараққиёт этапларини кечирган. Ана шу ўзгариш ва тараққиёт йўллари ва унинг қадимги аҳволи қандай бўлганини, у вақтдан бошлаб тилда қандай янгиликлар юзага келганини, уларнинг нимадан иборат эканини илгариги ёзилган ёдгорликлар устида қиёсий асосда текшириш ҳал қилади. Тил тарихини ўрганиш, тилда юзага келган ўзгаришлар, аynи вақтда халқ тарихи учун ҳам асос бўлади. Чунки тилда юзага келган янгилик, жамиятда юзага келган тараққиёт ва ўзгариш билан боғли майдонга келади.

Урта Осиё халқлари тарихида бениҳоят муҳим манба бўлган бу асар соддача луғат деб машҳур бўлган эсада, аслида бу ёлғиз у давр тилидаги сўзларни изоҳловчи луғат китобигина эмас, балки шу билан бирга ўша даврда бутун Урта Осиё доирасида, яъни Юқори Чиндан бошлаб бутун Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган кенг ва катта территорияда яшовчи уруғлар, қабилалар, халқларни ва улар тилларини ва у давр тилининг фонетикаси, морфологияси ҳақида тўлиқ маълумот берувчи ва у давр тилидаги ҳар хил адабий жанрлардан намуналар берувчи нодир филологик асардир. Шунинг учун бу асар Урта Осиё халқлари тарихини ёритиш учун, хусусан, тил тарихини ўрганиш учун бениҳоят муҳим асардир.

Айниқса девонда қабилалар ҳақидаги маълумот жуда муҳим. Қабилла масаласи у даврда айниқса анча мураккаб эди. Мамлакат идорасида юз берувчи тез-тез ўзгариш ва алмашинишлар билан боғлиқ қабилалар ўрни тез-тез алмашар, янги қабилалар пайдо бўлар, бировлар кўчар, бировлар келар эди. Ҳатто бу ҳодисаларни ўз кўзлари билан кўриб турган ўша давр кишилари ҳам фарқ қила олмас эдилар.

Маҳмуд Қошғарий ёзади: «Чинга қадар чўзилган Жайхун қирғоқларида яшовчиларни ўғузлар чигил, деб атайдилар. Бу хатодир. Бу ерларда ёлғиз чигиллар эмас, кўпгина қабилалар яшайдилар»²⁴. Қабилалар масаласи чигаллигини, ўша даврда

²⁴ «Девону луғотит турк», III т., 333-бет.

²⁵ «Девону луғотит турк», I т., 330-бет.

яшаб турганлар ҳам чалкашганини кўрсатувчи бу хил фактлар кўпдир. Лекин бу ҳодисаларни эътибор билан кузатиб борган Маҳмуд Кошғарий бу чигал масалаларни мукаммал аниқлай олган ва уларни зарур ўринларда ўз асарида изоҳлаб берган.

Маҳмуд Кошғарий маълумотига кўра, XI аср бошларида етти қabila бирлашмасини англатувчи этник термин сифатида «Арғу» термини қўлланар эди. Маҳмуд Кошғарийнинг қабилалар устидаги чуқур текширишлари унга бу территорияда яшовчи қабилаларнинг узоқ тарихи ҳақида пухта илмий хулосалар чиқаришга замин яратди. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида бу территорияда яшовчи қабилалардан, тил фактларига кўра, қайбири эски қabila эканини, қайсилари кейин вужудга келганликларини, қайси қабилаларнинг тиллари нуқсонли ёки тўғрилигини, айрим қабилалар тилида юзага келган камчилик сабабларини, қўшни халқлар билан муносабатларининг тилга таъсири масалаларини, у ёки бу қабилалардаги ёзув тарихини, шаҳарликлар тилларини, ҳатто қайси шаҳар халқлари неча тилда сўзлашишларига мукаммал кўрсатиб беришга яқин-узоқлигини турли тил фактлари асосида кенг ёритди.

Маҳмуд Кошғарийнинг у даврдаги қабилалар ҳаётини синчиклаб ўрганиши, бир тарафдан, асарда у давр қабилалари тилларини пухта ёритишга хизмат қилган бўлса, иккинчидан, халқ тарихининг дастлабки босқичида алоҳида ўрин тутган қабилалар тарихини аниқлашда ҳам бениҳоят муҳим манба бўлиб қолди.

Маълумки, қабилалар масаласида тарихий асарларнинг маълумотларини илмий жиҳатдан тўғри деб ҳисоблаш қийин. Масалан, анча машҳур тарихий асарлардан ҳисобланувчи Рашидиддин асарида ўғуз қабиласи қуйидагича изоҳланган: «Қорахоннинг хотинидан бир ўғил туғилди. У уч кеча-қиндуз онасини эммади. Ҳар кеча ул ўғлон онасининг тушига кириб айтур эди: «Э она, мусулмон бўлғил, агар бўлмасанг, сенинг эмчагингни эммасман... Ўғлон бир ёшга етди. Қорахон улус тўй қилди. Бекларига айтди: мунга ол қўярсиз. Беклар жавоб бермасдан бурун ўғлон айтди: менинг отим Ўғуз турур. Бир яшар ўғлоннинг гапирганидан ўтирганлар таажжуб этдилар»²⁶.

Ўғузлар ҳақидаги бу маълумотнинг ҳақиқатга хилоф экани, бу асар авторининг Қорахон давлати ўзи билан тугамай, ўғлнга ҳам ўтиши зарурлигини, унинг сулоласи доим ҳукмрон бўлишини оммага ташвиқот қилиш ва шу ноъни улар оннга сингдиришга интилишдан бошқа нарса эмаслиги ҳар кимга равшан. Шу билан автор Ўғуз қабиласи ҳақидаги тарихни бузиб кўрсатган. Асарда,

²⁶ Қаранг: Рашидиддин, Сборник летописей, т. II, стр. 81, 1862 г. Ташкент.

бир тарафдан, қабилалар тўла кўрсатилмаса, иккинчидан, бошқа қабилалар: уйғур, қангли, қипчоқ, қарлуқ ва бошқалар ҳақидаги изоҳларда ҳам автор худди шундай ҳукмрон синф манфаати нуқтаи назардан ёндашган, қабилалар тарихини бузиб кўрсатган. Шунинг учун халқ тарихини, айниқса тил тарихини ўрганишда тарихчи ва тилшунослар тарихий асарларга танқидий қарашлари, молдий фактларни ўрганишлари ва уларга асосланишлари лозим бўлади. Демак, қабилалар ҳақида тарихий асарлардаги маълумот қаноатлангирмайди. Ахир ўғузларни ҳамма қабилаларнинг отаси деб талқин этишнинг хато эканлиги ҳаммага равшан. Маҳмуд Кошғарий ҳам Ўғузни қабилаларнинг отаси деб кўрсатади. Лекин ҳамма қабилаларнинг эмас, маълум группа қабилаларнинг отаси деб тўғри изоҳлайди. У группага кирадиган қабилалар орасидаги барча муносабатларни бой тил фактлари асосида изоҳлаб беради. Ҳатто у ўз асарида бу группага кирадиган қабилаларнинг тилларидаги яқинлик ёки узоқлик фактлари асосида уларнинг тарихий кечирмаларини, булар орасидаги муносабат қадимги ёки сўнгги ҳодиса эканини очиб берувчи асосларга ҳам кенг ўрин берган. Тарихий асарларда ўғузларга нисбатан берилган қабилаларнинг катта бир қисмини Маҳмуд Кошғарий иккинчи бир группага киритади ва ўзининг бу классификацияси улар тилларидаги мавжуд фарқларга асосланганини махсус бир бўлимда кенг изоҳлаб беради. Демак, девон маълумотлари ёлғиз тил тарихи учунгина эмас, шу билан бирга халқ тарихи учун ҳам бениҳоят муҳимдир. Бу ерда акад. В. В. Виноградовнинг Ўзбекистон тарихидаги камчиликлар ҳақидаги сўзларини келтириш ўринлидир. Академик В. В. Виноградов қabila тилларини ўрганиш ишини ёлғиз тилчилар учунгина эмас, шу билан бирга тарихчилар, археологлар, этнографларнинг ҳам асосий вазифаси деб кўрсатади. Ўрта Осиё халқлари тарихида юз берган камчиликлар, тарихчилар бу томонга эътибор бермаганларидан келган деб, шундай ёзади: «Ўрта Осиё халқлари ва Ўрта Осиё маданиятининг келиб чиқишини ўрганишда юз берган хато: кўпчилик тарихчилар қабилалар, халқлар, миллатлар келиб чиқишини ёритмасликларидадир»²⁷.

Ўзбек халқи тарихидаги хато қарашни дастлаб проф. А. П. Якубовский фош қилди. У ёзади: «Узоқ вақт давомида ҳатто ҳозир ҳам тўла барҳам берилмаган қараш, яъни ўзбек халқининг тарихи XV асрда Ўрта Осиёга киришга уринган ва фақат XVI асрнинг бошидагина Шайбонийхон раҳбарлигида уни тўла забт этган кўчманчи ўзбеклардан бошланади деган фикр ҳукм сурди. Афсуски, бу қараш кейинги вақтларда чиққан СССР тарихи дарсликларини ҳам аке этди»²⁸.

²⁷ Вопросы диалектического и исторического материализма, 1951 й., 35-бет.

²⁸ К вопросу об этногенезе узб. народа. Изд. УзФАН ССР, 1911., стр. 3.

Ўзбек халқи тарихи ҳақидаги бу хил хато қарашлар ўзбек тили тарихига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Айрим туркологлар тил тарихига тил фактларини пухта текшириш асосида ёндашмай, юзаки ёндашдилар, баъзан айрим тарихий асарлардаги уйдирмалар асосида иш олиб бордилар. Улар бу усулдаги ишлари билан ёзма ёдгорликларни ўрганиш ишига футур етказдилар, ёзма ёдгорликларнинг халқ тарихини аниқлашда тутган муҳим ўрнига халал етказдилар. Шу билан тил тарихи соҳасида ҳам турли чалкашликлар юзага келишига сабабчи бўлдилар. Бу масалада акад. В. В. Радловнинг XI асрнинг қимматли ёдгорлиги «Қутадғу билик» дostonи ҳақидаги ишини мисолга олиш мумкин.

«Қутадғу билик» ҳақидаги дастлабки иш қадимги туркий тилларни яхши билган академик В. В. Радлов номи билан боғлиқдир. Акад. В. В. Радлов бу катта ҳажмли асарни бошдан оёқ немис тилига таржима қилди. Лекин у бу асарни уйғурчага нисбат берди ва бу асар устидаги ишида асарни уйғурчалаштиришга, уйғур тили элементларини бўртдириб беришга уринди. Бу қўпол хато тезда танқидга учради. Акад. Томсен В. В. Радлов ишида йўл қўйилган хатоларни қаттиқ танқид қилди. Айниқса асарда зўрма-зўраки уйғурлаштиришдаги илмга ҳилоф хатоларни фонетик қонулар, вазн ва қофия қондалари асосида мукаммал кўрсатиб берди.

Натижада акад. В. В. Радлов ўз хатосига тан берди. Асарнинг сўнгсўз қисмидаёқ ўз хатосини иқрор қилиб изоҳ ёзди. В. В. Радловнинг ўз сўзи билан айтганда: бу асарни уйғурчага нисбат беришда у асарнинг тил фактлари устидаги текширишларига асосланмай, балки илгарилар шу ерларда топилган асарларга ўхшатиб тахминлаш билан хато қилганига узр баён қилди. (Қаранг: Дас Қутадғу блек, 551-бет).

Проф. С. К. Малов чифатой тилига оид бир қанча ёзма ёдгорликларни изоҳлар экан, «Қутадғу билик»ни уйғурча эмас, уйғур ҳарфи билан ёзилган энг эски чифатой тили ёдгорлиги деб кўрсатади: «Уйғур ёзуви ёдгорликлари соҳасидаги қадимдан туркологлар қўлида бир қанча ёдгорликлар бор... қатъий қилиб айтганда, улар уйғур тилида ёзилган эмас. Улар фақат уйғур ҳарфлари билан ёзилган Урта Осиё чифатой тили ёдгорликлари ҳисобланади. Бунга... турк—мусулмон адабиётининг энг қадимги ёдгорлиги «Қутадғу билик» ҳам кирради»²⁹.

Булар ҳаммаси ёзма ёдгорликлар пухта ўрганилмаганини, шунинг учун ҳам ўзбек тили тарихида бир қанча чалкашликлар ҳукмрон эканини исботлайди.

²⁹ С. Е. Малов, Памятники древнетюркской письменности, 96—97-бетлар.

Девонда цитата ўрнида келтирилган мақола ва адабий парчалар қадимги адабий жанрларнинг намунаси сифатида фольклор ва адабиёт тарихи учун беҳад муҳимдир. Ундаги адабий парчалар бир бутун асар ҳолида берилмаган бўлса ҳам, Маҳмуд Кошғарийнинг бу парчалар изоҳи устидаги кўрсатмалари, у парчалар қандайдир бирор қасида, қўшиқ, дostonларнинг бўлими эканидан даволат беради.

Уларни баҳор севинчлари, жанг садолари, ботирларнинг қўшиқлари, севги туйғулари, таълимий парчалар, табиат тасвири ва бошқа мавзулар остида айрим асарларга бириктириш мумкин.

Девондаги адабий парчалар ва улар ҳақидаги Маҳмуд Кошғарий ўқтиришлари, Маҳмуд Кошғарийнинг адабий асарлар билан ҳам қизиққанини, адабий асарларни ҳам диққат билан ўрганиганини исботлайди. Маҳмуд Кошғарий девонда йўл-йўлакай бўлса ҳам, баъзан вазн ҳақида, баъзан адабий жанрлар ҳақида, баъзан истиора, ташбиҳ ва бошқа шеърий хусусиятлар ҳақида маълумотлар беради. Бу хил фактлар шеърий асарларга доир қондалар бошланғич ҳолда бўлса ҳам, ўша даврлардаёқ юзга келганидан дарак беради.

У даврда ўша давр савиясига мос поэтик мактаб вужудга келган эди. Поэтик талабларга тўла жавоб берарлик «Қутадғу биллик» асари шуни исбот қилади. Шу хил фактларга кўра, у даврда яна бошқа бир қанча асарлар ёзилганлигини тахмин қилиш ҳам, албатта, мумкин. Бу фикрни девондаги айрим парчалар ҳам тасдиқлайди. Девондаги айрим парчалар у даврда бутун ҳаётини наъний, ижодий ишларга бағишлаган, катта асарлар яратган ёзувчилар бўлганидан дарак беради.

Кучанди билагим, ёғуди тилагим,

Тилинди билагим тегриб ангар жартилур.

(Кўп ёзиш натижасида билакларимга оғриқ келди, толди. Энди мақсадга яқин қолди, дилимда ҳикмат чашмалари очилди, замон мени шу даражага яқинлаштирганда умрим туга ёзди).

Бу хил ёзувчилар бир қанча асарлар ёзганликларига шубҳа йўқ. Бироқ улар бизга етиб келмаган. Демак, айрим шахсларнинг қадим даврларга оид адабий асарларининг бизга етиб келмаганини Урта Осиё халқларининг маданий қолоқлигидан, деб изоҳлашлари бутунлай тухматдир.

Маълумки, ирқий назария вакиллари, Урта Осиё халқларининг қадимги маданиятининг эмас, балки бу халқлардан етишган олимларга ҳам шубҳа билан ёндашганлар. Машҳур «Тарихи Комил» асарининг автори Ибнул Асир Урта Осиё халқларидан етишган улур фалакиёт олими Қутулмишнинг ўз даврининг тенгсиз

олими эканига ҳайрон қолиб шундай ёзади: «Фалакиёт ва илми нужумга ягона олим Қутулмишнинг туркий халқларидан экани ҳайрон қоларлик ҳолдир». («Тарихи Комил», 10-том, 14-бет, 1844 йил, Миср наشري).

Ҳеч шубҳасиз, у даврларда бир қанча асарлар ёзилган, лекин улар бизга етиб келмаган.

Академик С. П. Толстов ўзининг «Древняя хорезмская цивилизация» номли асарида Беруний асаридан келтирган цитатаси бу масала учун ҳам ғоят муҳимдир: Қутайба хоразмликлардан ёзув билган кишиларнинг, улар асарларини сақлаган кишиларнинг бирортасини қолдирмай хароб қилди, йўқотиб юборди. Маданий ёдгорликларни хароб қилишда Қутайбанинг ваҳшиёна ҳаракатларини тасвирловчи бу хил фактларни жуда кўп тарихий асарларда учратамиз. Вали Амр бинни ос Урта Осие шаҳарларини эгаллагач, бу ердаги кутубхоналарни ёндириш ҳақида халифа Умарга буйруқ беради. Ҳар ердаги кутубхоналарни ёндириш ҳақида ҳар хил маълумотлар Иқдул Фарид, Мизонул ҳақ, Журжи Зайдон ва бошқа асарларда кўпдир. Демак, Урта Осие халқларининг маданий ёдгорликларининг етиб келмаслик сирини шулардан ўрганиш зарур.

Шуни ҳам айтиш керакки, девонда берилган адабий парчалар ёлғиз XI аср адабиётидангина намуна бўлмай, шу билан бирга уларнинг катта бир қисми жуда узоқ ўтмиш даврлар маҳсулидир.

Масалан, девондаги ябоқу ва басмиллар кураши ҳақидаги парчалар жуда узоқ ўтмишга доир парчалардир. Тарихий маълумотларга кўра ябоқу қабиласининг бошлиғи Арслон текиннинг узоқ ўтмиши маълум. Бу парчаларни Қултегин обидаларидаги ябоқу ва басмилларга нисбат бериш ҳам мумкин. Девонда берилган табиат тасвири ҳақидаги парчалар, севги ҳақидаги рубоийларнинг катта бир қисми яна ҳам узоқ ўтмишга доир парчалардир. Бу жиҳатдан девондаги парчалар адабий ҳаракатнинг жуда узоқ тарихини белгилашга хизмат қилувчи энг муҳим ҳужжатлардир.

«Девону луғотит турк»да йўл-йўлакай берилган географик маълумотлар ҳам диққатга сазовор. Маҳмуд Кошғарий ўз асарида шунча кенг ва катта территорияда ўша даврда бўлган ҳамма шаҳар ва қишлоқлардан, денгиз ва кўллардан, уларнинг тарихидан, жуғрофий мавқеидан, уларда яшовчи халқлардан, ҳатто баъзан унда бор ҳайвон ва ўсимликлардан ҳам анча кенг маълумот беради. Бу жиҳатдан асарнинг қиймати бениҳоят улур ва тенгсиздир.

«Девону луғотит турк»нинг ўзбек тилига муносабати масаласи

Бу асарнинг ҳозирги ўзбек тилига муносабати масаласига келганда, дастлаб шунини айтиш керакки, ўзбек тили уни яратган ўзбек халқи каби жуда узоқ муддат давомида турли ҳолларни кечиргандир. Ўзбек халқининг узоқ вақтлар кечирган оғир ҳаёт шароити унинг ўзини ҳам, унинг тилини ҳам унутилар даражага етказди. Айниқса ўзбек тили XIV асрнинг охирида жуда аянчли ҳолга тушди. Бу давр тилини қайта тиклашда улуғ ёзувчи Навойнинг хизмати беҳад улуғдир. XV асрнинг гигант олими ва шоири улуғ устод Абдурахмон Жомий сўзи билан айтганда, Навой ўша даврда унутилар даражага тушган ўзбек тилини қайтадан тирилтирди, янгидан уни дунё саҳнасига кўтариб чиқди.

Суханроқи аз равнақ афтода буд,
Бақунжиҳавон рахт биниҳода буд,
Тудоди дигар бора ин обрўй,
Кашиди бажавлонғади гуфту гўй.

Бу соҳада Алишер Навойнинг таҳсинга сазовор иши ҳаммага равшан. Лекин Навой даврида юзага келган бурилиш вақтли бир бурилиш бўлди. Тездан ўзбек тили яна турғунликка дуч келди. Фақат Улуғ Октябрь революцияси унга қайта ҳаёт бағишлади. Шонли Коммунистик партия етакчилигида Октябрь революциясидан сўнгина ўзбек халқи тенг ҳуқуқли миллатлар қаторида тикланди. У ҳозир исбли кўрилмаган даражада катта қадамлар билан ўсиб ривожланмоқда. Фан ва техника чўққиларини эгалламоқда. Ўзбек тили тарихи устида ҳам кўпгина ишлар қилинди. Бу ҳақда совет олимлари, тилшунослар, тарихчилар, археологлар, этнографларнинг хизматлари катта. Ҳақиқатда, ўзбек халқининг тарихини ҳам, ўзбек тили ва унинг тарихини ҳам чинакам илмий асосда ўрганиш Улуғ Октябрь революцияси туфайли большевиклар партияси ва Совет давлатининг яратган имкониятлари туфайли мумкин бўлди. Шу оз фурсатда совет олимлари томонидан бу масалада бир қанча ишлар қилинди. Айниқса ўзбек тили тарихи устида проф. А. К. Боровковнинг хизмати беҳад улуғдир. Ўзбек тили тарихида юзага келган бу ҳоллар девон тили билан ҳозирги замон ўзбек тили орасида катта фарқ борлигини кўрсатади. XI аср тил фактларининг ҳозирги тилга муносабатини аниқлаш фонетика, лексика, морфология ва грамматика соҳаларида махсус қиёсий иш олиб боришни талаб қиладиган бениҳоят катта ва мураккаб масаладир. Бу иш тилшунос олимлар томонидан яқин келгусида ҳал этилиши лозим бўлган фоят актуал проблема ҳисобланади. Биз бу ерда ўз кузатишларимиз тўғрисида умумий мулоҳазаларни айтиш билан чекланамиз. Текширишлар шунини кўр-

сатадики, у давр тили лексикаси ҳозирги ўзбек тили лексикасига асос бўлган. Девондаги сўзларнинг бир қисми тил тараққиёт қонунларига мувофиқ архаик ҳолга тушган бўлса ҳам, асосий қисми турли ҳолларда ёки бутунлай ўзгаришсиз ва ёки баъзи ўзгаришлар билан бизга етиб келган. Шу орада турмушда қўлланиб келган ва бир қанча янги сўзлар ясалишига манба бўлиб хизмат қилган. Баъзи сўзлар тил тараққиёти қонунларига мувофиқ бениҳоят ўсиб урчиган, бир қисми сийрак учровчи бир ҳолга тушган. Баъзиларининг формаси ўзгарган, баъзиларининг маъноси ўзгарган, баъзилари турмушдан чиққан.

Девон тили устидаги кузатишларимиз у давр тили морфологик хусусияти: сўз ясалиши, сўз турланиши масалаларида ҳам шундай яқинликни исботлайди. Айниқса у давр тил фактлари жонли тилга жуда мосдир. Масалан, девонда учровчи а, ҳе каби бир қанча ундов сўзлар, эркалаш аффикси «-қи», равиш ясовчи «-ла» аффикси, буйруқ феъли охирига қўшилиб, таъкидни англаувчи «-чи» аффикси ва бошқалар бугунги ўзбек адабий тилида учрамайди. Демак, бу хил сўз ва морфологик хусусиятлар ўзбек тилида бўлмаганми деган шубҳа келиб чиқади. Лекин жонли ўзбек тилига, ўзбек тилининг диалектларига кенгроқ солиштирилганда, бу хусусиятлар ҳам ҳозирги жонли ўзбек тилида, ўзбек тилининг диалектларида тўла мавжуд экани маълум бўлади. Масалан, «-ла» аффикси қўшиб равиш яшаш «ҳозиргина» маъносида янгилар тарзида қўллаш Фарғона водисиди ҳозир ҳам кенг учрайди. Узакка «-қи» аффикси қўшиб эркалаш маъносида қўллаш ҳам ҳозирги жонли тилда тўла сақланган: отоқи — отагинам, опоқи—опагинам каби. XI аср ёдгорликларида учровчи «а» ундови у даврда фақат ажабланиш маъносида қўлланган бўлса, у ҳозирги тилда яна ҳам кенг маънода, яъни инкор, ҳайронлик, ажабланиш, афсус маъноларида қўлланади. Феъл ўзагига қўшилиб, таъкид билдирувчи «-чи» аффикси ҳам ҳозирги жонли тилда барқарордир. Борчи — бор, келмачи — келма каби.

У даврда қабилалар тилида фарқли қўлланувчи диалектал хусусиятларнинг ҳам ҳозирги ўзбек тили диалектларида мавжудлиги айниқса диққатга сазовордир. Маҳмуд Кошғарий айрим сўзларни изоҳлар экан, у сўз талаффузида қабила тилида фарқ борлигини баъзилар бир сўзни а билан, баъзилар шу сўзни е билан талаффуз қилишларини қайд қилган. Бу хусусият ҳозирги ўзбек тили диалектларида ҳозир ҳам сақланибгина қолмай, ҳатто кўпгина сўзларда учрайди. Ман—мен, янги—енги, чечак—чачак, санчти — сенчти, кама — кема, тагида—тегида, сакратмоқ—секратмоқ, чакмоқ—чекмоқ, чакка—чекка ва бошқалар. Маҳмуд Кошғарий ўша даврда «уй» сўзини кенг ва тор лабланган унлилар билан қабилалар орасида фарқли талаффуз қилганини кўр-

сатган. Бу хусусият ҳозирги ўзбек тили диалектлари (Тошкент ва Фарғона)да сақланиб келаётгани ҳаммага равшан. Бу ҳодиса Тошкент ва Фарғона диалектлари ўша даврдаёқ мавжудлигини ва улар ягона ўзбек халқ тилининг ташкил топишида иштирок этган асосий диалектлардан эканини ҳам очиб беради.

XI аср тили диалектларида сўз бошидаги и билан ий алмаши-ниши ҳам ҳозирги ўзбек тили диалектларида тўла сақланган. Масалан, «уя» маъносидаги «ин» сўзи «ин» тарзида ҳам «йин» тарзида ҳам қўлланар эди. (I том, 36-бет). Илиғ ҳам йилиғ ҳам бор эди. (I том, 46-бет). Маҳмуд Кошғарий маълумотига кўра, бу ҳодиса тилда эски ҳодиса эди, қайси варианти қайси қабила хусусияти экани ҳам ноаниқ бир ҳолга келган эди. Лекин Маҳмуд Кошғарий изоҳига кўра, «йи»лаш варианти эски форма бўлиб, «и»лаш янгилик эди. Масалан, у «илиғ» сўзини изоҳлар экан, шундай ёзади: «илиғ» сўзининг асли йилиғ эди. (I том, 46-бет).

Бу хусусият у вақтда кам тарқалган, саноқли сўзлардагина кўринар эди. Кўпчилик сўзлар девонда «и» билан берилган. Ҳозирги тилимизда ҳам бу хусусият тўла сақланган, балки жуда тараққий қилган, ҳатто бошқа унлиларга ҳам ёйилгандир. Ҳозир-кўп сўзларда ҳар икки вариант билан фарқсиз, тенг қўлланади. Илон—йилон, ироқ—йироқ, ирик—йирик, игирмоқ—йигирмоқ, ип эшмоқ—ип эшмоқ, итмой—йитмоқ, утмоқ—ютмоқ ва бошқалар. Бутина эмас, «Девону луготит турк»да изоҳланган яна кўпгина қабилаларнинг тил хусусиятлари ҳам ҳозирги тилимизда мавжуддир.

Бу фактлар, яъни у давр қабилалар тилида бор хусусиятларнинг бизнинг тилимизга етиб келиши ҳозирги тилимизнинг кўп диалектликлик моҳиятини очиб бериш, ўзбек халқи тилига асос бўлган қабила тилларини аниқлаш, иккинчи хил айтганда, ўзбек тилининг келиб чиқишини ёритиш учун ҳам бениҳоят муҳимдир.

Хуллас, XI аср ёзма ёдгорликлари тил фактларининг асосий қисми ҳозирги ўзбек тилида барқарордир. Дарров сезилмовчи айрим хусусиятлар ҳам бор. Лекин уларни жиддийроқ текширганда, яъни жонли тил, диалектларга қиёс қилганда улар ҳам ҳозирги тилда ҳамон қаердадир борлиги аниқланади.

Девон таржимаси ва транскрипцияси ҳақида

Биз «Девону луготит турк» таржимасини биздан олдинги икки олим: Броккельман (девонни немис тилига таржима қилиб, 1928 йилда Лейпцигда нашр этган) ва Басим Аталай (усмонлик тилига таржима қилиб, 1939 йилда Анқарада нашр этган) томонидан қилинган таржималарга солиштирдик. Лекин биз ўз таржимамизда Маҳмуд Кошғарий изоҳларини тўла сақлашга интилдик.

Маҳмуд Кошғарий ўз асарида у давр тилининг фақат фонетикаси, морфологияси, лексикаси ва диалектологиясинигина эмас, шулар билан бир қаторда у давр тилининг ёзуви, орфографияси ва орфоэпияси масалаларини ҳам кенг изоҳлаб берган. Лекин асарда қисқа унлилар ҳам, узун унлилар ҳам биргина шакл билан ифодаланган. Жарангли ва жарангсиз товушлар ҳам биргина шаклда берилган. Лекин асарда йўл-йўлакай сўзлар имлоси ва талаффузи ҳақида берилган изоҳлар девондаги сўзларнинг ҳар бирини тўғри ёзиш имконини беради. Бу ҳол асарни босмага тайёрлашда махсус метод қўллашни талаб қилди. Таржимада шу хусусиятни сақлашга ҳарақат қилинди.

I) олдин сўзларнинг ўз шакли кўрсатилиб, ёнида унинг транскрипцияси берилди;

II) қуйидаги транскрипция белгилари қўлланди:

а—а:, ä—ä:, б—б, в, ғ, г, g, ж, з—з:, 1—1, j, қ—к, қ, л—l, м, н, ң, о, õ, п, р, с, т, у, ў, ф, w, х, һ, г, j, ж, ш, 5

III) б билан п ўрнидаги ноаниқ « ب » шакли учун «б» шаклини, к билан г товушлари ўрнида берилган ноаниқ « ك » шакли учун «к» белгисини, ч билан ж орасидаги ноаниқ « ج » ҳарфи ўрнида « j » белгиларини қўлладик.

IV) Девонда қўлланган в билан ф орасидаги талаффузи аниқсиз « ف » ҳарфи учун « w » шаклини қўлладик.

V) баъзан «д» билан «й» ўрнида алмашиб қўлланган « د » шакли ўрнида «з» белгиси қўлланди.

VI) л ҳарфи учун баъзан л, баъзан l шакли қўлланди.

VII) Маҳмуд Кошғарий томонидан з ва ж махражлари орасидаги товуш деб кўрсатилган « ز » ҳарфи учун «ж» белгиси қўлланди.

VIII) нг диффуз ҳарфи учун «ң» шакли олинди.

Унлилар устида ҳам шу хилда аниқсиз белгилар қўллаш мумкин эди. Чунки девондаги унлиларни аниқлаш ҳам айрим ундошлар каби қийин эди. Лекин унлилар масаласида биздан олдин икки таржимон тутган усулга қарши туришга журъат қила олмадик. Улар томонидан қўлланган унлилар асосида иш кўрдик. Фақат Маҳмуд Кошғарий томонидан аниқ кўрсатилган чўзиқ || ҳарфи ўрнида а: шаклини орттирдик. Китобдан фойдаланувчилар айрим сўзлар имлосидан қаноатланмасалар, ёнидаги арабчасига мувофиқ мулоҳаза юрийтишлари мумкин. Араб ёзувиغا хос диакри-

тик белги (зеру забар)лар қўйишда асосий нусхага асосландик. Айрим ўринларда ўз мулоҳазаларимизни ҳам айтдик.

Қатор мутахассис ўртоқларнинг ёрдам ва маслаҳатларисиз бу мураккаб ишни бажариш анча оғир бўлур эди. Шунинг учун мен СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзоси проф. А. К. Боровковга, филология фанлари кандидати: Ғ. Абдурахмонов, О. Усмонов, Т. Салимов, Х. Комилова, Ж. Тожибоев ўртоқларга, айниқса таржимани сатрма-сатр текшириб чиқиб, катта ёрдам кўрсатган етук арабист филология фанлари кандидати У. Каримовга катта миннатдорчилик билдираман. Бу ишнинг нашр этилишида алоҳида ғамхўрлик қилган Ўзбекистон ССР Фанлар академияси А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институти директори филология фанлари кандидати А. Қаюмовга алоҳида миннатдорчилик билдираман.

Асарни нашрга тайёрлашда қунт билан ишлаган тил тарихи секторининг ходимлари: И. Қўчқортоев, Ҳ. Низомов, М. Туробова, Ғ. Каримов, Р. Бахтиёрова, шунингдек, Ғ. Саломов, С. Низомиддинова ва кўрсаткичлар тузишда алоҳида эътибор билан ишлаган старший илмий ходим филология фанлари кандидати С. Фердоусга, арабча сўзлар устига зеру забарлар қўйишдек ниҳоятда нозик ва мураккаб ишни бажарган филология фанлари кандидати Ҳ. С. Сулаймоновга катта миннатдорчилик билдираман.

С. МУТАЛЛИБОВ.

ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ
ТУРК

Бисмиллоҳирраҳмонирраҳим

Тулик фазл ва санъат эгаси бўлган тангрига ҳамдлар бўлсин. У тўғрилиқ, янглишликни очиқ ва равшан баён қилган қуръонни Жабраил орқали Муҳаммадга юборди. Замоннинг энг соғлари касал ва энг бурролари соқов бўлган бир вақтда Муҳаммадга юқори минбар берди. Хужжатларини юқори тутди. Муҳаммадга ва барчага пешво бўлган хонадонларига салот¹ ва салом бўлсин.

Энди ҳамду салотдан² сўнг бу камина, Муҳаммад ўғли Хусайннинг фарзанди Маҳмуд сўзларини тинглангиз.

Худо давлат қуёшини турклар бурчида яратди. Фалакни ҳам шулар мулкига мослаб айлантирди. Уларни турк деб атади, мулкка эга қилди, уларни замонамизнинг ҳоқонлари қилиб кўтарди. Замон аҳлининг ихтиёр жилловини шулар қўлига топширди, халққа бош қилди, буларни тўғри йўлга юришга қодир қилди. Буларга қарашли кишиларни ғолиб қилди. Уларга қарашли кишилар мақсадларига етиб, бебошлар ҳалокатидан қутулди. Уларнинг [туркларнинг] ўқларидан сақланмоқ учун уларнинг хатти ҳаракатларини маҳкам тутмоқ ҳар бир ақлли кишига лойиқ ва мумносибдир. Буларга яқин бўлиш учун энг асосий йўл—уларнинг тилларида сўзлашиндир, чунки улар бу тилда сўзлашувчиларга яқин қулоқ соладилар, ўзларини яқин тутадилар, уларга зарар бермайдилар. Ҳатто улар ўз паноҳида турган бошқаларнинг гуноҳини ҳам кечиб юборадилар.

Шунчалик бир бухоролик олимдан ва нисобурлик бошқа бир шиночли олимдан шундай эшитган эдим, улар бу сўзни пайгам-

¹ Салот—мақтов (пайгамбарларга хос мақтов).

² Ҳамду салот—худо ва пайгамбарлар ҳақида мақтов.

барга нисбат бериб айтган эдилар: пайғамбар қиёматнинг белгилари, охир замон фитналари ва ўғуз туркларининг хуружи ҳақида гапирганда, шундай деган эди: турк тилини ўрганинг, чунки уларнинг ҳукмронлиги узоқ давом этади.

Ҳадиснинг тўғри ёки тўғри эмаслигининг жавобгарлиги айтган кишилар гарданига. Агар тўғри бўлса, турк тилини ўрганиш вожиб (зарур)дир: ҳадис тўғри бўлмаган тақдирда ҳам уни ўрганиш зарурлигини ақл тақоза қилади.

Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирқизларнинг (қирғизларнинг) шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фарқларни ҳам аниқлаш учун қилдим. Бўлмаса, мен тилда уларнинг энг етуқларидан, энг катта мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирғиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим.

Бу асар абадий ёдгорлик бўлсин деб, худога сиғиниб, бу китобни туздим. Китоб دِيْوَانُ لُغَاتِ التُّرْكِ „Девону луғотит турк“ („Туркий тиллар луғатлари—қомуси“) деб аталди.

Буни улуғ пайғамбар мартабасидаги ҳошимийлар сулоласидан, аббосийлар авлодидан бўлган саййидимиз ва улуғимиз Абулқосим Абдуллоҳ бинни Муҳаммадил Муқтадо биамриллоҳга армуғон қилдим. Тангри унга узоқ умр, абадий ҳурмат, бахту содатли ҳаёт ато қилсин. Унинг салтанатининг асосларига ҳеч завол етмасин. Унинг фармон доиралари кенгайсин ва юксалсин. Одам ўғиллари унинг мўл карами билан юлдузлар сингари юксак мартабага эришсинлар. Қаҳр залолатига тўлган душманга уни ғолиб қилсин. Унинг соясини, кўркини, қудратини, фазлини, улуғлигини мусулмонлар устидан холи қилмасин.

Мен бу китобни махсус алифбе тартибда³ ҳикматли сўзлар, сажълар⁴, мақоллар, қўшиқлар, ражаз⁵ ва наср деб аталган адабий

³ Ажам ҳарфлари тартибда.

⁴ Сажъ—қофияли проза.

⁵ Ражаз—жангларда ботирларнинг қаҳрамонликларини тасвирловчи парчалар.

парчалар билан безадим. Қаттиқ жойларини юмшатдим, қийин ва қоронғи жойларини ёритдим. Бу иш устида сўзларни ўз жойига қўйиш, керакли сўзларни осонлик билан топиш учун бир неча йиллар машаққат тортдим. Ниҳоят, керакли сўзларни ўз жойида қўзлайдиган, қийинчиликсиз топа оладиган бир ҳолга келтирдим.

Китобни саккиз асосий бўлимда чекладим:

1. Ҳамзалик (сўзлар) бўлими⁶.
2. Солим бўлими⁷.
3. Музоаф бўлими⁸.
4. Мисол бўлими⁹.
5. Уч ҳарфли сўзлар бўлими¹⁰.
6. Тўрт ҳарфли сўзлар бўлими¹¹.
7. Фунналилар бўлими¹².
8. Икки ундош қатор келган сўзлар бўлими.

Ҳар бир бўлимни отлар (исмлар) ва феъллар тарзида икки қисмга ажратиб бердим. Отларни олдин, феълларни эса отлардан кейин ўз сирасига қараб, бобларга ажратиб, ўз ўрнида олдинмакетин кўрсатдим. Тушунилиши осон бўлсин учун асарда арабча истилоҳ (термин)лар қўлладим. Китобни тузиш олдида Халил ибни Аҳмаднинг¹³ „Китобул айн“ асарида тутган тартибини қўллаш,

⁶ Ҳамзалик бўлими—сўзнинг бошида **ء** ва **آ** ҳарфлари келган сўзлар бўлимидир.

⁷ Солим—сўз таркибида араб тилида „ҳарфи иллат“ деб аталувчи, **ء** ва **آ** ҳарфларидан биронтаси бўлмаган, шунингдек, такрорланган ҳарфи бўлмаган сўзлар.

⁸ Музоаф бўлими—бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўзлар бўлими.

⁹ Мисол бўлими—сўзнинг бошида, ўртасида ёки охирида **ء** ва **آ** ҳарфларидан бири бўлган сўзлар бўлими.

¹⁰⁻¹¹ Шарҳлардаги „Уч ҳарфли сўзлар“, „Тўрт ҳарфли сўзлар“ деган ибораларда араб ҳарфлари назарда тутилади. Чунки унда асосан ундош ҳарфлар асосга олинади.

¹² Фунналилар бўлими—таркибида бурун товушлари келган сўзлар бўлими.

¹³ Халил ибни Аҳмад наҳв аруз ва бошқа кўп фанларда ўз даврининг йирик устоди бўлиб, унинг аруз ҳақидаги асари машҳурдир. „Калила ва Димна“ номли асарни арабчага таржима қилган Ибн Муқаффаъ билан бир қанча масалаларда баҳслашган, кўп шогирдлар етиштирган, ҳижрийнинг 170 йилида нафот қилгандир. Халил ибни Аҳмад кўпгина асарлар ёзган бўлса ҳам, энг машҳур асари „Китобул айн“ дир. Бу асар айн ҳарфи билан бошлангани учун шундай аталган. У вақтларда қатъий алифбе сираси ишланмаган эди.

истеъмолдан чиққан сўзларни ҳам бера бориш фикри менда тутилган эди. Бу тартиб араб тили билан икки улоқчи от сингари тенг пойга қилиб ўзиб бораётган турк тилини тўлиқроқ ёритиш жиҳатдан ҳам яхши эди. Лекин мен ўқувчиларнинг фойдаланиш масаласига асосландим. Мен истеъмолдаги сўзларнигина бердим, истеъмолдан чиққанларини ташладим. Мен тутган тартиб тўғрироқдир.

Туркий тилларда қўлланилаётган сўзлар билан истеъмолдан чиққанларини танитиш учун қуйидаги намуналарни кўрсатаман:

أَرِقْ	аріқ	анҳор	қўлланилади.
أَقْرُ	ақур	отхона	қўлланилади.
قَارْ	қар	қор	қўлланилади.
قَرَا	қара	қора	қўлланилади.
رَقَا	рақа	ноаниқ	
رَاقْ	рақ	(чағиштириш қўшимчаси)	қўлланилади.
أَزُقْ	азуқ	озық-овқат	қўлланилади.
أَقْرُ	ақуз	ноаниқ	
قَرِي	қозі	қўзи	қўлланилади.
قَرِي	қіз	қиз	қўлланилади.
زَقِي	зіқі	ноаниқ	
زَقِي	зіқ	ноаниқ	

Турмушда қўлланиладиган ва қўлланилмайдиган сўзлар шу билан чекланмайди, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли ва бошқа сўзларда ҳам улар кўндир. Биз бу ерда „қадам изи биров юрганлигини билдиради“ дейилгани каби, улардан баъзи намуналарнигина кўрсатиб, бошқаларини шунга қиёс қилишни ўқувчиларнинг ўзларига ҳавола қилдик.

Қисқартиш ва енгиллатиш мақсадида бу асарни мендан олдин ҳеч ким тузмаган ва ҳеч кимга маълум бўлмаган алоҳида бир тартибда туздим. Бу ишда мен асарнинг қийматини ошириш,

бошқаларга (фойдаланувчиларга) эса осонлик туғдириш мақсадида, пухта қўлланма бўлсин деб, ҳар бир қабилянинг ўзига хос хусусиятларига кўра қиёсий қоидалар туздим. Бу масалага қизиққан мутахассисларга бу асарни қўлланма қилдим. Илгарилаб кетганларга етиш учун мен (бу китобимни) пойгачи одек уларнинг кетидан юбордим, уларга етиб олиш учун йўл очиб бердим, жуда юқорига чиқиш учун нарвон ясадим. Сўнгра мен ҳар бир қабиляга мансуб сўзларнинг ясалиш хусусиятларини ва қандай қўлланишини қисқача изоҳлаб кўрсатиш учун алоҳида йўл тутдим. Бу ишда мисол тариқасида туркларнинг тилида қўлланилиб келган шеърларидан, шодлик ва мотам кунларида қўлланиладиган ҳикматли сўзларидан, мақолларидан келтирдим, токи, улардан фойдаланувчилар нақл қилувчиларга (тингловчиларга), нақл қилувчилар эса ўз навбатида шу тилда сўзловчиларга етказсин. Шунинг учун ҳам буларнинг ҳаммасини мазкур асарда тўпладим. Бу китоб янгиликлар беришда қиёмига, қиймат ва муҳимликда эса поёнига етди.

Туркча сўзларнинг тузилишида қўлланиладиган ҳарфлар ҳақида

Туркий тилларда қўлланиладиган асосий ҳарфлар сони 18 та. Туркча ёзувда шулар қўлланилади. Уларнинг ҳаммасини қуйидаги сўзлар қамрайди¹⁴:

اخوك. لف. سمج. نرق. بنر. شتيا

Айриб кўрсатилса қуйидагича бўлади:

ا ف خ و ز ق ي ك د
ب م ن ه و ا ع ح ه م ع
م ن س ب ج ر ش ت ل

¹⁴ Бу ерда айрим ноаниқликлар бор. Биринчидан, буида ۋ ҳарфи кўрсатилмаган. Ҳолбуки, девондаги сўзларда бу ҳарф қўлланган. ۋ билан бошлан-

Арабчада бу ҳарфларнинг тенгдош сираси ا ب ت ث сингаридир. Бу асосий ҳарфлардан бошқа талаффуздагина (ёзувда эмас) ифодаланувчи яна еттита ҳарф борки, туркий сўзлар бу ҳарфларсиз ишлатилмайди. Булар қаттиқ талаффуз қилинадиган ب (п) ҳарфи, арабча ج (й) ҳарфи — арабча жим (бу луғатда, яъни туркчада кам қўлланилади), ز (з) билан ش (ш) оралигида талаффуз этиладиган ز (ж) ҳарфи; арабча ف (ф) ҳарфи; нуқтали غ (ғ) ҳарфи; ق (қ) билан ك (к) ҳарфлари оралигида талаффуз этиладиган юмшоқ ك (г), кофи гунна билан غ (ғ) оралигида ҳамда ق билан ن оралигида талаффуз этиладиган (ң) ҳарфлардир.

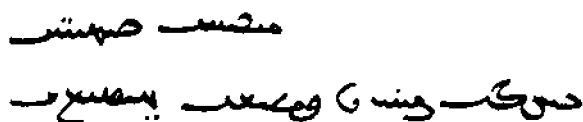
Бу ҳарфларни талаффуз қилишда турклардан бошқалар қийналадилар. Бу ҳарфлар ўша [юқоридаги] ҳарфлардек ёзилади, тепасига нуқта қўйилиб айрилади.

Бирор қабила тилида ҳам ث ҳарфи йўқдир. Итбоқ ҳарфлари (حُرُوفُ الْإِطْبَاقِ) дан бўлмиш ط ظ ص ض ҳарфлари ҳам туркий тилларда йўқдир. Шунингдек, бўғиз товушлари (حُرُوفُ الْأَلْحَقِّ) дан бўлмиш ع ح ه ҳарфлари ҳам туркий тилларда йўқдир. *اُمِّي* ўккi сўзини *أُمِّي* дегувчилар жуда камдир. *اُمِّي* ўккi сўзини к билан талаффуз қилиш қипчоқчадир. Тутантириқ ёғочини канжаклар *جَاهَا* jāhä дейдилар. Бу сўз тил хусусиятига мос эмасдир; кўз оғригини *أَوْه* āwāh дейдилар, бу сўз ҳам юқоридагидек мос эмасдир.

Булардан бошқа баъзан, вақф ҳолатида¹⁵ сўзнинг охирига қўшилиб келади. Масалан, лочин қушини чақирришда *تَاهُ تَاهُ* таъ таъ ган сўзлар оз бўлса ҳам, бор. Д билан бошланган сўзлар биринчи томда еттита. Бу ҳодиса уйғур алифбосидаги ط، د، ق ҳарфларининг биригина шакл орқали берилганлиги билан ҳам алоқадордир. Иккинчидан, бу ерда *ا* ҳарфи¹⁶ кўрсатилмаган. Ҳолбуки, девонда *ا* ҳарфи қўлланган сўзлар оз бўлса ҳам, бор.

¹⁵ Вақф ҳолати — сўз бўғинидаги тўхташ, тиниш ҳолати.

"tah-tah" дейдилар, отнинг боласини чақиришда ^{قَافَ قَافَ} қурриh-қурриh дейдилар. Аммо **ه** қўлланган ҳеч бир сўз йўқ. Гоҳо хўтинлилар сўзида бу ҳарф учрайди, чунки бу ҳинд тилининг таъсиридир. Канжаклар тилида ҳам **ه** ҳарфи учрайди дейиш мумкин. Чунки бу ҳам туркча эмасдир. Агар **ث** ҳарфини ёзиш керак бўлса, туркча **ذ** (э) суратида ёзилиб, устига нуқта қўйилади. **ض** ҳам **ذ** шаклида ёзилиб, устига нуқта қўйилади. **ص** ҳарфи ҳам **س** шаклида ёзилиб, устига нуқта қўйилади¹⁶. **ح** **ع** **ه** ҳарфлари туркча **خ** шаклида ёзилиб, айрим белги билан айрилади. Чунки бу ҳарфлар арабчага хосдир. Бу ҳарфлар туркча ёзилса, шаклда ўхшашлик сақланса ҳам, нуқта ва белгилар билан фарқ қилинади. Бу ҳарфларнинг ҳаммаси тўпланса, қуйидаги шакл пайдо бўлади:

Бу хатни ёзишда, талаффузда ўрни йўқлигига қарамай, ёзувда бир турли белгилар орттирилади. Масалан, замма¹⁷ ўрнида **و** — вов, касра¹⁸ ўрнида **ى** — ё, фатха¹⁹ ўрнида **ا** — алиф белгиларини ёзиш қоидадир. Арабчада **أخ** **أب** сўzlари бошқа сўzлар билан қушилиб келганда, талаффузда аниқ сезилмайдиган **ا و ا** ҳарф-

¹⁶ М. Кошгарийнинг бу изоҳлари ўша давр графикасида ўзига хослик мавжуд бўлганлигидан далолат беради.

¹⁷ Замма (◌ْ) араб алифбосида о — 6, у — ў унлиларини ифодалаш учун қўлланиладиган диакритик белги; бу белги сўzларга тегишли ҳарфларнинг устигагина қўйилади.

¹⁸ Касра (◌ِ) сўzларда тил олди **и** ва тил орқа **и** унлиларини ифодалаш учун қўлланиладиган диакритик белги бўлиб, бу белги тегишли ҳарфларнинг остигагина қўйилади.

¹⁹ Фатха (◌َ) сўzларда тил олди **э,ä** ва тил орқа **а** унлиларини ифодалаш учун қўлланиладиган диакритик белги бўлиб, бу белги тегишли ҳарфларнинг устигагина қўйилади.

الف алиф

Олим, доно, ақлли маъносидаги **بِلْكَ** bilgä сүзи **بِلْدِي** бiдi феълига алиф қушилиб ясалгандир. Тажрибада, ақлда катта бўлганларга нисбатан қўлланадиган **أَكَا** oğä сүзи ҳам шундай ясалгандир. Бу сүз **أَوْدِي** 'уди нэнки — „нарсани яхши тушунди“ иборасидаги **أَوْدِي** 'уди феълининг ўзагидан ясалган.

Бир турли таом маъносидаги **أَوَا** ува сүзи ҳам шундай ясалгандир. Бу сүз „бурдалади, уватди“ маъносидаги **أَوْدِي** 'уди феълидан ясалган.

Кўпинча алиф ёлғиз келмай, **م** билан бирга (-ма/ -мә шаклида) учрайди: кокил маъносидаги **كُئْمَا** кэсмä сүзи **كُئْدِي** кэсдi феълидан олингандир. Күзни беркитмасин, деб сочни кесиладиган жойга ҳам **كُئْمَا** кэсмä дейилади.

أُورْمَا سَاحْ ормä сач сүзи ҳам шундайдир. Бу сүз **أُورْدِي** 'ордi феълидан ясалган.

ت T

„Қочувчи“ маъносидаги **قُجُتْ** қачут сүзи ҳам шундайдир. Бу сүз **قُجْدِي** қачдi феълидан ясалган. **كُئْتْ** кiзүт сүзи ҳам шундайдир. Бу сүз **كُئْتِي** кiзтi [кийди] феълидан ясалган.

ج J, Ч

„Нон“ маъносидаги **كُئْمَاجْ** көмäч сүзидаги **ج** каби. Бу сүз кул ва бошқаларга **كُئْمَدِي** көмдi деганда қўлланувчи **كُئْمَدِي** көмдi феълидан ясалган.

سَافِينَجْ сәвiнч сүзи ҳам шундайдир. Бу сүз **سَافِينْدِي** сәвiндi феълидан ясалган.

ش Ш

Таниш одамга нисбатан қўлланувчи **بِئِشْ** билiш сүзидаги **ش** каби. Бу сүз **بِئْدِي** бiдi феълидан ясалган.

„Жанг“ маъносида қўлланувчи **اورش** уруш, **تقش** тоқуш сўзларидаги **ش** каби. Бу сўз **اوردى** урдī ва **تقيدى** тоқидī феълларидан ясалган.

غ F

غ ҳарфида уч хусусият бордир:

1) феълларга қўшилиб, уларни отларга айлантиради. „Нарса тозаланди“ маъносидаги **ارندى نازك** аріндī нэң жумласидаги **ارندى** аріндī феълнинг ўзагига **غ** г қўшилиб ясалган; **ارغ** аріғ [соф, тоза] сўзи шунга мисолдир.

Қуруқ маъносидаги **قوغ** қуруғ сўзи ҳам қуриди феъли ўзагига **غ** г қўшилиб ясалган отга мисолдир.

2) Отларга қўшилиб, уни ўрин отига айлантиради: „Сайлгоҳ“ маъносидаги **ياغ** [а]лағ сўзи **يا** [а] оти охирига **غ** қўшиб ясалган. Шунингдек, **قش** қіш сўзидан ясалган **قشلاغ** қішлағ сўзи ҳам **قش** қіш сўзи охирига **غ** қўшилиб ясалган²⁷.

3) Феълларга **غ** ва **و**, **у**, **ў** ҳарфлари бирликда, яъни „ғу“ қўшилиб, уни қурол отига айлантиради. Бу хусусият туркий тилларнинг ҳаммасига ҳам умумийдир. **بيجدى** бїчдī (кесди) феълнинг ўзагига **غو** „ғу“ қўшилиб ясалган „нарсаларни кесувчи асбоб“ маъносидаги **بجغو** бїчғу сўзи шунга мисолдир.

اوردى урдī феълдан ясалган **اورغو** урғу (урадиган нарса) ҳам шундайдир.

²⁷ [а]лағ ва қішлағ сўзлари устида автор томонидан берилган изоҳларда бир оз аниқсизлик бор. М. Кошғарийнинг кўрсатишича, бу сўзларга **غ** қўшилиб ясалган. Ҳолбуки, бу ўринда [а]лағ ва қішлағ сўзларига **غ** ҳарфи эмас, балки -лағ қўшимчаси қўшилиб ясалган деб кўрсатиш керак эди. Лекин бундай ҳолда бу сўзлар феълдан эмас, оддан ясалган бўлади. Аслида эса бу бўлим феълдан ясалган отлар бўлими эди. Фикримизча, автор [а]ла, қішла феълларини назарда тутган бўлса керак.

Шу маънода ғ ўрнида г қўллаш [ҳодисаси] ҳам учрайди. كَسَدِي كَسَدِي кәсди феълидан ясалган كَسُوْنَاكُ كәсгү нән (кесадиган нарса) шунга мисолдир.

اَفْسُدِي اَفْسُدِي әwүсди (совурди) феълидан ясалган اَفْسُوْنَاكُ әwүсгү (совурадиган) сўзи шунга мисолдир.

غ билан ك нинг алмашиниш масаласига келганда, қалин сўзларда غ қўлланиб, унинг зидди ингичка сўзларда ك қўлланади.

Бу хил сўзлар охиридаги к//г, ғ ҳарфлари арабча феъллар олдига қўшилиб, қурол оти ясовчи м ҳарфига ўхшайди. „Ўроқ“ маъносидаги مَنجَلٌ мінжәл сўзи, „ўт ўрди“ маъносидаги نَجَلٌ нәжәлә феъли олдига м қўшилиб ясалган. „Элак“ маъносидаги مَنخَلٌ мунхул сўзи „элади“ маъносидаги نَخَلٌ нәхәлә феъли олдига м қўшиб ясалган.

„Супурги“ маъносидаги مَنسَفٌ мінсаф сўзи ҳам шундайдир. نَسْفٌ نَسْفٌ нәсәфә (супурди) феълидан м орттириб ясалган.

Ўғузлар ғ ёки қ ўрнида | алиф ҳамда و ў, у ўрнида سى сī қўллаб ўзгартадилар. يَغَاجٌ يَغَاجٌ йғач бiчасī нән — ёғоч кесадиган нарса اَوْتُونُكُ اَوْتُونُكُ отун кәсәсī балду — ўтин кесадиган болта каби.

Замон ва макон отлари ва масдар [инфинитив]ларда ҳам қоида шу хилдир.

Ҳоқония турклари билан бошқалар орасида, ўғуз-туркманлар билан бошқалар ўртасида пайт оти, ўрин оти ва масдарларда ҳам шундай фарқ бордир. Улар ўз ўринларида кўрсатилади.

ق Қ

„Тароқ“ маъносидаги تَرغَاقٌ тарғақ сўзидаги ق ҳам шундайдир. Бу сўз مَسْجُ تَرَادِي مَسْجُ тарадī гапидаги تَرَادِي тарадī феълидан ясалган.

„Ўроқ“ маъносидаги **أَرْغَاقُ** орғақ²⁶ сүзидаги **ق** ҳам шундай-дир. Бу сүз **أَوْتُ أُرْدَى** от орді гапидаги **أُرْدَى** орді феълидан ясалган.

ک К (аниқ коф)

„Бирор нарсанинг бұлаги“ маъносидаги **كَسَاكُ نَانِكُ** кәсәк нәң иборасида келган кәсәк сүзидаги **ك** ҳам шундайдыр. Бу сүз кәсді феълидан ясалган.

„Ёпинчиқ“ маъносидаги **أَشْكُ** әшүк сүзи, „ёпди, ўради“ маъносидаги **أَشُوْدِي** әшүді феълидан ясалган.

ك Г (юмшоқ коф)

أَوْلِدِي тірліді феълидан ясалган **تِرِكُ** тірік сүзи каби. **أَوْلِدِي** біліді феълидан ясалган **أَوْلِكُ** оіүк сүзидаги **ك** каби.

ل Л

يَجْفِلُ бічгіл **ل**әр — ковак, ёриқ ер иборасидаги **يَجْفِلُ** бічгіл²⁹ сүзида келган **ل** ҳам шуі айдыр. Бу сүз **يَجْفِلُ نَانِكُ** бічгілді нәң иборасидаги **يَجْفِلُ** бічгілді феълидан ясалган.

Оқ ва қора рангларнинг алмашуvidан ҳосил бұлган „човкар“ мазмунида келган **تَرْغِبُ** тарғіл³⁰ сүзидаги **ل** ҳам шундайдыр. Бу сүз **تَرْغِبُ** таріліді феълидан ясалган.

م М

„Намат“ маъносида келган **يَذِمُّ** јазім сүзидаги **م** м каби. Бу сүз **يَذِمُّ** јазіті феълидан ясалган. „Бир тилим қовун“ маъносида

²⁶ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. М. Кошғарийнинг кўрсатишича, „тароқ“ маъносидаги тарғақ, „ўроқ“ маъносидаги **أَرْغَاقُ** орғақ сўзлари „тарамоқ“, „ўрмоқ“ феъллари ўзагига қ қўшилиб ясалган, ҳолбуки, бу мисолларда ёлғиз қ ҳарфигина эмас, балки -ғақ қўшимчиси қўшилиб ясалган.

^{29, 30} М. Кошғарий изоҳига кўра бічгіл, тарғіл сўзлари бічгі, тарғи сўзларининг охирига л ҳарфи қўшилиб ясалган, ҳолбуки, мисолларга кўра сўз охирига -гил қўшимчиси қўшилиб ясалган.

келган **بِحِمِّ قَاغُونُ** **بِرْ** бір бичім қағун иборасидаги **بِحِمِّ** бичім [тилим] сўзи **بِيحِدِي** бичдї [кесди] феълидан ясалган.

ن Н

„Сел“ маъносидаги **أَقِنُ** ақін сўзида келган **ن** каби. Бу сўз **سُفِّ أَقْدِي** суw ақдї гапидаги **أَقْدِي** ақдї феълидан ясалган. „Тупроқ уюми“ маъносида келган **تُبْرَاقُ بِيغِنُ** јігін тупрақ иборасидаги **بِيغِنُ** јігін сўзи **يَغْدِي تُبْرَاقُ** тупрақ јігдї гапидаги **يَغْدِي** јігдї феълидан ясалган.

و U, ū

Бу ҳарф қўшилиб ясалувчи сўзлар, асосан, бирикмада келади; бу ёлғиз ҳолда жуда оз учрайди. „Қортуқ-қоруқ“ (қон олинадиган асбоб) маъносидаги **سُرْعُو** сорғу²¹ сўзи „хайвон сутини ёки қонни сўриш“ маъносидаги **سُرْدِي** сордї феълидан ясалгандир. „Турадиган ер“ маъносидаги **تُرْعُو يِرْ** турғу јёр сўзи ҳам шундай.

Бу қоидалар фалак қутб юлдузи атрофида айланиш қондаси каби ҳар қандай сўзга татбиқ этиладиган умумий қоидалардир. Бу қоидалар икки ҳарфли, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли, беш ҳарфли ва ундан кўп ҳарфли феълларнинг ҳаммаси учун ҳам умумийдир. Биз бу ерда қисқа маълумот бердик, бошқа ерларда, Худо хоҳласа, бу ҳақда яна сўзланади.

Сўзларнинг тузилиши ҳақида

Сўзлар икки ҳарфли бўлади: **أَتْ** ат, **أَرْ** эр сўзлари каби.

Уч ҳарфли бўлади: **أَزُقْ** азук, **أَزُقْ** јазук (айб) сўзлари каби.

Тўрт ҳарфли бўлади: **يَغْمُرْ** јағмур **جَغْمُرْ** јағмур (шолғом) сўзлари каби.

²¹ Бу ерда шуни айтиш керакки, М. Кошғарий изоҳига кўра, сорғу сўзи улакка **و** **у**, **ў** қўшилиб ясалган, ҳолбуки **و** эмас. **غُو** -ғу аффикси қўшилиб ясалгандир.

Беш ҳарфли бўлади: **قُرُوغْسَاقُ** қуруғсақ (меъда, қурсоқ), **قُزُرُغَاقُ** қузурғақ (этакнинг бир томони) сўзлари каби.

Олти ҳарфли бўлади: **كَمَلْدُرْمِي** кәмүйдүрүк (отнинг кўкрагига тақиладиган зийнат беағи) ва **قُزُرُغُونُ** қузурғун (қуюшқон) сўзлари каби.

Етти ҳарфли бўлади: **زَرْغَنْجُمُودُ** зарғунјмуд (хушбўй бир ўсимлик, тангагулли бўлади) каби.

Етти ҳарфли [сўз]лар отларда камдир, лекин [сўзлар] етти ҳарфлидан ортиқ бўлмайди.

Отлардаги орттирма белгилар ҳақида

Отларга орттириладиган белгилар: **مُدُ** мад³² (чўзиш белгиси), **لِين** лін³³ (юмшатиш белгиси) дир. Масалан, **تَغَارُ** тағар (қоп, тўрва), **جَفَارُ** жафар (тугантириқ) сўзларига орттирилган **ا** алиф чўзиш белгисидир. **قَرِيغُ** қоріғ (қўрилган, бегоналардан эҳтиёт сақланган) ва **أَرِيغُ** аріғ (тоза, пок) сўзларидаги **ی** **أَنُوقُ** ануқ ва **تَنُوقُ** тануқ (гувоҳ) сўзларидаги **و** юмшатиш белгисидир. **أَذِغِيرُ** азғір (айғир), **إِشغُنُ** ішғун (ровоч ўти) сўзларидаги ҳамза, **بَزْغَانُ** базған (ясси бурунли), **قَزْغَانُ** қазған (ковак ер) сўзларидаги **ن** ҳарфи, **تُرْقُو** турқу (ипак кийимлик), **قُرْغُو** қурғу (шошма-шошар одам) сўзларидаги **و** **كُتْكِي** кўткі (кичик тепа), **بُرْقِي** бурқі (қаттиқ юзли киши) сўзларидаги **ی** ҳарфлари отлардаги ортиқча белгилардир.

Бу сўзлардан **فَعَالٌ** фаъол, **فُعَالٌ** фуъол, **فِيْعَالٌ** фиъол, **فُعُولٌ** фаъул, **فَعِيلٌ** фаъил тарзидаги сўзларда чўзғи ҳарфларни тушириш

³² Араб тилида мад ҳарфлари учтадир: **ا** **و** **ی** каби. Бу ҳарфларнинг ҳар бири ўзи қўшилган ҳарфларни чўзиб талаффуз қилишга хизмат қилади.

³³ М. Кошғарийнинг кўрсатишича, **قَرِيغُ** қоріғ, **أَرِيغُ** аріғ сўзларидаги **ا**, **أَنُوقُ** ануқ, **تَنُوقُ** тануқ сўзларидаги **و** ҳарфлари юмшатиш белгиси бўлиб қолади; аслида булар ҳарфин чўзиб талаффуз қилишга хизмат қилувчи унлилардир.

мумкин: **بِنَجْ** ёки **بِنَجْ** шаклида ёзилиши мумкин. Дарё ва водининг-нириги томони маъносидаги сўзни **بِنَجْ** ёки **بِنَجْ** шаклида ёзиш мумкин. Шунингдек **قُرْبِغْ** ёки **قُرْبِغْ** шаклида ёзиш фарқсиздир.

Сўзнинг қисқаси узунидан яхшироқ. Қолганлари, худо хоҳлас, китобнинг бошқа ерида айтилади.

Феъллардаги орттирмалар ва уларнинг тузилиши ҳақида

Феъллар икки ҳарфли, уч ҳарфли, тўрт ҳарфли, беш ҳарфли, олти ҳарфли бўладилар. Феълларга сўнг орттириладиган ҳарфлар ўнтадир:

алиф-а, ә, ت, ر, ر, س, ش, ق, ك, ل, ن, لا, ي

Буларнинг ҳар бири феълларда бирор қўшимча маънони орттиришга хизмат қилади.

الف Алиф

„Ҳасад қилди“ маъносида келган **تَبَزَادِي** табзадӣ сўзидаги **الف** каби. Бу сўз **تَبَزِي** табзӣ сўзидан ясалган.

„Қўбуз чалди“ маъносидаги **قُبَزَادِي** қобзадӣ феъли ҳам **قُبَزِي** қобуз сўзига алиф қўшиш йўли билан ясалган.

ت Т

ت т ҳарфи ўтимли феъл ясайди. „Бугдой тозаллади“ маъносидаги **تَرَعِ اَرْتِي** тарӣг арӣттӣ жумласидаги **اَرْتِي** арӣттӣ феъли **اَرْتِي** арӣдӣ феъли ўзагига т қўшиб, ўтимли феъл ясалган сўзга мисолдир.

قُرْبِي تُون قُرْبِي тон қурӣттӣ (кийимни қуритди) гапидаги **قُرْبِي** қурӣдӣ сўзидаги т ҳам шундайдир.

Кўпинча ўтимли феъл ясашда **ر** ҳарфи **ت** ҳарфи билан бирикиб, **تُرْ** „тур“ шаклида келади³⁴. Чунончи **بَرْتَرْدِي** бардӣ,

³⁴ Бу мисолларда ўтимли феъл ясовчи аффикс - тур шаклида учрагани учун Маҳмуд Кошғарий фақат шу - тур шаклини кўрсатган бўлса керак. Аслида бу аффикс ёлғиз -тур шаклидагина эмас, -тир шаклида ҳам учрайди.

бартурдї, كَلَدِي кәдї (келди), كَلْتُرْدِي кәлтүрдї (келтирди) мисол-
ларидаги каби.

س С

Феълларга س қўшилиб, орзу ва истак маъноларини билди-
ради, масалан: سَوْفَ اجْسَدِي суw ісәдї — сув ичмоқ истади. اَشْش
аш jәsjәдї — ош емоқ истади каби. س ҳарфи баъзан араб-
ча سَمَاعِلٌ бобидаги каби феълларда бошқа шахсларга нисбатан
ишнинг бўлганга ўхшаб кўринганини, аслида у бўлмаганини бил-
диради. اَلْ مِّنْدِين يَرْمَقُ الْمَسْتَدِي ол мәндін жармақ алімсіндї—у
ўзини мендан танга олгандек қилиб кўрсатди; اَلْ مِّنْكَا كَلْمَسِنْدِي
ол мәнғә кўлүмсіндї—у ўзини менга кулиб қарагандай қилиб
кўрсатди.

ش Ш

Ш феълларга қўшилиб (арабча مَفَاعَلَه муфәәлә бобидаги каби),
ишда икки киши шерик эканлигини билдиради: اُرْشِدِي урдї, اُرْشِدِي
урушдї; تُرْدِي турдї, تُرْشِدِي турушдї каби.

Феълларга ش қўшилиб, баъзан ёрдамлашиш, баҳслашиш
мазмунларида ҳам қўлланилади. Бу ҳақда ўз жойида гапирилади.

ق Қ

ق феълларга қўшилиб енгилиш, хўрланиш маъноларини
билдиради ва мафъул²⁵ ўрнида қўлланади. اَرَّ اجْقَدِي эр ачїқдї—
қамалгани, айрилиб қолгани учун одам оч қолди. يَلْقَى بَقْدِي
jәлқjә јутуқдї — йилқjә хашаксизликдан ўлар ҳолга келди.

Бу масалада кўпинча ق ҳарфи س билан қўшилиб қўлла-
нади. اَرَّ اَرْسِقْدِي эр арсїқдї — киши алданди, اَرَّ اَرْسِقْدِي
суjсуқдї — одамнинг моли ўғирланди.

²⁵ Мафъул—арабча сифатдош формасида қўлланувчи сўзлар.

ک ك

Юмшоқ ва ингичка галаффуз қилинадиган [таркибида тил олди увлилари келадиган] ва ёки таркибида ک ҳарфи бўлган сўзларда ک ҳарфи ق вазифасида қўлланади.

قَجِينُ اَرُ يَتَسَكْتِي қачгін эр |этсикті— қочган кишига етиб-олинди, اَل اَرُ يَلْسِكْتِي ол эр билсикті— у одам билинди [у одамнинг ўзи ва яширин тутган нарсаси маълум бўлди].

ل ل

Бу мажҳул феълларда қўлланади. اَرُ اَقِ اِتَلْدِي оқ атілди ва اَرُ اَقِ اَتِي эр оқ атти жумлаларидаги каби.

بُورُ تَقْبَلْدِي ббз тоқлди, بُورُ تَقْبَلْدِي ббз тоқилди каби.

ن ن

ن ҳарфи феълларга қўшилиб, биринчи шахс орқали (бошқалар аралашмай туриб) ишнинг бажарилишини билдиради. اَل اَيْرُ ол жармақин алінди— у пулини ўз бошича (бошқалар аралашмай туриб) олди. اَل مَنْدِيْنُ تَفَارِيْنُ قَلْنْدِي ол мэндин таварин қолінди— у молини мендан ўз бошича (бировнинг аралашувисиз) олмоқни истади, сўранди.

ۋ لآ, lä

ۋ ла, lä қўшимчаси отларга қўшилиб феъл ясайди. يِيكُ قُوشُ بَگُ لآДИ ббг қўшладі — бек қуш овлади иборасидаги каби. Бу гапдаги қуш сўзи от бўлиб, феълларга ўхшаш тусланмас эди, лекин ۋ қўшилиб, бутун хусусиятлари билан феълга айланди. Бу асосий қондадир. Бунни эсингда тут. بَگُ كَنْدَا قِشْلَادِي ббг кэнддә қишладі — бек шаҳарда қишлади гапдаги قِشْلَادِي қишладі феъли қим قِشْ қиш сўзига ۋ қўшимчасини қўшиб феъл ясалган отга мисолдир.

ى ҳарфи ل билан бирликда [لى] лі, II шаклида] қўлланади. Феълга қўшилиб, иш бажарилишига яқинлашиб, сўнг ишланилмаганини англатади. **أَلْ تُرْعَالِي قَلْدِي** ол турғали қалди — у тураёзди. **أَلْ بُرْعَالِي قَلْدِي** ол барғали қалди — у бораёзди.

Бу қондаларни яхши ўрган.

Сўзларнинг олдинма-кетин келиш тартиби

Олдин икки ҳарфлилардан бошладик, сўнг уч ҳарфли, сўнг тўрт ҳарфли, сўнг беш ҳарфли, сўнг олти ҳарфли [сўз]ларни берамиз.

Ўртаси сукунли³⁶ сўзларни ўртаси ҳаракатли³⁷ сўзлардан олдин берамиз, сўнг ўртаси ҳаракатлилар яна ўзларининг ҳаракатларига мос равишда олдинма-кетин берилади. Сўнг олдига ҳамза (ا) ва бошқа шунга ўхшаш ҳарф орттирилган сўзлар берилади. Сўнг биринчи ва иккинчи ҳарфлари орасига ҳарф орттирилган сўзлар ўз ўрни билан берила боради. Сўнг учинчи ҳарфидан кейин ҳарф орттирилган сўзлар берилади. Бундан ташқари, бу сўзларнинг боши билан охирини назарда тутамиз. Китобимизнинг ҳамма бўлимларида ҳам отлар юқоридаги тартибда кўрсатилади.

Ҳарфларни олдинма-кетин қўшиш тартиби ҳақида

Сўзларни беришда биз кейинги ҳарфи ب бўлган сўзлардан бошлаймиз. Сўнг қолган ҳарфларни берамиз. Бу тартиб илгариги адиблар тартибига мосдир, араб луғатлари тузилишига ҳам мувофиқдир. Ундан кейин бошида ҳамза ва ҳамзага яқин ҳарфли сўзларни бошқалардан олдин қўямиз. Биз ўз асаримизда **واو عاطفه** вови отифа [боғловчи ва]ни кўрсатмадик, чунки унга бу тил (туркий тил) да ўрин йўқ. Бунга яхши тушунингиз.

³⁶ Сукун — ҳарфнинг узилиш, чўзғисизлик белгиси "۰".

³⁷ Ҳаракатли — ҳарфларнинг ўзидан кейинги ҳарфга улиниши.

Девонда зикр қилинмайдиган сифатлар ҳақида

Сифатлар турли бўлимларда ҳар хил мақсадлар билан учрайди.

Биринчи: иш қилувчи шахс ўз ишининг баъзан бажарилишини билдиради. Чунончи, **أَرُّ بَرْدِي** бардӣ эр — одам борди гапидаги **بَرْدِي** бардӣ феълидан шу маънода қўлланган сифат **بَرْدَجِي** бардачӣ (борувчи) дир. **أَرُّ كَلْدِي** кәлдӣ эр — одам келди гапидаги **كَلْدِي** кәлдӣ сузидан ясалган **كَلْدَجِي** кәлдәчӣ ҳам шундай сифатдир. Бу хил сифатлар зикр қилинмади.

Иккинчи: ҳаракатнинг давом қилишини, кўп марта такрорлашини билдирувчи сифат **أَلْ أَرُّ أَلْ أَفْكَ بَرَّعَانْ** ол эр ол эвгә бараган — у одам уйга кўп борадиган, бораверадиган. **أَلْ كَيْشِي أَلْ بِيْرْكَ كَلْكَانْ** ол кiшӣ ол бизгә кәләгән — у киши бизга кўп келадиган, келаверадиган жумласидаги **كَلْكَانْ** кәләгән сифати ҳам шундайдир. Бу хил сифатлар ҳам зикр қилинмайди.

Учинчи: „ишни қилишга қасд қиладиган, истайдиган“ мазмунини билдирувчи сифатлардир. **أَرُّ أَلْ أَفْكَ بَرَّعَسَاقْ** ол эр ол эвгә баргесақ — у одам уйга боришга интилувчи, истовчидир. **أَلْ كَيْشِي أَلْ بِيْرْكَ كَلْكَسَانْ** ол кiшӣ ол бизгә кәлгесәк — у одам бизларга келишга интилувчи, истовчидир. Бу сифат ҳам берилмади.

Тўртинчи: бир ишни қилиш унинг вазифаси эканидан хабар беришни билдирувчи сўз **أَرُّ أَلْ أَفْكَ بَرَّعَلْ** ол эвгә барғулук эрдӣ — уйга бориш унинг вазифаси эди. Ўғузлар ҳар қандай сузда ҳам бу **ل** ни **س** га алмаштирадилар.

Яна мисол: **أَرُّ أَلْ يَكْتِ بِيْرْكَ كَلْكَوْلُوكْ** ол йигит бизгә кәлгүлук эрдӣ — йигитнинг вазифаси бизга келиш эди.

Бешинчи: ишни қилиш шарафи унга оид бўлгани таъриф қилинади: **مَنْ أَفْكَ بَرَّعَلِي مَنْ** мән эвга баргәлман — мен уйга кетини устидаман [кетмоқчи бўлиб турибман].

مَنْ سِيْرْكَ كَلْكَلِي مَنْ мән сизгә кәлгилман — мен сизга келиш устидаман.

Булар ҳам девонда келтирилмайди. Бу хил сифатларнинг ҳаммаси феълдан олинади. Бошқа ҳамма феъллардан ҳам шу тарзда сифат ясалади.

Қилинган иш унинг устига бўлганини билдирувчи мавсуфлар ҳам махсус кўрсатиб ўтирилмади. Фақат қондалар баёни орасидагина унинг хусусиятларини кўрсатиш, бу сифатнинг тузилиш равишини билдириш мақсадида кўрсатилди.

Бирлик, кўплик, ошириш, чағштириш, кичрайтиш, келишиклар масаласи ва бошқалар ҳам зикр қилинмади. Чунки биз буларни *جواهر التحويفي لغات الترك* „Жавоҳирун наҳви фи луғатит турк“ [„Туркий тилларнинг наҳвига оид тавҳарлар“] исмли айрим асаримизда бердик. Наҳвга оид қондалар у асардан қаралиши керак.

Зикр қилинмаган масдарлар ҳақида

Масдарлар икки хилдир: биринчи: туб масдар. Бу хил масдарлар феъллар бўлимида ўтган замон, келаси замон феъллари билан баробар кўрсатилди. Иккинчи: аслида масдар бўлмай, бирор сўз қўшиш билан ясалган масдарлардир. Бу хил масдарлардан ҳол маъноси ҳам англашилади. Буларни мен бермайман, фақат жуда зарур ўринлардагина кўрсатаман.

بَرْدِي бәрди, *بَرِيرٌ* бэрир, *بَرْمَاقٌ* бармақ, *كَلْدِي* кэди, *كَلِيرٌ* кэлир, *مِنْكَ بَرِغِمٌ بَلَسَا مِنْكَ تَشْغِيلٌ* мэннн барғим болса мэннә тушғил—борадиган вақтимда менга учра, деганда *بَرِغِمٌ* барғим—ясама масдар. *كَيْكٌ كَلِكِي بَلَسَا أَوْقَاتًا* кэјик кэлиги болса оқта—кийик келар вақтида от, жумласидаги *كَلِكٌ* кэлиг—ясама масдар. *بَرَكْجِيكِي تَارَكَلِكِي* бөркчигә—калнинг келиш ери дўппифуруш дўконидир, деган мақолдаги *كَلِكِي* кэлиги сўзи ҳам шундайдир. Бу хил масдарлар қаттиқ ўзакли сўзларга *ق, غ* орттириб тузилади. *بَرْدِي* бардә—у боришда қаттиқ ҳаракат билан борди, *أَلْ قَلْنِ أَرْغِ أَرْدِي* ол қулн уруғ

урди—у қулини қаттиқ уриш билан урди демакдир. Бу гаплардаги **بَرِّغْ** баріғ, **أُرِّغْ** уруғ сўзлари ясама масдарлардир. **ق** ҳарфи ҳам, **ك** ҳарфи ҳам ҳар вақт изофа ҳарфи ҳисобланган [аниқловчига орттириладиган] **ی** ҳарфи билан бирликда қўлланади. Булар **غ** га ўхшаш ёлғиз ўзи қўлланмайди. **انِكْ يُرْقِي نَكْ** анің јоруқі нәтәқ—унинг юриши қандай, деган гада **يُرْقِي** јоруқі сўзидаги **ق** **غ** ўрнига алмашгандир.

Юмшоқ, яъни таркибида **ك** бўлган сўзларда ясама масдар **ك** қўшиб ясалади.

أَلْ قُلْنِ نَبِكْ ані сөкүк сөкті—уни қаттиқ сўкди. **سُكِّتِي** ол қулін тәпик тәпди—у қулини қаттиқ тепкилади гапларидаги **سُكِّتِي** сөкүк, **تَبِكْ** тәпик сўзлари **ك** қўшиб ясалган масдардир. Бу хил таркиблардаги масдарларда таъкид, пухталаш мазмуни ифодаланади. Чунончи **وَكَلَّمْتُ اللَّهَ مُوسَى تَكَلِّمًا** оятидаги каби.

Қондалар шундай қисқа қилинди. Бошқа сўзларга солиштириб тушуниш учун ишорат қилинди, холос. Бу ерда мен кўрсатган қондалар, мен ишорат қилган асослар ҳамма туркий тиллар учун умумийдир. Буни ўз ўрнида тушуниш мумкин.

Китобда айтилган ва айтилмаган нарсалар ҳақида

Китобда кўрсатилган тоғ отлари, кўл, води, денгиз отлари фақат мусулмон шаҳарларидаги номлардир. У номлар ҳар вақт қўлланиладиган ва машҳур бўлганлари учун ёздим. Машҳур бўлмаганларининг кўпларини тушириб қолдирдим. Мусулмон бўлмаганлардан баъзиларининг шаҳар номларини ҳам ёздим, баъзиларини қолдирдим. Машҳур бўлмаганларини ёзишдан фойда йўқдир. Тилга кейин кирган сўзларни ҳам ёзмадим. Эркак ва аёллар номи ҳам шундай фақат энг кўп қўлланиладиган, одамларга тўғри шиклларини билиб олиш зарур бўлган бир қисмигина кўрсатилди.

Турк табақалари ва қабилаларининг баёни ҳақида

Турклар аслида йигирма қабиладир. Улар ҳаммаси Нуҳ пайгамбар ўғли Ёфас, Ёфас ўғли „Турк“ка бориб тақаладилар.

Булар „Рум“ авлодининг Иброҳим пайгамбар ўғли Исҳоқ, Исҳоқ ўғли **عيسو** Ису Румга бориб тақалишига ўхшайди. Ҳар бир қабиланинг саноқсиз алақанча уруғлари бор. Мен булардан асосини, она уруғларини ёздим, шахобчаларини ташладим. Фақат ўғуз туркманларининг майда уруғларини ҳам, уларнинг молларига қўйиладиган белгиларини ҳам ёздим, чунки одамларда буларни билишга эҳтиёж бор эди. Шарқдан бошлаб ҳар бир қабиланинг турар жойларини бирин-кетин тартиб билан кўрсатдим. Румдан кун чиқаргача бўлган мусулмон ва бошқаларни зикр қилдим. Румга яқин биринчи қabila **بَجْنَك** бэјэнік сўнг **كَيْفَچاق** кйфчақ, **اَغْزُ** оғуз, **يَمَاك** јамак, **بَشْغَرْت** башғирт, **بَسْمَل** басмл, сўнг **قاي** қай, сўнг **يَبَاقُو** јабақу, сўнг **تَتَار** татар, сўнг **قَرَقُز** қірқіз келади. Қирғизлар Чин яқинидадирлар. Бу қабилалар ҳаммаси Рум ёнидан кун чиқаргача чўзилгандир. Сўнг **چِكَل** чигил, сўнг **تُخْسِي** тухсі, сўнг **يَغْمَا** јағма, сўнг **اِغْرَاق** іғрақ, сўнг **جَرُق** жаруқ, сўнг **جُمُل** јумул, сўнг **اُيغُر** ујғур, сўнг **تَنْكُت** тацут, сўнг **خِيتَاЙ** хитај. Хитой—„Чин“дир. Сўнгра **تَاغْغَاج** тағғач; бу „Мочин“дир.

Бу қабилалар Жануб ва Шимол ўртасидадир. Бу қабилаларнинг турар жойларини бу доирада ³⁸ кўрсатдим.

³⁸ Фикримча, Маҳмуд Кошғарийнинг бу ерда „доира“ деб кўрсатган нарсаси девонда берилган харита бўлса керак. У доира, бу ердаги изоҳга кўра, шу ўринда бўлиши керак эди; бироқ у биздаги босма нусхада иккинчи томининг 28—29-бетлари орасига ёпиштирилган. Ҳолбуки, иккинчи томининг кўрсатилган бетига доира тамом дахлсиздир. Қўл ёзгани кўрмаганимиз, қўл ёзма бизда йўқлиги учун бу ҳақда кенгроқ бир фикр айтиш мумкин бўлмади. Хаританинг ўрни шу ерда эканини арабча босма нусханинг биринчи том, 31-бетигаги маълумот ҳам қувватлайди. Ўша бетда айгилишича, бу доира I томининг 31-бетидан олдин ўтган бўлиши керак. Профессор А. А. Семёновнинг айтишига кўра, бир вақтлар девондаги харита Маҳмуд Кошғарий томонидан тузилганми ёки у бошқа бирон шахс томонидан тузилиб, сўнгги йилларда девонга

Турк тилининг хусусиятлари ҳақида

Энг тўғри ва аниқ тил факат биргина шу тилни биладиган, форслар билан аралашмайдиган ва шаҳарларга бориш-келиш қиладиган одами бўлмаган кишиларнинг тилидир. |Улар| سُدَانٌ суғдақ, كَنْجَاكُ кәнјак, اَرْغُو арғулар каби икки тилда сўзлашувчилардир; خَنْزٌ хотанлилар, تُبُّتٌ тубутлар ва تَنْكُوتٌ танутларнинг баъзилари каби икки тилда сўзлайдиганлар ва бошқа шаҳарларга бориб юрганлар тилида бузуқлик бордир. Булар бу ерларга сўнг келгандирлар. Мен уларнинг ҳар бирларининг тилларини ўз ўрнида сўзлайман. Лекин جَابَرْقَا јабарқаликларнинг узоқда турғани, Мочин билан уларни катта денгиз айириб тургани учун уларнинг тиллари билинмайди.

Мочинликлар ва чинликларнинг алоҳида тиллари бор бўлса ҳам, шаҳарликлар туркчани яхши биладилар, бизлар билан ёзишгелар малари туркчадир. Яъжуж, Маъжужлар узоқда тургани, орада това Чин яқинидаги денгиз тўсқинлик қилиши натижасида уларнинг тиллари ҳам маълум эмас. تُبُّتٌ тубутларнинг тиллари алоҳидадир, Шунингдек, хўтанликларнинг ҳам айрим ёзувлари ва айрим тиллари бор. Тубутликлар ҳам, хўтанликлар ҳам туркчани яхши билмайдилар.

Уйғурларнинг тиллари туркчадир, лекин ўзлари бир-бирлари билан сўзлашадиган бошқа бир тиллари ҳам бор. Ёзувда китобнинг бош қисмида кўрсатилган 24 ҳарфли туркча ёзувни қўллавчилар, хатларини шу ёзув билан ёзадилар. Уйғурларнинг ҳам чинликларнинг ҳам яна бошқа бир ёзувлари бор. Китобларини, идора ишларини у хат билан юритадилар. Чинликлар ва мусулмон бўлмаганлардан бошқалар у хатни ўқий олмайдилар. Мен бунгача сўзлаганларим шаҳар халқларидир. Саҳроийлардан бўлган Ғиштлириб қўйилганми, деган масала муҳокама қилинган экан. Бундан ташқари, асарнинг туркча нашрларида хаританинг ўрни ҳам аниқланмаган. Бизнинг билишимизча, харита қабиаларининг япаш жойларини, чегаралари ва бошқа масалаларини аниқлаш мақсадида М. Кошғарийнинг ўзи томонидан тузилган. Бу ҳеч қандай шубҳасиз қатъий фикрдир.

جُمْلُ] умулларнинг тиллари алоҳиладир. [Улар] туркчани ҳам билладилар. Шунингдек قاي қа, ياقو ябақу, تاتار татар, باسمил басмил қабилаларининг ҳар бирининг тили ўзига хосдир. Шу билан бирга, улар туркчани ҳам яхши билладилар. Сунгра قورقۇ қирқиз, قىچاق қипчақ, اغز оғуз, تۇخسى тухси, ياغما яғма, چىگلى اغراق, اىراق играк, جرقۇ жаруқ тиллари фақат туркчадир. يماك жамак ва باشغерт тиллари буларга яқиндир. Румгача чўзилган بۇلغار булғар, سوار сувар, بىجىك бэјэнёклар тили бир хилдаги сўзларнинг охири қисқартирилган бир туркчадир.

Тилларнинг енгили ўғузча, энг тўғриси, яхшиси — ياغما яғма, تۇخسى тухси кабиларнинг тили ва шунингдек ايلا Иля (Или), ايرتيش Эртиш (Иртиш), يمار Јамар, ائىل Этiл водиларидан уйғур шаҳарларигача бўлган жойларда яшовчилар тилидир. Буларнинг ичида энг очиқ ва раво тил—ҳоқония (ҳоқонликлар) ўлкасида яшовчиларнинг тилидир. بلاساغون Баласоғунликлар суғдча ва туркча сўзлайдилар. طراز Тiраз [Толос] ва مدينه البياض Мадина-тулб[э]я шаҳарларининг халқлари суғдча, ҳам туркча сўзлайдилар. اىسپجانب Исп[и]жаб [Испижоб — ҳозирги Чимкент]дан то Баласоғунгача бўлган арғу шаҳарларининг ҳаммасида яшовчиларнинг тилида ҳам камчилик бор. Қашқарда канжакча сўзлашадиган қишлоқлар бор. Шаҳар ўртасида турувчилар ҳоқоний туркчасида сўзлайдилар. Румдан Мочингача бўлган турк шаҳарларининг ҳаммасининг бўйи беш мингдан саккиз минг фарсаҳгача етади. Бу шаҳарлар ўрнини аниқлаш мақсадида уларнинг ҳаммасини ер шаклидаги доирада кўрсатдим.

Тилда ва лаҳжаларда бўлган фарқлар ҳақида

Туб сўзларда ўзгаришлар кам бўлади. Сўзлардаги ўзгариш ҳарфларда, баъзи ҳарфларнинг алмашувида, тушунувидадир. Масалан, ي билан бошланган от ва феълларнинг бош ҳарфини ўғуз ҳам қилчоқлар | алифга ёки ج га айлантирадилар.

Чунончи, турклар мусофирни **بَلَكِين** [әкің] десалар, улар [ўғузлар] **اَلَكِين** әкің дейдилар; турклар **بَلِغِ سُوْف** [іліғ суw] десалар, улар **اَلِغِ سُوْف** іліғ суw дейдилар. Шунингдек, турклар дур, марваридни **جِنجُو** [jɨŋjʊ] десалар, ўғузлар **جِنجُو** [jɨŋjʊ] дейдилар. Турклар туянинг узун юнгини **يُغْدُو** [yɣdʊ] десалар, улар **جُغْدُو** [jʊɣdʊ] дейдилар. Сўз ўртасида ёки охирида келган **ي** ни арғулар **ن** га алмаштирадилар. Масалан, турклар **قَوِي** қой (қўй) десалар, улар **قُون** қон дейдилар. Турклар камбағални **جِغَاي** [jɨɣaj] десалар, улар **جِغَان** [jɨɣan] дейдилар. Турклар **قَايُو نَانِك** қайу нәң (қайси нарса) десалар, улар **قَانُو** қану дейдилар.

Эслатма. Чіғай сўзи илгари ҳамма тилларда шу шаклда (чіғай) бўлгани аниқ. Лекин бизда сўнгги вақтларда [jɨɣaj] (жиғай) шаклида ўзлашиб кетган. Биз шунга мувофиқ ўзгартиб олдик.

Сўз бошидаги **م** ҳарфини ўғузлар, қипчоқ ва суворинлар **ب** га айлантирадилар. Масалан, турклар **مَنْ بَرْدِم** мән бардīm десалар, улар **بَنْ بَرْدِم** бән бардīm дейдилар. Турклар шўрвани **مُون** мўн десалар, улар **بُون** бўн дейдилар. Сўздаги **ت** ни ўғузлар ва улар яқинидагилар **د** га айлантирадилар, чунончи туяни **تَوِي** [təwəj] десалар, ўғузлар **دَوِي** [dəwəj] дейдилар. Турклар тешикни **اوت** [ot] десалар, улар **اود** [od] дейдилар.

Туркий қабилаларнинг кўпгина сўзларидаги **د** ҳарфи ўғузларда **ت** бўлади. Масалан, ханжарни турклар **بُكْدَا** бўгдә десалар, улар **بُكْتَا** бўктә дейдилар⁹⁸. Жийдани турклар **يُكْدَا** [jɨgdə] десалар, ўғузлар **يُكْتَا** [jɨktə] дейдилар. Шунга ўхшаш яна кўпгина сўзлар бор. Улар ҳаммаси шу асосдадир. Мен уларнинг ҳаммасини айтиб ўтирмадим.

⁹⁸ Бўсда, бўктә сўзларида фақат т, д алмашиниши кўрсатилган. Ҳолбуки, бу сўзларда к билан г алмашиниши ҳам бордир.

ب билан ف махражлари орасидаги ف w ҳарфини ўғузлар ва уларга яқин турувчилар و га айлантирадилар. Чунончи, турклар уйни أَفْ ɛw десалар, ўғузлар أَوْ ɛv дейдилар. Турклар овни أَفْ äw десалар, улар آو av дейдилар. Мен энг тўғри шаклларингизга бераман. Айрим қабилаларнинг тилларида ҳарфларнинг алмашиб келишини ўқувчининг ўзи шунга қиёс қилиб аниқлай олади.

Яғмо, тухси, қипчоқ, ябақу, татар, қайжумул ва ўғузлар ҳар вақт ز ни сўзда ی га айлантирадилар ва ҳеч маҳал ذ билан сўзламайдилар. Чунончи, улардан бошқалар қайин дарахтинини قَازِنُ қазин десалар, бу қабилалар قَازِنُ қазин дейдилар ва ҳеч маҳал ذ билан сўзламайдилар. Бошқа қабилалар қайинини, яқинларни قَازِنُ қазин [қайнаға] десалар, булар قَازِنُ қазин дейдилар. Чигил ва бошқа туркий қабилалар тилида ذ билан айтилган сўзлар қипчоқ, ямак, сувор, булғорлар ҳамда русларга ва Румга қадар бориб тақаладиган бошқа қабилаларда ز га алмаштирилади. Масалан, турклар оёқни أَذُقُ азақ десалар, улар أَزُقُ азақ дейдилар. Чигил турклари قَرِنٌ نَذْتِي қарин тозти — қорин тўйди десалар, улар قَرْدِي тозди дейдилар. Бошқа от ва феълларда ҳам шунга қиёс қилиш керак. Хулоса қилиб айтганда, чигилларда ذ билан айтиладиган сўзлар яғмо, тухси, ўғуз ва Чинга қадар чўзилган ерларда яшовчи баъзи аргуларда ی билан алмашади

Румгача бўлган қипчоқ ва бошқа қабилаларда бу ҳарф ز га айлантиради. Буларнинг ҳаммасини уз ўрнида кўрсатамиз.

Сўз бошидаги ҳар бир ا алиф [унли товуш] ни хўтанликлар, канжаклар ه га алмаштирадilar. Биз уларни турклардан деб ҳисобламаймиз, чунки улар туркий сўзларда йўқ товушни киритганлар. Масалан, улар أَتَا атани هَنَا hana дейдилар. آا анани هَنَا hana дейдилар. ر ҳарфи баъзан ل га алмашади. Бу ҳақ-

да ўз ўрнида сўзланади. Базан ز س га ز س га алмашади. Булар ҳам қуйида келади.

Вақт отлари ва жой отларида қўлланувчи غ ҳарфини ўғузлар | га алмаштирадилар: بَرغُو يَزُ барғу | 3р ўрнида بَراسِي يَزُ барасі | 3р дейдилар. Турклар تَرغُو اَغْرُ турғу оғур — туриш вақти десалар, ўғузлар تَراسِي اَغْوُر турасі оғур дейдилар.

ق ҳарфи ك га ва ك ҳарфи ق га алмашади. Булар ўз жойида келади. Ҳарфлар алмашуви ҳақидаги маълумот шулардир.

Сўзларда ҳарф тушириш хусусиятига келганда, ўғуз ва қипчоқлар отлар ва ишнинг кўп қайта ишланганини билдирувчи феълларнинг ўртасида келган ج ни ҳамма ерда ҳам тушириб қолдирадилар. Масалан, олақарғани турклар جُمُجُчумчуқ десалар, улар бу сўздаги ج ни тушириб جُمُчумуқ дейдилар. Турклар томоқ (бўғиз)ни تَمُتُق тамғақ десалар, улар تَمُق тамақ дейдилар.

Феълларга мисол: турклар „у одам уйига ҳадеб кетаверадиган“ маъносида اَلْ اَفْكَا بَارْغَانْ اَلْ ол 3wгä бараган ол десалар, ўғузлар шу маънода اَلْ اَفْكَا بَارَانْ اَلْ ол 3wгä баран ол дейдилар. Турклар „у одам қўлини ҳадеб ураверадиган“ маъносида اَلْ اَرْ قَلْبِي اُرْغَانْ ол 3р қўлини ураган ол десалар, ўғузлар шу гаптаги اُرْغَانْ ураган сўзини اُرَانْ уран деб талаффуз қиладилар.

Талаффузда енгиллик бўлсин учун ўғузлар отлардаги ك ни ҳам туширадилар. Феълларда ҳам шу маънодаги сўзларда غ ўрнига алмашган ك ни ҳам туширадилар.

Ҳамма турк тилларида ҳам шу ёзилган қондалар асосдир. Қўшимча қондалар ўз ўрнида айтилади. Мен заммалик, фатхалик, касралик сўзларни, яъни | алиф билан бошланган сўзларни китобимни ихчамлаштириш, қисқартириш, енгиллатиш мақсадида бир ерда бердим.

СЎЗ БОШИДА ҲАМЗА КЕЛГАН ОТЛАР БЎЛИМИ

ИККИ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР

- أَبْ э п||әп||ап⁴⁰ — таъкид ва кучайтириш кўмакчиси; бирор нарса жуда ошириб мақталса, أَبْ اذْكُوْ نَانِكْ
Эп-Эзгў нэн—жуда яхши нарса дейилади. Жуда оқ, оппоқ нарсани أَبْ اُقْ ап-ақ дейилади.
- أَبْ а б — „йўқ, эмас, на“ маъноларида қўлланадиган кўмакчи; أَبْ بُوْ اَبْ اَلْ аб бу аб ол — на бу, на у; бу ҳам эмас, у ҳам эмас.
- أَبْ ў п || у п — ранг ҳақида қўлланадиган ошириш кўмакчиси; أَبْ اُرْنِكْ ўп ўрўң — жуда оқ, оппоқ (чигилча).
- أَبْ اَبْ оп-оп — эшакнинг оёғи тойиб кетганда ўрнидан тургазиш учун қўлланадиган сўз бўлиб, „тур-тур“ деган маънони билдиради. Арабларнинг لَعَا ләән деган сўзига тўғри келади.
- أَبْ ол⁴¹ — хирмон янчувчи ҳўкизларнинг ўртасидаги ҳўкиз (арғуча).
- أَتْ а т — (қаттиқ талаффуз қилинадиган اَلْفْ билан) от; قَوْشْ قَتْتِنْ اُرْ اَتْنْ қуш қанатін, Эр атін — „қуш қаноти билан, эр оти билан“ мақолидаги каби.
- أَتْ эт — эт, гўшт (юмшоқ талаффуз қилинадиган اَلْفْ билан) اَتْ اَبْرْ эт |Эр — юмшоқ ер, юмшоқ туяроқ.
- أَتْ от — ўт, ўсимлик; اَتْ اُنْدِيْ от ўнди — ўт унди, ўт ўсди.

⁴⁰ Ҳозирги замон ўзбек тилида кучайтириш кўмакчиси „хўп“ (масалан, „хўп яхши қилди“ гапидаги „хўп“ каби) ана шунинг х орттирилган варианти бўлса керак.

⁴¹ Қашқадарё область Бешкент шевасида хирмон янчиш маъносида қўлланадиган „хўп ҳайдамоқ“ сўзи ана шу сўздандир.

- اُتُ от — ҳайвонлар ейдиган ҳар турли ўт, хашак;
 اُتُ بېرگيلُ атқа от бəргил — отга ўт [хашак]
 бергил.
- اُتُ от — дори, даво; اُتُ اِجْتِمُ от ичтим — дори ичдим;
 табиб маъносидаги اُتُ اِنَاجِي отачи — сўзи шу сўздан
 ясалган.
- اُتُ от — оғу, заҳар; اُتُ اِنَكَارُ бəг анар от
 бəрдi — бек унга заҳар берди.
- اِثُ ит — ит, кучук.
- اِجُ ач — „ҳой, ҳой, ҳе“ маъноларида қўлланадиган
 ундов сўз; اِجُ بَرُو кəл — ҳой, бери кел;
 ҳай, тез кел.
- اِجُ ач — ач — ач (сон); اِجُ يَرْمَاقُ ач жармақ — ач танга.
 Оч — (қаттиқ талаффуз қилинадиган اِلِفُ билан)
 машҳур бир шаҳар оти⁴².
- اِجُ ач — тоғда ўсадиган дарахтлардан бири; турклар-
 да қалам шу дарахтдан ясалади; бундан дуг, ҳасса
 ҳам қилинади.
- اِجُ ач — ҳар нарсанинг ичи; اِجُ قُرُ ач қур — ичдан боғ-
 ланадиган белбоғ; اِجُ سُوْرُ ач сўз — кўнгилдаги,
 дилдаги яширин нарса, сир.
- اِجُ ач: اِجُ اُتُ ач эт — жигарга ёпишиб турадиган
 нозик эт.
- اِرُ эр — эр, эркак. Бу сўзни кўпликда اِرُنُ эрэн шак-
 лида ҳам қўллайдилар. Лекин бу ҳол кам учрайди
 ва қондага хилофдир. Чунки кўplik қўшимчаси
 [аслида] لار || lār тарзидадир.

⁴² „Муъжамул-булдон“ китобида кўрсатилишича, Оч шаҳри Андижон би-
 лан Самарқанд орасидаги Сайхун қирғоғида яшовчи қарлуқлар шаҳри.

اِرْ Ir — уялиш, изза бўлиш, хижолат тортиш маъноларидида қўлланади; اِرْ اِرْ بُلْدِي ыр ir болді — одам изза бўлди; одам уялди.

اِرْ уз — ёғ. اِرْ اِرْ مُونْ ўзлўк мўн — ёғлик шўрва.
اِسْ ус — ёмон ва яхшини фарқлаш (ўғузча); اِسْ اِسْ ол ус болді — у яхши-ёмонни айирди, фарқига етди.

اِسْ а с — йиртқич ҳайвонларга теккан парча гўшт; ўлимтик.

اِسْ а с — каркас қуши; бургут.

كَلْدِي مَنكَا تَاتْ اَيْدِيْمْ اَمْدِي يَاتْ
قُشْقا بُلْبْ اَتْ سَنِي تِلَارْ اِسْ بُرِي

Кәлді мәңә тат,
Айдим әмди ят,
Қушқа болуб әт,
Сәни тиләр ас бәри

„Менга бир тот келди; унга мен: ёт, қушларга ем бўл, қушлар, қуртлар сени кутаётирлар, (деб уни ўлдирдим)“. [Менинг олдимга бир уйғур кофери келди. Сени йиртқичлар, бўрилар парчаласин, қушларга ем бўлиб, шундай ёт дедим].

اِسْ уш — шундай, худди. اِسْ اِسْ مُنْدَغْ قِيْلْ уш мундағ қил — худди шундай қил.

اِسْ уш — ҳозиргина, шу онда; اِسْ اِسْ كَلْدِيْمْ بُوْ уш кәлдүгүм бу — ҳозиргина келиб турганим.

اِسْ اِسْ ош — ош — „уш-уш“ ёки „ҳўш-ҳўш“; ҳўкизни суғоришда қўлланандиган сўз.

اِسْ уш — ҳар қандай дарахт, шох, бутоқнинг ўртаси, ўзаги; اِسْ اِسْ مُنْكَزْ اِسْ мөнүз уш — шох (мўнгиз) ўрта-

си; шунингдек қуш ва отларнинг дум суякларига ёки дум чиқадиған ўринларига ҳам уш дейилади.

اش іш — ис, чироқ иси ва деворлардаги тутун иси, қуруми; تُونُ اِشْ بُلْدِي тон іш болді — тўн исланди, кирланди.

اُق оқ — ўқ.

اُق оқ — тўсин ёки хари; اُق اُق 3w оқи — уй ўқи, болор, уйнинг тўсини.

اُق يِلان оқ јілан — ўқ илон; ўзини одамга отувчи илон.
اُق оқ — ер ва бошқа ҳиссаларни ажратишда ишлатиладиган чек (қуръа).

اُق оқ — феълларда таъкидни билдирувчи қўшимча; اُق بَرغُل барғил оқ — албатта, бор.

اُق оқ — ҳолга яқин маъно берувчи бир қўшимча (юклама); يَا اُق كَلْدِيم баја-оқ кәйдим — бояёқ келдим, яъни бу соатдан олдиноқ келдим; اَمْدِي اُق اَيِيْم 3мді-оқ ајдїм — ҳозир, ҳозироқ айтдим; ҳозиргина айтдим.

اُق іқ — нафас олиш қийинлиги, чунончи муздек сув ичиб, устидан нон егандан кейин нафас олиш қийинлашиб, тўсатдан кўкракдан чиқадиған ўқчиқ, ҳиқчоқ; اُق اِنِي اِنِي اِق نَتِي уни ҳиқчоқ тутди.

اُل ол — у; اُل اُنْدَغ اَيِيْبِي ол андағ ајдї — у (одам) шундай деди.

اُل ол — у (ишорат); اُل اُر ол 3р—у киши.

اُل ол — от ва феълларга қўшиладиған таъкид қўшимчаси; اُل مَنِيك اُعْلِم اُل ол мәниң оғлим ол — у ҳақиқатан менинг ўғлимдир. اُل اَفْكَا بَرْمِش ол ол 3wгә бармїш ол — у уйга ҳақиқатан боргандир.

- اَمّ Эм — эм, даво, дори; даволовчига اَمْجى Эмчи дейи-
 лиши шундандир.
 اَمّ Эм — хотинлар аврати (ўғуз ва қипчоқларда).
 اَمّ Ум — иштон, лозим, шалвар.
 اِمّ Им — шоҳ аскарларига қўйилган (тайинланган)
 яширин белги, пароль; бу белги қуш ёки қурол
 номи ёки бирор сўздан иборат бўлиши мумкин;
 тўқнашганда уни айтиб ўзларини танитадилар;
 мақолда шундай келган: اِمّ بِلْسَا اَزْ اَلْمَاسِ им билса
 эр бимас—им билса эр ўлмас (киши яширин белгини
 билса, ноҳақ ўлмайди).
 اُنّ Ун — ун, товуш; бу сўзни اُونْ ун тарзида чўзиб-
 роқ талаффуз қилиш ҳам мумкин.

**Бу бўлимнинг музоаф (бир ҳарфи икки марта
такрорланган сўзлар) қисми**

- اَرر арра — сийдик; бу сўзни эшаклар жуфтлашиш
 вақтида икки-уч марта айтилади; сўнг улар жуфт-
 лашадилар. (Ҳозир бу сўз Қашқадарё областида
 „аррак-аррак“, Тошкентда „харр-харр“ тарзида
 қўлланади.) Бу сўзга арабчага ўхшашлик бор,
 чунки арра арабча жамоъ маъносидадир.
 اُرر урра — эркақлардаги чурра, дабба (ўғузча).
 اِرر йрра — изза, уялиш; бу сўз икки ر (р) билан
 йрра, шунингдек бир ر (р) билан йра деб ҳам та-
 лаффуз қилинади⁴³.

⁴³ Ҳозирги замон ўзбек тилида уялиш маъносидаги бу сўзнинг изза ва изо тарзида икки хил талаффуз қилинишида бир ҳарф орттирилишининг ёки туширилишининг тилмизда қадимий ҳодиса эканлиги кўриниб турибди. Бу сўзга р товушининг з га алмашилиши фонетик ҳодисадир.

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари⁴⁴

- اَ ا: — ҳайронлик ва таажжубни билдирувчи сўз.
اَلْ مَنِيَّ اَلْ قَلْبِيَّ ол мәни а: қилдӣ — у мени ҳайрон қилди, таажжубда қолдирди.
- اُو اُو: — узу — уйқу; اُوْزِيْمَ узидим — ухладим; бу ерда у ҳарфи замма (,у“) билан касра (i) орасида келгани учун тушириб қолдирилган.
- اُ اُ: — у ва⁴⁵ — чақирувчига жавобан, жавоб тариқасида „ҳа“ деб айтилган сўзdir. „Эй фалончи“ деб чақирганда чақирилувчининг اُوْ اُ: у ва || ова — „ҳа, лаббай?“ деган жавоби, „нима дейсиз?“ деганидир.
- اُ اُ: — у қа — кафиллик, кафолат; اُوْ اُ: اَلْمَنِيَّ мән ани у қа алдӣм — мен уни кафилликка олдим; мен унга кафил бўлдим.
- اُ اُ: — (қаттиқ талаффуз қилинадиган اَلْمَنِيَّ билан) буюрувчининг буйруғини писанд қилмаслик, буйсунмаслик ўрнида қўлланивчи „а?“, „нима деяпсиз?“, маъмунидаги ёрдамчи сўзdir.
- اُ اُ: — тўқ сариқ рангдаги бир ипак кийимлик.

⁴⁴ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. Чунки тўрт ҳарfli сўзлар назарда тутилса ҳам, берилган сўзлар тўрт ҳарfli эмасдир.

⁴⁵ Ҳозирги жонли ўзбек тилида, чақирувчининг мурожаатига жавобан „ҳо“ деб айтилади. Бундай мисолларни Навоий асарларидан ҳам топиш мумкин:

Ҳов деса шоҳга нуқс роже эди.

Йўқ демақлик хилофи воқе эди.

أَيْ بِيكِي a] bītiḡi — аскарларнинг номи ва озиғи ёзилган дафтар.

أَيْ a] — ав сўзи каби буйруқни менсимаслякни, инкор қилишни билдирадиган бир сўз.

Таркибида бурун товушлари бўлган отлар⁴⁶

أَنْكُ а н — юз ёноғи; قَوْلُ أَنْكُ қўл қўзил а н — қизил юз ёноғи.

أَنْكُ а н — қуш исми; унинг ёғидан дори сифатида фойдаланилади. Агар ёғи кафтнинг юзига сурилса, кафтнинг орқасига ҳам ёйилиб кетади.

أَنْكُ а н — „йўқ“ ёки „эмас“ маъносядадир (ўғузча). Бирон юмушга буюрилганда, буюрилган киши أَنْكُ

أَنْكُ а н — а н дейди. Бу — „йўқ-йўқ“ демакдир.

أَنْكُ о н — олд; أَلْ مَتَدُنْ أَنْكُدُنْ بَرْدِي ол мѣндан ондун барди — у менинг олдимдан борди.

أَنْكُ о н — ранг; бир нарсанинг ранги; يَا شَيْلُ أَنْكَلِكُ تُونُ яшил оңлук тон — яшил ранглик тун.

أَنْكُ اِيشِ о н і ш — осон иш, қулай иш. Бу сўз اِنْكَايْ оңа] сўзининг қисқартирилганидир.

أَنْكُ о н — унг; اِنْكُ اَلِكُ о н элик — унг қул, соғ қул (чигилча).

Икки ҳарфлилар тугади.

⁴⁶ Бурун товушларининг сўз ўртасида ва сўз охирида келишларига қараб бўлинишлари турлича бўлса ҳам, М. Кошғарийнинг таърифича, бурун товушлари, асосан икки ҳолда пайдо бўлади: 1) н дан сўнг г келган сўзларда; а н, о н ва шу кабилар; 2) н дан сўнг л, ч келган сўзларда: кулунч, сўвинч каби. Буларни М. Кошғарий бир-биридан фарқ қилиб, „г“ ли бурун товушлари“, „л, ч“ ли бурун товушлари“ деб атайд.

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

فَعْلٌ Фаъъл, فَعْلٌ Фуъъл, فَعْلٌ Феъъл шаклида ўрта
ҳарфи сукунли сўзлар⁴⁷.

اَلْبَّ алп — ботир, қаҳрамон; اَلْبَّ يَغِيْدَا اَلْحَقُّ جُعِيْدَا алп-
јағида, алчақ јағида — “ботир душман билан тўқ-
нашганда, олишганда, ювош — тиришишда синалади”
мақолидаги каби. Бу сўз қуйидаги парчада ҳам
келгандир:

اَلْبَّ اَر تَنْ كَا اَلْدِيْمُو اَيْسِيْرُ اَرْوَنْ قَلْدِيْمُو
اَذَلْكَ اَوْجَنْ اَلْدِيْمُو اَمْدِيْ يَرْكُ يَرْتَلُوْرُ

Алп эр Тона дидиму,
Эсиз ажун қалдиму,
Озлăк бчин алдиму,
Эмди јураќ јртѳлур.

Алп Эр Тўнга (Афрасиёб) ўлдими,
Ярамас дунё қолдиму,
Дунё ундан ўчини олдимн,
Энди юраклар унинг учун яраланмоқда.
(Афсуски, қаҳрамон Алпартўнга ўлдими, ярамас
дунё ундан ажралиб қолдими, замона ундан ўчини
олдимн, энди унинг учун юраклар яраланаётир.)
اَرْتُ سَجْ арт сач — орқа соч, гардон мўйи, чунки اَرْتُ арт
орқа, бўйин демақдир.

⁴⁷ فَعْلٌ, فَعْلٌ, فَعْلٌ шакллари бу ўрнида икки нарсани англатади: 1) алиф билан бошланувчи сўзларни кўрсатади; 2) шу сўзларнинг ўртасидаги ҳарфларнинг сукунли эканлигини кўрсатади.

- اُرت** арт — тоғ тепаси; **اُرت بُلور** әрмәгүгә
 әшік арт болур— „ялқовға әшик остонаси ҳам тоғ
 тепасидек кўринади“ мақолидағи каби.
- اُرت** урт — нина || игна тешиги.
- اُрт** орт — ўт; ёнғин.
- اُست** аст — тор йўл; тор кўча (чигилча).
- اُند** анд — онт; қасам; **اُندِق** андiқ — қасам ич.
- اُرق** арқ — чиқит, чиқинди; **اُرقى تَمُر** тәмүр арқi—темир
 чиқиндиси.
- اُرق** урқ: **اُرقى** уруқ сўзининг қисқартирилган шакли
 (ўғузча). Арабча **عُنُق** унуқ, **عُنُق** унқ сўзлари каби.
- اُرق** iрқ — мўлжал қилиш, фол очиш, биров дилида-
 гини айтиш.
- اُرك** әрк — әрк; подшолик ва буйруқ ўткирлиги.
- اُرك** өрк — қора молларнинг бошвоғи ва от оёғининг
 боғи (тушов).
- اُرك** iрк — қуй; тўрт ёшга қадам қўйган қўй.
- اُلك** iлк — олдин, аввал; **اُلك سَن بَرغيل** iлк сән барғил—
 олдин сен бор.

Уч ҳарфлиларнинг манқус⁴⁸ бўлими

- اوب اوب** օп - օп — бирон ишда ҳовлиқиб ва мақтаниб, сўнг
 уни исботлашдан ожиз қолганларга „օп-օп“ дей-
 дилар.
- اوت** от — ўт, олов; **اوت تيسا اغيز كيماس** от тәсә ағиз
 кўймәс — ўт деган билан оғиз куймас. Бу мақол
 сўзлашдан тортилганларга нисбатан ишлатилади.

⁴⁸ Феълнинг уч ҳарфи (бош, ўрта, охириги ҳарфлари)дан бири а, ә, о, օ, у, ў,
 i—i, з бўлган уч, оч, иш, ош, эл, ўз каби сўзлар бўлими манқус деб
 аталади.

اوتُ օт — (و җарфи ингичка [օ тарзида] талаффуз этилади); деворда ва тахтада бўлган тешик.

اوتُ օт — (و җарфи юқоридагидан ҳам ингичкароқ талаффуз этилади); аччиғлик, ўт [օт] қопчаси.

اوجُ օч — ўч, интиқом, кек.

اوجُ كَكْ قَمْعُ كِشِي نِيْكَ يَلْنِكُوْ قُ اَوْنا اَلِيْمُ بِيْل
اَذْكَوْ كُوْ كُ اَوْغَنَجَا اَلِكِيْنِكُ بِيْلَا تَلِيْمُ قِيْلُ

Оч кәк қамуғ кiшiнiн јалiнуқ ўзä алiм бил,
эзгүiүгүг ағанча элiгiн билä тәлiм қил.

„Ўч, кек деган нарсалар одамларга қарз кабидир. Буни бил-да, кучинг етганча қўлинг билан кўп-кўп яхшилиқ қил“.

[Ўч, кек деган нарсалар одамларга қарз кабидир, олмай қўймаслар, ундан чекин. Шунн бил-да, му-софирларга, бегоналарга кучинг етганча, қўлинг-дан келганча яхшилиқ қил].

اوجُ уч — нарсанинг учи. بۇتُق اوجِي бутуқ учі — бутуқ учи, шох учи.

اوجُ уч: اوجُ ایلُ — чегара, эл, мамлакат чегара-сидаги вилоят.

اوجُ уч — бирор нарсанинг тугалиши, битиши (ўғузча).

اوجُ وارُ бо|да нә уч вар — халқда (қабил-лада) кўплик жиҳатдан тугалиш йўқ.

اودُ օд — (و җарфи ингичка [օ тарзида] талаффуз этилади); замон, замона, давр. Қуйидаги мақолда ҳам келган: اودُ كَجَارُ كِشِي نُويْمَاسُ يَلْنِكُوْ قُ اَوْغَلِيْ օд кәчәр кiшн тәјмас, јалiнуқ оғлi мәнү қалмас. „Замон ўтар, киши тўймас, инсон боласи мангу қолмас“ мақолидаги каби.

اودۇ ud — сигир (чигилча). Туркларнинг қабул қилган ўн икки йилдан бирига ҳам اودۇ يېلى ud |lī — сигир йили дейилади.

اوز اوت or at — тўқ қизил ва сариқ ранглар орасидаги от.
اوز اور — (و ҳарфи ингичка [ō тарзида] талаффуз этилади); кафтан ёки камзулнинг қўлтиқ ости қисми.

اير اير er — тешиш асбоби.

اير اير er — ер; баъзи луғат [тил]да اير |er ҳам дейди.

اوز اوز oz — (юмшоқ талаффуз этиладиган اوز билан); ёғ.
اوز اوش ozish аш—ёғлик ош, ёғлик таом.

اوز اوز oz — ўз; ўзи; бу сўз шу парчада келган:

كۆرگۈك تونۇغ اوزۇنگا تېلىغ اشىغ اذىبقا
توغىل اغرلىغ بىلسون جەپىنگ بىلوتقا

Көркүг тонуг бәунә,
Татліг ашіг азіңқа,
Тутгил қонуқ агірліг,
Јазсун јаwиң бузунқа.

„Куркам, чиройли тўнинг ўзинга, ширин овқатингни бошқаларга ата; қўноқларни ҳурматла, токи, шуҳратинг эл-юртга таралсин“. [Чиройли тўнингни ўзинг кий, лекин ширин таомларингни бошқаларга тут, меҳмондўст бўл, токи шуҳратинг оламга ёйилсин].

اوز اوز oz — дара, тоғлардаги води; буни تاغ اوزي тағ
اوز اوز oz — тоғ дараси ҳам дейдилар.

اوز اوز oz: بوزۇنگ اوز كىشى ол бозўн­гк аоз киши — яқин одам; бу бизнинг ўз яқин киши­миз.

أوزُ ōz — юрак ва қоринга тегишли аъзолар. أَغْرِيْدِيْ أَغْرِيْدِيْ ōzūm aḡrīdī—қорним [яъни ичим] оғриди.

أوزُ ōz — ўзак; بُنِيْ أَوْزِيْ بِنَاجُ ōzī jīgāch ōzī (ёғоч ўзаги) ҳам дейдилар. Хурмо ёғочларининг бошида пайдо бўладиган оқ модда.

أوزُ كِشِيْ ōzū kīshī — қўли ишга қовушадиган, ўз ҳунарига моҳир киши.

أوزُ ōz: أَوْزُ قُنْتِيْ ōzū quntī — гавда ичида ҳаракат қиладиган нарса, руҳ; қуйидаги парчада ҳам келган:

بُرْدِيْ كُوزُمُ بَرْدِيْ
أَلْدِيْ أَوْزُ قُنْتِيْ
أَمْدِيْ أَوْزِيْ أَوْذُغُورُورُ
قُنْدَا أَرْنَجُ قُنْتِيْ

Бардї кбзўм јарукї,

Алдї бзўм қонуқї,

Қанда эрїнч қанїқї,⁴⁹

Эмдї узїн узғурур.

„Кўзимнинг нури кетди, менинг руҳимни ҳам олиб кетди. У ҳозир қаерда экан? Энди мени уйқудан уйғотади“.

[Кўз қорачигим (севиқлигим) кетди. У кетиши билан менинг руҳимни ҳам ўзи билан бирга олиб кетди. Энди у қаерда экан? Унинг йўқлиги мени уйқудан уйғотади, уйқуга йўл бермайди].

إِشْ īsh — иш; إِيْشِيْكَ īshīka нә ишїң бар? - нима ишинг бор?

إِشْ īsh — эш; ҳамроҳ; ўртоқ; жини бор, алоҳида табиатли кишиларга ҳам إِيْشِيْكَ īshīka дейилади.

⁴⁹ Мисралдаги қанїқї сўзининг арабчаси قَبِيْقِيْ ҳолда эди. Биз Басим Аталай билан биргаликда ушунга тўзатдик.

اٰنٰنْکَ اٰیْشٰنْ کَچۆرْدۆمُ اٰیْشٰنْ بَما کَچۆرْدۆمُ
 اۆلۆمُ اۆنَیْنِ اِچۆرْدۆمُ اِچْتِی بَلْبُ یۆزى ترن

Анїң ишин кәчүрдүм,
 Эшин иймә қачурдум,
 Олүм отын ичүрдүм,
 'Ічті болуб јүзі тәрін.

„Унинг ишини битирдим, ҳамроҳини ҳам қочирдим. Ұлим оғусини ичирдим, юзини буриштирган ҳолда ичди“.

[Уни ўлдириб, ишини бартараф қилдим ва ҳамроҳини (дўстини) қочирдим; ўлим шарбатини тоттирдим, юзини буриштирган ҳолда ичди].

Эслатма. Бу парча охиридаги ترن тәрін сўзи босма нусхада نرن нәрін шаклида янглиш кетган. Лекин хато — савоб (тузатиш) жадвалида унинг тўғри шакли ترن тәрін деб уқтирилган. Биз ҳам шунга асосландик.

اُوغُ оғ — чодирнинг [ўтовнинг] юқори қисмида бўлган увуқлар [яъни, чодир ёғочлари].

اُوقُ оқ — мерос ҳиссаси اُنْكَارُ بَیْرُ اُوقُ تَکْئٰى анар бір оқ тәғди — унга меросдан бір ҳисса тегди.

اُوكُ оғ — ақл ва зийраклик. Шунинг учун ёши улуг ва ақлликларга اُوْكَا оғә лақаби берилади. Бу сўз ўрта ёшга етиб улғайган ҳар бир ҳайвонга нисбатан ҳам ишлатилади; шунингдек, тўрт ёшдан ошган отларга اُوكُ اَتُّ оғ ат дейдилар.

اِيْکُ иг — дуг; шу маънода бу сўз اِيْکُ иг ҳам дейилади.

اِيْکُ иг — қасаллик.

اُولُ ул — девор ва уйлар пойдевори. تَامُ اُولِيْ там улї — девор ости, девор пойдевори.

- اُولۇ δ1: اُولۇ نانك δ1 нэн — ҳўл нарса. اُولۇ تونۇ δ1 тон—ҳўл,
 нам тўн. Ўғузлар буни билмайдилар.
- اِئِلُ ә1 — эл, вилоят. اِئِلُ بَكُ бәг ә11 — бек эли, бек
 вилояти.
- اِئِلُ ә1 — очиқлик, бўшлик; اِئِلُ قَبُغُ қабуғ ә11 — эшик
 ёнидаги бўш жой, очиқ майдон.
- اِئِلُ ә1 — бир турли от номи; чунки от туркнинг қаноти-
 дир. Отбоқарни اِئِلُ بَشِي ә1 башī дейдилар. Бу
 „вилоят бошлиғи“ демакдир. Лекин бундан отбо-
 қарни тушунадилар.
- اِئِلُ ә1 — икки шоҳ орасидаги келишув, ярашув;
 اِئِلُ بُولَدِي بِيكُ بِيكُ اِئِلُ بِيكُ اِئِلُ بُولَدِي икi бәг бiрlә ә1 болдi —
 икки бек бир-бири билан ярашди.
- اِئِلُ il: اِئِلُ كِشِي il kishi — паст одам; бахил киши
 اِئِلُ قُوشُ il қуш⁵⁰ (бу катта бир қуш бўлиб, май-
 да қуртлар, қурбақа ва жўжаларнигина ейди;
 аммо ўзи овланмайди).
- اَوْمُ ум — меъда бузуқлиғи. اَوْمُ بُولَدِي әр ум болдi —
 одам меъдаси бузилди; кўп гўшт ейишдан одам-
 нинг меъдаси бузилди.
- اُونُ он — ўн.
- اُونُ ўн — ун, товуш (чўзиқ ва қисқа талаффуз қилиш
 ҳам мумкин).
- اُونُ ун — ун.
- اَيْنُ ән — айнُ ән jәр — ўнқир-чўнқир ер; اَيْنُ يَتِي ән joқ
 паст-баланд жой дейилиши шундандир.
- اَيْنُ ән — эн, ҳар нарсанинг эни; اَيْنُ نَجَا бу боз
 әнi нәчә? — бу бўзнинг эни қанчә?

⁵⁰ Б. Аталай таржимасида—бургут (I т., 49-бет), Броккельман таржимасида
 ол — калхат (66-бет) деб берилган.

اينُ in -- ин; шер, тулки ва бошқа йиртқишлар уяси.
 بينُ jн шакли ҳам бор.
 اينُ in — қўй қийи; бу сўзнинг بينُ jн шакли ҳам бор.

ТҶРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ⁵¹

اوى oj — ердаги чуқурлик, ўйдим-чуқур.
 اوى oj: اوى اء اوى at — қора от.
 Ўрта ҳарфи сукунли сўзлар тугади.

فعلُ Фаъал, фаъул, фаъил каби ўрта ҳарфи
 ҳар хил шаклда қўлланувчи сўзлар бўлими

اجتُ oчут — ўч, қасос; душманлик; бу сўзнинг асли
 اوجُ oч дир.

اذتُ азут — кафт; бир кафтга сиғарлик; بئر اءت ناءت
 бир азут нёң — бир кафт нарса.

ارتُ от: ارتُ اء ارتُ at — бир йил турган ўт;
 қуруқ хашак.

اغتُ oгут — бўза тайёрлашда ишлатиладиган ачитқи-
 нинг исми. Бу кўп дорилардан иборатдирки, унлари
 ундирилган арпа уни билан аралаштирилади.
 Кейин қориштирилиб, ғўлакларга ўхшатиб кеси-
 лади, сўнг қуритилади. Кейин буғдой ва арпани
 қайнатилади. Ўша хамир ўғитни (ғўлакни) янчиб,
 ҳар бир буғдойга бир ғўлакдан сепилади, сўнгра
 қайнатилган буғдойни тоза бир нарсага ўраб, уч
 кунгача димлаб қўйилади. Шундан кейин хумга
 солинади ва етилгунча ўн кун қўйилади. Сўнг
 устига сув қуйиб сузилади. Бу буғдой шароби
 [бўза] дир.

⁵¹ Бу ерда босма нусхада ёки қўлёзмада ва ёки китобни тузиш вақтида
 бир оз хато кетган. Чунки берилган сўз арабчада ҳам тўрт ҳарfli эмас,
 уч ҳарfliдир.

أَفْتٌ əwät - тўғри, маъқул деган маънони англатувчи сўздир. Бу сўзнинг уч хил талаффузи бор: яғмо, тухси, қипчоқлар أَفْتٌ əwät, ўғузлар أَمْتُ əmät ёки أَوْتُ əwät дейдилар. Бошқа турклар эса يَمْتُ jəmät дейдилар.

أَفْتٌ у w у т — уялиш, ҳаё.

أَفْتٌ у w у т — таомга ёки подшо ҳузурига чақириш.

أَكَيْتٌ əgīt — ярадан, шунингдек, кўз тегишидан сақлаш учун болаларнинг юзига суртиладиган бир дори. Бу дори заъфаронга бир қанча нарсалар қўшиб ясалади.

أَكْتُتٌ ögüt — ўғит, насиҳат; бу сўз қуйидаги шеърий парчада ҳам келгандир:

الْغَيْلُ أَكْتُتٌ مِّنْدِينِ أُغُولِ أَرْدَمَ تَيْلَا
بُوَيْدَا أَوْلَعُ بِلْكََا بُلْبُ بِلْكَيْنِكُ أَوْلَا

Алғил өгүт мәндин, оғул әрдәм тилә,
Бойда улуг билгә болуб, билгич ула.

„Ўғил, менадан ўғит ол, фазилат тила.

Эл-юрт орасида улуг олим бўл, илмингни тарқат“.

[Эй ўғлим, менадан ўғит-насиҳат ол, одобли ва тарбияли бўлишга тириш, токи эл ичида зўр олим бўлиб танил ва улар орасида одоб ва илм тарқат]..

أَكَيْتٌ ўғит — бугдой ва шунинг кабиларни янчиш.

أَكَيْتِي ўғитчи — бугдой ва бошқа донларни янчувчи кимса, тегирмончи.

إِكْتٌ əgät — никоҳ кечаси келин ёнида хизмат қилувчи хотин, янга.

إِكْتٌ ikīt — ёлғон (ўғузча); إِكْتٌ سُورٌ ikīt sōz — ёлғон сўз.

أَلْتٌ olūt — бир-бирини ўлдириш. Ўлдирувчига أَلْتِي التّجى олўтчи дейилади.

اَلْتُ 01 ūt: اَلْتُ اَرُ 01 ūt ʔr — куч ва қуввати кетган катта ёшли киши.

اَتَّحُ атач—худди катта кишилардек ўзини улуғсифат (жекса-қари) қилиб кўрсатувчи болага атач оғул дейилади.

اَتَّحُ а т і ч — болалар ёнғоқ ўйнайдиган чуқур жой.

اَشِئِحُ а ш і ч — қозон; бу сўз қуйидаги мисолда ҳам келгандир:

اَشِئِحُ اَيُّورُ تَوْبِيمُ اَلتَّوْنُ، قَمَّحُ اَيُّورُ مَن قَيْدَامَنُ

Ашич ајур тўбўм алтун, қаміч ајур мён қајдаман?
„Қозон айтур: тубим олтин, чўмич айтур: мен қајдаман?“

[Қозон тубим олтин деб мақтанса, чўмич: „Ундай бўлса, мен қајдаман?“—дейди].

Бу масал ўзининг кимлигини биладиган таниш кишилар олдида мақтанувчи кишига нисбатан айтилади.

اَكَّحُ ʔk ā č — ўзининг ортиқ зийраклиги билан одамларга худди ўз синглисидек туюлувчи ёш қиз; бу сўз ёш қизларни севиш, эркалаш учун қўлланади.

اَمَّاكُ ā m ā g — нишон, мўлжал.

اَمَّحُ а м а ч — омоch, омоch-бўйинтуруқ; деҳқончилик асбоблари.

اَلَّيْحُ ул і ч — болаларни севиш, эркалатиш учун айтиладиган сўз; اَلَّيْحِمُ ул і ч і м — ўғилчам, қароғим (қарлуқча).

اَنَّحُ а н а ч — она қиз, яъни ўзининг зийраклиги билан ҳамманинг онасидек ҳисобланувчи ёш қиз. Бу сўз қизларни эркалатиш учун айтилади.

اَنَّحُ ʔn ū č — кўзга тушган парда, нохина.

اَغْرِ aғір — оғир, ҳар нарсанинг оғири. Халқ ёки бек томонидан ҳурмат қилинадиган кишига ^{اَغْرِ لَيْغ كِشِي} ағірліғ кіші деб айтилади; ^{تَنْكِرِي مَنِي اَغْرِ لَادِي} тэнкрі мэні ағірладі — худо мени сийлади, қадрлади. ^{اَغْرِ اَذَاق اَمْرَلَدِي} ағір азақ ымрүді — оғир оёқ кечадан бир мунча муддат ўтгандан кейин тўхтади дейилади, яъни „оғир оёқли киши секин ва суст юрса ҳам, манзилга етди“ дейилмоқчи.

اَغْرِ ағір: ^{اَغْرِ تَانَكْ} ағір нэң — нархи ошиқ нарса, қимматбаҳо нарса.

اَغْرِ уғар: ^{اَغْرِ اَتْ} уғар ат — пешонасида оқи бор [қашқа] от; бу сўз шаклан ҳам, мазмунан ҳам арабчага мосдир; фақат бу сўзнинг бош ҳарфи арабчада фатхали (а), туркчада заммали (у) дир. ^{اَغْرِ} оғур — вақт; ^{اَغْرِ دَا كَلْدِي نَكْ} нэ оғурда кэйдін? — қай вақтда келдинг?

اَغْرِ оғур — давлат, даргоҳ; ^{اَغْرِ بَلْدَا مَيْنَك ايشِم ايتلدي} бэғ оғрінда мэнің ішім айтилди — бек давлатида (даргоҳида) менинг ишим ўнгланди.

اَغْرِ оғур — ишнинг ўрнида бўлиши, жойида, вақтида бўлиши. ^{اَغْرِ بُلْدِي بُو ايش اَغْرِ لَدِي} бу іш оғурлуғ болди — бу иш вақтида бўлди.

اَغْرِ оғур — бадал, эваз; ўринма-ўрин, бошма-бош; ^{اَغْرِ اَلْدِيْم اَتَا} атқа оғур алдīm — от эвазига [бошма-бош] олдим (оғузча).

اَغْرِ оғур — яхши ва муваффақиятли; хайрли; бу сўз фақат сафарга ёки сафарчига нисбатан қўлланилади: ^{اَغْرِ بُلْسُون بُو} ол оғур болсун — сафар бехатар [муваффақиятли] бўлсин (ўғузча).

اَغْرِ ағір — игир || ийир, қорин оғриғини даволаш учун қўлланадиган ўсимлик; бу сўз шу мақолда келган:

أَكْرَبُ بَلَسَا أَرَأَيْتَ الْمَأْسُ әкір болса әр Әлмәс — игир бұлса одам ұлмайди |киши ёнида бу дорн бұлса, ұлмайди|. Чунки қорни оғриғиға дучор бұлган одам уни еса, тузалади. Бу мақол ҳар ишға олдин ҳозирланиш керак, деган маънода қўлланади.

أَكْرَبُ ўкўр — тариқ. Бу сўз туркчадир; ўғузлар билмайдилар.

أَكْرَبُ оғўр: يَاغُ أَكْرَبُ jaғ оғўри — кунжут (ўғузча).

أَكْرَبُ оғўр — пода; қўй, эчки, кийик; ёввойи ўрдакнинг кичик хили — чуррак дейилган қуш, туялар пода-сига нисбатан ҳам қўлланади.

أَمْرٌ әмир — туман; булут (ўғузча).

أَبْرٌ убуз — қаттиқ ер; أَوْى أَبْرٌ у| убуз — паст ва саҳролик ер.

أَبْرٌ әтiз — икки дара орасидаги чегара.

أَجْرٌ у|уз — жўн; арзон баҳо; أَجْرٌ تَانِكٌ у|уз нәң — арзон нарса. Ҳар бир тубан, паст нарсага أَجْرٌ у|уз дейдилар. Ҳар бир тубан, паст нарсага بَكٌ أَنِي أَجْرَلَدِي бәг ани у|узладі — бек уни ерга уради, хўрлади.

أَذْرٌ узуз — қўтир; أَذْرٌ بَلُورٌ أُرْسَا أَذْرٌ أَتِنْكَا тiкў ёз ингi урса узуз болур — тулки уз уясига қараб ирилласа |улиса, ҳурса| қўтир бўлади. Бу мақол ўз элини, уруғини ва мамлакатини ёмонловчиларга қарата айтилади.

أَذْرٌ азiз — баланд ер ва бошқа баланд нарсалар.

أَذْرٌ азiз: تَاغٌ أَذْرٌ азiз тағ — баланд тоғ ёки ошиб ўтиш мумкин бўлмаган тоғ.

أَغْرٌ ағўж — оғиз; оғиз сути; бу сўз охиридаги товуш; „з“ билан ёки ز „ж“ билан ёзилиши ҳам мумкин.

أَغْرٌ ағiз — ариқ оғзи; чарм идиш ёки қовғанинг оғзи; хум оғзи; қудуқ оғзи.

اغز агъз — одам ва ҳайвонлар оғзи; اغز ييسا كوز اياذور — оғиз еса, кўз уялур. Бу мақол бировнинг бирор нарсасини еганлар унинг ҳожатини чиқаришдан тортиниши мумкин эмаслигини кўрсатиш учун айтілади.

اغز огуз — туркларнинг бир қабилиси. Ўғузлар туркманлардир. Улар йигирма икки уругдир; уларнинг ҳар бирининг махсус белгилари, молларига хос тамгалари бордирким, уругларни шу тамгаларига қараб айирадилар.

Биринчиси ва бошлиқлари: قينق қиниқ — қиниқлардир. Замонамизининг ҳоқонлари шу қиниқлар уругидандир. Молларининг тамғаси шундай:

Иккинчиси: قينغ қайғ — қайғлардир. Тамғаси шундай:

Учинчиси: بايندر байундур — байунлардир. Тамғаси шундай:

Тўртинчиси: اوا іва — ивалардир. Уларни іва — ивалар ҳам деб атайдилар. Тамғаси шундай:

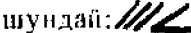
Бешинчиси: سلغر салгур — солгурлардир. Тамғаси шундай:

Олтинчиси: افشار афшар — офшорлардир. Тамғаси шундай:

Еттинчиси: بگتلي бэгтили — бегтиликлардир. Тамғаси шундай:

Саккизинчиси: بگدوز бўкдўз — буктузлардир. Тамғаси шундай:

Туққизинчиси: باجات бајат — боётлардир. Тамғаси шундай:

Үчинчиси: язгир -- ёзгирлардир. Тамғаси шундай:

Үн биринчиси: әймүр — әймурлардир. Тамғаси шундай:

Үн иккинчиси: қарабөлүк — қарабөлүклардир. Тамғаси шундай:

Үн учинчиси: алқабөлүк — олқабөлүклардир. Тамғаси шундай:

Үн тўртинчиси: игдәр — игдарлардир. Тамғаси шундай:

Үн бешинчиси: урәгир — уракирлардир. јурәгир ҳам дейдилар. Тамғаси шундай:

Үн олтинчиси: тутірқа — тўтирқалардир. Тамғаси шундай:

Үн еттинчиси: улајундлуғ — улајундлуғлардир. Тамғаси шундай:

Үн саккизинчиси: төгәр — тўгарлардир. Баъзан ҳарфи туширилиб, шаклида ҳам ёзадилар. Тамғалари шундай:

Үн тўққизинчиси: бәјәнәк — бажанаклардир. Тамғаси шундай:

Йигирманчиси: јувалдар — жуволдорлардир. Тамғаси шундай:

Йигирма биринчиси: жапни — жапнилардир. Тамғаси шундай:

Йигирма иккинчиси: жаруқлуғ — жаруғлуқлардир. Буларнинг сони оз, тамғалари номаълумдир.

Маҳмуд Кошғарий айтади: „Бу қабилаларни билишга одамларнинг эҳтиёжлари борлиги учун

бирма-бир изоҳ қилдим. Бу тамғалар уларнинг моллари ва подаларининг белгисидир. Моллари аралашиб кетганда ҳар қабила ўз молини шу тамғалардан айириб олади.

Булар асосий қабилалардир: Уларнинг ҳар бирининг аймақлари бор. Қисқартиш учун уларни ёзмадим. Бу номлар у қабилаларнинг энг қадимги боболарининг исмидир. Арабларда **بَنُو سَلِيم** Бану Салим, яъни Салим авлодлари, **بَنُو خَفَّاجَه** Бану Хафоча, яъни Хафоча авлодлари деб юритилгани каби, булар ҳам қадимги оталарига нисбат бериб юритадилар.

اَوْكُزُ Өкүз — Жайхун, Фирот каби дарёларга берилган ном. Ўғузлар бу сўзни ўзларининг шаҳарлари жойлашган **بُنَاكِيَتْ** Банокат водиси маъносида қўллайдилар. Уларнинг кўчманчилари ҳам шу дарёнинг икки қирғоғига жойлашганлар. Турк мамлакатларидаги бир қанча бошқа дарёлар ҳам шу ном билан юритилади.

У **اِيْلَا** (Ила) ва **يُفَنَج** Жафӣнӣ (Ёфинж) саҳролари орасидаги шаҳар **اِيكِي اَوْكُزُ** Ёки Өкүз деб аталади.

اُكُزُ Өкүз — ҳўкиз. Бу сўз шу мақолда ҳам келган: **اُكُزُ اَذَاكِي بُلَغِنَجَا بُرَاغُو بَشِي بُلَسَا يِيك** Өкүз азақӣ болғинча, бузағу башӣ болса јик — „ҳўкизнинг оёғи бўлгунча, бузоқнинг боши бўлган яхшироқ“. Бу мақол „мустақиллик буйсунишдан яхши“ деган маънода қўлланади.

اَفْسُس афус — мум (булғорча).
اَوْلَانِس улас: **اَوْلَانِس كُوزُ** улас кўз — сузилган, ёқимли кўз; хумор кўз. Шу парчада ҳам келган:

قَرَامَنكېز قېزىل يۈز بۇلنار مېنى اولاس كۈز
 بۇلناب يېنا اول قىچار ئندېن تمار توكال ئۈز

Булнар мәні улас көз,
 Қара мәніз қизіл жүз.
 Андин тамар түкал түз,
 Булнап јана ол қачар.

Бу маст күзли (севиклим) порлоқ юзидаги ёқимли қора холи билан мени асир қилади. Худди (гүзал) ёноқларидан ширинлик томаётгандай мени асир қилади-да, сўнг мендан қочади. [Мастона күзли, кўркама юзли, қоп-қора холи севиклим, ёноқларидан ёқимлилик томаётгандек мени асир қилади. Асир қилади-да, сўнг қочади].

- اۋش Ө п у ш — ўпиш.
 اتش а т і ш — отиш; отишма.
 آتش А т і ш — эр кишиларнинг исмларидан.
 اۋش У т у ш — эр кишиларнинг исмларидан.
 اۋش ў т у ш — [юмшоқ талаффуз этиладиган „ў“ билан];
 ўйинда ютиш. Бу шундайки: болалар ҳалқа (давра) бўлиб ўтирадилар. Болалардан бири ёнидаги бир болани тўртади ва унга اۋش اتش ўтўш-ўтўш дейди, яъни „ёнингдагини ҳам тўрт“, дейди.
 اۋش і т і ш — икки киши орасида ўзини қўл билан ҳимоя қилиш.
 اۋش Ө ч а ш — ўчакишиш. ال مېنىك- بولا اۋجشدى ол мәнің бириlä өчәшти—у мен билан ўчакишиди.
 ادش а д а ш — дўст, ўртоқ.
 ادش і д і ш — қадаҳ; пиёла; яғмо, тухси, ямак, ўғуз ва арғулар тилида тос, обдаста, товоқ ва лаганларнинг ҳаммаси „идиш“ деб юритилади.

أَرِشْ ар іш — ўриш; أَرِشْ أَرِقَاغْ ар іш арқағ — орқағ-
ўриш деб қўлланилади,

أُرِشْ уруш — талашиш, тортишиш; уришиш.

أَغِشْ ағ іш — кўтарилиш, оғиш.

أُعِشْ уғуш — қабила, қариндош.

أُفِشْ уфуш — ушоқ, нарсанинг майда бўлаги; أُنْمَاكٌ
уууш этмак — ушатилган нон, бурдаланган нон.

أُقِشْ уқуш — уқиш, англаш; идрок этиш; тушуниш;
أَقِشْ أِقِشْ كِشِي اقوشلغ كشي — уқушлуғ кіші — уқувли киши, фаҳм-
фаросатли киши.

أُكِشْ өкүш — кўп; أُكِشْ نَانِكٌ өкүш нәң — кўп нарса;
ҳар нарсанинг кўпи. Масалда шундай келган:
تېرىپك اسن بلسا تانك اوكوش كروز
Tirig esän bolса таң өкүш көрүр
— одам эсон [соғ] бўлса, қизиқ нарсаларни кўп
кўради.

أُكُوشْ өкүш: أوكوش بلقي өкүш јілқі — қайсар от; сар-
каш ҳайвон.

أَلِشْ аліш — сувнинг ҳовузга қуйиладиган ўрни.

أَلِشْ Алуш—Қашқарда бир қишлоқ номи.

أَلِشْ аліш — олиш, ҳисоблашиш; أَلِشْ بېرىش аліш-
бериш—олиш-бериш. Оладиганни олиш, беради-
ганни бериш.

أُلِشْ ўлуш — улуш, ҳисса; (ش ҳарфи аслида ك дир).

أُولِكْ ўлүк — улуш, ҳисса; бу сўз охирида ك к бўлиши
асосдир. Бу араб тилида к ҳарфининг ш га алма-
шиниши кабидир. Чунончи, Мажнуннинг ^{فَعِينَاشْ}
عِينَاشْ جېدش мисрасидаги عِينَاها وجېدش جېدها
сўзлари عِينَاكِ جېدكِ ўрнида қўлланган.

الشُّسُّ улуш — қишлоқ (чигилча); Баласоғун ва уларнинг юқори ёнидаги аргулиларча „шаҳар“ демакдир. Шунинг учун Баласоғун шаҳрини قُوْزُ اُولُوْشُ

Қуз улуш ҳам дейдилар.

الشُّسُّ улуш — халқ орасида ҳисса тақсимлаш ёки улашмоқ. Сўз охиридаги ش ҳарфи ك га алмашгандир. Чунончи, رَيْتِكَ تَخْتَشِكُ сўзлари ўрнида قَدْ جَعَلَ رَيْشِ تَخْتَشِ سَرِيًّا қўлланганда ш, к га алмашгани каби.

اَجِفُّ ачїғ — хон ёки шоҳнинг бахшишномаси, мукофоти; خان مَنَّا اجغ بېردى Хан мэннә ачїғ бёрди — хон менга мукофот берди.

اَجِفُّ ачїғ — ноз-неъматлар ичида яшаш, ноз-неъматлардан баҳраманд бўлиш; اَوْزُنْكَنْى اَجِفْلَغُ تَتْ өзүннї ачїғлїғ тут — ўзингни яхши тут! Ноз-неъматлардан баҳраманд бўл, озиқлан, демакдир.

اَجِفُّ ачїғ — аччиқ; аччиқ бўлган ҳар бир нарса.

اَذِغُّ азїғ — айиқ; бу сўз шу маталда ҳам келади:

اَوَّحِ نَعَّأَ اَل بِلْسَا اَذِغُّ اَنجَا يُولُ بِلْبُرُ авчї нэчә ал билсә, азїғ анча јол билр — овчи қанча ов ҳийла-ларини билса, айиқ ҳам шунча қочиш йўлларини билади. Бу мақол икки тажрибали киши тортишиб қолганда сўзланади.

اَذِغُّ азїғ — мастликдан ҳушёр бўлган киши; اَسْرُكُ اذِغُّ эсрүк азїғ — маст ва ҳушёр.

اَذِغُّ азїғ — биздаги бир қишлоқ номи.

اَذِغُّ узўғ — уйғоқ; ҳушёр; اَذِغُّ اَرُ узўғ эр — уйғоқ одам; дили зийрак кишига اَر كُونكُولوك اذِغُّ узўғ көнүлүк эр — сезгир табиатли одам дейилади.

اَرِغُّ арїғ — чодир пардаси (барсағонча).

ارغ: ارغ نازك ارغ нәң — тоза нарса.
 ارغ уруғ — уруғ, ҳар бир нарсанинг уруғи; [экила-
 диган] уруғни ҳам уруғ дейдилар. ارغ اكدى уруғ
 экди — уруғ экди, донә сочди. Қариндош-уруғни
 ҳам бунга ўхшатиб ارغ ترغ уруғ-туріғ дейдилар.

ازغ
 اسغ
 اسغ

азіғ — озиқ, ҳайвоннинг озиқ тиши.

асіғ — фойда.

осуғ — бир ишнинг бошқа бир ишга айланиши;
 اوایش اسغى مندغ бу іш осуғі мундағ — бу ишнинг
 айланиши шундай.

الغ

аліғ — ҳар нарсанинг қайтарилиши (ўғузча ва
 қипчоқча).

الغ

улуғ — улуғ, ҳар нарсанинг улуғи, каттаси; шу
 шеърий парчада ҳам келган:

الغ لوقع يلسا سن اذكو قلين
 بلغل كيشيك يكلار قتن بخشى اولان

Улуғлуқуғ булса сән эзгү қілін,
 Болғіл кішіг Бәгләр қатін җахші улан.

Даража ёки мартаба топсанг, хулқингни чиройли
 қил, амирлар олдида яхшилиқ етказувчи, халқнинг
 ишларини яхши қабул [қилувчи] бўл.

الغ

іліғ: الغ سوف іліғ суғ — илиғ суғ; асли ی билан

بلغ іліғ (йилиғ) бўлиши керак.

اجق

ачуқ — очиқ; اجق قبق ачуқ қапуғ — очиқ эшик;

اجق كوك ачуқ көк — очиқ ҳаво; اجق ايش ачуқ

іш — аниқ ва равшан ишга очиқ иш дейилади.

اجق

о чақ — ўчоқ.

اِحْقَمَ ічқім — катта ака; ҳоқоний турклари катта ака-ларини اِحْقَمَ ічқім⁵² дейдилар, лекин иккинчи шахсда اِحْقَمَكَ ічқин шакли қўлланилмайди.

اَذَقَ азақ — оёқ.

اَذَقُ азуқ: اَذَقُ نَانِكُ азуқ нән — номаълум нарса; اَذَقُ азуқнинг асли اَغْدُقُ ағдуқ — „ўзгарувчи“ деган маънодадир. Енгиллатиш учун غ ҳарфи туширилган اَيْنِكَ مَنكَرِي اَعْدِي анің мәңзи ағдī — унинг ранги ўзгарди.

اُذِقُ узіқ: اُذِقُ اَرُ узіқ эр уйқучи одам; мудровчи одам.

اِذُقُ ізуқ — ҳар бир қутлуғ нарса; ўз ҳолига қўйилган ҳайвонга اِزُقُ ізуқ дейдилар. Унга юк ортилмайди, сути соғилмайди, юнги олинмайди. Эгаси уни назр қилгани туфайли шундай қилинади.

اِذُقُ ізуқ — узун, чўзиқ اِذُقُ تَاغُ ізуқ тағ — ўтиш мумкин бўлмаган чўзиқ тоғ.

اَرِقُ аріқ — ариқ; наҳр; бу сўз шу мақолда ҳам келган: اَغْلًا دَا اَغْلًا دَا اَغْلًا دَا اَغْلًا دَا اَغْلًا دَا ағлда оғлақ туғса, аріқда оті ўнәр — молхонада бузоқ туғилса, ариқда ўти чиқади. Бу мақол овқат ёки ризқ учун ортиқча уриниш ва қайғириш керак эмаслигини англатиш учун айтилади.

اَرُقُ аруқ — аруқ: اَرُقُ اَرُ аруқ эр — ориқ, чарчаган одам; шунингдек бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

اَرُقُ تَرُقُ Аруқ-туруқ — Фарғона билан Қашқар ўртасидаги баландлик бир жойнинг номи.

⁵² اِحْقَمَ ічқім сўзининг ёзилишида босма нусхада аниқсизлик бор. Унда бу сўзнинг бош ҳарфи бир ерда „а“ اِحْقَمَ бир ерда „н“ اِحْقَمَ шаклида берилган.

- اَرِقُّ аріқ — ориқ, заиф (ўғузча ва қилчоқча).
 اَرِقُّ уруқ — арқон.
 اَرِقُّ азуқ: اَرِقُّ اَوُقُّ азуқ оқ—яширин ўқ, ким отган-
 лигини аниқлаш қийин бўлган ўқ.
 اَرِقُّ азуқ: اَرِقُّ مَنُقُّ азуқ мунқ—қочган; йўлдан озган;
 адашган.
 اَرِقُّ Азақ — ўғуз бекларидан бирининг номи.
 اَرِقُّ азуқ — озиқ, озиқ-овқат; шу мақолда келади:
 سَرْتِیْنِکَ اَرِقُّی اَرِغْ بُلْسَا یُوْل اوزا ییر
 аріғ болса, јол ўзә јәр — савдогарнинг моли тоза,
 бешубҳа бўлса, йўл устида ейди. Бу мақол айтган
 сўзининг уддасидан чиқа олмаган, қуруқ мақтан-
 чоқларга нисбатан қўлланилади.
 اَرِقُّ узақ — узоқ; اَرِقُّ اِشُّ узақ іш — чўзилган иш;
 бир ерга юборилган одамнинг кечикишига ҳам бу
 сўз қўлланади. يَلَاوُجُ اَرِقُّ بُرْدِي Јалавач узақ барді —
 юборилган киши кечикди каби.
 اَرِقُّ озуқ: اَرِقُّ اَتُّ озуқ ат—ўзар от; улоқ пойгасида
 олдин борувчи чопқир от.
 اَشِقُّ ашақ — тубан, қуйи (ўғузча).
 اَشِقُّ ашуқ — одам тўпиғи.
 اَشِقُّ ушақ: — اَشِقُّ نَانِكُ ушақ нәң — кичик, майда
 нарса; шунингдек, ёш болаларга ҳам اَشِقُّ اَغْلَانُ
 ушақ оғлан дейдилар. Ўғтиннинг майдасига اَشِقُّ
 اَوْتُنْگُ ушақ отун дейдилар. Бу сўз бирлик эмас,
 жамлик ҳолати учун қўлланилади.
 اَشِقُّ ашуқ — темир қалпоқ, дубулға. Бу сўзда алиф
 ی الف ўрнига алмашган. Арабча اَلْمَعِي وَ يَلْمَعِي каби.
 اَغِقُّ уғуқ — маҳсини аяб, устидан кийиладиган пайтава
 каби нарса.

اِفْتِقُ **İ w ĩ қ** — қир ва тошлоқ ерларда яшайдиган кийик.
اَلْتَى **алуқ** — жоҳиллик; اَلْتَى اَرُ **алуқ** эр — жоҳил киши (ўғузча).

اَلْتَى **олуқ** — чора; дарахт кундасини ўйиб тарашланган, охурга ўхшаш нарса; [унда] ҳайвонлар суғорилади; узумдан сиқиб олинган шинни кабилар сови-тилади.

اَلْتَى **улуқ**: اَلْتَى تُونُ **улуқ тон** — эскириб, ишдан чиққан тўн; ҳар бир эскирган нарсага ҳам улуқ дейилади.

اَلْتَى **улуқ** — кичик қайиқ; қайиқ. Бу — тамоман аввалги сўздир [яъни омонимдир].

اَلْتَى **улуқ** — от курагининг олд қисми; шу мақолда келган: اَلْتَى يَغْرِى اُغُولَ قَا قَلْبِرُ **улуқ** jaғiрi оғулқа қалiр — от курагидаги яғир болаларига мерос бўлиб қолади, мақолидаги каби. Чунки пай томирлари у ерга тўпланганлиги учун тез тузалмайди.

اَلْتَى **аліқ** — қуш тумшуги (ўғузча).

اَلْتَى **ануқ**: اَلْتَى نَانِكُ **ануқ нэн** — мавжуд нарса; шу мақолда ҳам келган: اَلْتَى اَتْرُو تَتْسَا يُوْقَا سَانْمَاسُ **ануқ** отру тутса, жоққа санмас — меҳмонга бор таом тақдим қилинган, кўрмадим демайди. Бу мақол уй эгаси бор нарсасини меҳмонга тақдим қилиши зарурлигига ишорат қилиб айтилади.

اَلْتَى **эбăк** — болалар тилида „нон“ ёки „нанна“ демак-дир.

اَلْتَى **этак** — этак.

اَلْتَى **этуқ** — этик.

اَلْتَى **этуқ** — ҳикоя, эртак; бирор мақсадни шоҳга бил-дириш, ҳикоя қилиш учун ҳам бу сўз қўлланади. Асли бир нарсани ҳикоя қилишдан олинган.

- اُنْكُ ũtũk — ич кетиш ва қусиш касали; اُنْكَارُ اُنْكَ قَتِيْ анар ũtũk туттї—уни ич кетиш ва қусиш тутди.
 اُنْكُ õtũk — дазмол; андавага ўхшаш темир [асбоб] бўлиб, уни қиздирадилар ва кийимнинг чок ҳамда бахяларини ва тукларини бостириб силлиқлайдилар.
 اِجْكُ 1чũk — соболь, олмахон ва бошқа ҳайвонларнинг терисидан қилинган пўстин.
 اُذِيْكَ ũzi̇k — ишқ ва шавқнинг қўзғалиши, ҳаяжонга келиши; бу сўз шу парчада ҳам келган:

اُوْذِيْكَ مِنيْ قِمْتِيْ سَقِيْنَجْ مَنْكَا يُمِيْ
 كُوْنْكَلُوْمْ اُنْكَارُ اُمِيْ يُوْزَمْ مَنِيْكَ سَرْغَرُوْرُ

ўзи́к мѐни қуми́тти,
 Сақи́нч мѐнә јуми́тти,
 Коңи́ум анар эми́тти,
 Јузу́м мѐниң сарғару́р.

Севи́климга бўлган шавқ ва муҳаббат мени ҳаяжонга солди. Қайғулар менга тўпланди. Кунглим унга мойил бўлгани учун юзим сарғаймоқда.

- اَرْكُ эрũк — шафтоли, ўрик, олхўри меваларининг умумий номи; улар бирор сифат билан бир-бирларидан фарқ қиладилар.
 تُوْلُكْ اَرْكُ тўлу́г эрũк — шафтоли.
 سَارِيْغْ اَرْكُ сари́ғ эрũк — ўрик.
 قَرَا اَرْكُ қара эрũк — олхўри.
 اَرْكُ õрũк — ўрилган ҳар нарсага õрũк дейдилар; اَرْكُ سَعِيْجْ õрũк сач — ўрилган соч.
 اَرْكُ õрũк — бир ерда бир қанча вақт туриб қолиш; سُوْ اُوْنْ كُوْنْ اَرْكُ بَلْدِيْ су он кун õрũк болди—ас-

карлар бир ерда ўн кун туриб қолди, яъни қўз-голмади ҳам, урушмади ҳам.

Бек ёки қабила [бир жойда] туриб қолса ҳам, шу сўзни қўллайдилар,

اِرِكْ ірік: نَانِكْ اِرِكْ ірік нён — ириган, чириган нарса;
اِرِكْ اَتُونِكْ اِرِكْ ірік отун — чириган ўтин.

اِرِكْ эрік: نَانِكْ اِرِكْ эрік нён — ёғ ва бошқа эрийди-ган нарса; қотгандан сўнг эриган ҳар бир нарса ҳам эрік нён дейилади.

اِرِكْ ірўк — девор ва бошқалардаги ёриқ; шу мақолда ҳам келган: بَكْدَا قِي قِي يُقْ . بَكْدَا اِرِكْ يُقْ . кўндә ірўк жоқ, бәгдә қијіқ жоқ дейдилар. Яъни, „қуёш кулчасида дарз (тешик) йўқ бўлганидай, бек ваъдасида ҳам хилофгарчилик, қайтиш йўқ“. Бу мақол бекларни ўз ваъдаларига хилоф қилмасликка ундаш мақсадида қўлланади.

اِرِكْ эрўк — терини ошлайдиган ҳар бир нарса: تَرِي تَرِي اِرِكْ اِرِكْ ади — терини ошлади.

اِرِكْ эрік јілқі — йўрға, юрамол ҳайвон; اِرِكْ اِرِكْ اِتْ эрік ат — йўрға от. Ўғузлар буни билмайдилар.

اِرِكْ эрік: اِرِكْ اِرِكْ эрік эр — тиришқоқ, ғайратли одам; шу мақолда ҳам келган: اِرِمَكُو اِرِمَكُو اِرِمَكُو اِرِمَكُو اِرِمَكُو اِرِمَكُو эрік эрни јағліғ эрмәғү баші қанліғ — тиришқоқнинг лабя ёғлик, эринчоқнинг боши қонлик, чунки тиришқоқ кўп ишлаб, яхши таомлар, гўшт, ёғлар топади. Шу билан у мой ошайди. Эринчоқ ўзининг ялқовлиги билан ишдан қочади. Хафаликдан бошига уради, уни қонатади. Бу матад ялқовликни ташлашга, ғайрат билан ишлашга ундаб айтилади.

اِرِكْ Iрик: اِرِكْ نازِكْ Iрик нэи — қаттиқ, дағал нарса; янтоқнинг бошига ҳам اِرِكْ Iрик дейдилар.

اَزِكْ Эзик — терида узунасига тирналишдан ҳосил бўлган чизик.

اُزْكُ Узук — хотинлар лақаби; соф, олтин каби тоза, пок хотин мазмунида اَلتُّونُ اُزْكُ алтун узук дейдилар. Бадани марварид каби тоза бўлган хотинга اُرْتَبِي اُزْكُ эртини узук дейдилар. Чунки اُرْتَبِي эртини деган сўз дурриғалтон демақдир. Бу сўзнинг ت ҳарфи ت ҳарфининг алмашинганидир. Чигил қабиласида бу сўз қўлланади. Асли узук, яъни худди, „уз-ўзи“ маъносидадир, اَل اُرْتَبِي اُكْ كَلْدَرُ ол эрни ёк кэйдур — у одамнинг ўзгинасини келтир. Таркибида ق ва غ ҳарфлари бўлган сўзларда ёк ўрнида оқ қўлланади.

اُزْكُ Узук — ердан сириқиб чиқиб ҳовузга айланган сув, сизот сув; шунингдек, водилардан ажраб чиққан ариқни سَوْفِ اُزْكُ узук суw дейилади.

اُزْكُ Эзак — белнинг ички қисмидаги томир, пайгамбарнинг اَمَّا اَنْتَ اَكَلَةُ خَيْبَرَ نَعَاوَدْنِي فِي كُلِّ عَامٍ حَتَّى كَانَتْ اَبْرِي هَذَا اَوَانِ قُطِعَ اَبْرِي шудир.

اُزْكُ Узук — бугин, ҳижо: اُزْكُ اُزْكُ битик ўжўкёдди — ҳарфларни ва китобни ҳижжалади. Ҳижо ҳарфларининг ҳар бирига ҳам اُزْكُ узук дейдилар. اَل اُزْكُ бу нэ узук ол? — бу қандай ҳарф? Бу сўз албатта ز билан ёзилади.

اِسِكْ Исик — чўзиқ: اِسِكْ اِسِكْ Исик эр — чўзиқ, узун чўл.

إِسِيكْ İsiğ — иссиқ, қизған. تَانِكْ تَانِكْ İsiğ нэн — қизиб турған нарса; اِسِيكْ كُونْ İsiğ күн — иссиқ кун.

اَشِيكْ Әшүк — уст кийими.

اَشِيكْ Әшүк — шоқлар, беклар ұлганда уларнинг ҳурмати учун қабрлари устига ёпилиб, сўнг фақирларга бўлиб бериладиган ипаклик мата — йиртиш.

اَشِيكْ Ушик — меваларни урувчи, уларни ўсишдан тўхтатиб қўювчи совуқ.

اَلِيكْ Әлиг — қўл; اُونِكْ اَلِيكْ он Әлиг — ўнг қўл. Ўғузлар аَلِيكْ سَاعْ Әлиг (ўнг қўл) дейдилар. Чап қўлни ҳамма турклар бир хилда سُولْ اَلِيكْ сол Әлиг (сўл қўл) дейдилар.

اُولِكْ Оулик — ўлик.

اُولِكْ Оулик — ҳисса; қисмат; насиба (юшоқ талаффуз қилинадиган у билан).

اَلِيكْ Ілік — илик (ўғузча); бошқа бир туркларда يَلِيكْ jilik (йилик) дейдилар. Ўғузчадаги الف ҳарфи ўрнига ی ҳарфи алмашган.

اَمِيكْ Әмик — әмчак; эркаклар әмчаги ҳам Әмик дейилади.

اَمِيكْ Әмик: اَمِيكْ كُونْ Әмик күн — имиқ кун, илиқ кун; совуқдан кейин исиган, лекин ҳарорати ошмаган ҳар нарсага ҳам اَمِيكْ Әмик дейдилар.

اَنْكْ Әнүк — ёш арслон (арслон боласи); ёллик бўри, тулки; ит болалари.

Калиднинг тиши ҳам اَنْكْ Әнүк дейилади⁵³.

اَنْكِي كِرْتَلِكْ كِرْتَلِكْ киритлік Әнүги дейилгани каби.

اَبْلْ Абул — бизнинг элда бир қишлоқ номи.

⁵³ Бу ерда Әнүк сўзи эшикни беркитадиган чўп бўлса керак. Чунки илгариларда қулф ўрнида эшик орқасидан сурма чўп ишлатилар эди. Уни лўкидон қулф дейилар эди.

اَتَلْ Этiл — қипчоқ элларида бир дарёнинг номи. У Булғор денгизига қуяди. Унинг рус ерларига қуядиган бир ирмоғи ҳам бор. Бу сўз қуйидаги парчада ҳам келган:

اَتَلْ سُقْبِيْ اَقَا تَرُوْرُ قِيَا نُبِيْ قَقَا تَرُوْرُ
 بَلِيْقْ تَلِيْمْ بَقَا تَرُوْرُ كُوْلُوْنِكْ تَقِيْ كُشَارُوْرُ

Этiл суви ақа турур,
 Қаја түби қақа турур,
 Балiқ тiлiм бақа турур,
 Көлүн тақi күшәрүр.

Эдил суви қаттиқ тоғ этакларига урилиб оқмоқда. У сувлардан пайдо бўлган ясама кўлчаларда балиқлар, бақалар кўпаймоқда.

[Эдил суви қоялар тубига зарб билан урилиб оқмоқда. Тошган сувлардан ҳосил бўлган кўлчаларда балиқ, бақалар кўпаймоқда].

اَغْلْ ағiл — оғил; қуй оғилхонаси; ўғузлар қуйнинг қийини ағiл дейдилар. Бир-бирига яқин туриши натижасида келиб чиққан. Чунончи, ёшғирни ҳам, булутни ҳам سَمَاءُ сәмә деб айтилгани каби.

اَغْلْ оғул — ўғил; ўз ўғли бўлмаса ҳам, эр болаларга ўғил дейдилар. بُوْ اَغْلْ نَائِيْرُ бу оғул нә тәр? — бу бола нима дейди?

Қомдага хилоф равишда эрон сўзига ўхшаш ўғлон деб ҳам жам қиладилар. Аслида бу сўзнинг кўпلىк шакли оғуллар бўлиши керак эди. Буларнинг ҳар иккисини бирлик шаклида қўллайдилар.

اَكِيْلْ okiil — кўп (қипчоқча); اَكِيْلْ كِيْشِيْ okiil kiši — кўп киши.

أَمْلٌ а мул — ҳар бир тинч ва барқарор, турғун, қи-
мирламайдиган нарсага أَمْلٌ амул дейлади. Шунга
кўра юмшоқ феълли ювош кишиларни ҳам амул
дейлади. Бу сўз қуйидаги парчада ҳам келган:

قَنَجَا بَرْدِيكَ أَيُّ أَعْلَى أَرْدِيكَ مُنْدَا إِنِّجْ أَمْلٌ
أَتْنُ أَمْدِي سُنْ تُونَكُولُ قِيلْدِيكَ أَرْسَا قِيلْمَاغُولُ

Қанча бардін ај оғул,
Эрдін мунда інч амул,
Аттін эмді сән төнүл,
Қилдін эрсә қилмағу.

Илгари ўзи ёнида яшаб, сўнг отини ташлаб
кетиб, кейин отни сўраб келган йигитга отни бер-
маслик учун хитоб қилиб айтади: менинг ёнимда
саломат ва тинч эдинг, аҳволинг яхши, шод ва
мамнун эдинг, нега мендан юз ўгирдинг?

[Нега кетдинг, эй ўғил, бу ерда тинч ва мам-
нун эдинг. Нолойиқ ишни қилганинг учун сен
энди отдан умидингни уз].

أَبْمٌ обум — ютум, қултум; بِيْرُ أَبْمٌ бйр бпум мўн-
бир қултум шўрва.

أَتِمٌ атім: أَرُّ أَتِمٌ атім эр — ўқ отишга уста одам,
мерган.

أَرْمٌ орум — ўрим; тутам; сиқим. بِيْرُ أَرْمٌ бйр орум
от — бир ўрим ўт; бир тутам ўт.

أَزْمٌ ўзўм — узум. |

أَغِمٌ агім: بِيْرُ أَغِمٌ бйр агім јэр — юқорига бир
ҳатлаб чиқиш мумкин бўлган ер.

أَقِمٌ ақім — оқим, бир оқишлик; بِيْرُ أَقِمٌ бйр ақим
сув — бир оқишлик сув.

أَكْمُ Әкім — әкишлик; بِيْرُ أَكْمٍ بِيْرُ бір Әкім јәр — бір әкишлик жой, бір әкишда әкиладиган жой.

أَكْمُ Әкүм — тўда; بِيْرُ أَكْمٍ يَرْمَاقُ бір Әкүм јармақ — бір тўда танга. Сўз охиридаги م ҳарфи ن ўрнига алмашгандир.

أَلِمٌ алім — одамлардаги оласи нарса, оладигани; қарзи; бу сўз шу мақолда ҳам келган: أَلِمَجِي آرْسَلَانُ алімчи — арслон, бәримчи — сичған — қарз берувчи — арслон, қарз олувчиси — сичқон [қарз берувчи (пулдор) ҳужум қилишда гүё арслон, қарздор эса қўрқув, ваҳима босганидан сичқон ка-бидир].

أَلِمٌ олүм — ўлим.

أَتَنُ атан — ахта қилинган туя; шу мақолда ҳам келган: أَتَنٌ يُوَكِّيْ أَشْسَ بُلْسَا أَجْمَا أَزْكَرُوْوْوُ Юки озик-овқат бўлса ҳам, оч одамга оз кўринади.

أُجْنُ ўчүн — сабабни билдирувчи сўз — учун; سَنِيْكُ أُجْنُ сениң ўчүн кәлдим — сенинг учун келдим.

أِجْنُ ічин — „ўзаро, ўз ишларида, ўз ораларида“ деган тушунчани ифодаловчи сўз; أَلَارُ إِجْنُ اِيْتِشْدِيْلَارُ улар ічин ётишдилар — улар ўзаро келишдилар, битишдилар.

أُدْنُ Удун — Хўтан шаҳрининг номи; Хўтанда турувчиларга ҳам أَدْنُ Удун дейдилар.

أَذْنُ азін — бошқа, бўлак, айрим (чигилча).

أَرْنُ эрән: تُوْرُ أَرْنُ эрән тўз — юлдузлардан мезон юлдузининг номи; бу ой манзилларидан бири.

أَرْنُ эрән — эрлар, эркаklar. Баъзан кўдлик шаклида шундай қўлланади.

أَرَانْ а р а н — (қаттиқ талаффуз қилинадиган الف билан);
отхона.

أَرَانْ б р а н — ҳар нарсанинг ёмони, бузилгани, вайрон
бўлгани (ўғузча). Бу сўзни мев форсчадан олинган
деб гумон қиламан. Чунки хароб бўлган нарсага
форсчада ویران вајран дейдилар. Ўғузлар форслар
билан жуда аралашиб кетганлари учун бир қанча
туркча сўзларни унитиб, уларнинг ўрнига форсча
сўзларни қўллайдилар. Бу ҳам шундайдир.

أَرَانْ э р а н — лаб.

أَزُنْ у з у н — узун.

أَزُنْ а ж у н — дунё (икки махраж орасидаги ز билан).
أَزُنْ بُوْ أَزُنْ бу ажун — бу дунё; أَلْ أَزُنْ ол ажун — у
дунё, охират (чигилчадир).

أَسَنْ э с а н — эсон, соғ; أَسَنْ مَوْسِنْ эсанмўсан? — эсон-
мисан? соғмисан? саломатмисан? أَسَنْدَا إِيْقَكْ يُوْقْ
эсандә эвәк жоқ — соғликда шошилиш йўқ. Бу
ибора ишлаганда шошилмаслик, ҳовликмаслик
кераклигини билдириш учун қўлланади.

أَسِنْ э с и н — шамол, шабада („эсадиган“ деган маънода).

أَشِنْ у ш у н — кифтнинг бош қисми, тепаси.

أَغَنْ а ғ а н: أَغَنْ أَرْ аған эр — димоғи билан сўзловчи,
манқа киши. Бу сўз талаффузда ҳам, маънода ҳам
арабчага мос келади.

أَغَنْ о ғ а н — ҳар нарсага қодир; кучли; қудратли.

أَغَنْ تَنْكِرِي у ғ а н тэнри — қудратли худо.

أَفِيْنْ э в и н — дона; уруғ.

أَقِيْنْ а қ и н — сел; тўсатдан келган селга مُنْدَزْ أَقِيْنْ мундуз
ақин дейдилар. Тўсатдан, кечаси сел каби келган
аскарларга أَقِنَجِي كَلْدِي ақинчи кәлдӣ дейдилар, яъни
аскарлар селдай келди, демакдир.

- اَكْبَنُ эгін — эгин; елка; кифт.
 اَكْبَنُ экин — экин; экин экиладиган ер (үғузча).
 اَكْبَنُ экин⁵⁴ — эни бир ярим қарич, буйи түрт газлик
 бўз; бу билан сувор қабиласи савдо-сотик қилади.
 اَكْبَنُ Окун — пул (танга, чақа), гул ва бошқа нарсалар
 тудаси, уюми. Бир ерга тупланган тупроқ уюмига
 اَكْبَنُ تَبْرَانُ Окун тупрақ дейилади.
 اَلْبَيْنُ алін — пешона, манглай.
 اَلْبَيْنُ алін — тоғнинг юмалоқ ва баланд томони.
 اَلْبَيْنُ улун — уқ учларининг синиши. Учсиз ўқ.

БИР ҲАРФИ ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

- اَبُّبُ убуб — попишак қуш; буни اَبُّبُكُ убук тарзида
 ҳам талаффуз қиладилар.
 اَكْكَكُ экак: اَشْلَارُ اَكْكَكُ экак ішләр — фоҳиша хотинлар.
 اَكْكَكُ укак — сандиқ; тобут.
 اَكْكَكُ укак — шаҳар деворида уруш учун тайёрланган
 буржлар.
 اَللَّ اللäl — ҳа, албатта; ҳоқонийлар лаҳжасида амир-
 лар, бекларга жавоб учун қўлланувчи сўз.

* * *

Мисол бўлими

- اَلتَّ а : т — от, исм.
 اَلتَّ а : т — лақаб; унвон. بَكْتُ اَنْكَارُ اَلتَّ بَيْرْدِي — бәг аңар
 а : т бәрди — бек унга унвон берди. Қабиланинг
 улуғи ёки бошлиғини ҳам اَتْلَغُ атлғ дейиш шун-
 дандир.

⁵⁴ Бу сўз босма нусхада اَكْبَنُ шаклида ёзилиб, ҳеч қандай белги қўйилмаган. Шунинг учун талаффузи аниқсиз қолди. Ҳозир „эм“ тарзида қўлланадиган сўзнинг қадимги шаклидир.

Бошида الف келган сўзлар

أَجْ نَائِمًاْس а : ч — оч; мақолда шундай келган: أَجْ نَائِمًاْس а : ч нэ jəməs, тоқ нэ təməs — „оч нималар емайди, тўқ нималар демайди“.

أَذْ а : з — ипак кийимлик ва бошқаларга ўхшаш ҳар бир тўқилма ва ясалма нарса; баъзан қисқарган ҳолда أَذْ аз ҳам дейдилар. Тўгриси ҳам шудир.

أَذْكَوْ أَذْكَوْ аз — яхши ишланган нарса.

أَذْ а : з — яхши фол; натижаси яхши сўз; яхши ният; أَذْكَوْ تَتْرُوْعِيْ أَذْكَوْ iglig тутруғи а : з болур — касалнинг васият қилиши унинг учун яхшилиқ келтиради. Бу мақолни касалнинг васият қилишига ишорат қилиб, унинг олдида айтилади.

أَرْوْ а : р: اَرْوْ بَرْوْ — ёлдор бўри, сиртлон.

كُرُوْبٌ نَجَجٌ وَجَمَدِيْنَكُ
بِمَرْسِيْنِ كَجَمَدِيْنَكُ
قَشَارِيْنِكُنِيْ سَجَمَدِيْنَكُ
بِيسُوْنِ سَنِيْ اَرْوْ بَرْوْ
Көрүб нэчүк қачмадің,
Јамар суwin кэчмадің,
Таварини сачмадің,
Јәсүн сәни а : р бәри.

Енгиб асир қилинганга қарата айтади: Нега мени кўриш биланоқ қочмадинг, нега Ямар сувини кечмадинг, нега бошингни қутқариш учун молларингни ташлаб кета қолмадинг, мана энди ўлдирилдинг. Энди сани сиртлон есин. [Нега мени кўриш биланоқ қочмадинг, нега Ямар сувини кечмадинг? Нега бошингни қутқариш учун молларингни сочмадинг? Энди сени сиртлонлар есин].

أَرْوْ اَرْوْ نَانِكْ а : р нэн — қўнғир ранг. Гоҳо у сўзга кичик бир қўшимча қўшиб اَرْوْكَوْ эрсік тарзида ҳам талаффуз қилинади.

- اَزْ a : z — oz⁵⁵ اَزْ نازِكْ a : z nāzīk — oz⁵⁵ нарса.
- اَزْ a : z — оқ сусар пўстин. Бу сўзни س с билан
اِسْ a : s тарзда талаффуз қилиниши ҳам бор.
Бу яхшироқдир.
- اِزْ iz — ерда ва терида узунасига булган қирилиш,
сидирилиш нэн.
- اُزْ uz : a : z قَوْلُ اُزْ Қўил уз — Қашқар тоғларининг би-
ридаги қишлоқ.
- اِسْ a : s — оқ сусар пўстин. Бу сўзнинг ز э лик ва-
риантлари ҳам бор. Бу сўз чўриларга ҳам қўлланади.
- اِشْ a : sh — овқат, ош, таом. Томизгига ҳам اِشْ аш-
дейдилар. اَيْقُ اِشْЛА ајақ ашла — идишга томизги
сол.
- اِغْ a : r⁵⁶ — икки сон орасидаги бўшлик, чов, чот,
اِغْ يُوْزُ اَتْ مَنِكَ اَغْدِنْ كَجْتِي iūz at mēnīk aḡdīn kājtī —
меннинг оғим остидан юз от ўтди. Бу бармоқлар
орасидаги бўшликка ҳам қўлланади.
- اِوْ a : w — ов. اِبْكَ اَوْقَا جِجْتِي bēg awqa čīqtī — бек
овга чиқди.
- اُوْ u w — уй (тил олди u билан талаффуз қилиш яхши).
- اِقْ a : q — оқ. Ҳар нарсанинг оқи (ўғузча). Туркий
қабилалар чипор отга اِقْ اَتْ a : q at дейдилар.
- اِقْ a : q : a : r سَقَالُ اِرْ a : q saqāl ar — оқ соқол, соч-
соқоли оқарган киши (ўғузча).

55. Oz — ҳозирги ўзбек тилида „аз“ ҳолида ҳам „оз“ ҳолида ҳам талаффуз қилинади. М. : „Азгина ишим бор, бир оздан кейин бораман“.

56. ағ сўзи ҳақида босма нусхалда бир оз аниқсизлик бор. Бу мисол ағ даги сўзга чўзиқ a : билан, яъни اِغ тарзида берилиши керак эди. Лекин ақ да ағ бўлгани учун ўзи қолдирилади.

اَقِي سَائِي A:қ сај — бир жойнинг исми.

اَقِي تَرَاكِي A:қ тәрәк — Оқ терак. Яғмо шаҳрида Ила суви устидаги бир кўприк.

اَللّ a:л — тўқ сариқ [яъни апельсин] рангдаги ипак кийимлик; ундан хон байроқлари ва амалдорларнинг отларига ёпиладиган ёпик қилинади. Шунинг кәби тўқ сариқ рангга ҳам اَلل a:л дейдилар.

اَللّ a:л — ҳийла; фриб; тадбир; мақолда бу шундай қўлланган: اَللّ اَرْسَلَانَ تَتَارُ كُوجُنْ اَيْقُ تَتَمَاسُ
a:лн арслан тутар, кучин ујуқ тутмас — ҳийла билан арслон тутилар, куч билан уюқ тутилмас. Куч билан полизларда ўтқазиб қўйилган қўғирчоқ-қўриқчини ҳам тутиб бўлмайди. Бу мақол куч билан ишни битира олмаганларга алоҳида тадбир қўллаш керак деган маънода қўлланади.

اَلَا ала — пес, ола танли одам; оқ-қора рангли отга бәг бәг ханқа ала болди — бек хонга ола бўлди — бек хонга қарши чиқди, хоннинг душмани бўлди, хоннинг душмани билан топилди.

اَلَا Ала — Фарғона яқинидаги бир яйлов.

اَلَا يَغَاچ Aла јғач — чегарага яқин бир жойнинг исми.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اَللّ a:ј — ой, ўн тўрт кунлик ойга اَللّ تُولُنْ толун ај (тўлин ой) дейилади.

اَللّ a:ј — ой; (30 кундан иборат бўлган вақт, муддат), шу байтда ҳам келган:

فَتَمَّاتَا اِنْتِنِ كَانَسَا قَلِي قَتْلَغْ يَائِي
نُنْ كُنْ كَجَا الْقِنُورُ اَذَلْكَ يَلَا اَللّ

Қишқа ётин кәйсә қалі қутлуғ јаж.
Тун, күн, кәчә алқинур бәләк билә ај.

Баракали ёз келса, қишга тайёрлан, чунки кеча ва кундузнинг ўтиши билан ой ва замон кечади (ёз кетиб, қиш келади). Ўттиз кунлик ой муддатини ҳам ой деб аташга сабаб шуки, уни ойнинг ўтиши ой билан билинади. Масалан: **اى تُلُون بُلَسَا اَلِكِن اِمْلَامَس** а: толун болса, ёлгин имләмас — „тўла ойни қўл билан кўрсатилмайди“. Чунки у ҳар кимга аниқ кўрина беради, деганда ой ана шу маънода қўлланган. Бу мақол ҳар бир аниқ ва машҳур нарсага қўлланади.

Манқус⁵⁷ бўлими

اَوْتُ авут — ҳовуч; **اَزْتُ** азут тарзида ҳам талаффуз қилинади.

اَوْتُ увут — уят; бу сўзни **اَفْتُ** уфут ҳам дейдилар.

اَوْتُ эвәт — тўғри, маъқул; бу ердаги **و** ҳарфи икки махраж орасида талаффуз қилиниши керак. **ف** ҳарфи **و** билан ўрин алмаштириши мумкин: пайгамбар маъносидаги **يَلَاوُج** ёки **يَلَاغُج** јалавач — јалавач каби; турсус мевасини **يَوَا** дейилганидай **يَفَا** ҳам дейилади. Сайрам (Испижоб) ликларда „дарахт“ маъносидаги **اَوْن** а: вун сўзи ҳам шундайдир. (Яъни **و** ва **ف** билан талаффуз қилинади). „Дона“ маъносидаги **اَفِين** сўзи ҳам шундай икки хил — **و // ف** билан талаффуз қилинади.

* * *

⁵⁷ Манқус — а, в, й ҳарфларидан бири бўлган феъл манқус деб аталади.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

- اَيُّزُ ў | а́з — кичик чивин (ўғузча).
- اَيُّغُ ай | айғ; ўғуз, қипчоқ, яғмо тилларида айғ тарзида қўлланади.
- اَيُّغُ ай | айғ⁵⁸ — „Қандай яхши, қандай ёмон“ маъноларида қўлланувчи сўз. Демак, бу сўз „ёмон“, „яхши“ сўзларини таъкидлаш учун қўлланади.
- اَيُّغُ ай | айғ⁵⁹ эзгү — қандай яхши. اَيُّغُ بَيْسُرُ نَانِكُ ай | айғ бейсүр нанк jawуз нән — қандай ёмон нарса.
- اَيُّجُ а | ақ — идиш; коса; пиёла; ўғузлар бунни билмайдилар. Улар ајақ ўрнида اَيُّجُ јанақ дейдилар.
- اَيُّقُ а | ақ — оёқ; اَيُّقُ азақ тарзида ҳам талаффуз этадилар.
- اَيُّقُ ай | ақ — ваъда; اَيُّقُ مَنكَا اَيُّقِي بَارُ ай | ақ мәнә айқі бар — унинг менга ваъдаси бор.
- اَيُّقُ ай | ақ — хаёл; (шарпа; соя; қора); белги тоши „(ўғузча)“. Шу байтда ҳам келган:

بَرْدِي اَرَنْ قَتْنُ كَرُبُّ قَتْنَا سَقَارُ
قَلْدِي يَغُزُ اَيُّقُ كَرُبُّ اَفْسِنِي يِقَارُ

Барді эрән қонуқ, кбрүб қутқа сақар,

Қалді јавуз ујуқ, кбрүб эвни јіқар.

Меҳмонни давлат ва баракатдан санайдиганлар ўлиб кетди, саҳроларда кўринган қораларни ва манзилларни белгилаш учун қўйилган тошларни кўриб, одам деб ўйлаб, у келиб қўниб қолмасин, деёл чодирини бузувчиларгина қолди.

⁵⁸⁻⁵⁹ айғ сўзи биринчи мисолда и билан берилган бўлса, шу сўз учун келтирилган икки мисолда ҳам айғ тарзида, яъни а билан берилган.

اِيكٌ ŷjŷk — тепага ўхшаш баландлик, тепалик жойлар (ўғузча.)

اِيكٌ ŷjŷk: اِيكٌ يَزِ ŷjŷk jəp — сув ва бошқа нарсалар кўплигидан оёқ босганда ботиб, уни суғириб олиш қийин бўлган қумлик жой.

اِيكٌ ig||jig — дуг; ип йигирадиган дуг || йиг.

اَيْنٌ o|un — ўйин.

ОХИРИ А БИЛАН ТУГАГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اِيَا a|a — кафт; қўл кафти.

اِيَا u|a — қуш уяси, ини.

اِيَا u|a — биродар, яқин;

تَقْرُ اَجْنُ تَنْكُرِي اذْلَمَنْبِ اِيَا قَدْشِ اُغْلَنِي جِنْلَا بُغَارُ
тавар ўчўн тўқри ўзалмазїб, у|а қадаш, оғлїнї чїнла боғар.

Биродарлар орасидаги шафқатсизликни шундай кўрсатади: Мол учун тангрини эсламай, яқин биродариянинг ўғлини чиндан бўғади. Яъни мол учун тангрини эсламай (уялмай), бу суқликда ўз жигарининг ўғлини ҳам аямай бўғади.

ТЎРТ ҲАРФЛИЛАР⁶⁰

اَبَا a|ba — она (ўғузча). Қарлуқ туркманлари қаттиқ билан اَبَا апа дейдилар.

اَبَا a|ba — (қалин а билан) айиқ (қипчоқча).

اَبَا a|ba — ота (тубутлар тилида). Бу араб тилининг изи бўлса керак. Чунки тубутлар Ямандан қочиб, турклар шахрига келиб, бола-чақа қилиб қолган

⁶⁰ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. Сарлавҳада тўрт ҳарфлилар деб кўрсатилган бўлса ҳам, мисоллар уч ҳарфли сўзлардир.

бир кишидан таркаганлар. Улар Бану Собитнинг авлодларидир.

أَبَا بَشَى аба баші — бодринг шаклида тоғларда ўсувчи бир ўт; унинг пояси тиканли бўлади. Тоғликлар уни ейдилар.

أَبِي Абі — эркаклар оти.

أَبَا уба — қабила (ўғузча).

أَبُو убу — упа.

أَتَا ата — ота. أَتَا سَاغُونُ атасагун — табиб.

أَجَا ача — ака, яъни катта қиз (опа) маъносида.

Бу ерда ج ч ҳарфи ك к га айланган. جْرَمٌ ва جَنْبٌ كَرَمٌ ва كَنْبٌ сўзларидаги ج к га алмашгани каби.

أَجِي ачї — кекса хотин. Барсағанлар луғатида.

أَجَا уча — орқа.

أَجِي ічі — ёши катта биродар, ака.

أَذُو узу — уюм, тепа; قَوْمٌ أَدُوٌ кум узу — кум уюми, тепа. Арғулар шаҳрини «أَذُو كَنْدٌ» ўзүкэнд дейиш ҳам шунданлир.

أَذُو узу — орқа, кет. مَن أَيْنِكَ أَدُو كَلْدِمٌ мән анїн узу кәйдим — мен унинг орқасидан келдим. مَن سَنِكَ أَدُو بَرْدِمٌ мән сәнің узу бардїм — мен сенинг кетингдан келдим, орқангдан бордим.

أَذِي эзи — хўжайин, эга. إِذِمٌ نَاتِيْرٌ эзим нә тәр — эгам (хўжайиним) нима дейди.

أَذِي эзи — худо. إِذِمِزْ بَرْلِيْغِيْ эзимиз жарлиғи — эгамиз буйруғи.

أَرَا ара — нарсанинг ўртаси, ораси. كِشِيْ أَرَا كِرْدِمٌ кiшi ара кирдїм — одамлар, халқ орасига кирдим.

أَرِي ари — ари, асал ари. Бу сўзда арабчага ўхшашлик,

мослик бор. Чунки арабча **أَرِي** ари — асал демак-
дир; туркча — асал аридан чиқадиган ҳосил. Жикил
турклари асални **أَرِي يَغِي** ари јағи (ари ёғи) дейдилар.
أَرُو ору — ўра. Бугдой, шолғом ва бошқа нарсаларни
сақлаш учун қазилган чуқур.

أَرِي ўри — товуш; бақириқ; ҳуриш; фарёд. **أَرِي قَيْسَا**
أَرِي ўри қобса уғуш **أَغْشَ أَقْلِشُورُ**. **يَغِي كَلْسَا إِمْرَمُ تَبْرَشُورُ**
оқлишур, јағи **كَلْسَا إِمْرَامُ تَبْرَاشُورُ** — фарёд кўта-
рилса, уруғлар тўпланадилар, душман келса, ҳам-
ма йиғилади. Яъни, фарёд чиқса, унга ёрдам бе-
риш учун уруғлар тўпланадилар; душман келса,
ҳамма уни ўлдириш учун отланади. Бу мақол иш-
ларда айғоқлик ва меҳрибонлик, бирдамликка
ундаб айтилади.

أَرِي ури — ўғил бола. **أَرِي أَغْلَانُ** ури оғлан — ўғил бо-
лалар.

أَزُو азу — икки нарса орасида икковидан бирини аж-
ратиб, танлаб олишда ихтиёр ва майли билдир-
увчи сўз.

أَزُو قَاغُونُ يَيْكَلُ. **أَزُو** азум **جَإِئِلُ** азум қағин
جَإِئِلُ — узум егин ёки қовун егин. Кўпинча, бу сўз
сўраб билиш зарур бўлган ўринларда қўлланади.
أَزُو بَرِيرْمُوسَنُ **كَلِيرْمُوسَانُ** кәлрмүсән азу барірмусан —
келасанми ёки кетасанми?

أَزَا уза — ўтган асрлар. **أَزَا بِلْكَ أَنْجَا أَيْمِش**
بِلْكَ анча ајмш — ўтган донолар шундай деганлар.

أَزْدِي أَزَا أَرَنْ لَارُ أَرْدَمُ بَكِي بَاكُ تَاغُ
أَيْدِي أَكُوشُ أَكْتَلَارُ كُنْكَلْمُ بَلْرُ لَنْكَرُ سَاغُ

Эрдi узä эрәнлär,
 Эрдäm бэгi билig тағ.
 Ајдi бкүш бгүтiär,
 Көнiүм болур анар сағ.

Илгарилар илми, ҳикматшунос, фазилатли киши-
 лар бор эди. Улар кўп насихатлар сўзлар эдилар.
 Уларни эслаш билан кўнгил сафо топади.
 [Илгарилар илм чўққисини эгаллаган, фазилат ус-
 тодлари бор эди. Улар кўп-кўп насихатлар сўзлар
 эдилар, кўнгилга улар ором беради].

- اَزِي ʔzi — икки тоғ орасидаги кенг йул (чигилча).
 اِزِي izi — келгуси йилдан сўнгги йил, келажак йил.
 اِرْقِيْن اِرْقِيْن izi — келар йил.
 اَشُو ashu — қизил тупроқ; қизил кесак.
 اَغُو agu — заҳар, оғу.
 اَغِي agi — ипак кийимлик. Уни сақлаган хазиначига
 اَغِيْجِي agiҗi дейилади.
 اَافَا awa — аламланишни билдирувчи сўз. Киши бирор
 нарсадан хафа бўлса ва ачинса اَافَا awa-awa
 дейди. [Афсус, аттанг, эссизгина демакдир].
 اُافَا uwa — бир таом оти. Гуручни қайнатиб, сўнг со-
 вуқ сувга солинади, кейин сувини тўкилиб, шакар
 солинади, совуқлик учун ейилади.
 اِافَا iwa — Ўғузлардан бир уруғ.
 اَقِي aqi — сахий, қўли очиқ.
 اَقِيْ اَقِيْ aqi яғақ — пусти то-
 заланган ёнғоқ.
 اَكَا aka — опа. Ўғузлар اَزَا azä дейдилар.
 اَكَا aka — тажрибали, ақлли, кўп яшаган одам. Су-

ألا — ала — секин, шошилмай; Ула Ула ала-ала дейдилар.
Секин-секин, аста-аста. Бу сўзга к, л қўшиб **ألا كَلْ**
ола кел ҳам дейилади.

ألا — ула — чўл ва сахроларда йўл кўрсатиш учун
қўйиладиган тош **ألا بَلَسَا بُولُ أَرْمَاسُ. بِلِكْ بَلَسَا**
ула болса јол азмас, билик болса сўз
јазмас дейдилар. Яъни, „белги бўлса, одам йўл-
дан адашмайди, ақли бўлса киши сўзда янглиш-
майди“ мақолида бу сўз шу маънода қўлланган.

إلا — йла — бир дарё номи. У турк шаҳарларининг Жай-
хунидир. Унинг икки қирғоғида икки турк қавми:
яғмо, тухси ва баъзи чигиллар яшайдилар.

إلى قَبِيحٌ — йли қабуг — илгакланган эшик; илгачи ялинган
эшик, калитсиз очилиши мумкин бўлган эшик.

أما — ума — она (тубутлар тилида); араблардан қолган
бўлса керак.

أما — ума — уйга келган қўноқ, меҳмон; **أما كَلَسَا قَتْ**
ума кәләсә қут кәлір — меҳмон келса, қут ке-
лар* — сенга меҳмон келса, у билан бирга барака,
қут, бахт келади. Қўноқни яхши қарши оладилар,
малол олмайдилар. Байтда шундай келган:

كَلَسَا قَلِي يَرْلِغْ بَلَبْ يَنْجَعْ أَمَا
كَلَدُرْ أُنُقْ بَلْمِشْ أَشِغْ تَتْمَا أَمَا

Кәләсә қалі жарліғ болуб јунчіғ ума,
Кәләдур ануқ болмиш ашіғ тутма ума.

Бечора, ожиз, ғариб меҳмон келса, ҳозир бўл-
ган [ўзингда бўлган] нарсани меҳмонга тезлик билан тақдим қил, кечиктириб, бепарволик қилиб меҳмонга малол келтирма.

أَنَا а н а — она.

أَنِي і н і — ини, кичик биродар, ука.

Гуннали товушлари бўлган сўзлар бўлими

أَنْكْتُ а н і т — фламинго, розга ўхшаш пушти рангли бир қуш.

أَنْكْتُ а н у т — шароб қуюдиган воронка; қуйидаги мақолда шундай келган: **يُرْت كِجِكْ بُلْسَا أَنْكْتُ بُدْكَ أَوْز** [урт кичик болса, анут бэдүк ур—идиш тешиги кичик бўлса, катта воронка қуй. Бу мақол кичик ишни катта қилиб кўрсатадиган кишига нисбатан қўлланади.

أَنْكُرُ а н а р — .унга* демакдир; **أَنْكُرُ أَيْدِمُ** а нар айдим— унга айтдим. Шеърда шундай келган:

أَيْدِمُ أَنْكُرُ سَافُكْ بَزْنِي تَبَا نَا أَلْكَ
كَجَبْتَنِكَ يَازِي *كَارِكْ قَوْلَازِ أَذْرِ بَادْكَ

Айдум а нар сәwүк,
Бизни таба нә әлүк,
Кәчтің жазі* кәрік,
Қірлар әәіз бәәүк.

Севиклисини кўриш ҳақида айтади; Эй севиклим, бизнинг томонга қандай ўтдинг-у, узун чўллар, буюк қирларни қандай кечдинг дедим. [Эй севикли, дедим унга мек: бизнинг томонга қандай ўтдинг-у, кенг саҳро, баланд қирларни қандай кечдинг?].

* Эслатма. Бу парчадаги **بَلْزِي** сўзи **يَازِي** жазі бўлиши кераклиги тўғрисида Басим Аталай изоҳ берган. Биз ҳам шунга асосландик.

أَنْكُرُ о н у р — ўнгур; ғор.

اِنكِرْ інір — ёруғлик билан қоронғиликнинг бир-бирига аралашishi, қўшилиши; ўғузлар буни اِمِرْ імір дейдилар.

اِنكِرْ аніз — анғиз; бугдой ва бошқа донлар ўрилиб олинғач, ерда [сочилиб] қолганлари (тўкилган ва чўп қисми).

اِنكَسْ інас — бошқа юртлик каби ҳайрат билан ўнғачага анғрайиб юрувчи кишига اِنكَسْ كِشِي інас кіші дейдилар.

اِنكِلْ аніл — ланг очиқ; اِنكِلْ اَجَقْ قِنَغْ аніл ачіқ қапуғ — ланг очиқ эшик.

اِنكِنْ өнің — бошқа; اِنكِنْ كَلْدُرْ бу аттан өңін кәлдүр — бу одан бошқасини келтир.

Мужаррад сўзлар бўлими тугади.

ОРТИҚЧА ҲАРФЛИ БОБЛАР

Ҳар турли ҳаракатларда қўлланувчи афъал шаклидаги сўзлар бўлими

اَرْمَتْ армут — нашвати, олмурут.

اَرْتُجْ эртўч — ар-ар дарахти, қора арча; Қашқарда бу исмда иккита қишлоқ бор.

اَجْلَجْ ўчлўч — қуён тузоғи; бу учлари темир билан бирлаштирилган уч новдадан иборат.

اَزْغِجْ озғуч — ўт шуъласи, аланга.

اَرْغِجْ арғуч — кишини мағрур қилувчи, ҳовлиқтирувчи нарса; اَرْغِجْ اَرُونْ арғуч ажун — мағрурлантирувчи дунё.

اَرْكَجْ эркәч — така, эркак эчки; мақолда шундай келган: اَرْكَجْ اَتِي اَمْ بَلُوْرْ اَجْكُوْ اَتِي يَلْ بَلُوْرْ эркәч эти эм болур, эчкү эти йәл болур — така гўшти даво бў-

лади, урғочи эчки эти ел бўлади. Яъни: така гўшти даво бўлади, эчки эти қоринни дам қилади.

اَرَكُجُ Өркүч — мавж, тўлқин; سُوْفُ اَرَكُجَانْدِي суw Өркүчлändig — сув тўлқинланди.

اَرَكُجُ Өркүч — ўрилган соч — хотинлар кокили.

اَرَكُجُ Өркүч — устига қозон ёки идиш қўйиб таом пишириладиган учоёқ, дала ўчоғи.

اَدَغِرُ Өдғир — айғир,

اَلْكَرُ Үлкәр — ҳулқар; жангларда جَرَكُ Үлкәр чэрик дейиладиган бир ҳийла бор: аскарлар ҳар тарафдан тўда-тўда бўлиб тўпланадилар. Бир тўда илгарилагач, қолганлар ҳам унга эргашадилар. Шу ҳийла ишлатилганда енгилиш камдан-кам бўлади.

اَرِوُزُ Өрwуз — эркаклар отидан.

اَرَكُزُ Өркүз — эрма суw; سُوْفُ اَرَكُزُ Өркүз суw — илк кўкламда қор ва музларнинг эришидан ҳосил бўлган суw.

اَقْبِي اَقِنْ مُنْدُزِي تَنَكْلَا سُوْزُمْ كَلَكُوْسُوْزُ يايْ بَرُوْبِنْ اَرَكُرِي تَغْدِي يُوْقُ يِلْدُوْزِي

Jaј барубан Өркүзи,
Ақтi ақин мундузи,
Туғди јаруғ јулдузи,
Тiңла сөзүм күлгүсүз.

Баҳор тонги ёриди, музлар эриб, сел сувлари каби қаттиқ оқа бошлади. Ёруғ тонг юлдузи ҳам нур сочиб чиқди. Ажойиб сўзимни кулгисиз тингла.

[Баҳор келиб, музлар суви эриб, селдай оқа бошлади Ёруғ юлдуз туғди. Сўзимни кулмай тингла].

أَرْقَشُ ар қіш — юртидан узоққа кетган бир кишига
жоборилган [хабар етказувчи] одам. أَيْكْ أَرْقَشِي كَلْدِي
аниң арқіші кәлді — унинг әлчиси, хабарчиси келди.
Бу сүз мактуб, нома маъносидә ҳам қўллавади.

الْقَشُّ ал қіш — олқиш, мақташ; дуо қилмоқ; табрик;
бировнинг яхши хислатларини әслаш. أَلْ بَكْ كَا
الْقَشُّ بِيْرُدِي ол бәккә ал қіш бәрді — ул бекка дуойи
санони йўллади, яъни: у бекии [яхши сифатлари-
ни әслаб, уни] олқишлади. بِلَاوَجَقَا الْقَشُّ بِيْرِكَلْ
јалавачқа ал қіш бәргил — пайғамбарга салавог әт
[уни олқишла].

أَتْرُغْ от руг — орол, жазира.

أَتْلُغْ атліг — атліг әр — отлиқ одам.

أَتْلُغْ отлуғ — تَاغْ أَتْلُغْ отлуғ тағ — устида ўт ўсган тоғ.

أَتْلُغْ итліг : أَفْ أَتْلُغْ итліг әв — итлиқ уй, ити бор уй.

أَرْتِغْ артіг — хотинлар киядиган желетка, нимча.

أَرْتِغْ артіг — ҳайвонлар устига ортилган юкнинг бир-
томони.

أَغْرِغْ ағриғ — оғриқ (бош оғриғи, тиш оғриғи). Умуман
ҳар бир аъзода юзага келган оғриқни ҳам шу сүз-
билан айтилади.

أَغْرُغْ ағруғ : أَغْرُغْ سُنْكَوْكِي ағруғ сөнүкү — умуртқа суяк-
ларининг биринчиси.

أَغْرُغْ уғруғ — сойнинг кесилиши — узилиши. تَاغْ أَغْرُغِي
тағ уғруғи — тоғнинг узилиш ўрни.

- اتلق Атлуқ⁶³ — Тироз⁶⁴ [Авлиёота яқинидаги бир шаҳар исми].
- اتلق атлуқ — уларнинг [Тироз яқинидаги шаҳар аҳолисининг] тилида отхона.
- اجعق учғуқ — тумов, шамоллаш, учиниш.
- اذرق азрїқ — бир хил ўсимлик, араблар ئيل сїл⁶⁵ дейдилар.
- اذرق азруқ — бошқа, бўлак (ўғузча); турклар буни اذن азїн дейдилар. Мақолда шундай келган: اذن كشي азїн кіші нїні нїн санмас — бошқа кишининг моли қўлингда бўлса ҳам сеники ҳисобланмайди. Чунки у қайтарилади.
- اذلق узлуқ — билак сўнгагининг йўғон жойи.
- اذلق узлуқ — сигирларнинг кечаси ётадиган жойи. Оғил, молхона (арғуча).
- اذمق узмақ — эргашувчи; ёлланган киши.
- ارتق артуқ — ортиқ; зиёда

⁶³ Бу сўзнинг ёзилишида, биз асосланган нусхада, аниқсизлик бор. Унинг ёзилишига кўра, атлїқ, отлїқ ва бошқа тарзда ўқиш мумкин, лекин биз шартян равишда атлїқ деб олдик.

⁶⁴ Тироз „Муъжамул булдон“ асарида Авлиёота деб кўрсатилган. Биз ҳам шундай деб олдик. М. Кошғарий изоҳига кўра, Тирознинг асл`оти Талосдир. У иккита эди: Улуғ Талос, Кичик Талос. Девонда бу изоҳ бир ердагина берилган, қолган ерларида Тироз деб аталади.

⁶⁵ Маҳмуд Кошғарий бу сўзни арабча ئيل сїл деб изоҳлаган. Ўт йиғувчи табиблар уни ўз вақтида териб оладилар. Бир турли шиш (совуқдан бўлган шиш) истиско касалига фойдалидир; қовиғига тош келганлар уни ичадилар. у қовиқдаги тошларни эритиб юборади ва ювиб кетади.

أَرْتُقُ ортақ — ўртоқ; шерик; мақолда шундай келган:
 أَرْتُقُ أَرْتُقُ أَرْدُنْ أَرْتُقُ أَلْمَاسِ ортақ ёрдан артуқ алмас —
 ўртоқ ўртоғидан [тақсимда ҳиссани] кўп олмайди.
 Бу мақол инсофга чақириниш мақсадида қўлланади.

أَرْمُقُ а ж м у қ — оқ аччиқтош; калнинг бошини ҳам шунга,
 ўхшатиб تَارْمُقُ تَارْمُقُ а ж м у қ таз дейилади. [Чунки,
 калнинг бошидаги шўралари аччиқтош билан су-
 валганга ўхшаб туради]. Бу сўздаги ژ ж икки
 махраж орасидан чиқади.

إِسْرِقُ і с р і қ — исириқ; болаларнинг бошларига тошадиган
 яраларни ёки кўз тегишидан болаларни даво-
 лаганда айтиладиган сўз; [исириқни] тутатилади
 ва боланинг юзига тутунини اسْرِقُ اسْرِقُ і с р і қ —
 і с р і қ („э жин, эс-ҳушингни йўқот!“) деб тутилади.

أَسْرِقُ о с р у қ — ичдан чиқадиган ел.

أُسْرِقُ у с р і қ — уйқули одам, мудровчи, кўзи сузилган
 киши.

أَغْدُقُ а г д у қ — اَغْدُقُ كِشِي а г д у қ кіші — нотаниш одам.
 Ҳарфларини алмаштириб اَدْعُقُ а д г у қ тарзида ҳам
 талаффуз этилади.

أَغْرُقُ а г р у қ — оғирлик; юк, мато. اَغْرُقُ قَيُودَا قَلْدِي а г і р а г р у қ қајуда қалди? — юк ва оғирликлар қа-
 ерда қолдирилди.

إِفْرِقُ і в р і қ — кўзача. Май ичиладиган жўмракли идиш.
 Бу сўз талаффузда ҳам, маънода ҳам арабчага
 мос келади, фақат ب ҳарфи туркча ف ҳарфига
 алмашади.

إِفْرِقُ بَشِي قَزَلِيُو سَغْرُقُ تَلُو كَزَلِيُو
 سَقْتَنَجُ قَزِي كَزَلِيُو نَنْ كَنْ بِلَا سَقْتَنَلِمُ

İwrіk başı qazlayu,
 Sağraq tolu közläyü,
 Saqınc qozı közläyü,
 Tın-kun bilä säwinälim.

Ибрик [май идиши]нинг боши ғоз боши каби тиккадир, қорни [май турадиган қисми] күз [коса-си] каби тўлган. Қайғуни унинг тагига кўмайлиг-у, кеча-кундуз шодланайлик.

[Май идишининг боши ғоздек, туби күз (коса-си) каби тўлган. Қайғуларни қуйи кўмайлик-да, кеча-кундуз шодланайлик].

أَقْرُقُ у қ ру қ — арқон; мақолда шундай келган: تَاغِغْ أَقْرُقِنْ تَنْكِرْنِي قَيْغِقِنْ بُكْمَاسْ тағиғ ақруқин тәнкәрни қәйғәқин бәкмәс, тәнәзнә қәјғәқин бәкмәс — „Тоғ арқон билан әгил-майди, денгиз қайиқ билан бекилмайди“. Бу мақол катта ишни аранмаган сабаб билан тўхтатиб бўл-маслик мазмунида қўлланади.

أَقْلُقُ о қ лу қ — ўқ солинадиган асбоб. Соғдоқ.

أَلْجُقُ а л ч а қ — юмшоқ табиатли, ювош; нозик; зариф.

أَلْدُقُ - أْتُ ул ду қ а т — тақасиз от. Бошқа ҳайвонларга нис-батан ҳам ишлатилади.

أَلْفُقُ Ал ғу қ — Қашқарда бир қишлоқнинг номи.

أَمْرُقُ ам ра қ : أَمْرُقُ كُنْكَلُ амрақ кәкүл — соф, ишқ билан исиган кўнғил.

أَبْرُقُ 1 б р у қ — қатиқ билан сутиниғ аралаштирилгани; бу қуртоба ичишдан ичи қотган одамга сурги учун берилдиган доридир.

أَبْمَکُ 3 б м ә к — нон; яғмо, тухси ва баъзи ўғуз ва қип-чоқлар сўзи. Бу сўзда арабчага ўхшашлик бор,

чунки арабчада махражлари бир-бирига яқин бўлгани учун و ни ب ва ت га алмаштириш бор. Чунончи، والله تالله каби бир сўзни уч ҳарф билан алмаштириб айтадилар. Лекин туркий сўзларни араб сўзларига ўхшатиш узоқдир.

اَتْلِكْ Этлік — канора (гўшт осиладиган темир); сўйишга тайёрланган қўйга ҳам قُوئى اَتْلِكْ Этлік қој дейдилар. اَتْلِكْ كِشِي Этлік кіші—этлі киши. Яъни, семиз, сёрғушт одам. Гавдалик ўрнида ҳам اَتْلِكْ كِشِي Этлік кіші қўлланади. Менинг мақсадим сифатларни кўрсатмаслик эди. Фақат жуда зарур ўринлардагина кўрсатилди.

اَتْرُكْ Этрәк — ранги сариқ одам (ўғузча).

اَتْرُكْ Отрүк — ҳийлагар, алдамчи, айёр, ёлғончи (ўғузча).

اَتْرُكْ اَنْ اَعْرِ لِيُو بَرْكَا بَطْرُ
اَلَكِنْ تَسْبُبْ بَرْمِشْ اَشْعَبْ شَقَا قَقَا

Отрүк отун ағрлају јүзгә бақар,

Экин ташуб бәрмш ашғ башқа қақар.

Эрларнинг ҳийлакори, пасти, бахили қолди, меҳмон унинг олдида ўғридек кўринади, мусофир меҳмонга ейдиган нарсасини миннат қилиб, берган нарсаси билан меҳмоннинг бошига уради (қоқади).

اَتْلُكْ Этлүк — ўғит, насиҳат; шу маънода اَتْلُكْ овут [сўзи] ҳам қўлланади. Асли اَتْلُكْ овут дир.

اَتْمَكْ Этмәк — нон.

اِتْمَكْ Ичлік — эгарнинг тагидан қўйиладиган ички тўқим.

اِتْمَكْ Ичмәк — қўзи терисидан қилинган пўстин.

اَدْرِكُ iэрик — қаттиқ нарса; [бу сўз] аргуча бўлиб,
асли اَرِكُ ирикдир.

اَذَلِكُ oэläk — замон, вақт.

اَذَلِكُ قَمْعٌ كَفْرَدِي اَرْدَمُ اَرِغٌ سَفْرَدِي
يَنْجَعُ يَفْرُ تَفْرَدِي اَزْدَمُ بَكِي جَرْتَلُوْر

Öзіäk қамуғ кўврадї,

Эрдәм ариғ саврадї

Јунчиғ јавуз туврадї,

Эрдәм бәғї јартїлур.

Замон заифланди, фазилат камайди, озгин ва ёмонлар кучланди. [Булар] фазилатли шоҳ Афрасиёб ўлгани учун бўлди.

[Замон бутунлай озди. Илм, ҳикмат, поклик камайди. Тубан, ёмонлар кўпайди, фазилат эгалари йўқолаётир].

اَذْرِكُ نَانِكُ уэряк нэн — кўпаявчи нарса; аввал оз бўлиб,
сўнг кўпайган ҳар бир нарса.

اَذَلِكُ نَانِكُ эзлик нэн — фойдаланиладиган ҳар нарса.

اَرِيْكُ урпак — ҳурпайганлик; тукларнинг ҳурпайганлиги (одам ва ҳайвон ҳақида).

اَرْتِيْكُ эртик — юриладиган йўл.

اَرْتِيْكُ ортук — парда, ўртук; масалан: эгар пардаси (ёпиғи); катта одамларнинг қабрлари устига ёпилган ипаклик ва ёпиладиган бошқа ҳар нарсага ҳам шундай дейилади.

اَرْجِكُ орчук — ўрилган соч (ўғузча); бу сўз اَرْجُجُ оркуч [сўзи]нинг ўзгартирилганидир.

اَرْدِكُ ордäk — урдак; мақолда шундай келган: قاز قيسا
اَرْدِكُ كولىكُ اِكائُوْرُ қаз қосса, ордäk көлиг игәнүр —
„ғоз қўзғалса, ўрдак күлни эгаллайди“.

Бу мақол халқ орасидан бирор катта киши кетгандан кейин, унинг ўрнига ундан тубан бир кишининг кўтарилишини эслатиш учун қўлланади. **اَرْسَاكْ اِشَلَارْ** эрсәк ішләр — бузуқ ва адашган хотин. Мақолда шундай келган; **اَرْسَاكْ اَرْكَا تَكْمَاسْ. اِفْكْ اِفْكَا** эрсәк әргә тәгмәс, әвәк әвгә тәгмәс — әркакка рағбатли, әр учун шошилган хотин әргә ёлчимайди, шошма-шошар одам ўйига етолмайди. Чунки шошилиш натижасида [бу ишда] кутилган шароитларни ҳисобга олмайди. Шунингдек, шошилган әркак ҳам ўйига ета олмайди. Чунки шошилиш билан отини ҳалокатга етказадиди, ўкиниб қолади: Бу **اِنَّ الْمُنْبِتْ لَآرُضًا قَطَعٌ وَلَاظْهَرًا اَبْقَى** дейилган ҳадисига ўхшайди. Бу мақол шошилмасликка ундаб айтилади.

اَرْلِيكْ эрлик — эрлик, мардлик.

اَرْنَاكْ эрнәк — бармоқ; **اَرْنَاكْ** эрәнәк деб ҳам қўлланади.

اَزْلِيكْ ізлик — туркий халқларнинг ҳайвон терисидан ясалган чориғи. Мақолда шундай келган; **اَزْلِيكْ اَزْلِيكْ اَرْ اَلْدِيْمَاسْ. اِجْلِيكْ بُلْسَا اَتْ يَغْرِمَاسْ** ізлик болса эр өддәмәс, ічлік болса ат јағрїмас. — „Чориқ бұлса, одамнинг оёғи оғрймайди, тўқим бұлса, от яғир бұлмайди“. Бу мақол иш кетини ўйлашга ундаб қўлланган.

اَسْرِيكْ әсрүк — маст, сархуш.

اَفْشَاكْ әвшүк — кишида сўнг пайдо бўлган аҳвол.

اِلْرِيكْ илрүк — исирик; **اُجْ** оч — ўч қабиласи тилида.

اَمْرِيكْ әмзүк — эгарнинг олд ва орқа тарафлари.

اِكْدُوكْ | 1к д у к — сут ва қатикдан ишланган, сузмага ўхшаш, ейиладиган нарса.

اِكْرِيكْ | Э г р и к — йигирилган ип.

اِكْرِيكْ | О г р у к — бола бешигвни тебратиш.

اِكْشِيكْ | Э к ш и к — [таъми] нордон-чучук нарса; масалан, нордон-чучук анор.

اِكْسُوكْ | Э к с у к — уксик; камчиликли; етишмаган; нуқсонли нарса. اِكْسُوكْ يَرْمَاقْ | Э к с у к жармақ — ўтмас, сийқа, камчиликли танга.

اِكْمَاكْ | О к м а к — хотинларнинг кўйлақларига тақиладиган олтин ёки кумушдан қилинган ҳалқа, зирак. Ҳар бир тўдаланган нарсага ҳам اِكْمَاكْ дейдилар. Бу ҳам аслида масдардир.

اِنْدِيكْ | Э н д а к — сатҳ: бир нарсанинг юзи, уст томони (ўғузча).

اِحْكِيكْ | у ч г и л — уч бурчак.

اِحْكُوكْ | у ч г у л — уч қиррали нарса.

اِرْسُلْ | ар сал : اِرْسُلْ سَجْ | ар сал сач — қизилга мойил соч.

اِشْتَلْ | а ш т а л — кенжа; اِشْتَلْ اَغْلْ | а ш т а л оғул — кенжа ўғил.

اِنْدِيكْ | Э н д и к — аҳмоқ, бефаҳм. اِنْدِيكْ اَرْ | Э н д и к эр — ҳовлиқма киши; اِنْدِيكْ اَمَّا اِفْلِكْبِي اَغْرَلَا | Э н д и к ума Э в л и к н и ағирлар — бефаҳм меҳмон уй эгасини ҳурматлайди⁶⁶.

اِنْدِيكْ كِشِي نَيْتِلْسُونْ | اَيْلْ تَرُو نَيْتِلْسُونْ
نَقْلِي بُرِي يَيْتِلْسُونْ | قَدْغُوَيْمَّا سَقْلِسُونْ

⁶⁶ Бу ердаги М. Кошғарий изоҳида бир оз аниқсизлик бор, биз ўз аслича бердик.

Эндік кіші тітілсүн,
 Әлі төрү жітілсүн,
 Тоқлі бәрі жітілсүн,
 Қағғу жәмә сәуілсүн.

Қиличимиз билан қайғуни очайлиқки, ахмоқлар йўлга тушсинлар, мамлакат (иши) тузалсин, қўзилар билан бұрилар (хавфсиз) бирга юрсинлар, биздан қайғу-ғам йўқолсин.

[Емонлар титилсин, мамлакатда (адолатли) қонун амалга ошсин, қўзи билан бұри бирга юра олсин-у, қайғулар ҳам кетсин].

أَتْرُمُ ӧтрүм — сурғи дори; سُوْتٌ اَتْرُمُ сүт ӧтрүм — сутлик бир үт. شُبْرُمُ шубрумга сутлик үт дейилади. Бу сүз арабчага яқиндир.

اَحْشَمُ ахшам — кеч; оқшом; кунботар вақти.

اَزْرِمُ азрім — эгар остига икки тарафдан қўйилган жазлиқ. У наमतдан бўлады.

اَزْرَمُ узрүм — ҳар нарсанинг танлангани, яхшиси.

اَرْدَمُ эрдәм — одоб, ахлоқ, тарбия. Шу мақолда ҳам келган: اَرْدَمُ بَشِي تَيْلُ эрдәм баші тил — одобнинг боши тил. Ширин тилли бўлган киши юқори мартаба топади.

اَسْتَمُ устәм — камар, тўқа ва эгарнинг бошига ўрнатиш учун олтин-кумушдан ишланган зийнат. Ӱғузлар уни ساخت ساخت дейдилар.

اِسْرِمُ ісрім — اِسْرِمُ كِشِي ісрім кіші — пешонаси тиришган, қовоғи солиқ одам.

اِشْكُمُ ішкүм — шоҳлар учун махсус қўлланувчи катта

бир коса шаклидаги хонтахта; унинг оёқлари бўлмайди.

اَقْتَمَ ¹⁰⁰ оқтам — بِيْرُ اَقْتَمَ ¹⁰⁰ бир оқтам јёр—бир ўқ отарли масофадаги ер.

اَكْرِمَ ¹⁰⁰ эграм — сув тўпланган жой.

اِمْرَمَ ¹⁰⁰ имрәм — бирор ишга мамлакат одамларидан тўпланган ҳар бир тўда; اِمْرَمَ تَبْرِشْتِي ¹⁰⁰ имрәм тәришти—халқ йиғинга тўланди.

اَتْعَنَ ¹⁰⁰ отғун — эгарнинг чап томонидаги энлик бир қайиш; унга айилнинг ҳалқаси ўтказилиб, тили боғланади.

اَرْقُنَ ¹⁰⁰ арқун — ёввойи отдан қочган хонаки байтал боласи; у пойгаларда энг чопқир от бўлади.

اُرْكَنَ ¹⁰⁰ ўркән — қайиш (ўғузча).

اُرْكُنَ ¹⁰⁰ ўркән — экан; бу сўз ҳаракатнинг ҳолини англатади. اَلْ كَلْرُ اُرْكُنَ كُرْدُمُ ¹⁰⁰ ол кәйүр ўркән кбрдүм—уни келаётган ҳолда, у келаётганда кўрдим демакдир.

اِرْكِيْنَ ¹⁰⁰ эркин : سُوْفُ اِرْكِيْنَ ¹⁰⁰ эркин суw — сув тўплами; ҳар бир тўпланган нарсага ҳам اِرْكِيْنَ ¹⁰⁰ эркин сўзи қўлланади. Қарлуқларнинг катталарига كَوْلُ اِرْكِيْنَ ¹⁰⁰ кәл эркин дейиши ҳам шундандир. Бу лиммо-лим кўл каби ақли кўп, ақли тўлган, ақли тўпланган одам демакдир.

اِرْكِيْنَ ¹⁰⁰ эркин : يَغْمُرُ اِرْكِيْنَ ¹⁰⁰ эркин јағмур — кунларча давом этувчи ёмғир; бир неча кун тўхтамай ёғадиган ёмғир.

اُرْقُنَ ¹⁰⁰ арқун — келажак йил номи. اِرْقُنَ اَزِي ¹⁰⁰ арқун изи—келгуси йил.

اُرْكُنَ ¹⁰⁰ ўркун — душман томонидан тушган қўрқув нати-

жасида ва тўполондан халқда пайдо бўлган саросима. Қўрқишиб истехкомларга ва қўрғонларга бекинадилар.

اَتْرُنْ отран — иштон; (буни яғмо қабиласида эшитдим).
اِجْكُنْ ічкін: اِجْكُنْ اُرْ ічкін эр — душманга таслим бўлиб, у томонга ўтган ва омонлик берилган киши.
اَسْتُنْ устун — уст, баланд; اُنْدُنْ اَسْتُنْ андан устун — ундан баланд.

اَسْتِنْ астін — ост, қуйи демакдир. Бу сўз тўғри эмасдир. Тўғриси اَلْتِنْ алтін — олтиндир.

اَلْتِنْ алтін — қуйи, тубан.
اَفْرَنْ афран⁶⁷ — темирчи ўчоғининг қўрасига ухшатиб қурилиб, унда нон пиширилади. Ер тандир.

اِشْغُنْ ішғун — равоч.

اَشْكُنْ эшкін: اَشْكُنْ تَبْرَاقْ эшкін тупрақ — тўпланган тупроқ ва қум. Чўзиқ йўлга اَشْكُنْ эшкін дейлади. Тез юрадиган отлик чопарига اَشْكِنَجِي эшкінчи дейиш ҳам шундандир.

اَمْشَنْ әм шән — пўстин қилинадиган тери.

اُنْدُنْ андан — сўнг, кейин (Ўғузча); اُنْدُنْ اَيْدِمْ андан-айдим — ундан кейин айтдим. Турклар اُنْدَا анда дейдилар, „у ерда“ демакдир. مَنْ اُنْدَا اُرْدِمْ мән анда эрдим — мен у ерда эдим.

Бир ҳарфи такрорланган сўзлар

اَرْتُنْ артун — бек ва шу каби кишиларга тортиқ қилинадиган от ва бошқа нарсалар; сўнг бу сўз ҳар бир тортиққа ҳам қўллана бошлаган.

⁶⁷ Бу сўзга ҳеч қандай диакритик белги қўйилмаган; биз уни афран деб тахмин қилдик.

أَرْقُقُ арқуқ : أَرْقُقُ كِشِي арқуқ кіші — сүз тингламай-
диган, сүзга кирмайдыган ұжар одам.

أَرْقُقُ арқуқ — устун, икки девор ёки устун орасига
қўйылган ёғоч.

أَبْكُكُ обкүк — сассиқполишак (чигилча).

أَمْكُكُ эмгәк — эмгак, меҳнат, машаққат. Мақолда шун-
дай келган: أَمْكُكُ أَكِنْدَا قَلْمَاسُ эмгәк Әкиндә қал-
мас — меҳнат бұш кетмайди. Бу мақолнинг маз-
муни إِنَّ مَعَ الْعَسْرِ بُسْرًا оятининг мазмунига ұх-
шайди.

أَبْدِي سِنِكُ أَوْدُو أَمْكُكُ تَلِيمُ أَيْدُو
يُمَشْرُ قَعِغُ أَوْدُو كُنْكَلْمُ سُنْكَا يُكْرُكُ

Ајді сәнін узу,

Эмгәк тәлим ізү,

Јумшар қатіг узу,

Көнлүм сәңә јүгрүк.

Севиқлисини күриш ҳақида айтади: Эй севиқ-
лим, бизнинг томонга қандай ўтдинг-у, узун
чўллар, буюк қирларни қандай кечдинг дедим.

[Эй севиқли, дедим унга мен: бизнинг томонга
қандай ўтдинг-у, кенг саҳро, баланд қирларни
қандай кечдинг].

أَمْكُكُ умгүк — болалар бошидаги юмшоқ жойи.

أَشْكَكُ әшкәк — әшак; икки тилнинг бирида. أَشْيَاكُ

әшјәк бунда اى ҳарфи такрорланган ҳарфлар-
нинг бири ўрнига алмашган. Бу хусусият араб
тилида ҳам учрайди. Масалан, تَقْضُضُ الْبَازِي гапи-

даги **تَقْضُ** юқоридагича икки **ض** билан келганидек бир **ض** билан **تَقْضِي** шаклида ҳам қўлланади. Худди шундай **يَمْطِي** сўзи **يَمْطَطُ** тарзида икки вариантда келади. **دَسَاهَا** сўзи ҳам **دَسَّهَا** шаклида келади.

أَرْكَكُ ёркәк — ҳар қандай ҳайвоннинг ва парранданинг эркаги; **أَرْكَكُ تَقَاغُو** ёркәк тақағу — эркак товуқ, яъни хўроз.

أَنْكُكُ інәк — сигир; ўғузлар тошбақанинг ургочисини **أَنْكُكُ** інәк дейдилар.

Мисол бўлими

أَيْغُرُ Уйғур — Зулқарнайн турк шоҳи билан сулҳ қилганда қурган беш шаҳарлик вилоят исми.

Муҳаммад Жақир Тунқохоннинг ўғли Исрофил Тўғонтекин отасидан меиға шундай хабар қилди: Зулқарнайн уйғур вилоятига яқинлашгач, турк ҳоқони унга тўрт минг одамни йўллади. Уларнинг бошларидаги баланд қалпоқ парлари худди лочин қанотидай эди. Ўқни олдиндан қандай отсалар, орқадан ҳам шундай усталик билан отар эдилар. Буларга Зулқарнайн ҳайрон қолди ва **أَيْبَانُ خُوْدُ** инан худ хуранд—булар ўзи тошиб егувчилар, бошқаларга муҳтож бўлмовчилар, яъни булардан ов қочиб қутулмайди; қачон хоҳласалар отиб ейдилар, деди. Шундан сўнг вилоят **خُوْدُ خُوْرُ** худхур деб аталди.

خ х алфга, яъни у га алмашди. Шунга ўхшаш бўғиз ҳарфлари ҳам бир-бирига алмашади. Айниқ-

са **خ** **اَلِفْ** га ва **خ** **اَلِفْ** га алмашиниши ҳолларини кўп учрайди.

Китоб ёзувчиси Маҳмуд айтди: боболаримизнинг **اَمِير** амірни **خَمِير** хамір дейишлари шунга мисолдир. Чунки ўғузлар **اَمِير** амір деёлмай, **اَلِفْ** ни **خ** ҳарфига алмаштириб **خَمِير** хамір дердилар. Турк шаҳарларини сомонийлардан қўлга олган боболаримиз бекни **بَحْرَكِين** дер эдилар. Бунда ҳам „уйғур“ сўзида алмаштирганлари **اَلِفْ** ҳарфини **خ** ҳарфига алмаштирганлар. „Уйғур“ деган сўзда **خ** ни **اَلِفْ** га алмаштирач, **خُوْد** худ даги **د** ни **ى** га алмаштирадилар. Сўнг **خُوْر** хур даги **خ** ни **غ** га алмаштирадилар. **خ** нинг **غ** га алмашиб келиши кўп учрайдиган ҳодисадир. **خَتَر** дегандаги каби. (Шундай қилиб, „худхур“ сўзи „уйғур“ ҳолига келди).

У вилоятда бешта шаҳар бўлиб, у ернинг аҳолиси ғирт кофирлар ва ниҳоят моҳир отувчилардир. У шаҳарларни Зулқарнайн бино қилган. [Булар] **سُلْمَى** Сулми, **قُوْجُو** Қоју, **جَنْبَلِيقْ** Жанбаліқ, **بَيْش** Бейш, **بَلِيقْ** Бәшбаліқ, **بَلِيقْ** **يَنْكِي** Янәбаліқ шаҳарларидир.

اَيْتِش a]tış — икки кишининг бир-биридан ҳол сўрашиши.

اَيْتِغ a]tığ: **اَيْتِش** a]tış маъносидаги сўз; соғлиқ, саломатлик сўрашишдир.

اَيْرِقْ a]rıq — „бошқа, айрим“ маъносидаги сўз бўлиб, ўғузчадир.

اَيْرِقْ a]rıq — ажриқ; у юмшоқ бир ўт. Турклар **اَذْرِيقْ** азриқ дейдилар. Ўғузлар **ذ** ҳарфини **ى** га алмаштирадилар.

اَيْلِقُ اَيْلِقُ а | л у қ - а | л у қ — „шундай-шундай“ демакдир (ўғузча).

ҲАРФЛАРИДАН БОШИ ВА ОХИРИ **أَلِفٌ** БЎЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَيْلَا ʔjlä — шундай (ўғузча); قَلْعَلُ اَيْلَا ʔjlä қилғил — „шундай қилғил“ демакдир.

أَيْلَا ʔjlä — пешин, туш вақти (ўғузча); қипчоқлар
У ни з га алмаштириб اَيْلَا ʔelä дейдилар.

Шуларнинг бошқа бир тури

اَلْجَلِقُ а : ч л і қ — очлик, овқатсизлик.

اَشْلِقُ а ш л і қ — ошхона (ош ейладиган жой); ўғузлар
буғдойни اَشْلِقُ а ш л і қ дейдилар.

اَشْجَاكُ ʔшjāk — эшак; اَشْكَاكُ ʔшкāk луғати ҳам бор.
Биринчиси яхшироқ, тўғрироқ.

اَفْجَا а w j a — беҳи; бир луғат [диалект]да.

Шуларнинг тўрт ҳарфлилари

اَكْتُو 1 к т ў — қўлда боқиладиган ҳайвон; қўлбола мол.

اَقْرُو а қ р у — секин; اَقْرُو اَقْرُو а қ р у - а қ р у — секин-секин
ёки ақрин-ақрин.

اَذْكُو ʔʔgʷ — яхши, чиройли нарса

قَلْعَلُ اَنْكُرُ اَغْرَلِقُ قَشْنِي قَشْنِي
اَذْكُو نَفْسُ اَغْرَلِقُ اَرْتُ اَلْبُ اَنْغَلُ

Қошнi-қонум ағiшқа,

Қилғил аңар ағiрлiқ,

Артут алiб анунғил

ʔʔgʷ тавар оғурлуқ.

Қўни-қўшнилариингга яхшилик қил, уларни ҳур-
матла. [Улардан] бирор совға олсанг, [ундан] ях-
широқ мукофот ҳозирла.

[Қариндошларга, қўни-қўшниларга яхшилик
қил, улардан олган совғанг эвазига қимматли-
роқ нарса ҳозирла].

Бу бўлимнинг бошқа бир қисми

امشوی ам шу] — бир хил сариқ олхўри.

Ғунналилар бўлими

انكدوز اندуз — росан; ердан қазиб олинадиган ўсимлик
илдизи. Отларнинг қорин оғриғи касалига даво-
қилинади; انكدوز بلسا ات الماس اندуз болса, ат
ōlmās — “росан ўти ёнингда бўлса, от йўлда қорин
оғриғидан ўлмайди”. Чунки оғриган тақдирда, у
билан даволанади. Бу мақол сафарга чиқувчиларни
пухта ҳозирланишга ундаб айтилади.

انكلیچ inliç — сассиқ саримсоққа ўхшаган бир тоғ ўти;
кабоб билан ейилади.

انكلیك энлік — хотинлар юзларига (ёноқларига) суртади-
ган пушти қизил ранг, упа-элик.

انكدن ондўн — тўғридан, олдиндан; ўғузлар د ва ن
ни ташлаб, انك он дейдилар. Ўғузлар учун бу
бир қоидадир. انكدن يريت ондўн юрīt — [отингни]
тўғридан сол, олдиндан юргиз демақдир.

Охири ғуннали сўзлар

الدنگ улдаң — поча; اتقا ائت اتسا الدنگ پماش Itқа
ушут атса улдаң jēmās — „итга уят келса, орият
қилса, поча ташласанг ҳам, емайди”. Бу мақолни

зарур ўринларда ёмон бир ишдан уялиб, ўзини тортувчиларга қўлланади.

اژلنك у ж л а н⁶⁸ — хамелеон (ўғузча).

ازدنك издаң — балиқ тутадиган бир хил тўр; шундайки, анҳорнинг бир ерига чўплардан тўғон қилинади. Ўрта еридан тешикча қолдириб, тешик оғзига тўр тузоқни қўйилади. Балиқ тушган ҳамон дарров тўрни кўтарилади.

اخشنگ آر ах суң эр — мастликда тўполон қиладиган киши; жанжалкаш. Бу сўзни اخسُم ахсум тарзида ҳам қўлланилади.

Бу бўлимнинг мисоли

ايبنگ айбан — кал. آر ايبنگ айбан эр — кал киши (чигилча).

ايدنگ айдин — оидин, ой ёруғлиги.

Тўрт ҳарфлилар бўлими

ارنكان эринан — буйдоқ; آر ارنكان эринан эр — буйдоқ одам. Мақолда шундай келган: ارنكانكا الك эринанә элик қарі бөз ум тикамас — „буйдоқ одамга элик газ бўз ҳам иштонликка етмайди“, чунки бегоналар унга ён босмайдилар. Бу мақолни уйланишга ташвиқ қилинаётган йигитга нисбатан айтилади.

ЎРТАСИ ТУРЛИ ҲАРАКАТЛИ افعال АФЪОЛ,

افعال УФЪОЛ, افعال ИФЪОЛ

ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

ارقار арқар — урғочи тоғ эчкиси; унинг шохидан пи-
чоққа соп қилинади.

⁶⁸ Бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик бор.

إشبارُ ішбар⁶⁹ — терт (сомон билан кепакни аралаштириб бериладиган мол еми).

إشلارُ ішләр — хотин; асли إشپلارُ „išijlär“ — „хоним“ демакдир. Кўп қўлланганидан, енгиллик учун ی ҳарфи туширилган. Бу сўз кўпликдадир, лекин бирликда ҳам қўлланади. Бунинг аталиш воқеаси узоқдир.

أخشاغُ охшағ — ўхшаш; ائنيكُ أَخشاغِي аниң охшағи — унинг ўхшаши демакдир.

أرقاغُ арқағ — арқоғ [бўз, шол, гилам ва бошқалар тўқилганда ёнламасига қўйилади].

أقروغُ уғруғ — бу сўзни أغرغُ уғруғ ҳам дейилади. Суякларнинг бўгинли жойи; тоғнинг ён бағри, тугар жойи.

أقروغُ уғруғ — умуртқа суягининг бўйинга туташган жойи.

Бу сўзларнинг энг тўғриси أغروغُ уғруғ шаклидир.

أغراقُ уғрақ — қасд қилмоқ, жазм этмоқ.

أنداغُ андағ — шундай; ائداغُ ائدِمُ андағ ајдїм — „шундай дедим“ (чигилча).

أندىغُ андїғ — элак, ғалвир каби нарсаларнинг гардиши.

أبراغُ убрақ — сузук (сузилган) ва эскирган нарса. Сузилган, эскирган тўнга تونُ ابراغُ убрақ тон дейилади.

أئناغُ атғақ — қоринда сариқ сув йиғилиш касаллиги; қуланж. Сариқ рангдаги бир турли ўсимликка ҳам

⁶⁹ Бу сўзнинг ёзилиши босма нусхада ноаниқ эди. Басим Аталай нусхасига асосланиб тузатдик.

اتفاق اتғақ дейилади. Қайғудан ранги сарғайған-
ларга ҳам اتفاق атғақ дейилади.

اجماق у ч мақ — жаннат.

تۈرلۈك جۈجۈك يۈرلدي
بۈرۈن يۈزم كۈرلدي
اجماق يۈرۈر كۈرلدي
تۈملۈغ بنا كلگۈسۈز

Түрлүг чөчәк јарілді,
Барчін јазім кәрілді,
Учмақ јәрі көрүлді,
Тумлуғ јана кәлгүсүз.

Баҳорни таърифлаб айтади: ҳар турли чечак-
лар очилди, худди [сернақш] ипак гиламлар
ёзилгандай. Жаннат ери кўрилди. Совуқ ҳеч қай-
тиб келмас даражада ҳаво исиди.

[Гулдор ипак гилам ёзилгандай, (ерларни) тур-
ли чечаклар безади. Жаннат ери кўрилди. Совуқ
ҳеч бир қайтиб келмайди].

اخساق а х сақ — оқсоқ, чўлоқ.

ارتاق ар тақ — бузуқ, бузилган; نانتك ар тақ нән —
бузуқ нарса, бузилган нарса.

ارغاق орғақ — ўроқ.

اغراق оғрақ: قرا يغاچ Қара јіғач деб аталган чегара-
даги шаҳарда яшовчи бир турк аймағи.

اغلاق ағлақ: اغلاق يۈر — овлоқ, кишинсиз
ёки холи ер.

اغلاق оғлақ — улоқ, эчки боласи. اغلاق يۈر اغلاق يۈر
оғлақ јіліксиз, оғлан біліксиз — эчки боласида
илик йуқ, ёш болада ақл йуқ”.

استاك істак — истак; сўраш; суриштириш, пайдан бў-
лиш, орқасига тушиш, талаб этиш; استاك قېدي

اُستاك ⁷⁰ ىستاك قوبدى — ىستак туғилди, талаб пайдо бўлди.
устāk — бир нарсادا ортикчалик, орттириш; минг-
минг устига юз орттириш каби. ⁷⁰ مِنْ اُستاك بىردىم ⁷⁰
мән устāk бёрдим — мен устига уст бердим, мен
ортиқ бердим.

ابلان ⁷⁰ а блан ⁷⁰ — сичқон жинсидан бўлган кичик бир
жонивор.

ارغون ⁷⁰ арғун — узундиги ярим газ келадиган сичқон
жинсидаги бир жонивор, девор ёриқларидан чум-
чуқларни овлайди, қўйга отилса, гўштини сарғай-
тириб юборади. Уйқудаги одамга отилса, у киши-
нинг сийдиги тутилади.

التون ⁷⁰ алтун — олтин, тилла.

امكان ⁷⁰ омган — гардан томири.

انكان ⁷⁰ иқан — урғочи туя; ⁷⁰ اِنكَرْسَا بُو بُوْلَاز ⁷⁰ иқан
инрәсә боту бозлар — „урғочи туя инграса, эркак
туя буюлайди“ (товуш беради). Бу мақол яқинлар
доим бир-бири ҳақида қайғурадилар деган маз-
мунда қўлланади.

Бу бўлимнинг мисоллари

ايناش ⁷⁰ ойнаш — ўйнаш; бегона одам билан гаплашадиган,
юрадиган хотин.

ايناق ⁷⁰ ойнақ : ⁷⁰ اَيْنَاقِ اِشْلَار ⁷⁰ ойнақ ишләр — ўйноқи, шўх
хотин.

ايران ⁷⁰ айран — айрон.

و Ҳарфи қўшилган сўзлар бўлими

ايناغو ⁷⁰ ойнағу : ⁷⁰ اَيْنَاغُو بِيْر ⁷⁰ ойнағу бёр — ўйналадиган жой.

⁷⁰ Бу сўзнинг ёзилишида босма нусхада аниқсизлик бор. Унга кўра,
ублан, аблан, иблан деб ўқиш мумкин.

Уларнинг манқуси

أَلْبَانُ ул жан — хушбўй бир ўсимликнинг илдизи бўлиб,
уни ейлади.

ГУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

أَرْنَكَاكُ Эр ñ ä к — бармоқ; بېش ارْنَكَاكُ تُوْزُ اَرْمَاسُ беш
эрñäк тўз эрмас — „беш қўл (бармоқ) баробар
эмас“. Шунга ўхшаш, одамлар ҳам бир-бирлари-
дан фарқ қиладилар.

أَرْنَكَاكُ уруңак — ганч, гипс.

فَعَالُ ФАЪОЛ ВА فَعُولُ ФАЪУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَلْوَجُ алуҷ — совуқ нарса, совитилган нарса.

أَلَاژ улар — какликнинг эркаги.

أَذِيْزُ эъиз — ҳар нарсанинг баланди.

أَوْسُوْرُ усуз — уйқусиз; اَوْسُوْرُ كِشِيْ усуз кiшi — уйқусиз
киши.

اِسِيْزُ isiz — сўзга кирмайдиган бебош, шўх бола.

اَكِيْشُ экиш — маъданлар эритилганда чиқадиған чиқинди.

اِكِيْشُ iкiш — буйсунмайдиган қайсар ҳайвон (от).

اِفْءَاكُ эв ä к — шошқалоқ, اِفْءَاكُ اَرُ эв ä к эр — шошқа-
лоқ одам.

اَلْوَكُ элүк — масхаралаш.

اَلْءَاغُ улағ — бекнинг буйруғи билан юрувчи почтачи-
нинг маълум бекатлардан айрибошлаб минилади-
ған оти.

اَلْءَاغُ улағ — ямоқ. Тўн ямоғи.

أُحَاقُ у х а қ — ўрик — туршакдан сиқиб олинадиган сув;
уни ичилади.

أُشَاقُ у ш а қ — чақимчилик; سُوزُ أَشَاقُ ушақ сөз — чақим-
чилик тарзида сўзланган сўз, майда ва тухматли
сўз.

أُسَالُ о с а л: كِشِي أُسَالُ осал кіші — иш билмаган киши,
ғафлатда қолган одам.

إِنَالُ і н а л — онаси катта уруғдан, отаси оддий халқ-
дан туғилган бола исми. Бу асосдир.

أُجَانُ о ј а н — икки елканли қайиқ (қипчоқча).

Бу бўлимнинг мисоллари

أَيَاسُ а ј а с: أَيَاسُ كَوَكْ ајас көк — тиниқ осмон. Қул-
ларни ҳам أَيَاسُ ајас деб атайдилар; юзининг
тиниқлигини унга ўхшатадилар.

أُتُونُ у т у н — тубан, паст.

Тўрт ҳарфлилар

أُغَایُ о г а й — ўгай. أَا أُكَايُ о г а й ата — ўгай ота; أَايُ
أُغَلُ о г а й оғул — ўгай ўғил; أَيُ قَايُ қ и з —
ўгай қиз.

أَمَايُ у м а й — йўлдош; (Туққан хотинлар қоридан чи-
қувчи нарса). Уни боланинг қориндаги ҳамроҳи —
йўлдоши дейилади. Шундай мақол ҳам бор:
أَمَايُ قَايُ تَبِيسَا أُغَلُ بَلُورُ — кимки
бунга хизмат қилса, у ўғил кўради, демакдир.
Хотинлар яхшилик кутадилар.

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН ФАЪЛО ШАКЛИДА ТАЛАФФУЗ ҚИЛИНУВЧИ СЎЗЛАР

أَرَبَا ар па — арпа: أَرَقَاسِيْزُ أَلْبُ جَرِيْكَ اَرَبَا
арпасіз ат ашумас, арқасіз алп чэрик cijy-

- мас— “ арпасиз от қир ошолмайди, ёрдамчисиз йигит (баҳодир) жангда енга олмайди”. Бу мақол ишда ҳамкорликка чақириш маъносида қўлланади.
- ارتو орту — ҳар нарсанинг ўртаси; ارتو آر орту эр— ўрта ёшли киши. أف ارتوسې Эр ортуси—уй ўртаси. كُون ارتو кун орту—кун ўртаси, туш (чигилча).
- ارتا erta — эрта, тонг, саҳар вақти.
- ارچى арчи — сумка, тўрва.
- اردو орду — шоҳ турадиган шаҳар; ўрда. Шунинг учун Қашқарни اردو كند اردуканд дейдилар, яъни шоҳлар турувчи шаҳар демакдир.
- اردو орду — Баласоғун яқинидаги бир шаҳар; шунинг учун Баласоғунни قوز اردو қуз орду ҳам дейилади.
- اردو орду — اردو بشي орду баші — шоҳлар хизматидагиларнинг исми.
- اردو орду — сичқон, каламуш каби ер остида яшовчи ҳайвонлар ини.
- اردو орду: اردو تال орду тал—мўйини тушириш учун ҳаммомда ишлатиладиган аралашма; оҳак. Ёш кўкракка урилган тамға. Бу сўз икки тилнинг бирида (ўғуз ёки турк тилида) қўлланади.
- اكندو экдў — қилич қини ва бунга ўхшаш нарсаларни ўйиш учун қўлланадиган учи эгри пичоқ.
- امدي амди — мол сўйиладиган жой, кушхона.
- امدي амди — ҳозир, энди; امدي كندم амди кәидим — “ҳозир келдим” ёки “энди келдим”. Ўғузлар المدي ни касра қилиб امدي имди деб талаффуз қиладилар. Бу сўз қуйидаги байтда келган:

اَرْسَلَنْ لِيَوْمِ كَكَرْدِمِ اَيْكُم كَلْبِ اَغْرَدِمِ
 اَمْدِي مَنِي كَيْمِ تَنَازِ اَلْبَلَازِ بَشِنِ تَغْرَدِمِ

Өпкәм кәлиб оғрадәм,
 Арсланлају көкрәдәм,
 Алплар башин тоғрадәм,
 Эмди мәни ким тутар.

Душманга қарши ғазаб билан, нафрат билан хезландим, арслонлар каби наъра тортдим, ботирларнинг бошларини тилмаладим, сўнг маърака ўртасида, „эмди мени ким тута олади?“ деб бақирдим.

[Аччиғим келиб (душманга қарши) хезландим, арслон каби бўқирдим, ботирларнинг бошларини кесдим, (қани) эмди мени ким тута олади?].

اَمْدُو умду — умид қилиш; сўраш, таъма қилиш; сўровчи (гадой) га اَمْدُوْجِي умдучи дейдилар.

اِنْدَا анда — у ерда, унда.

اَبْرِي обрї — чуқур (ўпирилган жой).

اَتْرَا отра — ўрта, ҳар томонлама (кўп қиррали) нарсанинг ўртаси; бу сўз اَرْتُو ортунинг ҳарф алмашганидир.

اَيْرُو айру — бошқа, йўқ эса, бўлмаса; مَوْنِي تِلَامَسَا سَنُ мунї тиләмәсә сән айру нә кәрак? — сен буни истамасанг, бошқа яна нима керак?

اَذْرِي аэри — айри; буғдой совуриш учун қўлланадиган асбоб. Икки шохлик ҳар бир нарсани ҳам اَذْرِي аэри дейилади. Бу сўз одамларга ҳам қўлланади. اَذْرِي بَتَلَع аэри бутлуғ — айри бутлик [одам].

- ۳۳۳ **اُترو** отру — [ҳар нарсанинг] қаршиси, рўпараси; **اُول** ол мэдә отру кәиди—у менга рўпара келди.
- اَسْرا** асра — қуйи, ост.
- اِسْرا** ісрә — қуйи, сўнг; **اَلْ اَنْدَنْ اِسْرا اُول** ол андан ісрә ол—„у бундан сўнг ва қуйи“ демакдир.
- اَسْرِي** асрї — қоллон; икки рангли чипор ипга **اَسْرِي يَشْغ** асрї јішғ дейилади. Икки рангдаги ҳар бир чипор нарсага ҳам, қоллон рангига ўхшагани учун, **اَسْرِي** асрї дейилади.
- اَغْرِي** оғрї — ўғри. Аслида **غ** касрали бўлиши керак эди; енгиллатиб сукун ҳолида талаффуз қилинади. Арабчада **اِبْل** ҳам, **اِبْل** ҳам, **اَذَنْ** ҳам, **اَذَنْ** ҳам дейилгани каби. **اَلْ بُو نَانْكَ اَنْكَ اَغْرِي اَلْ** бу нән анін оғрї ол — бу нарса ундан сўнг демакдир⁷¹.
- اَكْرِي** эгрї — ҳар бир эгри ва қийшиқ нарса. **اَبْلان كَنْدُو** Јлан кәндү **اَكْرِي تِيْر** эгрисін билмәс, тәwәј бојнін эгрї тәр — „илон ўзининг эгрилигини билмайди-да, туянинг буйинини эгри дейди“. Бу мақол бировнинг айбини сўзловчи ғийбатчиларга нисбатан қўлланади.
- اُغْرا** угрә — угра оши. Бу тутмочдан майинроқ, лаззатлироқ.
- اَلْرِي** элрї — эчки боласининг териси; бир **د** д орттирилиб, **اَلْدِرِي** эідрї ҳам дейилади.
- اَرْجُو** аржу — шоқол, чия бўри дейилган йиртқич бир ҳайвон; икки махраж ўртасидаги **ر** билан талаффуз қилинади. Одамлар бир нарса атрофига тўп-

⁷¹ Берилган мисолда бир оз ноўхшашлик бор. Чунки мисолда ўғри сўзи йўқ.

лансалар كَشِي اَرْوَلِيو قَرِي كِشِي аржулају қорі дейдилар. Яъни кишилар шоқол одамларни емоқ учун туплангани каби йиғилдилар, демакдир.

اَرْسُو арсу — ҳар бир жўн нарса (ўғузча).

اَرْغُو арғу — икки тоғ ораси; Тироз ва Баласоғун орасидаги шаҳарларга ҳам اَرْغُو Арғу дейдилар. Чунки у икки тоғ орасидадир.

اَرْغَا урға — катта дарахт (ўғузча); Арғу тилида ҳам шундайдир.

اِمْغَا имға — молларни сақловчи ва уларни йиғувчи [амалдор].

اِنْغَا анға — анға اِنْغَا анға эр — қадрсиз, жўн одам; ҳар қандай қадрсиз, жўн, ташландиқ нарсага ҳам اِنْغَا анға дейилади.

اِرْوَئِي ирвӣ — اِرْوَئِي فُلَاقُ ирвӣ қулақ — ингичка, узун қулоқ.

اِرْوَئِي ирвӣ — касалларни даволашда қўлланувчи ҳиндча бир дорининг номи.

اِرْوَئَا арқа — орқа, сирт.

اِرْوَئَا арқа — қийин вақтларда ёрдам берувчи киши; орқа куч; ҳийла ва тадбирлар билан ёрдам берувчи киши. Чунончи мақолда шундай келган: اِرْوَئَا قَايَسُو

اِرْوَئَا جَرِك سِيوماش арқасиз эр чэрик сїјумас — „ёрдамсиз қаҳрамон жанг сафларини синдиrolмайди“.

اِبْكَآ обкә — ўпка, оқ жигар.

اِبْكَآ обкә — ғазаб; унинг шундай айтилишига сабаб ғазабнинг ўпкада пайдо бўлишидир. Бу сўзнинг шу маънода қўлланиши сўзнинг пайдо бўлиш ўрнига кўра келиб чиққандир. Чунончи, ёмғирни „осмон“ дейилгани каби.

بُوَاتَقَا اَتَكِي بِيرْدِمُ
Откі — эваз, бадал (чигиялча);
бу атқа откі бәрдім — „бу отнинг эвазини, бадали
ни бердим“ демакдир.

اَجْكُو
Эчкү — эчки.

اَجْكُو
Эчкү — ичкилик; ҳар бир ичиладиган нарса.

اَدْكُو
Эзгү — яхши, эзгу, чиройли;

كَلْسَا كِشِي اَتْمَا اُنْكَارُ اُرْتَرُ كَلَا
بَقْلُ اُنْكَارُ اَدْكُو لَكَنْ اَغْرَنْ كَلَا

Кәйсә киши әтмә анар Өртәр күлә,

Баққил анар Эзгүлүгүн ағзін күлә.

Сенга кулар юзли бир киши келса, сен унинг
юзига иссиқ — қайноқ кул чочма, яхшилик қил,
ёқимли қилиқ билан ҳурматла.

اَرْكِي
Эркі — иккиланиш, шубҳани билдирувчи сўз; сў-
роқ мазмунини ифодалайди. اَلْ كَلِمُو اَرْكِي ол
кәйүрмү эркі — у келармикин ё йўқ. Бу сўроқ ол-
моши ўрнида.

اَرْكُو
Өркү — туянинг ўрқачи.

اَسْكُو
Эскү — элак, галвир.

اَسْكِي
Эски — эски. اَسْكِي تُونُ Эски тон — эски тўн.

اَلْكُو
Әлкү — аҳд, ваъда.

اَلْكََا
Әлкә: اَلْكََا بُلَاقُ Әкә булақ. Бир турк қабиласи-
нинг номи.

اَغْلَا
Оғла — ёш йигит (арғуча)

اَغْلِي
Оғли — Қашқарда әкиладиган оқ ва ширин савзи;
уни ейлади.

اَدْمَا
әзма: اَدْمَا يَلْقِي әзма йлқӣ — ёшлиги учун юк
ортилмай, ўзича қўйилган ҳайвон.

اَرْمَا
өрмә: اَرْمَا سَاحُ өрма сәч — ўрилган соч.

أَزْمَا азма — бичилган қўчқор; мойяларнинг териси ажратилгани учун қўйларга чополмайдиган қўчқор.
أُزْمَا узма — тут дарахти. Икки махраж орасидаги з билан.

أُسْمِي усми: أُسْمِي تَرِيمٌ усми тарим — ислом шаҳарларидан уйғурларгача оқадиган катта бир сув. У ерларда (уйғурларга етгач) қумга сингиб кетади.

أَكْمَا әкмә — уйнинг тоқиси.

أَكْمَا өкмә: أَكْمَا تُبْرَاقُ өкмә тупрақ — тўпланган тупроқ. Ҳар бир тўпланган нарсага ҳам өкмә сўзи қўлланади.

أَلْمَا алма — олма (ўғузча). Турклар الْمَلَا алмла дейдилар.

أُلْمَا улма⁷² — буғу тузоғи.

أَتْنُو Өтнү — қарз أَتْنُو بَيْرِدِيمٌ мән жармақ Өтнү бөрдим — мен танга қарз бердим.

أَشْنُو ашну — олдин, илгарин. أَشْنُو كَلْدِيمٌ мән андан ашну кәлдим — мен ундан олдин келдим.

أَنْدَا анда — у ерда. Ўғузлар „сўнг“ маъносидаги сўз учун أَلْفَ ن ن га алмаштирадилар.

„у ерда“ маъносида бошқалар билан бир хилда анда деб қўллайдилар.

أَلْفَ ن ن га алмаштириш араб тилида ҳам бордир. Чунки „Қуръонда“ Мусо алайҳиссалом ҳикоясидаги مَآرَبُ الْعَالَمِينَ иборасидаги مَا ма сўзи مَآرَبُ ман маъносидадир. Яъни ن ўрнида أَلْفَ алмашгандир. Чунки араб тилида нима? маъносидаги

⁷² Улма сўзини босма нускага мувофиқ биз буғу тузоғи деб бердик. Бу сўз, арабча изоҳга кўра, сув солинадиган тоғора; қўлда пиширилган нон маъноларида ҳам қўлланиши мумкин.

онунч — ўнинчи, يكرمنچ Iigirminch — йигирманчи
каби. Бу қатъий қоидадир.

эрінч — эҳтимол, зора, балки. اَلْ كَلْدِيْ اَرِنَجْ ол
кәйді эрінч — балки у келгандир. У келган чиқар.
урунч — пора.

эрінч — маишат билан кун кечириш. Яхши ту-
риш. Баъзи лаҳжаларда икки махраж орасидаги
р ж билан اَرِنَجْ эрінж деб аталади.

авинч — овиниш, бир нарсага унс олиш اَلْ مَنكَا
олиши. اَوْنِدِيْ ол мәнә авинди — у мен билан овинди, мен
билан унслашди.

ікінч⁷³ — сонда иккинчи нарса.

өкүнч — ўкиниш, пушаймон бўлиш. اَلْ تَلِيْمُ اَكُنْجْ
ол тәлим өкүнч өкүнди — у күп пушаймон-
лар қилди, демакдир.

өгүнч — мақташ. اَوْنَجْ كَرَاكْ бу иш-
гә нә өгүнч кәрәк? — бу ишга мақтаниш нима керак?
улінч — қияғир-қийшиқ, нотўғри. اَلْنَجْ يُولْ
улінч — нотекис йул, текис бўлмаган йул. Ҳар бир
нотўғри нарсага ҳам қўлланади.

іланч — маслаҳат берувчи кишининг маслаҳатида
янглишлик маълум бўлгач, уни айблаш.

умунч — умид, хоҳиш. اَمْنَجْ تَنْكِرِيْ كَا تَتْ
тәңригә тут — умидингни худога қил.

онунч — ўнинчи. اَوْنَجْ يَرْمَاقْ онунч жармақ — ўнин-
чи танга. Бошқалари ҳам шундай.

інанч — ишончли. اِنْنَجْ بَكْ інанч бәг — ишонч-
ли бек.

⁷³ Бу сўз икки қайта берилган.

БУ БЎЛИМНИНГ **فَعْنَلِي** ФААНЛО ШАКЛИДА БЎЛГАН
СЎЗЛАР ТУРИ

اَتِنجُو а тінчу: **اَتِنجُو نَانَكْ** а тінчу нэн — ташланган, отилган нарса.

اِتِنجُو і тінчү: **اِتِنجُو نَانَكْ** і тінчү нэн — қайтарилган, йўқотилган, йитилган нарса.

اِذِنجُو і зінчу: **اِذِنجُو سَحْ** і зінчу сач — кейинчалик соч қўйган кишининг сочи. Бошқаларга ҳам қўлланади. Ёшлиги учун юк ортилмай, ўзича ўтлаб юрувчи ҳайвонга **اِذِنجُو يَلْقِي** і зінчу јілқі дейилади.

اَرِنجُو а рінчу — гуноҳ, хато.

اَفِنجُو а вінчу: **اَفِنجُو نَانَكْ** а вінчу нэн — овиниладиган, улфатланиладиган, унс олинадиган нарса. Шунинг учун қўшниларга ҳам **اَفِنجُو** а вінчу дейилади.

اَقِنجُو а қінчу — кечаси бориб, душманни бостирадиган аскар.

БУ БЎЛИМНИНГ **ك** ЛИ ҒУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

اَبْنَكْ а баң — агар. **اَبْنَكْ سَنْ بَرَسَانْ** абаң сэн барса-сан — агар сен борсанг.

اَتْنَكْ о туң — ўтин.

اَرْنَكْ őr уң — ҳар бир оқ нарса. Ўғузлар **اَقْ** ақ дейдилар.

اَرْنَكْ őr уң — ёш болаларнинг тирноқлари юзида бўладиган оқ нуқта. Уни **اَرْنَكْ اَرْنَكْ** тірінақ őrүні-тирноқ оқи дейилади.

اَرْنَكْ őr уң — фолбинга бериладиган музд пул. **اَرْنَكْ اَرْنَكْ** әлік őrүні бэр — қўл ҳақини бер.

أُرْنَكْ у р а н — Рум вилояти яқинида, шимолий чегара-
сидаги бир жой исми. Бу сўзнинг وَرْنَكْ вараң
тарзида ўқилиши яхшироқ.

اِرْنَكْ і р і н — йиринг.
أُشْنَكْ у ш а н : أَشْنَكْ تَاشْ у ш а н таш — текис тош. بَشْنَكْ
|у ш а н ҳам дейилади.

الَنْكْ а л а ң — اَلَنْكْ يَزِيْ а л а ң |азі — текис майдон, яланг
саҳро. Бу сўз اَنْكِلْ а н л — ланг очиқ эшик сўзининг
ҳарф алмаштирилган шаклидир.

БИР ҲАРФИ ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اَنْكَنْكْ э ң а к — икки томондаги жағ. Оғизнинг икки
чеккаси.

اَنْكَنْكْ э ң а к — хотинлар бош ёпинчиқларига боғлайдиган
ип, боғич.

اَنْكَيْكْ о ң и қ — эчки юнгидан қилинадиган ясама соч.
اَنْكَيْكْ بَرْكِيَاكْ о ң и қ |б р г а й а к — улама соч. Буни
бошқа маънодаги اَنْكِي о ң и сўзидан олингандир.

اَنْكُكْ о ң у к — ёстиқнинг ипаклик қулоқлари, боғичлари.

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

اَنْكِي о ң и — бошқа. Бўлак сўз охиридаги ي ҳарфи ن
ҳарфидан ўзгарган, اَنْكِيْنْ о ң и н дир. Бу хусусият
араб тилида ҳам бордир. Масалан, „яширинди“
маъносида араблар اِنْكَمَنْ اِنْكَمِيْ инкәмәнә, инкәмә
сўзларини қўллайдилар.

Шу бўлимнинг бошқа бир тури

اَرْنَكِيُوْ э р а ң а й у — олти бармоқли одам.

اَرْنَكِيُوْ э р а ң а й у — бўйи икки газлик, жуда пакана киши.

Бу бўлимнинг ҳарфи иллатидан иккитаси
қўлланилган сўзи

أياكۇ әjäk ŷ — ён, тараф. Чодир ёнларига ҳам Аياкۇ әjäkү дейилади. Тоғнинг ўртасидаги ерга أياكۇ يېز әjäkү jёр дейилади.

ОХИРИДА ۈ ОРТТИРИЛГАН СЎЗЛАР

اشجان Ашчан — Хитойга боришдаги қўноқ — қўниб утиладиган бир жой исми.
الوجين алуҷин — ейиладиган сербўгин бир ўсимлик.
ارمژون урумэун⁷⁴ — буюёқ, ранг.
اراغون урағун — касалларга қўлланадиган ҳиндча бир дори.
اتوكان отукан — татар саҳроларидаги бир ернинг номи, уйғурларга яқиндир.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

الْمِلا алмїла — олма.
ارمكوكا әрмәгү — эринчоқ, ялқов. Мақолда шундай келган: ارمكوكا بليتُ يكتُ بلوزُ әрмәгүгә булит јук болур — ялқовга булут соясн ҳам юк бўлади.
اغلاغو оғлағу — тўқлик, мўллик билан ўсган одам. اغلاغو
اتون оғлағу қатун — саида хотинлар демақдир.
اخشاغو охшағу — ўйинчиқ. Хотинларга ҳам охшағу дейилади.

افاعول АФАЪУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اروبات арувбат — тamarҳиндий.

⁷⁴ Бу сўзнинг ёзилишида босма нусхада аниқсизлик бор.

أَرَاغُوتُ урагут — хотин.

أَرَامُوتُ арамут — уйгурлар яқинида яшовчи бир турк қабиласи.

أَرَامُوتُ Арамут — бир жой исми.

إِقْبِلَاحُ іқілач — шўх учқур от. Мақолда қуйидагича келган:

أَلْبُ أَرِكُ يَغْرِثُ مَا. إِقْبِلَاحُ أَرْقَاسِنُ يَغْرِثُ مَا

алп эрик јағрїтма, іқілач арқасін јағрїтма — бо-
тирларни ранжитма ва ҳолсизлантирма, учқур от
орқасини яғир қилма. Бу сўзлар билан бекларга
насихат қилинади. Шеърда шундай келган:

إِقْبِلَاحِمُ أَرِكُ بُلْدِي أَرِكُ بَلْغُو يَرِي كَرْدِي
بُلْتِ أَوْرُبُ كَوَكُ أَرْتَلْدِي أَمَنْ تَوْرُبُ تَلِي يَغْدِي

Іқілачїм эрик болдї,
Эрик болғу јэри кóрдї,
Булїт óрүб көк óртүїдї,
Туман тўрүб толї јағдї.

Шўх, ўйноқи отим суръат билан чопди, югуриш-
да ўзди. Булут кўтарилиб, туман тушиб дўл ёққа-
ни учун у шундай шўхланишни муносиб топди.
[Ўйноқи отим кишнаб, пишқириб шўхлик қила
бошлади. Кўкни булут қоплаб жала қуйиши — ба-
ҳор ҳавоси унда шўхлик ҳавасини қўзғатди].

أَلَاوَانُ алаван — тимсоҳ.

أَفْعَلَانُ АФЪАЛОН ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَرِبْغَانُ арпаган — арпага ўхшаган бир ўсимлик. Бошо-
ғи бўлса ҳам, дони бўлмайди.

أَرْمَغَانُ армаган — сафардан фойдаланиб қайтган киши-

нинг қариндош-уруғларига келтирган совғаси, ар-
муғони (ўғузча).

بَرْمَان армақан дегувчилар ҳам бор. Бу **أَمَج** амучдир.

فِعْلِيّ ФИЪНИЛИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اتىدى **İTİNDİ**: **اتىدى نانك** **İTİNDİ** нән—ташландиқ нарса^{74*}

اقىدى **ақИНДІ**: — **اقىدى سوف** ақинді суу — оқар суу.

اكندى **ӘКІНДІ** — **اكندى ترغ** әкінді таріғ—әкилган уруғ.

اكندى **ӘКҮНДІ** **اكندى كىشى** әкүнді кіші — ҳамма тиллар-
да мақталган киши, оғизга тушган одам.

اكندى **İKİNDİ**: **اكندى نانك** ікінді нән — иккинчи нарса.
Сира сон.

اكندى **İKİNDİ** —намози аср (кун ботишдан олдинги на-
моз) вақти.

Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

[74*] Бу хил ибора „Девон“да кўп учрайди, лекин „Девон“ да булар баъзан шу мисолдаги каби мажхул сифатдош тарзида изоҳланади. Чунончи: **كۆندى تون** — к55инді тон—кийялган тўн. (Қаранг: „Девону луғотит турк“, 1 том, 374—14).
اَز سۈندى сурунді 5р — сургун қилинган, ҳайдалган одам. Қаранг: „Девону луғотит турк“ 1 том 374—15). **كەندى نانك** — к6мүнді нән — кўмилган нарса. (Қаранг: „Девону луғотит турк“, 1 том, 375—10). Баъзан бу ибора феъл маъносида изоҳланган. Чунончи **اَزلى نانك** — узулді нән—нарса узиди. Қаранг „Девону луғотит турк“, 1 том, 170-бет). **اُقلى نانك** уwүді нән—нарса уваланди, майдаланди. (Қаранг: „Девону луғотит турк“, 1 том, 171-бет.) **الندى نانك** — уланді нән—нарса улақди (Қаранг: „Девону луғотит турк“ 1 том, 177-бет). Бу хил иборалар бошқа хил синтагмаларда яна бошқа маъноларда изоҳланган. Бу хил иборалар ҳақида Маҳмуд Кошгарийнинг хулосаси ҳам муҳимдир. (Қаранг: „Девону луғотит турк“, 1 том, 375-бет). Ҳар ҳолда бу масала махсус ўрганишга сазовордир—С. М.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

أَفْعَالُ афъол шаклида бўлиб, бир ҳарфи

қайта такрорланган сўзлар бўлими

أَرْغَاغٌ арғағ — балиқ тутиладиган қармоқ.

إِرْغَاغٌ Ирғағ — сувдан музни музхонага тортиб олинди-
ган темир чангал.

Бу бўлимнинг мисол қисми

إِمْتَلِي имитли — уйламаслик, мулоҳазасизлик. بُو اِبْتِغُ
بُو اِبْتِغُ имитли қилди — бу ишни уй-
ламай қилди (чигилча).

أَمْدُوچِي умдучи — тиланчи, гадой.

أَرْقُجِي арқучи — воситачи. Икки киши орасида турган
киши. Бу сўз қиз томон билан куёв томон ўрта-
сидаги совчига ҳам қўлланади.

أَرْدِنِي эрдини — тоза марварид. Дурри галтон. Хотин-
ларга أَرْنِي эртини ўзүк дейиш билан дурри
галтон таналик хотин маъноси англашилади. Бу
сўзда د ت га сингиб кетган. Арабча مُذَكِّرٌ муз-
дакир сўзининг асли مُذَكِّرٌ музтакир бўлгани каби.

أَسْبِرِي исбирӣ — иссиқ кулда пиширилиб, ёққа тўғраб,
устига шакар сениб ейиладиган нон.

ЎРТАСИДАГИ ҲАРФ ИККИ ҚАЙТА ТАКРОРЛАНГАН

فَعُولٌ фаъул шаклидаги сўзлар бўлими

أَتْرُوتُ оттуз: أَتْرُوتُ یرماقُ оттуз [армақ] — ўттиз танга. Бош-
қа нарсаларга ҳам қўлланади. Учни ўттиз сўзи
билан ҳам юритадилар. Мен бунни Конгутда яғмо-
лардан эшитдим. Улар أَتْرُوتُ اِحَالِمُ оттуз ічәлім деб

учтадан ичганларини ўз кўзим билан кўрдим.
Шеърда ҳам шундай келган:

أَنْزَلْنَا إِيَّكَ الْقُرْآنَ بِقَارِ قُبِّ سَكْرَالِيمِ
أَرْسَلْنَا لِيَوْمِ الْحُكْرِالِيمِ فَجَنَّتِ سَقِيحِ سَفْسَانِيمِ

Оттуз ичиб қіқралім,
Јоқар қобуб сәкрәлім,
Арсланлају кәкрәлім,
Қачті сақинч сәwnәлім.

Уч қайтадан ичайлик, тикланиб арслон каби наъра тортайлик. Қайғу-алам биздан йўқолганини кўрсатайлик. [Уч қайтадан ичиб қайтарайлик, парвоз қилиб сакрайлик, арслон каби наъра тортайлик, қайғу кўтарилди, севинайлик]. Шу шеърдаги ўттиз ичиб иборасида ўттиз сўзи уч қайтадан, учта-учтадан маъносида қўлланган.

أَسِيرٌ ЭССИЗ — أَسِيرٌ كَيْشِي ЭССИЗ КИШИ — юзсиз, уятсиз, яхшиликни билмайдиган одам. Бу сўзда с ҳарфининг такрорланиши муболаға учундир.

أَسِيرٌ ЭССИЗ — ҳайф, афсус. Арабча يَا أَسْفَا а асафо деган сўз каби ачиниш, ҳайфсинишни билдирувчи сўз. أَسِيرٌ أَنْكَ ЭССИЗ АНӢЦ JIGITLIGI — ҳайфунинг ёшлигига.

اِكْرَارُ اَوْلَادٍ ИККИЗ ОҒЛАН — эгизак бола.

أَرِيحُ АРРИҒ: أَرِيحُ نَانِكُ АРРИҒ НӢЦ — жуда тоза нарса рнинг такрорланиши муболаға учундир.

الْبَيْتُ ЭЛИК: الْبَيْتُ بَرْمَاقُ ЭЛИК JАРМАҚ — эллик танга. Бошқа нарсалар учун ҳам бу қўлланади.

فَعْلًا ФААЛЛО ВАЗНИДАГИ УЧИНЧИ-ҲАРФИ СУКУНЛИ БЎЛГАН
СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَفْجَعًا аwичға — қари чол. Бош ҳарфи у лик бўлган сўз.

أُذْتَمًا узётма — сузма. Янги понир.

БОШ ҲАРФИ КАСРА БЎЛГАН СЎЗ

أَلِمْنَا алімға⁷⁵ — шоҳ мактубларини турк хати билан ёзувчи котиб.

أَفْعَالٌ АФЪОЛИЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَلْبَاغُТ алпағут — енгилмас курашчи, ботир, баҳодир, паҳлавон.

Шеърда шундай келган:

أَلْبَاغِيْنُ اذِرْدِي بُدْرَجُ يَمَا قَدِرْدِي
كَلْكَالِمَاتُ اِرْكَشُوْرُ سُوْسِيْنُ يَنَا قَدِرْدِي

Бузрач јәмә қудурдї,
Алпағутін азїрдї,
Сүсін јана қадїрдї,
Кәлгәлімәт іркәшүр.

Бузраж ябоқулар бегининг оти, у аскарларига юзланди, ботирларини саралади, келиш учун тўпланди. [Ябоқулар бошлиғи Бузраж яна қутирди, ботирларини танлаб аскарларини қайтариб келиш (юрш) учун тўпланишмоқда].

أَذْغِرَاقُ азғирақ — қулоқлари оқ, танасининг баъзи жой-

⁷⁵ Басим Аталай бу сўзни қўлөзмага кўра اَلِمْنَا Ілімға бўлиши тўғри деб кўрсатган. Лекин босма нусхада الْمَعَا шаклида хато берилган.

лари қора бир турли кийик. У эчки, така сурати-
дадир.

أَذْغِرَاقُ Азғирақ: أَذْغِرَاقُ سُفَى Азғирақ суwі — Яғмолар
шаҳридаги бир сув (наҳр) нинг номи.

أَرْقَجَقُ ар қ а ч у қ — оғизнинг ичига дори қуйиш учун қўл-
ланадиган ичи ковак бир асбоб, у сукурража-
га ўхшайди.

أَرْدُوْتَالُ ар ў т а л — мўйни тўктиришга қўлланиладиган
аралашма. Оҳак, зирних.

فَعْلُولِي ФАЪЛУЛИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَشْكُرْتِي а ш к у р а т и — нақшли (гулли) хитойча ипак ки-
йимлик.

أَفْزُورِي а ф з у р и — аралаштирилган овқат, чунончи, буғ-
дой, арпа уни аралаштирилиб қилинади.

فَعْلَنْدِي ФАЪЛАНДИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

أَذْرَنْدِي а з р у н д и : أَذْرَنْدِي نَانِكْ ўзрунди нэқ — танланган,
сараланган нарса.

أَفْرَنْدِي а ф р и н д и : أَفْرَنْدِي نَانِكْ аwrинди нэқ — ҳар нар-
санинг қириндиси. Бу сўз тури арабча فَعَالَةٌ
бобидаги феълдан ясалган исмга ўхшайди. Бир
нарсанинг ортиғини билдиради.

فُعُولِيْنِ ФУЪУЛИНИ ШАКЛИДАГИ ҒУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

أَنْكُوْرِيْنِ а н к у ў р и н ⁷⁶ — чўлларда одамни ўлдирувчи жинлар.

Тўрт ҳарфлилар бўлими тугади. Қуйидагилар беш
ҳарфлилардир.

⁷⁶ Бу сўз туркча таржимада **Анқуўрин** шаклида берилган.

فعلعل ФАЪАЛЪАЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

Бу бўлим ёлғиз от ва сифатларни ҳамда
 مَكَان اسم макон — жой отларини ўз ичига
 олади. Аслида жой отлари ва сифатларни солиш-
 тиришга — қиёсга ҳавола қилиб, унинг айтилиши-
 га боғлиқ ҳоллардагина кўрсатилиши керак эди.
 Бу ерда уларни шу мақсадда, қиёс қилувчига
 қулайлик яратиш учун кўрсатилди.

اُفْتَلَعُ уфутлуғ: اُفْتَلَعُ كِشِي уфутлуғ киши — уятли, уят-
 чан киши.

اَغْرَلَعُ ағірліғ: اَغْرَلَعُ اَغْرَلَعُ эр — одамлар орасида
 ҳурматли, севилган киши.

اَغْرَلَعُ оғурлуғ: اَغْرَلَعُ اِبْشِ оғурлуғ иш — ўз вақтида,
 соатида бўлган иш.

اَبْرَلَعُ убузлуғ: اَبْرَلَعُ يَبْرُ убузлуғ јэр — чуқур ер. Бу-
 ни اَبْرَلَعُ اَبْرَلَعُ اَبْرَلَعُ OJ убузлуғ јэр ҳам дейилади.

اَدْرَلَعُ уэузлуғ: اَدْرَلَعُ كِشِي уэузлуғ киши — қўтир яра-
 ли киши.

اَغْرَلَعُ ағужлуғ: аَغْرَلَعُ аَغْرَلَعُ эр — оғзи бор одам,
 оғизли одам.

اَغْرَلَعُ оғушлуғ: аَغْرَلَعُ аَغْرَلَعُ эр — қариндошлар-
 и бор киши.

اَقْرَلَعُ уқушлуғ эр — закки киши, тушунадиган одам,
 уқувли киши.

اَجْرَلَعُ ачїғліғ эр — маишатли, сермаишат одам. Мақол:
 اَجْرَلَعُ аَجْرَلَعُ аَجْرَلَعُ эр шэбук қаримас —
 маишатлик одам тез қаримайди.

اَجْرَلَعُ ачїғліғ: аَجْرَلَعُ كَبْ ачїғліғ куб — қуйилган нарса-
 ни ачитиб қўядиган, ўзига шундай бир хусусият
 ўрнашиб қолган хум, куб.

- أَذْغَلِغْ** азіғліғ: **تَاغْ** азіғліғ тағ — айиқлик тоғ, айиғи күн тоғ.
- أَرْغَلِغْ** уруғлуғ: **أَلْتُونْ** уруғлуғ алтун — тамға ури-либ, пул қилиниб кесилиб, муҳр босилган олтин (олтин ақча). Бошқа нарсаларға ҳам қўлланади.
- أَزْغَلِغْ** азіғліғ: **أَتْ** азіғліғ ат — озиғини ёрган от. Озиғини ёрган ҳар бир ҳайвонга ҳам айтилади.
- أَجْقَلِغْ** очақліғ: **أَفْ** очақліғ ʔw — ўчоқли уй.
- أَجْقَلِغْ** ачуқлуғ: **أَجْقَلِغْ كِشِي** ачуқлуғ кіші — очик киши, яхши хулқли киши.
- أَسْغَلِغْ** асіғліғ: **أَشْسْ** асіғліғ іш — фойдали иш.
- أَذْقَلِغْ** азақліғ: **نَانَكْ** азақліғ нәң — оёқли нарса.
- أَرْقَلِغْ** аріқліғ: **بِيرْ** аріқліғ jʔr — ариқли ер.
- أُرْقَلِغْ** уруқлуғ: **قُوا** уруқлуғ қува — арқонли челак.
- أَزْقَلِغْ** азуқлуғ: **أَرْ** азуқлуғ ʔr — озиғи бор одам.
- أَزْقَلِغْ** азуқлуғ: **أَرْقْ أَرْمَاسْ** азуқлуғ аруқ ʔрмәс — озиғи бор одам сафарда толмайди, чарчамайди.
- أَرَنْغِ** аранліғ: **أَفْ** аранліғ ʔw — отхонаси, оғил-хонаси бор уй.
- أَتَنْغِ** атанліғ: **أَرْ** атанліғ ʔr — бичилган, ахта қилинган туяси бор одам.
- أَلْرَنْغِ** уларліғ: **أَلْرَنْغِ تَاغْ** уларліғ тағ — каклиғи күн бұлган тоғ.
- أَلْمَنْغِ** алімліғ: **أَرْ** алімліғ ʔr — оласи, оладигани бор одам.
- أَلْنَنْغِ** алінліғ: **أَرْ** алінліғ ʔr — пешонаси кенг, пешоналик одам.
- أَلْنَنْغِ** улунлуғ: **أَرْ** улунлуғ ʔr — камонга мос уқи бор одам.

اَرْنَجَقُ орунчақ — омонат. Бу сүзни اَرْنَجَاقُ орунчақ шаклида қўллаш ҳам мумкин. Шоир бир кишига хитоб қилиб:

اَرْنَجَقُ اَلْبِ يَرْمَدِي اَلْمَلْعُ كَرُو اَرْمَدِي
 اَدَشَلِقُ اِزَا تَرْمَدِي قَلِن اَرْن تَرَكْشور

Орунчақ аліб јәрмәді,
 Алімліг көрү армаді,
 Адашліқ узә⁷⁷ турмаді,
 Қалін әрән тіркәшүр.

У киши омонатларни олишдан тўхтамади, омонатни эгасига беришни ўйламади, уни қуруқ қайтара беришдан зерикмади. Дўстликка риоя қилмади, ҳозир кўп аскарни бириктириб менга қасд қилмоқчи деди.

اَغْلِجِقُ
 اَغْرَشِقُ

оғулчуқ — хотинлар бачадони.

ағуршақ — ип йигириладиган чарх дугини тутиб турадиган айрили чўп-чалмак.

اَغْلَمِقُ

уғулмуқ — устига тўсин қўйиш учун тикка турғизилган ёғоч.

اُجْزَلِقِ

учузлуқ — қиймати арзонлик.

اُجْزَلِقِ

учузлуқ — пастлик, кичиклик.

اَدَشَلِقِ

адашліқ — содиқлик, самимийлик.

اَدَقَلِقِ

адақліқ — тоқзорларда сўрига ишлатиладиган ёғоч.

اُدَقَلِقِ

удуқлуқ — одамнинг бир нарсадан гофиллиги, ҳушёр эмаслиги, хабарсизлиги.

اُدْغَلِقِ

узуглуқ — айғоқлик, ишда ҳушёрлик, сезгирлик.

⁷⁷ Узә турмаді сўзи босма нускада унут Трмаді шаклида янглиш берилган. Басим Аталай бу сўзнинг тўғри ёзилишини аниқлаган. Биз ҳам шунга асосландик.

- ارغلق ارغلق аріғлі қ: тозалик, поқлик.
 ارغلق ارغلق уруғлуқ — ارغلق بغدادی уруғлуқ бұғдај — уруғ-
 лик бұғдой, уруққа сақланған бұғдой. Ҳар қандай
 уруққа сақланған донга ҳам қўлланади.
- اجقلىق اجقلىق ачиглі қ — аччиғлик.
 اجقلىق اجقلىق ачуқлуғ: يوز اجقلىق |وز ачуқлуғі—очиқ юзлилик.
 اجقلىق اجقلىق ачуқлуғ: قىغ اجقلىق қапуғ ачуқлуғі—эшик очиқ-
 лиги.
- اجقلىق اجقلىق очақлі қ: اجقلىق بىر очақлі қ |ёр — ўчоқли ер,
 ўчоқ жойи. اجقلىق تىك очақлі қ тітік — ўчоқ қи-
 линадиган лой ва бошқа нарсалар.
- ارقلق ارقلق аруқлуқ — чарчаганлик, ҳорғинлик.
 ارقلق ارقلق оруқлуқ: يونك ارقلق оруқлуқ |ўң—арқон учун
 тайёрланған юнг.
- ازقلق ازقلق азуқлуқ — озиклик, овқатлик.
 ازقلق ازقلق узақлі қ — ишда сустлик, судралиш.
 اشقلىق اشقلىق ушақлі қ — ишда ёшлик қилиш. قىلما اشقلىق
 ушақлі қ қілма — ёшлик қилма.
- العلق العلق улуғлуқ — улуғлик, баланд даражалилик. العلق
 تىكرىكا улуғлуқ тәцрīgä — улуғлик худога.
- العلق العلق улуғлуқ — ёши катталиқ, катта ёшлик.
 امجلىق امجلىق амачлі қ: امجلىق بىر амачлі қ |ёр — отиш машқи
 ўтказиш учун тайинланған майдон.
- اقلق اقلق ануқлуқ — ишларда қобилиятлилик, ишга ҳозир-
 ланғанлик.
- ازتلك ازتلك узүтлүк — бахиллик.
 اکتلىك اکتلىك әғätлік: اکتلىك قراباش әғätлік қарабаш — янга.
 Никоҳ кечаси келин ва куёвга хизмат қилишга
 буюрилған хизматчи. Келиннинг ўзига ҳам اکتلىك

ägätlik дейилади. Отларга қўшилган қаттиқ **ك** к баъзан ўрин отини билдиради, баъзан нарса қўйилган жойни билдиради ва баъзан масдар бўлади. Бу уч ҳолдан ташқари **ك** к эгалик маъносини билдиради. Масалан, юқоридаги **اَكْتَلِكِي** әгätlik сўзида **ك** к келин-куёвларга хизмат қилиш учун тайинланган шахсни билдиради. Бу ўринларда **ك** к қаттиқдир. Эга маъносини билдирган сўзларда **ك** к юмшоқ, бўш товушдир, яъни г каби жаранглидир. **اَكْتَلِكِي** әгätlik сўзи хизматчиси бор, хизматчига эга маъносиде келади. Бу ҳамма сўзлар учун умумий қондадир.

اَتَجَلِكِي әтäčlik — ёнғоқ ўйнаш учун қазилган чуқурча (дўл).

اَذْرَلِكِي әзärlik — устига эгар қўйилган ёғоч. Сўз охиридаги коф **ك** к юмшоқ айтилса, эгар эгаси маъносини билдиради.

اُكْرَلِكِي укўрlik — тариқ қўйилган жой. Охириги коф **ك** к юмшоқ бўлганда тариқ эгаси маъносини англатади.

اُكْرَلِكِي آر укўрlik ар — қўй ва бошқа ҳайвонлардан подаси бор одам. Байталлари бор айғирга **اُكْرَلِكِي اَذْغَرِي** укўрlik азғир дейилади.

اَفْزَلِكِي әзизlik — баландлик, адир.

اِسْزَلِكِي исизlik — ёмонлик.

اَتَكْلِكِي әтäklik: **بوز اَتَكْلِكِي** әтäklik ббз — этак қилинадиган бўз. Бирон кийимнинг этакли эканини англатиш учун әтäklik тон — этаклик тўн дейилади. Коф **ك** к юмшоқдир.

اَتَكْلِكِي سَغْرِي әтукlik сaғри — махслик сахтиён тери.

- اَتَكُّنْكَ ɔtʉkɪʉg: اَتَكُّنْكَ كِشِي ɔtʉkɪʉg kɪʃi — шоҳга ҳо-
жатманд киши.
- اَزْكُنْكَ ʉzʉkɪʉk — узилганлик, кесилганлик.
- اَرْمُجْكُ ɔrʉmʃɔk — ўргумчак.
- اَلرُّسْكُ ɪlɪrʉsʉk — иштон боғи.
- اِسْكِلِكُ ɪsɪkɪlɪk — иссиқлик, ҳарорат.
- اِسْكِلِكُ كُونُ اِسْكِلِكِي كَرَانِي ɪsɪkɪlɪk kʉnʉ ɪsɪkɪlɪgi kɛrɔnɪ — кўнги
искилиги кэрäk — кўнгил муҳаббати керак.
- اَرْمُكُّنْكَ ɛrʉmʃʉkʉnʉk — шафтоли ўсадиган жой, шафтолизор.
- اِيرْكِلِكُ ɛrɪkɪlɪk — ҳайвонларнинг тезлиги, қизғинлиги.
- اَشِكْلِكُ ɛʃɪkɪlɪk: اَشِكْلِكُ يِفَاجُ ɛʃɪkɪlɪk jɪfɔʃ — остона ва
эшик учун ишлатиладиган, унга мўлжалланган
ёғоч. Бу сўз бошқа нарсаларга нисбатан ҳам иш-
латилади.
- اَشْكُلِكُ ɛʃʉkɪlɪk: اَشْكُلِكُ بَرَجِنُ ɛʃʉkɪlɪk bɔrʃɪn — устки
кўйлак учун ишлатиладиган ипак кийимлик. Охи-
ри юмшоқ коф ك ك билан келса, اَشْكُلِكُ ɛʃʉk-
ɪʉg — кўйлак эгаси маъносидадир.
- اَفْكَلِكُ ɛwɔkɪlɪk — ишларда шошилиш.
- اَكْكَلِكُ ɛkɔkɪlɪk — хотиннинг юзсизлиги, орсизлиги.
- اَكْكَلِكُ ʉkɔkɪlɪk — сандиқ ясаладиган ёғоч. Устига қуб-
балар ишланган деворга اَكْكَلِكُ تَامُ ʉkɔkɪlɪk tɔm
дейлади.
- اَلِكْلِكُ ɛlɪkɪlɪk — қўлқоп.
- اَمِكْلِكُ ɛmɪkɪlɪk: اَمِكْلِكُ اِشْلَارُ ɛmɪkɪlɪk ɪʃlɔr — эмизикли
хотин. Мақол: اَمِكْلِكُ اَرَاغْتُ كَسَاكَجِي بَلُورُ ɛmɪkɪlɪk ɛrɔʉtʉ
кўсакчи болур — эмизикли хотин иштаҳа-

ли бўлади. Шунинг учун унга истаганини берилади.

اَنْكُنْكَ энукіүк: اَنْكُنْكَ اَرْسَلَانْ энукіүк арслан—болали арслон.

فَعْلَمَانْ ФАЪАЛЪОН ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

Бу бўлим сифатларнинг сифатланувчилардан кўп ҳосил бўлишини кўрсатадиган ўриндир. Бунда қилинган ишлар жуда кўп, тўхтовсиз бўлаётганини билдирувчи махсус сўзлар келтирилади. Бу сўз туркуми арабча مَفْعَالٌ мифъол шаклидаги сўзларга тўғри келади. Чунончи, кўп таом едирадиган маъносидаги مَطْعَامٌ ёки кўп уришадиган маъносидаги مِخْرَابٌ сўзлари каби. Бу сўзлар ишнинг кўп қайталаб бўлишини англатади.

Бу хил сўзларнинг охирида ن н келади, бироқ кўпчилик ўғузлар ва баъзи қипчоқлар ن н ни ق қ га алмаштириб, غ г ни тамоман туширадилар. Улар ичи, юраги сиқила берадиган маъносидаги بَشْتَانٌ бушган ўрнида بَشَقٌ бушақ деб ишлатадилар. Бу асосли қоидадир.

اَبْتِغَانٌ а бітган — овлоқ тутган, четда тутган. اَلْ اَرَّ اَلْ ол эр ол ўзин кішідан абітган— одамлардан четда бўлиш, яшириниш у кишининг одатидир.

اَحْتِغَانٌ ачїтган -- ачитадиган. اَلْ اَلْ سُجْكَنِ اَحْتِغَانٌ ол куб ол сўчўкні ачїтган—у куб (хум) ичига қўйилган ширин нарсани доим ачитади.

اُدْتِغَانٌ узітган — кўп ухлатадиган. بُو اَتُّ اَلْ كِشِينِي اُدْتِغَانٌ бу от ол кішіні узітган — бу дори у одамни ҳар вақт ухлатади.

اَرْتغانُ арітган — тозалайдиган. اَلْ كِشِي اَلْ تَرِيغْ اَرْتغانُ ол кіші ол таріг арітган—у киши доим буғдой ва бошқаларни тозалайди.

اَزْتغانُ азітган — адаштирадиган. اَلْ كِشِي اَلْ يَوْلَدَنْ اَزْتغانُ ол кіші ол јолдан азітган—бу одам кишини доим йўлдан оздиради.

اَزْتغانُ узутган — чўзадиган. اَلْ اِشِيغْ اَزْتغانُ бу эр ол ішіг узутган — бу одам доим ишни чўзади.

اَزْتغانُ озітган — ўзадиган, илгари кетадиган. اَلْ اَرْتغانُ бу эр ол атін узітган — бу одам отини ўздиреди.

اُسْتغانُ усітган — иситадиган اَلْ كِشِي اُسْتغانُ бу қујаш ол кішині усітган—бу қуёш у одамни иситадиган, чанқатадиган.

Шеърда шундай келган:

اُسْتغانُ قِياش قَبْسَدِي امتجلع اذش يَسَدِي
اَرْتش سَغْن كَجَسَدِي بۇدَنْ اَنْ اَرَكشور

Усітган қујаш қапсаді,

Умунчліг азаш јајсаді,

Эртіш суwін кэчсаді,

Будун анін ўркўшўр.

Қаттиқ иссиқ бизни ўраб олди—қоплади. Умид қилинган дўст бизга душманларча қарай бошлади. Душман Артиш сувини ўтишга яқинлашди, бунинг учун халқ орасида фитна, ваҳима пайдо бўлди.

[Қиздирувчи қуёш қоплади, умидлик дўст бизни кўролмай—бизга ёмонлик истаб қолди, у Артиш сувини кечаёзди, шунинг учун халқ ҳуркаётир].

اَغْتغانُ ағітқан — оширадиган. اَلْ اَتِيغْ اَغْتغانُ бу кэјік ол ітіг тағқа ағітқан — бу кийик у итни доим тоққа ошириб юбореди.

- اَقْتَنَانُ** ақитған — оқизадиган. **اَقْتَنَانُ** **بُو تَاغِ اَلْ تُقْرَاقِ اِقِنِ** бу тағ ол туырақ⁷⁸ ақін ақитған — бу тоғ ёмғир-ни селдек тез оқизгани-оқизган.
- اَقْتَنَانُ** оқитған — ўқитадиган **اَقْتَنَانُ** **بُو بِيْتِكِ اَلْ كِشْنِي** бу битік ол кішіні оқитған — бу китоб одамларни кўп ўқитадиган, яъни ҳажми катта бўлишлиги сабабли кишиларни кўп ўқитади.
- اَلْتِنَانُ** улитған — кўп вовуллаатадиган, вовуллаатгани-вовуллаатган; улитган. **اَلْتِنَانُ** **بُو اَرُ اَلْ اِتْنِ اَلْتِنَانُ** бу эр ол итін улитған — бу киши итини кўпинча улитади.
- اَنْتِنَانُ** унитған — унутадиган. **اَنْتِنَانُ** **بُو اَرُ اَلْ سُوْرُ اَنْتِنَانُ** бу эр ол сўз унитған — бу одам доим сўзини унутади.
- اَنْتِنَانُ** анутған — доим келиштирадиган, ҳозирланадиган. **اَنْتِنَانُ** **بُو اَرُ اَلْ اِبْشِغِ اَنْتِنَانُ** бу эр ол ишғ анутған — бу одам доим ишларга яхши ҳозирланадиган.
- اَجْرُغَانُ** учурған — учирадиган. **اَجْرُغَانُ** **بُو اَرُ اَلْ قُشِغِ اَجْرُغَانُ** бу эр ол қушғ учирған — бу одам доим қушни учиргани-учирган.
- اَجْرُغَانُ** ачурған — очирадиган. **اَجْرُغَانُ** **بُو اَشْ اَلْ كِشْنِي اَجْرُغَانُ** бу аш ол кішіні ачурған — бу овқат одамнинг қорнини тез очирадиган; тез ҳазм бўладиган.
- اَسْرُغَانُ** асурған — акса урувчи, аксирадиган || чучкурадиган. **اَسْرُغَانُ** **بُو اَرُ اَلْ تَلِيْمِ اَسْرُغَانُ** бу эр ол тәлим асурған — бу одам кўп аксирадиган.

⁷⁸ Бу сўз босма нусхада *туфроқ* шаклида ёзилган. Бунинг янглишлигини⁷⁹ Басим Аталай қўлёзма асосида аниқлаган. Тўғриси **تُقْرَاقِ** туырақ деб курсатган. Биз ҳам шу асосда тузатдик.

بُوَ اَزْ اَلْ اَسْرُغَانْ ousurgan — ўсирувчи, ўсироқ. ۇсироқ.
бу эр ол осурған—бу одам кўп ўсирадиган, ўсироқ.

اِسْرُغَانْ اِسْرُغَانْ isirgan — қопадиган (кутирган ит).
اِسْرُغَانْ اِسْرُغَانْ isirgan it—қопагон ит.

اَقْشُرْغُونْ a w u ж г у н — териларни ишлашда ишлатиладиган
салам дарахтининг барги.

اَتِشْغَانْ а т і ш ғ а н — отишадиган, отишга одат қилган.

بُوَ اَزْ اَلْ مَيْكْ بِيْرَلَا اَقْ اَتِشْغَانْ ол мәннң бірлә оқ атішған—
мен билан ўқ отишиш доим унинг одатидир.

اَبُوْرْغَانْ у б ў р ғ а н — кўп ичирадиган. بُوَ اَزْ اَلْ سُوْتْ اَبُوْرْكَانْ
бу эр ол сўт ўбўргән—бу одамнинг одати бош-
қаларга доим сўт ичиришдир.

اِجْرُغَانْ і ч ў р ғ а н — доим ичиради. بُوَ اَزْ اَلْ تَلِيْمْ سَجِيْكَ
ічўргән бу эр ол тәлім сўчўк ічўргән—бу одам-
нинг одати кишиларга доим шарбат ичиришдир.

اَذْرُغَانْ э з а р ғ а н — доим излайдиган. بُوَ اِتْ اَلْ كِيْكَنِيْ اَذْرُكَانْ
бу ит ол кәјікні эзәргән—ов излаш бу итнинг
одатидир. Доимо ҳақини талаб қилувчи кишига
ҳам шу сўз қўлланади.

اَفْرُكَانْ تَفْرُكَانْ э в ў р ғ а н - т э в ў р ғ а н — ағдариб-тўнтариб юра-
диган. بُوَ اَزْ اَلْ اِبْشِيْغْ اَفْرُكَانْ تَفْرُكَانْ бу эр ол ішіғ
эвўргән - тэвўргән — бу одам доим ишларни ағда-
риб-тўнтариб юрадиган.

اَذْرُكَانْ у з ў р ғ а н — ажратадиган, биладиган, фарқ қиладиган.
بُوَ اَزْ تَكْكَمَّا نَانْكَ نِيْ اَذْرُكَانْ бу эр тәгмә нәнни
ўзўргән—бу одам нарсалар орасидан яхшисини
ажратадиган киши.

اَشْرُكَانْ ў ш а р ғ а н — доимо кўзи тинади. بُوَ اَزْ اَلْ كُوْزِيْ
ашрқан бу эр ол кўзи ўшәргән—бу одамнинг доим
очлик ва бошқа сабаблардан кўзи тинади.

اَكْرَمَانُ 3 к у р г а н⁷⁹ — уругини қарлуқ туркманлари ейди-
ган ўсимлик.

اَكْرَمَانُ 3 г р и к а н — кўп йигирувчи. بُوْ اِشْلَارُ اَلْ تَلِيْمِ يَبْ
اَكْرَمَانُ бу ішләр ол тәлім јіп 3 г р и к а н — бу хотин-
лар кўп, талай ип йигирувчидир.

اَتْلِكَانُ سِيلغانُ 3 т і л г а н с а ј і л г а н — кўп кирган, кўп чиққан.
اَتْلِكَانُ سِيلغانُ бу 3 р ол 3 т і л г а н с а ј і л г а н — бу
одам кўп кирган, кўп чиққан; ҳар эшикка кириб-
чиқадигандир.

اَتْلِكَانُ 3 т і л г а н — отларда бўладиган без касаллиги. У ёри-
либ тузалади. Форсча خُتَامٌ хуном ёки хунном деб
аталади⁸⁰.

اَتْلِكَانُ 3 т і л г а н — тузаладиган. مَنِيكَ اِشِيْمٌ اَدْكُوْلُكُنْ اَتْلِكَانُ اَلْ
мәнің ішім 3 з г ү л г ү н 3 т і л г а н ол — менинг ишим доим
яхшиликка юзланган, ўнгидан келади.

اَزْلِكَانُ 3 з ү л г а н — тез узиладиган. بُوْ يَشِيْعُ اَلْ اَزْلِكَانُ
бу ішіғ ол 3 з ү л г а н — бу арқон доимо узиладиган-
дир.

اَزْلِكَانُ 3 р ү л г а н: اَبْكَانُ اَزْلِكَانُ بُوْ اَزْ اَلْ 3 р ол 3 п к а н
ўрўлган — бу одамнинг газаби, сув тўлдирилган
мешдек, тўлиб-тошган.

اَشْلِكَانُ 3 ш і л г а н — чўзиладиган. بُوْ يَبْ اَلْ اَشْلِكَانُ бу јіп
ол 3 ш і л г а н — бу ип доим чўзилади.

اَشْلِكَانُ 3 ш і л г а н — оқиб, сурилиб турадиган. بُوْ قَيْرِ اَلْ اَشْلِكَانُ
бу қайр ол 3 ш і л г а н — бу қум доим сурилиб турув-
чи қум.

⁷⁹ Бу сўзнинг шакли сифатдош бўлиб, исмга айланган сўз деб тахмин қил-
гани учун Маҳмуд Кошғарий уни шу бобда берган. Шу билан бирга бу
сўзнинг ёзилишида ҳам босма нусхада аниқсизлик бор. Биз бу ўринда,
мазкур сўзнинг ёзилишида Басим Аталай нусхасига асосландик.

⁸⁰ Ҳозир бизда *бадном* ёки *бандом* касаллиги деб ҳам аталади.

اِكْلِكَانُ әгилгән — эгилиб турадиган. **بُو بَتَّقُ اَلْ اِكْلِكَانُ** бу
 бутақ ол әгилгән — бу новда доим эгилиб турадиган.
 اِكْلِكَانُ өкүлгән — тудаланадиган, уюладиган. **بُو نَانِكُ**
اَلْ اِكْلِكَانُ бу нән ол өкүлгән — бу нарса доим
 тудаланадиган нарсадир.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اُرْمَدَايُ ур ум да | — заҳарнинг зарарини йўқотиш учун
 ишлатиладиган тош.

اَفْعَلُّ اَفْЪАЛАЛ ШАҚЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اُرْسَلِقُ ар сал і қ — ҳайвонларнинг хунасәси (ўғузча).

БОШ ҲАРФИ | У ЛИҚ БЎЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اُسْكِحُ ус к и ч²¹ — майиз.
اُكْرِيكُ өгр і ю к — одат. Афрасиёб замонини тасвирловчи
 марсияда шундай дейилади:

مَنْدَا اَذِنْ تَنْكَدَغْ اَقْ	اُكْرِيكِي مَنْدَغْ اَقْ
تَغْلَرُ بَشِي كَرْتَلَوْرُ	اَتْسَا اَزُنْ اَغْرَبْ اَقْ

Өгрүјүгі мундағ оқ,

Мунда азін тэндағ оқ.

. Атса ажун оғраб оқ,

Тағлар баші кэртилүр.

Замонанинг одати мундоғ, бундан бошқа унинг
 ҳалокатли сабаблари ҳам бор. Агар замон тоғ
 бошларига ўқ отса, парча-парча бўлиб кетади.

²¹ Бу сўз формаси ҳақида Басим Аталай анча кенг изох берган, қараи: 1 том, 159-бет.

[Замонанинг ўрганган одати шундай, бундан бошқа баҳоналари ҳам бор, агар у дунёга мўлжаллаб ўқ отса, тоғлар боши кертилади].

فَعَالِلْ
أَسَايُوقُ
ФУЪОЛИЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ
уса|ук: أَسَايُوقُ آر — гофил одам.

Бу бўлимнинг манқуси

أَيْدِسِلِقُ
у|адс|ілік: أَيْدِسِلِقُ آر — жуда уятчан одам.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

أَوْهِي
уhі — укки. Кўп турклар бу сўзни ك к билан
أَوْهِي ўкї дейдилар. Тўғриси шудир, чунки туркий
тилда бўғиздан чиқадиган ه h йўқдир.

Ғунналилар бўлими

أَتَكُنْجُ
откўнч — ҳикоя. اَتَكُنْجُ اَتَكُنْدِي
откўнч откўнди —
ҳикоя айтди.

فَعَالِلْ
أَلَانِكِرْ
ФАЪОЛИЛ ШАКЛИДАГИ ҒУННАЛИЛАР БЎЛИМИ
ала н|р — каламуш жинсидан бўлган يَرْبُوعُ жарбуғ —
қўшоёқ деб аталган кичик бир ҳайвон. Туркманлар
уни ейдилар.

أَنْكَامُقُ
у|намуқ: أَنْكَامُقُ آر — овсар, чапақай
одам.

أَنْكَايُوقُ
она|ук: أَنْكَايُوقُ نَانِكُ
она|ук н|н — бир нарсага
хос нарса. Бирор кишига хос ҳар нарсага ҳам
أَنْكَايُوقُ она|ук дейилади.

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

أَتَنْكَلِقُ
отунлуқ — ўтинхона, ўтин турадиган жой.

Тангрига шукурлар бўлсин, ҳамза билан бошланган отлар бўлими тугади.

[БОШДА] ҲАМЗА КЕЛГАН ФЕЪЛЛАР БОБИ

ИККИ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

Билгинки, биз феъл бобларининг ҳаммасида ҳам ўтган замон, келаси замон феълларини ва масдарни берамиз, лекин фақат ўтган замон феълларинигина изоҳлаймиз. Аслида келаси замон феъли ва масдарларини бермасак ҳам бўлар эди. Лекин уларнинг талаффузини ва ёзилишини ўрганиш учун берилди. ك к ҳарфи қўлланган масдарда ўтган замон ва ҳозирги замон феъллари юмшоқ, ق қ ҳарфи қўлланган сўзларда қалин бўлиши, қаттиқ бўлиши доимий ва асосий қондадир.

اُبْدِي ۋېدди — ۋېди. اَلْ مَنِيْ اُبْدِيْ ол мəни ۋېдди — у мени ۋېди. (اُبَارُ اُبْمَاكُ ۋېр, ۋېмəк).

Шу мақолда келган: تَاشِغُ اسْرُوْ سَا اُبْمَشْ كَرَاكُ ташиге исру ۋېмеш кəрəк — тошни чайнашга қодир бўлмаган киши, уни ўпиши керак. Бу мақол мақсадга эришиниш учун киши иш устида юмшоқ муомалада бўлишига ундаб айтилади.

اُبْدِي ۋېдди — ичди. مُونُ اُبْدِيْ мун ۋېдди — шўрва ичди. Бу сўз шўрвага ўхшаш суюқ нарсаларни ичишга ҳам қўлланади. (اُبَارُ اُبْمَاكُ ۋېр, ۋېмəк).

اُجْدِي ۋждди — очди. قُبْعُ اُجْدِيْ қуғ ۋждди — эшик очди. Бошқа нарсаларга нисбатан ҳам ишлатилади. (اُجْمَاقُ ۋжмақ).

اُجْدِي ۋждди — учди. قُشُ اُجْدِيْ қуш ۋждди — қуш учди. اُنِكُ قُتِيْ اُجْدِيْ анин қутди ۋждди — унинг қути, бахти, давлати учди.

اَرُ اتْنِ قُدِيْ اُجْدِيْ эр аттин қузи ۋждди — одам оддан йиқилиб тушди.

أوتُ أُجْدِي от учди—ūt, олов ўчди.

أَرْنَنكَ أُبْكَاسِي أُجْدِي эрнің бпкәсі учди—одамнинг ғазаби сунди.

أَر تِينِي أُجْدِي эр тини учди—одамнинг нафаси ўчди. Бу феълларнинг ҳаммасида أُجَارُ أُجْمَاقُ учар, учмақ формаси қўлланади.

أُجْدِي 1чди—ичди. أَر سُوْفُ أُجْدِي эр суw 1чди—одам сув ичди. Ҳар бир ичадиган ёки сўрадиган нарса учун ҳам шу сўз қўлланади. (أُجْمَاقُ. أُجَارُ. 1чәр, 1чмәк).

أُرْدِي эрди—эрди, эди. أَلْ أُنْدَغُ أُرْدِي ол андағ эрди—у шундай эди; у ундай эди. (أُرْمَاقُ. أُرُورُ. эрүр, эрмәк).

أُرْدِي ўрди—пуфлади. أَلْ أُنْتُ أُرْدِي ол от ўрди—у оловни пуфлади. Итнинг ҳуришига ҳам шу сўз қўлланади: إِنْتُ أُرْدِي Ит ўрди—ит ҳурди. (أُرْمَاقُ. أُرَارُ. ўрәр, ўрмәк).

أُرْدِي урди—қўйди, ташлади. أَلْ كُنْدَاكِي نَانَكِي يَبْرُدَا أُرْدِي элигиндәги нәнни јәрдә урди—қулидағи нарсани ерга қўйди. Мақол: كُنْشُ كُنْكَا أُرْسَا أَلْتَنُ أَدَاقْنُ كَلْبِيرُ кумүш күнгә урса алтун азақін кәлпир—кумуш қуёшга қўнса, олтин ўз оёғи билан келади. Бу мақолни маълум мақсадни амалга ошириш учун пулни аямай сарф қилишга ундаб айтилади. أَلْ قَلْبِنُ أُرْدِي ол қулін урди—у қулини урди. Бошқалар учун ҳам шу сўз қўлланади. (أُرْمَاقُ. أُرُورُ. урур, урмақ).

أَزْدِي эзди—қиртишлади. أَلْ تَرِي أُزْدِي ол тәри эзди—у терини қиртишлади. (أُرْمَاقُ. أُزَارُ. эзәр, эзмәк).

أَزْدِي ʔзди — узди. أَلْ يَبْ أَزْدِي ол йп ʔзди — у иппи узди. Ип, арқон ва шунга ʔхшаш бошқа нарсаларга ҳам қўлланади. (أَزَارُ أَزْمَاكُ ʔзәр, ʔзмәк).

أَسْدِي ʔсди — чўзди. أَلْ يَشِيغُ أَسْدِي ол йшиғ ʔсди — у арқонни чўзди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланилади. (أَسَارُ أَشْمَاكُ ʔсәр-ʔсмәк).

أَسْدِي ʔсди — ʔсди. أَسْنُ أَسْدِي ʔсн ʔсди — майин шамол ʔсди.

أَسْدِي ʔсди — совурди. تَرِيغُ أَسْدِي тариг ʔсди — бугдой совурди. Бошқаларни совуришга ҳам қўлланади. Шамол тупроқни қўзғатишига ҳам бу сўз ишла-тилади. Бу феъл ʔтимли, ʔтимсиз равишда қўлла-наверади.

أَسْدِي ʔсди — сувсади, ташна бўлди. أَرُ أَسْدِي ʔр ʔсди — одам ташна бўлди. (أَسَارُ أَشْمَاكُ ʔсар, ʔсмәк).

أُسْدُمُ ʔсдум⁸² — гумон қилдим, ʔйладим. مَنَ أَيَّلَا أُسْدُمُ мән әйлә ʔсдум — мен шундай гумон қилдим (ʔғузча). Масдар формаси юқоридагилар кабидир.

أَشْدِي ʔшди — тўкди. أَلْ قَبْرِنِي أَشْدِي ол қәрни ʔшди — у қумни тўкди. Уни қоп ва бошқаларга солиш учун ҳам бу сўз қўлланади. أَتْلِيغُ أَشْدِي атлиғ ʔшди — отляк чопди, ʔзди.

قَيْنَارُ أَشِيحُ أَشْدِي қәнар ашич ʔшди — қайнаётган қозон, қайнаб турган қозон тошди. (أَشْمَاكُ أَشَارُ ʔшәр, ʔшмәк).

⁸² Бу ʔринда феъл I шахс, яъни „ʔсдум“ шаклида берилган.

اُشْدِي ўшди — тешди. اَلْ اَقْ اُشْدِي ол оқ ўшди — у ўқни
 ва бошқаларни парма билан тешди. اَتَمَّاكَ تَلِيْمٌ كِشِي
 اُشْدِي этмәккә тәлим киши ўшди — нон учун кўп одам
 тўпланди. (اَشْمَاكُ اُشَارُ. ўшәр, ўшмәк)

اُفْدِي ўвди — увалади, ушатди. اَلْ اَتَمَّاكَ اُفْدِي ол эт-
 мәк ўвди — у нонни увалади, бурдалади. (اَفَارُ.
 اُفْمَاكَ) ўвәр, ўвмәк).

اَفْدِي әвди — тўпланди. كَرْنَجَكَا كِشِي اَفْدِي көрүнчкә
 киши әвди — күриш учун нарса атрофига одамлар
 тўпланди. (اَفْمَاكَ اَفَارُ. әвәр, әвмәк).

اِفْدِي әвди — шошди. اَرَّ اِفْدِي әр әвди — одам шошди.
 Шеърда шундай келган:

اَفْدِي	اَفْمَاكَ	اَفْمَاكَ	اَفْمَاكَ
اَفْدِي	اَفْمَاكَ	اَفْمَاكَ	اَفْمَاكَ

Узу бариб өкүш әвдим,
 Тәлим јүриб күчи кәвдим,
 Атәм бирлә тәгү әвдим,
 Мәни көрүб јәси ағдї.

Чия бұри ҳақида айтади: уни қўлга олиш
 учун шошилдим, унинг кетидан тўхтовсиз қувлай
 бериб кучдан толдирдим, отим билан унга етиб
 олдим. Мени кўриб юнглари ҳурпайиб кетди.
 [Уни излаб кетидан кўп юрдим, кўп қувлаб ҳол-
 дан тойдирдим. Отим билан теграсида айланиб
 турган эдим, мени кўриб эси оғди]. (اَفْمَاكَ اَفَارُ.
 әвәр, әвмәк).

اَقْدِي ақдї — оқди, келди. سُوْفٌ اَقْدِي суw ақдї — суw
 оқди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. يَغِي اَقْدِي

- јағи ақді—душман аскарлари келди. (أَقَارُ أَمَاقُ) ақар, ақмақ).
- أَقْدِي уқді—уқди, тушунди, англади. أَرُ اِشْنُ أَقْدِي әр ішін уқді—киши үз ишини тушунди. (أَقَارُ) әр ақар, уқмақ).
- أَكْدِي әкді—әкди. أَلُّ قَرِغُ أَكْدِي ол таріғ әкді—у дон әкди. Шунингдек бир нарса устига сепилган ва қуйилган дори учун ҳам бу сүз қўлланади. (أَكْمَاكُ) әкәр, әкмәк).
- أُكْدِي өкді—тўлади. أَلُّ يَرْمَاقُ أُكْدِي ол жармақ өкді—у пул тўлади. Бошқа нарсаларни тўлашга ҳам шу сүз қўлланади. (أُكْمَاكُ) өкәр, өкмәк).
- أَغْدِي әгді—әгди. أَلُّ بَتُّ أَغْدِي ол бутақ әгді—у шохни әгди. Бошқа нарсаларни әғишга ҳам шу сүз қўлланади. (أَغْمَاكُ) әгәр, әгмәк).
- أَلْدِي алді—олди. أَلُّ أَلْمِينُ أَلْدِي ол алімін алді—у қарзини олди. بَکُّ أَيْلُ أَلْدِي бәг әі алді—бек, эл (вилоят, мамлакат) олди. (أَلْمَاقُ) алір, алмақ).
- أُلْدِي улді: أَلُّ اِتِ شِيبُ أُلْدِي эт пішіб улді—ғүшт ҳил-ҳил пишди. Шунингдек узоқ вақт кийилишдан эскириб, чириган тўнга ҳам шу сүз қўлланади. (أَلْمَاقُ) улур, улмақ).
- أَلْدِي ілді—илди. تِكَاكُ تُونُغُ أَلْدِي тикән тонуг ілді—тикан тўнни илди. أَرُ تَاغْدُنُ قَدِي أَلْدِي әр тағдан қузі ілді—одам тоғдан қуйи тушди. Бошқаларга ҳам шу сүз қўлланади. Тикан илиниш мазмунида келаси замон феъли أَلْمَاقُ ілар шаклида келади. Тушиш маъносида أَلْمَاقُ ілур келади. Олдингисининг масдари أَلْمَاكُ ілмәк, сўнггиси أَلْمَاقُ ілмақ.

Қиш жај билә тоқушти,
 Қиһр көзін бақишти,
 Тутушқалі жақишти,
 Утғалімат оғрашур.

Қиш ёзга тўқнашди, бир-бирларига улар ёмон кўз билан қарашдилар, бир-бирларини тутиш учун яқинлашдилар. Уларнинг ҳар бири ғалаба қозониш ва енгишни истар эдилар.

[Қиш ёз билан уришди, бир-бирларига ёмон кўз билан боқишди, тутишишга яқинлашди. Улар бир-бирини енгишга интилишар эди].

اَتَتْتِي: اُقْ كَيِّكْتَنُ اَتِيْ оқ кәјиктін өттi — ўқ кийикдан ўтди [ўқ кийикка тегиб, уни тешиб ўтди]. Ҳар бир нарсадан ўтиш маъносида ҳам бу сўз қўлланади. قَرِيْنٌ اَتِيْ қарин өттi—қорин бўшалди, ич ўтди. (اَتَاْرُ. اَتْمَاْكُ) өтәр, өтмәк).

اَتَتْتِي: اُلْ بَاشِغٌ اَتِيْ ол башғ өттi — у бошининг сочларини куйдирди⁸⁹. Бошқа ўринларда ҳам бу сўз қўлланади. (اَتَاْرُ. اَتْمَاْكُ) ўтәр, ўтмәк).

اَتَيْتِي iттi — йиқитди. اُلْ اَنِيْ اَتِيْ ол анi иттi — у уни йиқитди, қўли ёки оёғи билан туртиб, итариб ерга йиқитди. (اَتَاْرُ. اَتْمَاْكُ) itәр, itмәк).

اَتَيْتِي эттi: تَنْكُرِيْ مَنِكْ اِبْشِمٌ اَتِيْ тәкрi мәнiң iшiм эттi — худо мәнiнг ишимни яхшилади, тўғрилади, ўнглади. اُلْ يَكُوْنُحٌ اَتِيْ ол jўкўнч эттi—у намоз ўқиди (ўғузча). Бир нарса қилсалар, ўғузлар اَتَيْتِي эттi

⁸⁹ Уттi сўзининг арабчаси „сочни куйдирди“ тарзида изоҳланган. Аслида буниинг тўғриси уч ҳарфлилар бобида i том, 154-бетда „ўттирдi“ сўзига берилган изоҳга мувофиқ „сочни қирқтирди“ бўлса керак.

дейдилар. Турклар **قَلْدِي** қилди дейдилар. Бу сўз жинсий алоқа қилишга (қўшилишга) ҳам қўлланади. (**إِنْتِمَاكُ إِنْتَارُ** Этәр, Этмәк). Бу сўзни мисол бобиға киритиш ҳам мумкин.

МАНҚУС БЎЛИМИ

- أُوْبْدِي** о п д і — ҳўплади, ичди. **أَرْ سَوْفُ أُوْبْدِي** эр суw о п д і — одам суw ичди. Бошқаларға ҳам бу сўз қўлланади. (**أُوْبَارُ. أُوْبِمَاقُ**) о пар, о пмақ).
- الْجَنِي** а : ч т і — очикди. **أَرْ الْجَنِي** эр а : ч т і — одам очикди. (**الْجِمَاقُ. الْجَارُ.** а : ч ар, а : чмақ).
- الرْدِي** а : р д і — ҳориди, чарчади. Бошқалари ҳам шундай-дир. **أَنْي الرْدِي** ол ан і а : р д і — у уни ҳовлиқ-тирди, алдади (**الرْمَاقُ. الرَارُ.** а : р ар, а : рмақ).
- أُوْرْدِي** ў р д і — ўрди. **أَلْ سَحْجُ أُوْرْدِي** ол сач ўрди — у соч ўрди. Сочдан бошқа ўрилган нарсаларға ҳам бу сўз қўлланади. (**أُوْرْمَاكُ. أُوْرَارُ.** ўрмәк, ўрмәк).
- أُوْرْدِي** о р д і — ўрди. **أَلْ أَوْتُ أُوْرْدِي** ол от о р д і — у ўт ўрди. (**أُوْرِمَاقُ. أُوْرَارُ.** о р ар, о рмақ).
- إِيْرْدِي** э р д і — зерикди. Бу ҳамроҳсизлик, улфатсизликдан бўлади. **أَرْ إِيْرْدِي** эр э р д і — одам ҳамроҳсизликдан зерикди. **أَلْ تَامُ إِيْرْدِي** ол там э р д і — у деворни тешди, ёрди. (**إِيْرْمَاكُ. إِيْرَارُ.** эрмәк, эрмәк). Бошқа ҳолларда ҳам қўлланади.
- أُوْرْدِي** ў р д і — пайдо бўлди, чиқди. **بُلْتُ أُوْرْدِي** булīt ў р д і — булут чиқди, пайдо бўлди. **قَوِي أُوْرْدِي** қ о ў р д і — қўй оғилхонадан чиқиб ўтлоққа юрди. [Ҳайвонларни] кечалари бошвоқсиз қўйиб юборишға ҳам бу сўз қўлланади.
- أُوْرْدِي** ў р д і : **أَلْ سَفْدِجُ أُوْرْدِي** ол савдїч ў р д і — у сават тўқиди, замбил тўқиди. Тизимча ва навдадан қўл

билан тўқилган ҳар нарсага ҳам шу сўз қўлланади
(**اُوزْمَاك**. **اُوزار**. **oʻrār**, **oʻrmaq**).

اُوزِدِي а:зді—озди, адашди. **اَلْ يُوَلُّ اُوزِدِي** ол [ол а:зді—
у йўлидан озди, у йўлдан адашди. (**اَلْ يُوَلُّ اُوزِمَاك**.
а:зар, а:змак).

اُوزِدِي озді—ўзди, илгарилаб ўтиб кетди, ошди.
اُنِيكُ اُنِي اُوزِدِي аниң ати озді—унинг оти ўзди.
Бошқа нарсалардан ўзишга ҳам бу сўз қўлланади.
(**اُوزِمَاق**. **اُوزار**. **oʻzar**, **oʻzmaq**).

اُسِدِي а:сді—осди. **اَلْ اَتُّ اُسِدِي** ол эт а:сді—у гўшт
осди. Ҳар бир осилган нарсага ва осилган одамга
ҳам шу сўз қўлланади. (**اَسِمَاق**. **اَسار**. **a:sar**, **a:smaq**).

اُسْتِي а:штī—ошди. **اَلْ تَاغُ اُسْتِي** ол тағ а:штī—у тоғ
ошди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**اَشِمَاق**.
اَشار. **a:shar**, **a:shmaq**).

اَغْدِي а:ғді—чиқди, кўтарилди. **اَلْ تَاغُ قَا اَغْدِي** ол тағқа
а:ғді—у тоғқа кўтарилди. Бошқа нарсаларга ҳам
бу сўз қўлланади. (**اَغْمَاق**. **اَغَار**. **a:gar**, **a:qramaq**).

اَغْدِي а:ғді: **بُلْتُ اَغْدِي** булīt а:ғді—булут чиқди.
Булут пайдо бўлди. **اُنِيكُ يُوَزِي اَغْدِي** аниң [ўзи
а:ғді—унинг ранги ўзгарди.

اَفْدِي а:wді—тўпланди. **اُنِكُرُ كِشِي اَفْدِي** анар кīшī
а:wді—унга [унинг атрофига] одам тўпланди.
(**اَفْمَاق**. **اَفار**. **a:war**, **a:wmaq**).

اُوكْدِي oғді—мақтади. **اَلْ مَنِي اُوكْدِي** ол мēнī oғді—у
мени мақтади. (**اُوكْمَاك**. **اُوكار**. **oʻgar**, **oʻgmaq**).

Шу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

اَيْدِي ајді—айтди. **اَلْ مَنِكَا سُوْرُ اَيْدِي** ол мēнā сōз ајді—
у менга сўз айтди. (**اَيْمَاق**. **اَيور**. **ajur**, **ajmaq**).

اويدې o|dī: ол қағун оиді—у қовун
уйди. (Қовун сүйишда думидан озгина бир бұлак-
ни үйиб олиш). Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
(اويماق. اويار. اويماق).

ايدې u|dī—уйди, босди اونغ ايدې ол унуғ уиді—у унни
босди, уйди. Ҳатто ун босилиб қаттиқланиб кетди.
Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (ايار. ايماق)
u|ар, u|мақ).

Бу бўлимнинг ғунналилари

انكدي әнді—ҳайрон бўлди, гангиб қолди. ار انكدي
әр әнді—одам гангиб қолди. (انكار. انكماق)
әнәр, әнмәк).

انكدي Өнді—тешди. ол يغاچ انكدي ол j|ғач өңдi—у
ёғоч тешди. Девор ости ва бошқаларни тешишга
ҳам бу сүз қўлланади. (انكار. انكماق)
өнәр, өнмәк).

انكدي Өнді—ўзгарди, ранги кетди, айниди. يرچن بلوغې
барчiн будуғi өндi—ипак кийимнинг ранги
айниди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
(انكار. انكماق). Бу сўзнинг انكمتي
өнүқти⁸⁴ талаффузи ҳам бор.

ХУЛОСА

Бу бобнинг буйруғи икки ҳарфдидир. يوماق ол
j|рмақ ал—тангани ол, ازلن ازل аттiн il—отдан туш
гапларидаги ол ал, ازل il буйруқлари каби.

Билгинки, бу тилда феъллар буйруқдан ясалади.
Буйруқ шакли ўзак бўлиб, тилда қўлланувчи ҳар
турли феъл шакллари буйруқ охирига турли қў-
шимчалар қўшиш билан ясалади. Ҳамма феъллар-

⁸⁴ Ҳозирги тилда унниқти (Тошкент шеvasида).

нинг бўлишсизлик формаси ҳам буйруқ охирига
ما ма қўшиб ясалади. **الما** алма — олма, **إلما** İlmä—
тушма каби.

Бошқа қондаларнинг ҳаммаси **سَالِمٌ** „солим“
бобида кенг изоҳланади. Шунинг учун бу ерда
қисқа қилинди.

Икки ҳарфлилар тугади.

УЧ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

ҲАР ХИЛ ҲАРАКАТЛАР БИЛАН **فَعْلٌ** ФААЛ ШАКЛИДА
ҚЎЛЛАНУВЧИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

- أَبْرَدِي** у пурди — ичирди, ҳўплатди. **أَلْ مَنكَا مُونْ أَبْرَدِي**
ол мѣңа мўн у пурди — ул менга шўрва ичирди.
Бошқаларга ҳам бу сўз қўланади. (**أَبْرَمَاكْ**)
у пурур, у пурмӕк).
- أَتْرَدِي** у турди — чалди. **أَلْ سِيبْزَغُو أْتْرَدِي** ол сибузгу у тур-
ди — ул сибизга (най) чалди. Бошқаларга ҳам бу
сўз қўланади. (**أْتْرَمَاكْ**) у турур, у турмӕк).
- أَتْرَدِي** у турди — кесди. **أَلْ سِجْ أْتْرَدِي** ол сач у турди — у
соч кесди, олди. Кийим ва бошқа нарсаларни
қийиш, кесиш ҳам шундай. (**أْتْرَمَاكْ**) у ту-
рур, у турмӕк).
- أَتْرَدِي** у турди — тешиди. **أَلْ تَامْ أْتْرَدِي** ол там у турди — у
девор тешиди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўланади.
(**أْتْرَمَاكْ**) у турур, у турмӕк).
- أَجْرَدِي** учурди — учирди. **أَلْ قَشِي أَجْرَدِي** ол қуш учур-
ди — у қуш учирди. **أَلْ أَنِي أَتْنِ أَجْرَدِي** ол анī аттін
учурди — у уни отдан йиқитди. Бошқаларга ҳам бу
сўз қўланади. (**أَجْرَمَاكْ**) учурур, учурмак).
- أَجْرَدِي** бчурди — учирди. **أَلْ أْتَعْ أَجْرَدِي** ол отуғ бчурди —
у ўтни ўчирди. **أَلْ أَنِيكْ أَبْكَاسِي أَجْرَدِي** анīц бпкӕсін
бчурди — унинг ғазабини пасайтирди. **أَلْ أَنِي أَرْبْ**

اَجْرَدِي ол ані уруб тіні бчүрді — у уни уриб-нафасини, товушини үчирди. Мақолда шундай келган: اَتَعُ اَذْغِجُ بَرَلَا اَجْرَمَاسُ отуг узгуч бириä бчүрмäs — ўтни аланга билан ўчирилмас. Бу мақол тўпалонни [фитнани] тўпалон [фитна] билан эмас, сулҳ билан битириш мумкин деган мазмунда қўлланади. (اَجْرَمَاكُ. اَجْرُو. اَجْرُو. бчүрүр, бчүрмәк).

اَجْرَدِي 1 чүрді — ичирди. اَلْ اَنْكُرُ سَوْفَ اَجْرَدِي ол аңарсуу ічүрді — у унга сув ичирди. Бошқа нарсани ичиришга ҳам шундай дейилади. (اَجْرَمَاكُ. اَجْرُو. ачүрүр, ачүрмәк).

اَزْدِي эзирди — айирди. اَلْ اَذْكَوْنِي يَفْلَاقْتَنُ اَزْدِي ол эзгүни јавлақтан эзирди — у яхшини ёмондан айирди, фарқ қила олди. (اَزْدِي. اَزْرُو. эзирүр, эзирмәк). Мақол: اَتَلِي تَرِنَاقْلِي اَزْرَمَاسُ эті тіріңақлі эзирмäs — эт тирноқдан айрилмас. Бу мақол яқинларга қарата айтилади, яъни, яқин кишилар бир-бирларидан айрилмайдилар, чунончи эт билан тирноқни бир-биридан айириб бўлмагани каби.

اَزْدِي эзирди — танлади, айирди. اَلْ اَزْدِي نَانَكْنِي ол эзирди нәңни — у нарсани танлади.

اَزْرَمُ узәрдім — изидан бордим. مَن اَنِي اَزْرَمُ мән ані узәрдім — мен унинг изидан бордим. (اَزْرَمَاكُ. اَزْرُو. үзәрүр, үзәрмәк).

اَسْرَدِي а сурді — аксирди. اَر اَسْرَدِي әр асурді — одам аксирди, чушкурди, чучкурди. (اَسْرَمَاقُ. اَسْرُو. асурур, асурмақ).

اَسْرَدِي о сурді — ел чиқарди, ўсирди. اَر اَسْرَدِي әр осурді — одам ел чиқарди, ўсирди. (اَسْرَمَاقُ. اَسْرُو. осурур, осурмақ).

اِسْرَدِي īsirdī — қопди, тишлади. اِتْ اِسْرَدِي it īsirdī —
ит қопди. Мақолда шундай келган: اِتْ اِسْرِمَاسْ اِتْ اِسْرِمَاسْ تِيْمَا
īt īsirmas, ат тәпмәс тәмә—ит қоп-
майди, от тепмайди дема. Чунки бу одат уларнинг
табиатида бордир. (اِسْرِمَاقْ اِسْرِمَاقْ) īsirmāq, īsirmāq).

اَشْرَدِي ūšārdī — сезмас бұлди, тинди; күзи тинди.
اَشْرَدِي ūšārdī аниң көзи үшәрди — унинг күзи
очликдан ёки интизорликдан тинди, касалга
чалинди. (اَشْرِمَاقْ اَشْرِمَاقْ) ūšārmāq, ūšārmāq).

اَغْرَدِي uғурди — айирди. اَغْرَدِي aғrādī әр соңақ уғурди —
одам сунгакни бұлак-бұлак қилиб айирди. (اَغْرِمَاقْ
aғrīmāq) uғуруп уғурмақ).

اَقْرَدِي əwūrdī — қайтарди. اَقْرَدِي aqradī ол мәни
joldan əwūrdī—у мени йўлдан қайтарди. اَقْرَدِي aqradī ол ајақ əwūrdī—у идишни (косани) тўнкар-
ди, ағдарди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(اَقْرِمَاقْ aqrimāq) əwūrup, əwūrmāq).

اَكْرَدِي əgirdī — ўради, қуршади. اَكْرَدِي akradī бәг
кәнд әгирди — бек шаҳарни ўради. اَكْرَدِي akradī урагут jip әгирди — хотин ип йигирди. اَكْرَدِي akradī суw кәмәни әгирди—суw кемани айлантирди.
(اَكْرِمَاقْ akrimāq) əgīrāp, əgīrmāq). اَلْ مَنِي اِبْشَقَا اَكْرَدِي
ol mēni išqa əgirdī — у мени ишга айлантирди,
йўллади.

الرَدِي alardī — ранг келтирди. الرَدِي alardī талқа аларди —
узум ва бошқа хом мева ранг келтирди || берди.
الرَدِي alardī кiшi jini аларди — одамнинг бадани
ола, пeс бұлди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
الرَدِي alardī аниң көзи аларди — унинг күзи

олайди, бұзарди, бақрайди. (الارور: الرماق) аларур-алармақ).

الردي ilärdi — илашди. [Аниқсиз нарсалар кўринди].
الردي مَنيق كوزما نانك مَنيق كوزما نانك مَنيق كوزما نانك
менинг кўзимга узоқда ёки қоронғида бир нарса-лар кўринди, илашди.

Шеърда шундай келган:

قنلار قمع كلاردي تغلار بشي الادي
اژن رني يلردي توتو ججك جرکشور

Қақлар қамуғ кўләрди,
Тағлар баші иләрди,
Ажун тані јилірди,
Түтү чәчәк јәркәшүр.

Сувлар кўпайиб, чуқурлар кўлга айланди. Тоғ бошлари хаёлий нарса каби (аранг кўзга) илашди. Дунёнинг нафаси илиди, дарахтлар гуллади, йилқилар уюр олишди. Ҳар хил гуллар саф тортди.

[Қоқ ерлар ҳаммаси кўлга айланди, тоғ бошлари илиди, дунё иссиқ нафас олди, турли-турли чечаклар бош кўтариб тизилишди].

امزدي эмүзди — эмизди. اراغت اغلنكا سوت امزدي урағут оғлиға сүт эмүзди — хотин ўғлиға сүт эмизди.
امزماق (эмүзмәк, эмүзмәк).

ابشدي бпүшди — ўпишди. ال مَنيق بولا ابشدي ол мёниқ бiрлә бпүшди — у мен билан ўпишди. [у мени ўпди, мен уни ўпдим]. (ابشور, бпүшмәк).
اتشدي атишди — отишди. ال مَنيق بولا اتشدي ол мёниқ бiрлә оқ атишди — у мен билан ўқ отишди. Ҳар нарсани отишда ҳам бу сўз қўлланади.
(اتشور, атишмақ).

اُتِشْدِي утушди⁸⁵ — ютишди. اَلْ مَنِكْ بَرَلَا يَرْمَاقْ اُتِشْدِي ол мәниң бирлә жармақ утушди — у мен билан пул ютишди [үйинда]. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اُتِشْمَاقْ. اُتِشْرُ. اُتِشْمَاقْ) утушур, утушмақ).

اِتِشْدِي ітішди⁸⁶ — даф қилишди, қайтаришди, йўқотишди. اَلْ اَنْكْ بَرَلَا اِتِشْدِي ол аниң бирлә ітішди — у, у билан бирга даф қилишди. Ҳар нарсани даф қилишда ёрдамлашиш ёки баҳслашишга ҳам бу сүз қўлланади. (اِتِشْمَاكْ. اِتِشْوُر. اِتِشْمَاكْ) ітішур, ітішмақ).

اِحْشْدِي ачішди — очишди. اَلْ مَنكَا قَبْعْ اِحْشْدِي ол мәниң қапуғ ачішди — у менга эшикни очишди, эшик очишга ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сүз қўлланади. (اِحْشْمَاقْ. اِحْشْوُر. اِحْشْمَاقْ) ачішур, ачішмақ).

اِحْشْدِي оҷашди — талашди, ўчакишди. اَلْ مَنِكْ بَرَلَا اِحْشْدِي ол мәниң бирлә оҷашди — у бир ишда мен билан талашди. (اِحْشْمَاكْ. اِحْشْوُر. اِحْشْمَاكْ) оҷашур, оҷашмақ).

اِحْشْدِي ічішди — ичишди. اَلْ مَنِكْ بَرَلَا سُوْتْ اِحْشْدِي ол мәниң бирлә сўт ічішди — сўт ва бошқани ичишда у мен билан баҳслашди. Ичишда ёрдам берганда ҳам, шу феъл қўлланади. (اِحْشْمَاكْ. اِحْشْوُر. اِحْشْمَاكْ) ічішур, ічішмақ).

Бу хил феъллар икки турлидир: биринчисидан арабча *مفاعلة* муфоала шаклидаги икки даражали, икки ишловчига эга бўлган ўтимли феъл ясалиб, ёрдамлашиш ёки талашиш, баҳслашиш маъноларини англатади: [Ҳозирд шу феълни биргалика

⁸⁵ Ҳозирги ўзбек шеваларида *утушди* || *ютишди* вариантлари қўлланади.

⁸⁶ Бу сүз ҳозирги шевалардаги *итмоқ* || *йитмоқ* феълларига мос келади.

Навонийда ҳар икки вариант ҳам қўлланган.

Ақлу ҳушу сабрим *итти* кўргач ул киприк сафим...

даража дейилади]. Феълдан англашилган мазмун эганинг ҳамма қисмларига бўлиниб, сингиб кетганини англатади. Чунончи, **سِرْكَا اِحْشِدِي** сиркә ачїшдї гапида сирканинг ҳар ерида ачиш пайдо бўлди, демакдир. **تُونُ تَرْنِي اِحْشِدِي** тон тәрнї ічїшдї — тун тернї ўзининг бутун бўлақларига шимиб олди, демакдир. Кўпгина феъллар шу хилда тусланади. **اِذْشِدِي** азішдї — айрилишди. **اَرُ اَذَاقِي اِذْشِدِي** эр азақї азішдї — одамнинг икки оёғи керилди. Бир-биридан ажралган ҳар бир икки нарсага ҳам бу сўз айтилади. (**اِذْشَمَاقُ** азішур, азішмақ).

اِذْشِدِي узішдї — ухлашди. **اَلْ مَنِكْ بَرَلَا اِذْشِدِي** ол мәнїң бірлә узішдї — у мен билан ухлашди [ким кўп ухлашга баҳслашди].

اِذْشِدِي азақ узішдї — оёқ уюшди.

يُغُرْتُ اِذْشِدِي жуғурт узішдї — қатик увиди.

(**اِذْشَمَاقُ** узішур, узішмақ).

اِذْشِدِي ізішдї — тортиқ қилишди. **اَلْ مَنْكَ اَرْتُتُ اِذْشِدِي** ол мәнә артут ізішдї — у менга тортиқ қилди, мен унга тортиқ қилдим. Биров билан ҳар бир нарса ҳақида баҳслашувда ҳам бу сўз қўлланади. (**اِذْشَمَاقُ** ізішур, ізішмақ).

اِرْشِدِي а:рїшдї — алдашди. **اَلْ اَرْ اَرْتُ اِرْشِدِي** олар іккі а:рїшдї — улар бир-бирларини алдашди. (**اِرْشُورُ** а:рїшур, а:рїшмақ).

اِرْشِدِي эрушдї — эриди. **يَاغُ اِرْشِدِي** жағ эрушдї — ёғ эриди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**اِرْشُورُ** эрушур, эрушмәк*).

* Бу сўзлар босма нусхада **اِرْشَمَاقُ** тарзида эди. Басмн Аталай нусхасига асосан тузатдик.

اُرشُدِي урушдї — урушди, жанг қилди. اُنْكَ بَرَلَا اُرشُدِي аниң бирлә урушдї — бир-бирлари билан урушди. Амир ва бошқалар бир-бирлари билан урушганда ҳам шу сүз қўлланади. (اُرشُمَاقُ) урушур, урушмақ). Қуйидаги мақолда ҳам келган: اَلْبَلَازُ بَرَلَا اُرشُمَا. بَكَلَازُ بَرَلَا تَرشُمَا урушма, бәғләр бирлә турушма⁸⁷ — ботирлар билан уришма, амирлар билан хусуматлашма, тиклашма. Шеърда шундай келган:

اَرْنُ اَلْبِي اُقشْتِيَلَارُ قِنغِيرُ كُوزُنْ بَقشْتِيَلَارُ
قَمغُ تَلْمُنْ تَقشْتِيَلَارُ قَلِجُ قِنقَا كَجْنُ سِغْدِي

Эрән алпї оқуштілар,
Қинғир көзін бақіштілар,
Қамуғ тулмун туқуштілар,
Қіліч қінқа күчүн сїғдї.

Йигитлар бир-бирларини чақиршиди, бир-бирларига қинғир (ёмон, душманлик) кўзлари билан ўқрайиб қарашди. Ҳар хил жанг қуроолари билан урушдилар. Қилич юзлари қон билан қалинлашиб, қинга куч билан сиғди.

[Ботир эрлар (бир-бирларини) чақиршиди, бир-бирларига қинғир кўз билан қарашди, ҳамма жанг қуроолари билан урушишди, қилич (юзлари қон билан қалинлашиб) қинга куч билан (зўрға) сиғди].

اُرشُدِي ўрушдї: اَلْ مَنكَا اَتُ اُرشُدِي ол мәнә от ўрушдї — у ўт пуфлашда менга ёрдам берди. Талашиш, баҳслашишда ҳам шу сүз қўлланади. (اُرشُورُ) اُرشُمَاقُ ўрушур, ўрушмәк).
اُرشُدِي őrүшдї: اَلْ مَنكَا يَشِغُ اُرشُدِي ол мәнә јішіғ őrүшдї — у менга арқон ўришда ёрдам қилди. Бирор

⁸⁷ Бу сүз „тиклашма“ деган маънода ҳозир кўп ишлатилади.

اِسْشِدِي isīshdī: اِسْشِدِي نَانَكْ isīshdī nānāq — нарса исиди.
Иссиқ нарсанинг ҳамма томонига тарқади, ўтди.
(اِسْشِمَاقْ isīshūq. isīshūr, isīshmaq).

اِسْشِدِي isīshdī — чиқаришди. اَلْ مَنكَا تَبْرَاقْ اِسْشِدِي al mēnāq tibrāq isīshdī ол
мэңә тупрақ эшишди — у менга тупроқ чиқаришда,
уйишда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам шу сўз
қўлланади. (اِسْشِمَاقْ isīshūq. isīshūr, isīshmaq).

اَغْشِدِي aġshdī: اَلْ مَنِكْ بَرَلَا تَاغْغَا اَغْشِدِي al mēnīq bīrlā
taġġa aġshdī — у тоққа чиқишда мен билан баҳс-
лашди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَغْشُورْ aġshūr.
aġshūq, aġshmaq). اَلْ مَنِكْ بَرَلَا بَرُّ التُّونْدَا al mēnīq bīrlā bīr
altūnda aġshdī ол мэңиц бiрлā бiр алтунда ағiшдi — нархни
бир олтинга ошириш учун у мен билан баҳслашди.
[У мен билан бир олтинга (олтин устида) баҳс-
лашди]. (اَغْشِدِي aġshdī) بَرُّ اِكْنِدِي بَرُّ اِكْنِدِي bīr ikndī bīr ikndī
бiрлā ағiшдi — беклар бири-иккинчисини дафъ
қилишда баҳслашди.

اَفْشِدِي afshdī: اَلْ مَنكَا اَتْمَاكْ afshdī ол мэңә әтмәк увушди — у менга нон бур-
далашда ёрдам қилди. Баҳслашишга ҳам бу сўз
қўлланади. (اَفْشُورْ afshūr. afshūq, afshmaq).

اَيْشِدِي aishdī: اَيْشِدِي اَيْشِقَا اَيْشِدِي aishdī aishīqā aishdī киши-
ләр iшқә әwiшдi — кишилар ишга шошилишди.
(اَيْشِمَاقْ aishīmaq. aishūr, aishīmaq).

اَقْشِدِي aqshdī: اَقْشِدِي سُوْغْلَارْ اَقْشِدِي aqshdī suwlar aqshdī —
сувлар ҳар томондан оқишди.

Шеърда шундай келган:

تَغْلَارْ سَغْغِي اَقْشِدِي
قَبَقْ بَلْبْ اَكْرَشُورْ

قَارْ بُوْرْ قَمَغْ اَرْشِدِي
كُكْشِيْنْ بَلْتْ اَرْشِدِي

Қар, буз қамуг ӱрүшді,
Тағлар суwі ақшді,
Көкшін булiт брүшді,
Қајғуқ болуб ӱгрiшүр.

Ези тағрифлаб ӱзади: қор ва музлар ҳаммаси эриди, тоғларнинг суви оқди. Осмонда күк булутлар пайдо булди. Улар қайиқлар сувда ұйнағаннага ұхшаб сузишади.

اُقشْتِيارُ оқуштілар — тушундилар. اَلارْ بُو اِبشِغْ اُقشْتِيارُ олар бу ишiг уқуштілар — улар бу ишни тушундилар. (اُقشْماقُ. اُقشُورُ. уқушур, уқушмақ).

اُقشْتِيارُ уқiштілар — чақиршдилар. اَلارْ بِيَرْ اِكْنَدِي بَرْلا олар бiр iкiндi бiрлi уқiштілар — улар бiр-бiрларини чақирдилар. (اُقشْماقُ. اُقشُورُ. уқiшур, уқiшмақ).

اُقشْتِي ол оқiшдi — уқишди. اَلْ مَنكْ بَرْلا بَتِكْ اُقشْدِي ол мiнiң бiрлi бiтiк оқiшдi — у мен билiн китоб ұқишда баҳслашди. Ёрдамлашишда ҳам бу сўз қўлланади.

اِكشْدِي экишдi — экишди. اَلْ مَنكَا تَرِغْ اِكشْدِي ол мiнiң тарiг экишдi — экин экишда у менга ёрдам қилди. Баҳслашиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (اِكشُورُ. اِكشْمَاكُ. экишүр, экишмiк).

اِكشْدِي эгiшдi: اَلْ مَنكَا جُكَاڭ اِكشْدِي ол мiнiң чавгiн эгiшдi — у менга чавгон⁸⁹ эгiшда ёрдам берди. Бошқа нарсани отишга ҳам бу сўз қўлланади. Баҳслашишда ҳам бу сўз ишлатилади. (اِكشُورُ. اِكشْمَاكُ. эгiшүр, эгiшмiк).

⁸⁹ Чавгон — чавгон ұйинида ишлатиладиган таёқча, от устига шу таёқча билан коптокни уриб ұйнайдилар.

اِكْشَدِي ɔgʊʃdɪ — мақтанишди. اِكْشَدِي اَرْن اِكْشَدِي ikki ʔrān ɔgʊʃdɪ — икки киши мақтанишди. (اِكْشَاكْ اِكْشُور. ɔgʊʃʊr, ɔgʊʃmāk).

اِكْشَدِي ɔgʊʃdɪ: اَلْ مَنكَا تَرِغْ اِكْشَدِي ol mənā tarīg ɔgʊʃdɪ — у менга буғдой туйишда ёрдам берди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اِكْشَاكْ اِكْشُور. ɔgʊʃʊr, ɔgʊʃmāk). Баҳслашишда ҳам бу сўз қўлланади.

اِكْشَدِي_lar igāʃdɪlar — суянишдилар. كِشَلار اِبْتَا بِيْرَبِيْركا كِشَلار اِبْتَا بِيْرَبِيْركا kishlār īšta bīr-bīrgā igāʃdɪlar — одамлар ишда бир-бирларига суянишдилар. (اِكْشَاكْ اِكْشُور. ɔgʊʃʊr, ɔgʊʃmāk).

اِكْشَدِي igāʃdɪ⁹⁰ — эговлашди. اَلْ مَنكَا تَمُرْ اِكْشَدِي ol mənā tēmūr igāʃdɪ — у менга темир эговлашда ёрдам берди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اِكْشَاكْ اِكْشُور. ɔgʊʃʊr, ɔgʊʃmāk).

اِكْشَدِي igāʃdɪ⁹¹ — курашди, зидлашди, кеклашди. اِكْشَدِي اِكْشَدِي ikki buғra igāʃdɪ — икки эркак ҳайвон курашди, уришди. Мақолда шундай келган: اِكْشَدِي اِكْشَدِي اِكْشَدِي اِكْشَدِي aṭra kkaḳūn yinjalūr ikki buғra igāʃʊr oṭra kbkaḳūn jančɪlūr — икки эр ҳайвон олишади, орада кўкагун (пашша) янчилади. Бу мақол икки амир уришиб, орада кучсизлар янчиладилар деган маънода ишлатилади.

اَلِشَدِي alɪʃdɪ — ундиришди. اَلْ مَنكَا اَلِشَدِي ol mənā alɪʃdɪ — қарзни ундиришда у менга ёрдам

⁹⁰ Бу сўзнинг от формаси — эгов ҳеч қандай ўзгаришсиз етиб келган. Феъл формаси бир оз ўзгариш билан етиб келган бўлса ҳам, ҳозир тилимизда актив ишлатялади.

⁹¹ Экашти сўзи ҳозир қўлланмайди. Бу сўзнинг тилимизда ҳозир қўлланувчи кеклашмоқ сўзига яқинлиги тахмин қилинади.

берди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
(الشَّمَاقُ. الشُّورُ. алішур, алішмақ).

الشُّدَيِّ ілішді — илинишди. اِكْتَى نَانِكْ بَرَلَا الشُّدَيِّ іккі иёц
бірлә ілішді — иккі нарса бир-бири билан илиниш-
ди, боғланишди. (الشَّمَاقُ. الشُّورُ. ілішур, ілішмақ).

الشُّدَيِّ ілішді — чақишди. (Итлар тўғрисида). قَنْجِقُ
الشُّدَيِّ қанјіқ ілішді — қанжиқ билан эркак ит аъзоси
бир-бирига илинишди, чатишди. اِكْتَى اَذَغْرُ الشُّدَيِّ
іккі азғір ілішді — иккі айғир от тишлашди. Туя
учун ҳам шундай дейилади.

الشُّدَيِّ улішді² — улишди. بَرِي بَرَجَا الشُّدَيِّ бөрі барча
улішді — ҳамма бұрилар улишди. Бошқасида ҳам
шундай. Шеърда шундай келган:

الشُّبُّ اَرَنْ بُوْرَلِيُوْ بَرْتَن يِقَا اَوْرَلِيُوْ
سِقْرِبْ اَوْنِي يُوْرَلِيُوْ سِغْتَبْ كُوْزِي اُرْتَلُوْر

Улішіб эрән бөрләјү,
Ліртін јақа урлају,
Сіқрїб ўні јурләјү,
Сіғтаб көзі бртүлүр.

Афрасиёб ўлимига ачиниб одамлар бұрилардек
увлашдилар, ёқа йиртишиб бақиршдилар. Баъзан
чолғучилар чалғусининг чинқириғи каби бақир-
шадилар. (Улар шунча йиғлашдиларки, күз ёшлари)
кўзларини қоплади. [Эрлар (одамлар) бұрилардек
улишди, улишиб ёқа йиртишди. Чолғи товуши
каби овозлар билан бақиршди. (Кўз ёшидан) одам-
лар кўзи қопланиб қолди]. (الشَّمَاقُ. الشُّورُ. улішур,
улішмақ).

الشدي улашди — улашди, бўлишди, тақсим қилишди
الار اكي تفارين الشدي олар іккі таварін улашди —
улар ҳар иккиси ўз молини айиришди, тақсим
қилишиб, ўз ҳиссасини олишди. (الشماق. الشور.
улашур, улашмақ).

الشدي улашди — бирлашди, улашди, ёпишди. ^{بیر} نانک
الشدي бір нэң біргә улашди — бир нарса бир
нарсага улашди, ёпишди. (الشماق. الشور.
улашур, улашмақ)⁹².

الشدي ілішди — тушишди. ^{ال} منك ^{بر} لا ^{تاغدين} ^{قندي} الشدي
ол мэннің бірлә тағдін қузі ілішди — у мен билан
тоғдан қуйи тушишда баҳслашди.

(الشماق. الشور. ілішур, ілішмақ).

الشدي ілішди — осишди. ^{ال} منك ^{بر} لا ^{تبق} الشدي ол
мэннің бірлә топуқ⁹³ ілішди — у мен билан түпиқ
осишда баҳслашди. Бу масалада қайбиримиз уста-
лигимизни синашиш ҳақида талашдик. (الشور.
الشماق. ілішур, ілішмақ).

امشدي амушди : ^{ار} امشدي әр—тинган, тинчи-
ган, қутилган одам. (Одамларнинг ҳар хил қочир-
ма, ачитма гапларидан индамай қутилган киши
ҳақида). Бошқаларга ҳам шундай. (امشور. امشماق).
амушур, амушмақ).

⁹² Басим Аталай нусхасида берилган изоҳга кўра, ёзма нусхада шу сўздан
сўнг ^{الشدي} نانک олішди нэң — нарса намланди сўзи келган бўлиб, басма
нусхада тушиб қолгандир.

⁹³ Бундай түпиқ ўйини ҳозир ҳам бор. Түпиқ ўйнаганда беркитувчи киши
түпиқни ҳамма вақт ёнида олиб юриши шарт бўлиб, бир неча ойдан кейин
бўлса ҳам, ҳаммомга ўхшаш нозик жойда бўлса ҳам, сўралган ҳамон мана деб
кўрсатиб берса, ютади. Шунинг учун түпиқ осиб юриш одат бўлган бўлиши
мумкин.

اُنشُدِيلار^۰ унашдїлар — кўнишдилар, унашдилар. بُو اِيَشْغُ^۰ унашдїлар—бу ишга улар ҳаммалари рози бўлдилар, унадилар. Бошқаларга ҳам шундай. اُناشورلار^۰ (اِنشماق^۰) унашурлар, унашмақ).

اِنشُدِي^۰ інішдї — қуйи тушишди. اَل مِيكُ بَرَلَا تَاغْدِنُ اِنشُدِي^۰ ол мѣниң бірлā тағдін інішдї—тоғдан тушишда у мен билан баҳслашди. (اِنشماق^۰) інішур, інішмақ).

اِحْجَتِي^۰ ачїқтї — очликдан эзилди, қийналди. اَر اِحْجَتِي^۰ эр ачїқтї — очликдан киши қаттиқ эзилди, қийналди. (اِحْجماق^۰) ачїқар, ачїқмақ).

اِحْجَتِي^۰ учуктї^{۰۴} — охирига етди. اِش اِحْجَتِي^۰ іш учуктї — иш охирига етди. (اِحْجماق^۰) учуқар, учуқмақ).

اِسْتِي^{۰۵} усуктї — чанқади, сувсади. اَر اِسْتِي^{۰۵} эр усуктї — одам чанқади. (اِسْتماق^{۰۵}) усуқар, усуқмақ). Мақолда шундай келган: اِسْتَمِشَا سَاغِغَ قَمَغُ سَوْفُ^{۰۵} усукмиша сақїғ қамуғ суw кўрўнўр — чанқаган кишига ҳар бир сароб сув бўлиб кўринади; [чанқаган киши ҳар нарсани сув деб ўйлайди]. Бу мақол „муҳтож одам ҳар бир нарсдан ўз ҳожатининг чиқишини ўйлайди“, деган мазмунда ишлатилади.

اَشْتِي^{۰۶} ашуктї — шошилди, ошиқди. اَل اَشْتِي^{۰۶} ол ашуктї — у уйга ёки бошқа жойга шошилди. Ҳар бир нарсага чанқоқ, муштоқ кишига ҳам бу сўз қўлланади. (اَشْتماق^{۰۶}) ашуқар, ашуқмақ).

^{۰۴} Феълнинг бу шакли ҳозир қўлланмайди. Феълнинг „учуктї“ шакли ҳозирги замон ўзбек тилида „учинга чиққан“ тарзида учрайди.

أَعْقَتِي ʔағуқтi — заҳарланди. ʔرْ أَعْقَتِي ʔр ағуқтi — одам заҳарланди. Бу феъл утимсиздир. Чунончи, حَمَّ أَعْقَارُ أَعْقَمَ дейилгани каби.

ағуқар, ағуқмақ).

أَلِقْتِي ʔлиқтi — пастлашди. ʔرْ أَلِقْتِي ʔр алиқтi — одам пастлашди. بَاشَ أَلِقْتِي баш алиқтi — яра қаварди ва фасодланди. Шунингдек, ой кўрган ёки янги туққан ёхуд жунуб нинг қарашидан бузилган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланилади. أَلِقَارُ أَلِقَمَ алиқар, алиқмақ). Шеърда шундай келган:

بَاشِي أَنْكَ أَلِقْتِي قَانِي يُزُبُ تُرْقَتِي
بَالِغٌ بَلْبٌ تَعْقَتِي أَمْدِي أَنِي كَيْمٌ يَتَارُ

Башī аниң алиқтi,

Қани јузуб туруқтi⁹⁵,

Балиғ болiб тағiқтi,

Ёмди ани кiм јетар.

[Қони тўхтаган ярадор ҳақида айтади: унинг яраси қавариб, фасодланди; тоққа чиқди: яра қонга беланган, аҳвол оғирлашган эди. Энди унга ким етиша олади].

أَتِكْتِي ʔтиқтi⁹⁶: أَغْلَانٌ أَتِكْتِي ʔғлан ʔтиқтi — бола улғайди, етилди. أَتِكْمَارٌ أَتِكْمَاكٌ ʔтиқар, ʔтиқмақ).

أِجِكْتِي ʔчиқтi: ʔرْ أِجِكْتِي ʔр иқитi — одам жангда ўз хоҳиши билан таслим бўлди ва ўз истағи билан яна бир жангга кирди. أَجِكْمَارٌ أَجِكْمَاكٌ ʔчиқар, ʔчиқмақ).

⁹⁵ Ҳозирда тирқираб қон оқди формасида ишлатилади.

⁹⁶ Бу сўз бизда ҳозир қўлланивчи *етук*, *етилди* сўзларининг й ловчи вариантга мисолдир.

اِتْلَدِي ʔtɪlɪdi⁹⁸ : اَعْلَانُ اِتْلَدِي oғлан ʔtɪlɪdi — бола ўсиб, эмаклаб юра бошлади. (اِتْلَمَاكُ. اِتْلُوْر. ʔtɪlʊr, ʔtɪl-māk).

اِجْلَدِي ачїлдї — очилди. كوكُ اِجْلَدِي кок ачїлдї — иш очилди, маълум бўлди⁹⁹; ҳаво очилишига ҳам бу сўз қўлланади. كُنْكُلُ اِجْلَدِي конкул ачїлдї — кўнгил ёришди. Ҳар бир очилган нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اِجْلَمَاقُ. اِجْلُوْر. ачїлур, ачїлмақ).

اِچْلَدِي ічїлдї — ичилди. سُوْفُ اِچْلَدِي суw ічїлдї — сув ичилди. (اِچْلَمَاقُ. اِچْلُوْر. ічїлур, ічїлмāk).

Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

اِذْلَدِي азїлдї — ҳушёрланди. اَسْرُكُ اِذْلَدِي ʔsrʊk азїлдї¹⁰⁰ — ҳушидан кетган маст ўзига келди (اِذْلَرُ. اذْلَمَاقُ азїлур, азїлмақ).

اِذْلَدِي ізїлдї — қутилди. تَغْنُ اِذْلَدِي тутғун ізїлдї — тутқун, асир қутилди. Бошқаси ҳам шундай. (اِذْلَرُ. اِذْلَمَاقُ ізїлур, ізїлмақ).

⁹⁸ Бизда ҳозир бу сўзнинг й ли варианты қўлланади: етилди (< йетилди).

⁹⁹ Босма нусхада كوكُ اِجْلَدِي кок ачїлдї гапи арабча اِنْفَتَحَ الامرُ деб изоҳланган. Яъни иш очилди ҳаво очилди гапига ҳам бу сўз қўлланади. (I том, 168-бет). Лекин Басим Аталай нусхасида «иш очилди» алоҳида мисол билан изоҳланган.

¹⁰⁰ Навоий асарларида бу сўз اِجْلَمَاقُ ајлмақ тарзида берилган. Навоий Султон Хусайн Бойқаронинг ойлаб-йиллаб, кеча-кундуз мастлигидан қаттиқ ғазабланиб, шохни ҳушёрликка ундаб ёзади:

Неча бу хил мастлигинг ойу йил,
Ой ила йил мастлигингдин айил.

Қачонгача бундай мастликда вақт ўтказасан, мастликдан айрилиб, ажралиб ҳушёр бўлгин, ахир. Демак «Девон»да келтирилган اِذْلَدِي азїлдї сўзи бизга айилди шаклида келиб, э й га айланган.

”арлди“ урулдi — урилди. ”арлди“ эр урулдi — одам урилди. Бошқаси ҳам шундай (”арлмақ“ урулур, урулмақ). ”арлди“ тәргi урулдi — дастурхон ёзилди, солинди. ”арлди“ туғ урулдi — навбат довули—ноғораси чалинди.

”арлди“ орулдi — ўрилди, йиғиб олинди. ”арлди“ тарғ орулдi — экин, дон ўриб олинди.

Шеърда шундай келган:

”арлди“ ”арлди“
 قوروي جوج قورلدي توغيم تيكب ارلدي
 سوسى اتن ارلدي قنجق قجار ال تئار

Қурви чувач қурулдi,
 Туғум тикib урулдi,
 Сўси отун орулдi,
 Қанчуқ қачар ол тутар.

Жангни таърифлаб ёзади:

Хоннинг қуббали чодир и қурилган. Бу чодир инакдан ишланиб, қаттиқ иссиқдан ва қор-ёмғирдан сақлаш учун фойдаланилади; жанг туғлари тикилиб, навбат довуллари чалиниб, душман аскарлари экиндек ўрилади. Энди (у вақт) душмanning бошлиғи мeндан қандай қоча олади.

[Хоннинг қуббали чодир и қурилди, туғ—байроқлар тикилиб, довуллар чалинди. Душман аскар и ўтдек ўрилди. Қаёққа қочса, (ҳам) у тутади].

”арлди“ орулдi — ўрилди. ”арлди“ ”арлди“ ”арлди“
 ارگان ارلدي ارلدي ارلدي
 тасма ўрилди. Бошқалари ҳам шундай. (”арлмақ“ орулур, орулмақ*).

”арлди“ ”арлди“ ”арлди“
 ارلدي ارلدي ارلدي
 ўрўидi — ғазабланиб шишди. ”арлди“ ”арлди“ ”арлди“
 арлди арлди арлди
 ёпкāsиндā ўрўидi — ғазабланишдан одам шишди. ”арлди“ ”арлди“ ”арлди“
 арлди арлди арлди
 қаб қап ўрўидi — меш пуфланди, ши-

* Босма нусхада бу ўринда ноаниқ равишда қ берилган.

ширилди. **أوتُ ارُلْدِي** от уруиди — олов пуфланди: Бу феъл ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз ҳолда қўлланади. Мақолда шундай келган: **يَلْبَنُكَتُ ارُلْمِشُ قَابُ** Jalıñuq урулмиш қап ол, ағзә jәzләb алқинур — одам боласи пуфляб шиширилган меш кабидир; оғзи очилса, ел уни йуқотади, сўндиради.

ар_л_д_и і рілді¹⁰¹: **эр ар_л_д_и с_р_л_д_и** эр ірілді, сәрілді — одам қайғудан эсанкираб қолди, жони сиқилди, узини койиди. (**ар_л_ма_к**). **ар_л_д_и ар_л_д_и** ірілур, ірілмәк).

уз_л_д_и узәлді: **уз_л_д_и ат_и ан_к ат_и** анің әти узәлді — унинг әти узилди. Узунасига узилган ҳар бир нарсага ҳам қўлланади. (**уз_л_ма_к**). **уз_л_д_и уз_л_д_и** узәлур, узәлмәк).

аз_л_д_и азилді — озилди. **аз_л_д_и аз_л_д_и** азилді — йулдан озилди, адашилди. (**аз_л_ма_к**). **аз_л_д_и аз_л_д_и** азилур, азилмак).

уз_л_д_и узәлді — чарчади. **эр уз_л_д_и** эр узәлді — одам чарчади; тез қутула олмайдиган бир ишда узун ортиқда қолди. **уз_л_д_и уз_л_д_и** ік_л_к узәлді — касалнинг жон бериши қийин бўлди. Чунки қийналганидан [жон бериши ҳам] оғирлик қилиб қолди. [Ўлимнинг оғирлигидан қутулмайдигандек кўринди]. (**уз_л_ма_к**). **уз_л_д_и уз_л_д_и** узәлур, узәлмәк).

уз_л_д_и узәлді — узилди. **уз_л_д_и уз_л_д_и уз_л_д_и уз_л_д_и** нәң — нарса узилди. (**уз_л_ма_к**). **уз_л_д_и уз_л_д_и** узәлур, узәлмәк).

ас_л_д_и ас_л_д_и: **ас_л_д_и ас_л_д_и** ас_л_д_и — ип, арқон чүзилди. Бошқаларга ҳам шундай қўлланади. Чу-

¹⁰¹ Бу сўз айрим феъл эмас, идиоматик иборадир. Қандайдир сабаблар билан аламли кечинмалар кечирганларга нисбатан қўлланади.

зишга ҳам шундай. (أَسْلَمَ: *асілур, асілмақ*).

أَسْلَدِي *асілді* : بِيْرُ نَانِكْ بِيْرُ كَا *асілди* : бір нәң бірғә:
асілди — бир нарса бир нарсага асылди, ёпишиди,
боғланди. (أَسْلَمَ: *асілур, асілмақ*).

أَشْلَدِي *ушалди* : أَتْمَاكْ أَشْلَدِي *этмак ушалди* — нон
бурдаланди, ушалди. Бурдаланган бошқа нарса-
ларга ҳам бу сүз қўлланади. (أَشْلَمَ: *уша-
лур, ушалмақ*).

أَشُولَدِي *ашулди* : أَزَا أَزَاكْ *анің уза жуғур-
қан ашулди* — унинг устига кийим ёпилди. Нарса
устига нарса қопланиш, ўралишига ҳам бу сүз
қўлланилади. (أَشْلَمَ: *ашулур, ашулмақ*).

أَشِيلَدِي *әшилди* : قُمْ أَشِيلَدِي *қум әшилди* — қум йиғилди,
тўдаланди. Бошқаларга ҳам шундай. (أَشْلَمَ: *әшил-
әшиләр, әшилмақ*).

أَشِيلَدِي *ишилди* — мослашди, келишди. أَشِيكْ *анің ишкі ишқа ишилди* — унинг қўли ишга
мослашди, келишди, қовушди¹⁰². Бошқаларга ҳам
бу сүз қўлланади. (أَشْلَمَ: *ишилур, ишилмақ*).

أَشَالَدِي *ушәлди* : أَفِي أَشَالَدِي *анің әви ушәлди* —
унинг уйи қидирилди. Қидирилган ҳар бир нар-
сага ҳам шундай дейилади. (أَشْلَمَ: *ушәл-
ушәлур, ушәлмақ*).

أَفُولَدِي *уwулди* — бурдаланди, уваланди. نَانِكْ *уwул-
ди нәң* — бурдаланган, уваланган нарса. (أَفْلَمَ: *уwул-
уwулур, уwулмақ*).

¹⁰² Баъзи ўзбек шеваларида ҳозир бу сүз ишлатилади. Масалан, Фарғона шеваларида *әшилур, әшилмақ* бир нарсани яхши бажармоқ, қойил қилмоқ ёки бир ишга қовушмоқ каби маъноларда ишлатилади.

اُقُلْدِي ¹⁰³уқулди — уқилди, тушунилди. ¹⁰³بۇ سۆز اُقُلْدِي бу сөз уқулди — бу сүз уқилди, тушунилди. (اُقُلْدِي اُقُلْمَاق) уқулур уқулмақ).

اُقُلْدِي ¹⁰³оқилди — уқилди. ¹⁰³بىتک اُقُلْدِي бітік оқилди — китоб уқилди. (اُقُلْمَاق) ¹⁰³اُقُلْدِي оқилур, оқилмақ).

اِكِلْدِي ¹⁰³әкилди — әкилди. ¹⁰³تارىغ اِكِلْدِي тарғ әкилди — уруғ әкилди. Ҳар бир әкилган нарсага ҳам бу сүз қўланади. (اِكِلْمَاق) ¹⁰³اِكِلْدِي әкилур әкилмәк).

اِغِلْدِي ¹⁰³әгилди — әгилди. ¹⁰³يىغاج اِغِلْدِي йіғач әгилди — ёғоч әгилди. Бошқаларга ҳам қўланади. (اِغِلْمَاق) ¹⁰³اِغِلْدِي әгилур — әгилмәк.) Мақолда шундай келган:

قُرغ يىغاج اِكِلْمَاق. قُرْمِش كِرِش تَكْلِمَاق

Қуруғ йіғач әгилмәс,

Қурмиш кириш тугүлмәс.

Қуруқ ёғоч әгилмайди, қуриган кириш [новда] боғланмайди, тугулмайди.

Бу мақол бирон нарсани ишлатишда ҳаддан ошириб юборилгандан кейин у нарса аввалги ҳолига қайтмайди, деган мазмунда ишлатилади.

اِكُلْدِي ¹⁰⁴өкүлди — уқулди. ¹⁰⁴تۇپراق اِكُلْدِي тупрақ өкүлди —

¹⁰³ Бу сўзининг ёзиллиши ҳақида Басим Аталайда (I том, 198-бетда) бир изох бор. Изоҳга кўра, бу сүз тўла мазмунда ¹⁰³اِكِلْدِي әкилди эмас, әкилди шаклида ёзилган экан. Ҳолбуки, босма нусха бу сўзни I том 171-бетда очик-ойдин ¹⁰³ақилди шаклида беради. Бу сўзга ҳеч қандай изох берилмайди. Иккинчи босмадаги бу изох босма нусха қўлёзмага рноя қилмай ёзилганини кўрсатади.

¹⁰⁴ өкүлди ёки уқүлди сўзларини аниқ ўқиб бўлмайди. Бу сўз Навоий асарларида өкүлди — уқулди, деб ўқиб келинган:

тупроқ уюлди. Бошқаси ҳам шундай. (اَكْرًا اَكْمَاكُ)
оқурур, оқулмак).

اَكْلَدِي ɔgʉlɔdi¹⁰⁵—мақталди. اَر اَكْلَدِي ʔr ɔgʉlɔdi — одам
мақталди. (اَكْمَاكُ اَكْرًا ɔgʉlɔr ɔgʉlmāk).

اَبْنَدِي ʔbɔndi — яширинди. اَل مُتَدِن اَبْنَدِي ʔl mʊtɔdn ʔbɔndi ол мэндин
убанди — у мендан яширинди. (اَبْنَمَاقُ اَبْنُوْر ʔbɔnmɑq ʔbɔnuːr
нур, убанмақ).

اَبْنَدِي ʔbɔndi : اَل مُن اَبْنَدِي ʔl mʊn ʔbɔndi — у шур-
ва ичаётгандай кўринди, ҳақиқатда ичмаган эди
(اَبْنَمَاقُ اَبْنُوْر ʔbɔnmɑq ʔbɔnuːr ʔbɔnuːr, ʔbɔnumāk). Таркибида ن н
қушилиб келган баъзи феъллар икки хил маънода
қўлланади: биринчидан, ишловчи қилмаган ишни
қилган каби кўринишини англатади; иккинчидан,
ишловчининг ўзи ишни бошқаларнинг ёрдамисиз
бажарганини англатади.

اَتَدِي ʔtɔdi : اَل نَارُو اَتَدِي ʔl nɑru ʔtɔdi ол нару атинди — ул
нари (бир томонга) сурилиб юрди, эмакладди. Бу

•
Арсда сатранжин ул ким тўкар,
Неча ёғоч парчаси ул ким ўкар.

Яъни: шахмат тахтасига бетартиб *увалиб* ташланган шахмат доналарининг
қуруқ ёғоч бўлақларидан бошқа нима фарқи бор.

Ўкулган ҳар тараф юз ганж Қорун,
Ўкулган нофадин ҳарвор ҳарвор.

Хулоса: Навойнинг кўпгина асарларида бир неча ўринда учрайдиган бу
сўз ўкмоқ тарзида ў билан ёзилиши қатъийдир. Лекин бу сўзнинг ҳозир
жонли тилда уюлди сўзига тенг қўйиш ҳам мумкин: У ҳолда бу сўзнинг
ʔgʉlɔdi тарзида у билан берилиши мумкин, к //г//й товушларининг ҳозирги
узбек шеваларида алмашилиши бор бўлган ҳодисадир.

¹⁰⁵ Ҳозир мақтамоқ маъносида бу сўз қўлланмайди. Ёзма адабиётда
Навойгача ва ундан кейинги даврларда ҳам бу сўз кенг қўлланган.

сўз бошқалар ҳаракати билан думалатилган нарсага ҳам қўлланади. (اتنماق. اتنور. اتينур, اتينماق).

اتيندي ол оқ атинди — отгандек кўринди. атинди — у ўқ отгандек кўринди, ҳақиқатда у отмаган эди. (اتنماق. اتنور. اتينур, اتينماق).

اتيندي у танди — уялди. атинди ол мўндин утанди — у мендан уялди (уғузча). (اتنماق. اتنور. اتنур, утанмақ).

اتيندي отунди — ҳикоя қилди. اتنك اتنقا ол ханқа отук¹⁰⁶ отунди — у хонга ўз воқеасини сўзлади. Бу сўзнинг асли اتكندې откўнди, яъни эшитганидай ҳикоя қилди, демакдир. (اتنماق. اتنور. اتنور, отунмақ).

اجندي ачинди — сийлади. ارن بگ арн бег эрин ачинди — бек аскарларини сийлади, уларга едирди, марҳамат қилди. Бошқаларга ҳам шундай. ар атн.

اجندي эр атн ачинди — одам отига ғамхўрлик қилди, ем-хашакларга тўйдирди.

اجندي ачинди — ечадигандай бўлди. ار قوين اجندي эр қојин ачинди — одам қўйнини очгандек тўйилди. Касал одамнинг уст ёпинчиғини ечишга ёки бешикда ётган бола пардасини очишга ҳам бу сўз қўлланади. (اجنماق. اجنور. اجينماق).

اذندي узунди : ار اذندي эр узунди — одам уйқусидан уйғонди. (اذنماق. اذنور. اذنور, узунмақ).

¹⁰⁶ отук ҳикоя маъносда ҳозир учрамайди. Лекин шу маънода „ўтган воқеа“ — эртак сўзи қўлланади.

пешонабоғ (дакана) ўради. (ارنماق) урунур,
урунмақ).

арндې урунді — қўзғалди. (ارندې) әр сикі урунді—
одамнинг олати қўзғалди. (ارنماق) урунур,
урунмақ).

арндې әрінді — әринди. (ار ايشقا ارندې) әр ішқа әрінді—
киши ишга әринди, ундан қочди. (ارنماق) әрінүр,
әрінмәк).

асинدي асінді — тортиб уза ёзди. (ات اسندي) ат асінді —
от қутулиш учун арқонни тортиб уза ёзди.

اسنديم ісіндім -- (من انكار اسنديم) мән аңар ісіндім — мен
уни севдим, дүст тутдим.

ال كندا ол отқа ісінді -- (ال اتقا اسندي) у ўтга исинди.

اسندي ол кўнда ісінді — (у қуёшга исинди.
(اسنور. اسنماق) ісінүр, ісінмақ)

اشندي ішәнді — ишонди, суялди. (ال منك! اشندي) ол мәңә
ішәнді—у ишда менга ишонди, суялди, орқа қилди.
(اشنر. اشتماق) ішәнүр, ішәнмәк).

اشندي ашунді — ошди, ўзди. (ال مندين اشندي) ол мәндин
ашунді -- (اشنر. اشتماق) у мендан ўзди. ашунур,
ашунмақ).

افندي аwінді -- овинди. (ال منكا افندي) ол мәңә awінді —
у мен билан чиқишиб, улфатлашиб қолди.
(افنور. افنماق) awінүр, awінмақ).

افندي уwунді — ушатди. (ازنكا اتماق افندي) ол
өзіңә өтмәк uwунді -- (у узигагина non ушатди.
(افنور. افنماق) uwунар, uwунмақ).

افندي уwунді -- қўлларини ишқалади. (ال الكن افندي)
ол әікин uwунді--у бошига тушған мусибат сабабли
ёки маълум бўлган бир фожиали хабар сабабли
ва ёки бирор оғриқ сабабли қўлларини ишқалади.

الندى · уланді — уланди. ناندی уланді нәң — бир
нарса иккинчисига уланди. (الانور. النماق)
уланмақ).

الندى улундi — ұралган, чирмалган. ناندی улундi
нәң — дарахт атрофига ұралган арқондек ёки кулча
бұлган илондек чирмалган, ұралган нарса. يول
الندى |ол улундi — йул айланди. (الانور. النماق)
нур, улунмақ).

الندم улiндiм — зерикдим, кўнглимга тегди. من بو
الندم مېن бу iшта улiндiм — мен бу ишда кўд
қийналганим учун сиқилдим, зерикдим, чарчадим.
(الانور. النماق) улiнур, улiнмақ).

الندى ilāndi: ال انكار الندى ол аңар İāndi — у, уни
топширган иши устида иш кутгандек бўлиб чиқ-
магани учун айблади. Маломат учун ҳам النج
İānч деб айтилиши шу асосдадир. (الانور. النماق)
İānур, İānмақ).

الندى ilāndi: تكان تون قا الندى тiкән тонқа İlāndi —
тикон тўнга илинди. (الانور. النماق) İlīнур, İlīнмақ).

Шеърда шундай келган:

تبدو منكا الندى أمكاك كرو الندى
تتغن بلب ال قنار قلميشنكا الندى

Табду¹⁰⁰ мәңә İlāndi,

Әмгәк кәрү улiндi.

Қiлмiшiңа İlāndi,

Тутғун болуб ол қатар.

¹⁰⁰ Табду сўзи босма пусхада (I том, 177-бет) تبدو шаклида ноаниқ берил-
ган, асли تبدو табду бўлса керак.

Душман манга асир бўлди, машаққатлардан қийналди, ҳатто жонидан тўйди. Қилган ишига пушаймон бўлди. Қилган иши учун ўзини-ўзи ёзгирди, борган сари алами ортди.

[Табду (киши исми) манга асир бўлди, қийналиб азобланди, қилган ишига пушаймон бўлди. Асир бўлиб сиқилмоқда].

اَلْاِنْدِي اِلْاِنْدِي: Эр јағиқа ілінді — одам душманга асир бўлди. كَيْك تَزُقْ قَا اِلْاِنْدِي кәйік тузаққа ілінді — кийік тузоққа илінди.

اَمْنَدِم مِّنْ تَنْكُرِي دَنْ اَمْنَدِم¹¹⁰ — умидландим. мән тәңрідән умундум — мен худодан умидландим. (اَمْنَمَاقُ اَمْنُرُ. умунур, умунмақ).

اَبْنَدِي اَلْاِنْدِي قَا اَبْنَدِي ол јағиқа аунуді — у душманга [уни дафъ этиш учун] ҳозирланди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَبْنَمَاقُ اَبْنُرُ. аунур, аунмақ).

اِنْدِم مِّنْ اَنْكَارِ اِنْدِم. Інандīm — ишондим, ишондим. мән аңар інандīm — мен унга ишондим. (اِنْمَاقُ اِنْرُ. інанур, інанмақ). Ишончли бек маъносидаги اِنْعَبْ بَكُ. інанч бәғ — шу сўздан олингандир.

Бир ҳарфи икки қайта такрорланган сўзлар бўлими

اَبْتِي اَبْتِي: ол өзін мөндін абіттī — у мөндан ўзини яширди. Яширилган ҳар нарсага ҳам шундай дейилади. (اَبْتَمَاقُ اَبْتُرُ. абітур, абітмақ).

¹¹⁰ Бу феълнинг масдари девонда اَمْنَمَاقُ умунмақ деб кўрсатилган, ҳозирги замон ўзбек тилида умидланмоқ деб ишлатилади.

آتتٓ اتتٓ — от бўлди. تاي اتتٓ — той от бўлди, той улғайиб отлар қаторига ўтди, от ҳисобланди. Арабчадаги: فُتِّتِ الْجَارِيَةُ футтиятиа жорияту, яъни чўрилар қаторига кирди ибораси каби. Мақолда шундай келган:

تاي اتتسا ات تينور. اغول اردسا اتا تينور

Тай ататса, ат тинур,
Оғул эрдасә ата тинур.

Той улғайса, от тинади [яъни от минишдан қутқарилади], ўғил ўсса, ота тинади [яъни бола топган ҳосил отани тиндиради].

Шеърда ҳам келган:

تَكْرُ مِنْكَ سَافِمْنِي بِلْكَالِ كَا أَي
تَنْزُ قَلِي اتتسا قِسْرُقُ سَنِي تاي

Тәгүр мәнің савимни билгәлгә ај,
Тинур қалі ататса қисрақ сәни¹¹¹ тај.

Менинг сўзимни еткуз, ақллиларга айтгин, агар той боласи от бўлса, отлар қаторига кирса, байтал тинади.

آتتٓ ЭтәттӀ — сиқиққа, қийинчиликка солди. ال اني اتتٓ
ол анӀ этәттӀ— у уни сиқиққа солди. (اتتساك) Этәтүр, Этәтмәк).

¹¹¹ Бу мисрадаги سَافِمْنِي сәни сўзини Басим Аталай ортиқча деб ҳисоблайди. (Devanî luḡatı turk, 207-бет). Унинг фикрича, бу ердаги сәни сўзи янглиш бўлиб, унинг ўрнида той маъносидаги سَبِي sibi бўлиши керак эмиш. Бизнингча, асли тўғридир. Биринчидан, агар сәни эмас, sibi—, той* бўлса, сўнги тај сўзи ортиқча бўлар эди. Иккинчидан, умуман фикр иккинчи шахсга қаратилгани учун сәни сўзи ўрнидан келтирилгандир.

أَحْتَبِي أَحْتَبِي ачѣттѣ — ачитди. أَلْ سِرْكََا أَحْتَبِي ол сиркә ачѣттѣ — у сирка ачитди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. أَلْ أَنْيْ كَوْنِكَلِيْنْ أَحْتَبِي ол аниң көбѣн ачѣттѣ — у унинг күнглини бир аламди ҳолат билан ранжитди, огритди, яралади. (أَحْتَبُو أَحْتَبُو ачѣтур, ачѣтмақ).

أَذْتَبِي أَذْتَبِي узѣттѣ — ухлатди. أَلْ مَنِيْ أَذْتَبِي ол мәнѣ узѣттѣ — у мәнѣ ухлатди.¹¹² (أَذْتَبُو أَذْتَبُو узѣтур, узѣтмақ).

أَذْتَبِي أَذْتَبِي ол југурт узѣттѣ — у қатик увитди, أَلْ أَذْتَبِي ол узѣтма узѣттѣ — у пишлоқ қилди. أَلْ أَذْتَبِي ол от узѣттѣ — у ўтни ўчирди.

أَرْتَبِي أَرْتَبِي арѣттѣ: أَلْ تَرِيْغْ أَرْتَبِي ол тарѣг арѣттѣ — у дон тозаллади.¹¹³ Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (أَرْتَبُو أَرْتَبُو арѣтур, арѣтмақ).

أَرْتَبِي أَرْتَبِي әрѣттѣ: أَلْ قُوْزِيْ أَرْتَبِي ол қозѣ әрѣттѣ — у қўзини ахта қилди. [моягини чиқариб олди]. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. Болани хатна қилганда ҳам шу сүз қўлланади. أَلْ أَعْلَانْ أَرْتَبِي оғлан әрѣттѣ — бола әрлардан саналди, әрлар сафига ўтди. Асли أَرْتَبِي әрәзтѣдир. Бу ерда сўзнинг сўнгги товуши олдинги товушга сянгиш натижасида [диссимляция] أَرْتَبِي әрәттѣ ҳолига келган. Арабча ذِكْرٌ зикр дан مَذْكُورٌ музаккир тузилгани каби. (أَرْتَبُو أَرْتَبُو әрәзүр, әрәзмәк).

أَرْتَبِي أَرْتَبِي әрүттѣ — әритти. أَلْ يَافْ أَرْتَبِي ол јағ әрүттѣ¹¹⁴ — у

¹¹² Бу сўзнинг ҳозирги замон тилидаги формаси „ухлатди“ дир.

¹¹³ Бу сўзнинг мазмуни ўша даврлардаёқ ҳозиргидай эди, яъни бу сүз донгагина эмас, савзи, пиёза, чойнак, пиёла ва бошқа кўп нарсаларни тозалашга ҳам қўлланарди. Фарғонада „арчимоқ“ тарзида талаффуз қилинадиган сүз савзи, пиёзга нисбатан ҳам қўлланади.

¹¹⁴ Бу сўзни Басим Аталай أَرْتَبِي әрәттѣ бўлиши керак деб изоҳ берган. (I т. 208-бет.) Бизнингча, бунѣ янглиш ҳисоблашлан кўра, сўнгги мисолни алоҳида сүз сифатида изоҳлаш ҳақида фикр айтиш яхшироқ эди.

ёғ эритди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(**أَرْتَمَاكَ** **أَرْتُرُ** эрутур, эрутмак).

أَزَيْتِي азйтти — адаштирди, оздирди. **أَلْ أُنْكَارُ يَوْلُ أَزَيْتِي** ол аңар јол азйтти — у унинг йўлини адаштирди.
(**أَزَيْتَمَاكَ** **أَزَيْتُرُ** азитур, азитмак).

أَزَيْتِي эзитти — **أُغْلَانُ قُلُوبِنِ أَزَيْتِي** оғлан қулақин эзитти — боланинг қулоғига тамға урди, тилди. Узунасига тилиниш ва тирмаланишдан бўлган ҳар бир доққа ҳам бу сўз қўлланади. (**أَزَيْتَمَاكَ** **أَزَيْتُرُ** эзитур, эзитмак).

أَزَيْتِي узатти — узайтирди, чўзди. **أَلْ يَشِيغُ أَزَيْتِي** ол йишғ узатти — у арқонни чўзди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. **أَلْ أَيْشِيغُ أَزَيْتِي** ол ош йишғ узатти — у ишни чўзди, кечиктирди, орқада қолди, орқага судради.
(**أَزَيْتَمَاكَ** **أَزَاتُرُ** узатур, узатмак).

أَزَيْتِي ўзитти — гаранг қилди. **أَلْ أَيْنَكُ قُلُوبِنِ أَزَيْتِي** ол аниң қулақин ўзитти — у кўп сўзлаб унинг қулоғини оғир қилди, гаранг қилди, қар қилди¹¹⁵. **سِرْكََا كُوبِنِي** **أَزَيْتِي** сирка кўбни ўзитти — сирка ачишидан кубни, хумни терлатди, кубнинг ташқарисига сизиб чиқди. Шунингдек, бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**أَزَيْتَمَاكَ** **أَزَيْتُرُ** ўзитур, ўзитмак).

أَيْسَيْتِي эситти — чўздирди. **أَلْ أَرْقَنِي أَيْسَيْتِي** ол уруқни эситти — у арқонни чўздирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**أَيْسَيْتَمَاكَ** **أَيْسَيْتُرُ** эситур, эситмак).

أَيْسَيْتِي уситти — ташна қилди, чанқатди. **تَوَزَّلَغُ أَتْ مَنِي** **أَيْسَيْتِي** тузлуғ эт мени уситти — тузди гўшт мени

¹¹⁵ Ҳозир бу сўз эзитти — шаклида эмас, ачитти тарзида қўлланади. Масалан: „Қулоқин ачитма, мияни ачитди“ каби.

ташна қилди, чанқатди. (أُسْتِرْ أُسْتِمَاقُ) усітур, усіт-мақ).

асітти: اِسْتِيْ اَلْ مَوْنُ اِسْتِيْ ол мүн ісітті — у шұрвани исітди. Темир ва бошқани қизитишга ҳам бу сүз қўлланади. اِسْتِيْ اَرُ اِسْتِيْ әр ісітті — киши исиди. Бу феъл ұтимсиз феълдир.¹¹⁶ Олдингиси мутааддий эди. (اِسْتِمَاكُ اِسْتُرْ اِسْتِيْ) ісітүр, ісітмәк).

ашатти: اَشْتِيْ اَلْ مَنكَا اَشْ اَشْتِيْ ол мәңә аш ашатти — у менга ош ошатди, у менга таом едирди. Бу сүзни кўпгина туркий қабилалар, хонлар ва улуғлар таоми устида қўллайдилар. Лекин ўғузлар ҳамманинг таомига ҳам қўллайдилар. Ўғузларнинг қўллаши қондага мувофиқлар. (اَشْتِمَاقُ اَشْتُرْ) ашатур, ашатмақ).

ашутти: اَشْتِيْ اَلْ مَنكَا ашутти — пардалашга, ўрашга буюрди. اَشْتِيْ اَلْ مَنكَا اَشْتِيْ ол мәңә јуғурқан ашутти — у бошқа бировни менга парда ўрашга, ёпишга буюрди. Ҳар бир нарсани бошқа бировга беркитишга, буюришга ҳам бу сүз қўлланади. (اَشْتِمَاقُ اَشْتُرْ) ашутур, ашутмақ).

Шеърда шундай келган:

اِدُو بِيْرِبْ بَشْتِمُ
اَرْنُ اَسِنُ اَشْتِمُ
تَقَارُ يَوْلُغُ نَشْتِمُ
يَكْنُ بَرْجَا اَزِيْ جَعْدِيْ

Ізу бәріб бошуттум,
Тавар јолуғ ташуттум,
Әрән әссін ашуттум,
Јүкүн барча өзі чағдї.

¹¹⁶ Махмуд Кошғарий айрим феъл формаларининг ҳам ўтимли, ҳам ўтимсиз ҳолда қўлланишини кўрсатган.

Асир ҳақида гапиради:

Мол бериб ўзини қутқазсин деб, уни бўшатдим. Топган-таянганларини ўз жойига ташишга буюрдим. Одамлар айбини ер тагига кўмишга, ёпишга буюрдим. Уларнинг бошлиқлари ёрдамчисиз ҳамма юкни ўз қўли билан боғлади.

[Озодлик бериб бўшатдим. (Бўшатиш учун тўлайдиган) молларини ўзига ташитдим, одамларнинг айбларини ёпиб кетдим. Ҳамма юкни ўзи ташиди].

اَشْتِي ^واَشْتِي ўшўтти — совуққа қолдирди. ^واَشْتِي ^واَشْتِي ол мэни тумлиғқа ўшўтти—у мени совуқда қалтиратди, уюштирди. ^واَشْتِي ^واَشْتِي ол сўчк ўшўтти — у ичиладиган ширин шарбатни совутиш учун совуққа қўйди, совутти. Бу бир хил ичимликдир. (اَشْتِي ^واَشْتِي ўшўтүр, ўшўтмәк).

اَشْتِي ^واَشْتِي ўшәтти—ушатди, синдирди, бурдалади. ^واَشْتِي ^واَشْتِي ол әтмәк ўшәтти — у нон ушатди, синдирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Ҳар бир нарсани майдалашга, ушатишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَشْتِي ^واَشْتِي ўшәтүр, ўшәтмәк).

اَشْتِي ^واَشْتِي эшитти: ^واَشْتِي ^واَشْتِي ол аниң эwin эшитти — у одам бошқа кишига унинг уйи ҳақида сўзлашишга, текширишга буюрди. Шунингдек, ҳар бир нарса тўғрисида баҳслашиш, тортишиш, музокара олиб бориш, жанжаллашиш ҳақида ҳам бу сўз қўлланади. (اَشْتِي ^واَشْتِي эшитүр, эшитмәк).

Мақолда шундай келган:

فَلَاقُ اَشْتَسَا كُونَكُلُّ بِلَيْرٍ. كُوزُ كُوزَسَا اَذِكُ كَلِيْرٍ.

Қулақ эшитсә кәңи бәһр,
Кәз кәрсә үзк кәһр.¹¹⁷

Қулоқ сүзни эшитсә, күнгиһ биләди; аммо күз севиклясини күрсә, шавқ қўзғалади.

اَغْتِيْ ^اағитти — юқорига чиқарди. ^ااَلْ اَنْيْ تَاغْ قَا اَغْتِيْ ол ани тағқа ағитти — у уни тоққа чиқарди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. ^اتَنْكُرِيْ بِلْتِ اَغْتِيْ тәһри булүт ағитти — тангри ҳавода булүт пайдо қилди. (اَغْتَمَاقْ. اَغْتُرْ. ағитур, ағитмақ).

اَقْتِيْ ^اақитти: ^ااَقْنِ اَقْتِيْ тәһри ақин ақитти — тангри оқин (сел) оқизди. ^ااَلْ سَوْفِ اَقْتِيْ ол суw ақитти — у суw оқизди. ^ابَكْ اَقْتَجِيْ اَقْتِيْ бәг ақинчи ақитти — бек душманга қарши қуроли куч юборди. (اَقْتَمَاقْ. اَقْتُرْ. ақитур, ақитмақ).

اَقْتِيْ ^اоқитти — уқитди. ^ااَلْ مَنكَا بِيَكْ اَقْتِيْ ол мәңә битик оқитти — у менга китоб уқитди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اَقْتَمَاقْ. اَقْتُرْ. оқитур, оқитмақ).

اَكْتِيْ ^اәкитти — әктирди. ^ااَلْ تَرِيغْ اَكْتِيْ ол тариг әкитти — у уруғ сепдирди, дон әкдирди. Униб чиқадиган ҳар бир үсимликка ҳам шу сүз қўлланади. (اَكْتَمَاقْ. اَكْتُرْ. әкитур, әкитмақ).

اَكْتِيْ ^اөгитти: ^ااَلْ تَرِيغْ اَكْتِيْ ол тариг өгитти — у дон тортди, тегирмонда тортиб ун қилди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اَكْتَمَاقْ. اَكْتُرْ. өгитур, өгитмақ).

¹¹⁷ Навоийда бу мақол бир мунча фарқли берилган. Бу мақолда севгида күз сезгиси кучли экани айтилади. Навоийда эса күнгиһ севгиси кучли деб берилади: күзни бир амаллаб сақлаб қолиш мумкин, күнгиһга севги етсә, уни қандай қилиб сақлаб қоламан, дейди:

Күзни ўғуш сайи ила забт эткамен,
Етсә күнгиһ забтига иш неткамен.

كَنْكَلْمُ اَذَارُ اَمِيْتِي كَنْكَلْمُ اَذَارُ اَمِيْتِي
 мойил бўлди. (أَمِيْتَاكُ. اَمِيْتُرُ. اَمِيْتْمَاكُ).
 эмитур, эмитмак).

Шеърда шундай келган:

قُلَانُ نُكَالُ قَمِيْتِي اَرْقَارُ سَقَقُ يَمِيْتِي
 قُلَانُ نُكَالُ قَمِيْتِي اَرْقَارُ سَقَقُ يَمِيْتِي
 تَزَكِّي تَرْبُ سَكْرُشُوْرُ تَزَكِّي تَرْبُ سَكْرُشُوْرُ

Қулан тугаї қумутті,
 Арқар соқақ јумутті,
 Јајлағ таба эмитті,
 Тізгік торуб сәкрәшүр.

Баҳорни таърифлаб ёзади:

Баҳор қулон, кийикларни ҳаяжонга солди, тоғ эчки ва кийикларни тўплади, улар яйловларга майл қилдилар. У ерларда шодликдан саф тортиб, сакрашиб ўйнамоқдалар.

[Бутун қулонларни қўзғатиб юборди. У (баҳор) тоғ эчкилари ва кийикларни тўплади. (Уларни) яйловларга йўллатди, саф-саф бўлиб сакрашаётирлар].
 انْتِي اَنْتِي اَنْتِي
 а нутті — мослади, ҳозирлади. اَلْ يَغِي قَا تَلْمُ اَنْتِي
 ол јағқа тулум анутті — у душманга қарши асбоб, қурол ҳозирлади. Ҳар бир тайёрланган нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اَنْتُوْر. اَنْتَمَاقُ) анутур, анутмак].

Мақолда шундай келган:

تَلْمُ اَنْتَسَا قَلْنُ بَلُوْرُ تَلْمُ اَنْتَسَا قَلْنُ بَلُوْرُ
 تَلْمُ اَنْتَسَا قَلْنُ بَلُوْرُ تَلْمُ اَنْتَسَا قَلْنُ بَلُوْرُ

Тулум анутса, қулун болур,

Тулум унутса, болун болур.

Душманига (қарши) қурол ҳозирлаган киши қулун (той) топади, қурол ҳозирлашни унутган киши асир бўлади. Бу мақол ишларда олдиндан ҳозирлик кўриш лозим эканлигига ундаб айтилади.

اَنْتِي اَنْتِي اَنْتِي
 унатті — унатди, кўндирди. مَنْ اُنَامَاْسُ اُرْدِيْمُ اَلْ
 مَنْ اُنَامَاْسُ اُرْدِيْمُ اَلْ
 мән унамас эрдим ол мэни унатті — мен бу

ишга унамас эдим, у мени унатди. (أَنَا نَرُّ. اُنْتَمَاقُ)
унатур, унатмақ).

اُنْتِي уніттi—унутди. اَل سُوْرِن اُنْتِي ол сөзін уніттi—
у сүзини унутди. Бошқаларга ҳам шундай.
(اُنْتَمَاقُ) унітур, унітмақ).

اِنْتِي инәттi—тамғалатди. اَل قُوْرِيْن اِنْتِي ол қойн инәттi—
у қўйни тамғалашга буюрди. Бу қўйнинг қулоғи-
дан бир оз кесишдир.

(اِنْتَمَاقُ) инәтур, инәтмәк).

Бу бўлимнинг манқуси

اِنْتِي ајіттi¹²⁰—сўради. اَل مَنكَا سُوْر اِنْتِي ол мәнә сөз
ајіттi—у мендан сүз сўради. اَمْن اِنكَا سُوْر мен аңар сөз ајіттiм—мен у билан сүзлашдим—
дейдилар, лекин бу қоида эмас, [қоидага хилоф].
(اِنْتَمَاقُ) ајітур, ајітмақ).

اِنْتِي ујаттi—уялди¹²¹. اَل مَنْدِيْن اِنْتِي ол мәндин ујаттi—
у мендан уялди. Асли اِيَاذْتِي ујазтi дир. Бу сүз идғом
[регрессив ассимиляция] натижасида ујаттi бўл-
гандир.

(اِيَاذْمَاقُ) ујазур, ујазмақ).

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

اِيَاذِي абiддi—қочирди, яширди. اَل اِنِي كِشِيْدِيْن اِيَاذِي ол
анi кiшидiн абiддi—у уни одамлардан қочирди,
яширди. Бошқадан яширилган ҳар бир нарсага ҳам
бу сүз қўлланади.

(اِنْتَمَاقُ) абiтур, абiтмақ).

¹²⁰ Ҳозирги тилимизда аймақ ҳам, айтмоқ ҳам қўлланади. Айтмоқ асосдир. Холбуки, бу мисолда айтмоқ—сўрамоқ маъносида бўлиб, ўгузлар уни янглиш равишда сўзламоқ маъносида қўллар эканлар. Девоининг бир неча ерида айди шаклида берилган.

¹²¹ Фаргона шеваларида уятди тарзда қўлланади.

Бу бўлимнинг ғуналилари

اُنْكُفْتِي ⁰⁰уцуктї ⁰⁰унниқди, ⁰⁰ўнгди, ⁰⁰айниди. اَرُّ يُوْزِي اُنْكُفْتِي ⁰⁰эр жүзи ⁰⁰уцуктї — ⁰⁰одамнинг ⁰⁰юзи ⁰⁰унниқди. بَرِّحُنْ اُنْكُفْتِي ⁰⁰барчун ⁰⁰уцуктї — ⁰⁰ипак ⁰⁰кийимликнинг ⁰⁰ранги ⁰⁰айниди, ⁰⁰унниқди.

(اُنْكُفْتِي اُنْكُفْتِي ⁰⁰уцуқар, ⁰⁰уцуқмақ).

اُنْكُلْتِي ⁰⁰оцултї — ⁰⁰ўнгалди, ⁰⁰ўнгланди. سُكَلْ اُنْكُلْتِي ⁰⁰сүкәл ⁰⁰оцултї — ⁰⁰касәл ⁰⁰киши ⁰⁰согайди. اِشْ اُنْكُلْتِي ⁰⁰иш ⁰⁰оцултї — ⁰⁰чалкаш ⁰⁰иш ⁰⁰ўнгалди.

(اُنْكُلْمَقْ اُنْكُلْمَقْ ⁰⁰оцулур, ⁰⁰оцулмақ).

Уч ҳарфлилар бўлими тугади.

ТҮРТ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

ЎРТАСИ ВА ОХИРИ СУКУНЛИ

БЎЛГАН ФАЪЛАЛДИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

اُرْبُرْدِي ⁰⁰ўрпәрди — ⁰⁰уҳ ⁰⁰тортди, ⁰⁰оҳ-воҳ ⁰⁰қилди. اُرُّ اُرْبُرْدِي ⁰⁰эр ⁰⁰ўрпәрди — ⁰⁰одам ⁰⁰ғазабдан, ⁰⁰урнишдан ⁰⁰оҳ-воҳ ⁰⁰қилди. تَقَاغُوْ اُرْبُرْدِي ⁰⁰тақағу ⁰⁰ўрпәрди — ⁰⁰хўроз ⁰⁰уришишдан ⁰⁰хурпайди. اِنِكْ اُرْبُرْدِي ⁰⁰аниң ⁰⁰јини ⁰⁰ўрпәрди — ⁰⁰унинг ⁰⁰териси, ⁰⁰туки ⁰⁰хурпайди.

(اُرْبُرْمَاكْ اُرْبُرْمَاكْ ⁰⁰ўрпәрүр, ⁰⁰ўрпәрмәк).

اِبْتُرْدِي ⁰⁰өптүрди — ⁰⁰үштирди. اَلْ اِنِي اِبْتُرْدِي ⁰⁰ол ⁰⁰ани ⁰⁰өптүрди — ⁰⁰у ⁰⁰бировни ⁰⁰үпишга ⁰⁰буюрди.

(اِبْتُرْمَاكْ اِبْتُرْمَاكْ ⁰⁰өптүрүр, ⁰⁰өптүрмәк).

اِتْرُدِي ⁰⁰аттурди — ⁰⁰оттирди. اَلْ اَقْ اِتْرُدِي ⁰⁰ол ⁰⁰оқ ⁰⁰аттурди — ⁰⁰у ⁰⁰уни ⁰⁰ўқ ⁰⁰отишга ⁰⁰буюрди. Ҳар ⁰⁰бир ⁰⁰нарсани ⁰⁰оттиришга ⁰⁰ҳам ⁰⁰шу ⁰⁰сўз ⁰⁰қўлланади.

(اِتْرُمَاكْ اِتْرُمَاكْ ⁰⁰аттурур, ⁰⁰аттурмақ).

اِتْرُدِي ⁰⁰өттүрди — ⁰⁰чалдирди. سِيْبِزْغُوْ اِتْرُدِي ⁰⁰сїбїзғу ⁰⁰өттүрди — ⁰⁰сїбїзга ⁰⁰(сурнай) ⁰⁰чалдирди. Бирон ⁰⁰таъсир ⁰⁰би-

лан овоз чиқарадиган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланади. (اَتْرُرُ, اَتْرُرُ, اَتْرُرُ, اَتْرُرُ).
اَتْرُرُ

اَتْرُرُ ол мэнїң ішїм атрурди — у менинг ишимни тузатишга буюрди. اَتْرُرُ ол атрук атрурди — у маҳсани, этикни тузатишга буюрди.

Бошқаларга ҳам шундай.

(اَتْرُرُ, اَتْرُرُ, اَتْرُرُ, اَتْرُرُ).
اَتْرُرُ

اَتْرُرُ ачтурди — очтирди. اَتْرُرُ ол қабуғ ачтурди — у эшикни очишга буюрди. Очишга буюрилган ҳар нарсага ҳам шундай қўлланади. (اَتْرُرُ, اَتْرُرُ, اَتْرُرُ, اَتْرُرُ).
اَتْرُرُ

اَتْرُرُ ічтурди — ичтирди. اَتْرُرُ ол маққа суw ічтурди — у менга суw ичтирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

(اَتْرُرُ, اَتْرُرُ, اَتْرُرُ, اَتْرُرُ).
اَتْرُرُ

аҷурди ҳам шу маънода қўлланади. Мақолда шундай келган: سُوْفُ اِجْرَمَاسْ كَا سُوْتٌ بِيْرٌ суw ічурмасга сўт бёр — суw ичирмасга сўт ичир. Сенга ёмонлик қилганга ҳам яхшилик қил, деган маънода ишлатилади. Бу феълларда ишда икки шахснинг бёрлиги қоидадир.

Бери — буюрувчи, иккинчиси бажарувчидир. Бу феъллар икки ҳарфлидир. Бу мақсад учун ўзакка икки ҳарф орттириб ясалади. Бу хил қоидалар қиёс қилиш билангина тушунилмайди. Шунинг учун бу ўринда айтилди.

اَخْتَرْدِي ахтарди — ағдарди. اَخْتَرْدِي эр ташїғ ахтарди — одам тошни ағдарди. اَخْتَرْدِي түпи јїғачїғ ахтарди — шамол дарахтни ағдарди. Бирон нарсани ағдарадиган ҳар бир нарсага ҳам шу сўз қўлланилади. Бу сўздаги х ҳарфи ғ ҳарфи ўрнига

адлашиб келгандир. Чунончи, арабчада ^{خَتَارٌ} хаттор
غَدَارٌ гаддор ва ^{خِمَارُ النَّاسِ} химорунноси ва ^{غِمَارُهُمْ}
гиморуҳум сўзларидаги каби.

اَخْتَرْدِي ол ǰр ахтардї — у ер ағдарди, ер
хайдади, шудгор қилди. (اَخْتَرَمَاقٌ. اَخْتَرَمَاقٌ)
ахтармақ).

اَرْتُرْدِي артурдї — орттирди. اَوْنُ يَرْمَاقُ اَزَا بِيَرُ اَرْتُرْدِي он
ярмақ ўзā бир артурдї — ўн танга устига бир тан-
га орттирди. اَرْ اَرْتُرْدِي ǰр артурдї — одам ҳадди-
дан ошди. (اَرْتُرْمَاقٌ. اَرْتُرْمَاقٌ) артурур, артурмақ).

Шеърда шундай келган;

كَلْدِي بِيَرُ اَرْتُرُو بِيَرْدِي اَيْلِنُ اَرْتُرُو
مُنْدَا قَلْبُ التُّرُو بَكْرِي بَلْبُ اَنْ بِنَارُ

Кәлдї бәрү артуру,
Бәрдї әлїн артуру,
Мунда қаліб олтуру,
Бүгрї боліб ўн бүтәр.

Асир бўлган бек ҳақида сўз боради: Бек ҳаддан
ортиқ кеккайиб, ҳаддидан ошиб, мағрурланиб кўп
аскар билан бизга келди. Кейин бизга мамлақати-
ни ҳадя қилди. Енимизда товуши бўғиқ, муккайиб,
энгашиб ўлтириб қолдї.

[Бизга тизилган одам (аскар) лари билан келди.
Бизга мамлақатини топширди. Ўзи бу ерда ўлти-
риб қолди. Энгашиб қолгач, товуши чиқмас эди].

اَرْتُرْدِي эртүрдї — кечирди. اَنْكُ يَازُقُنُ اَرْتُرْدِي аниң
јазуқин эртүрдї — унинг гуноҳини кечирди.

اَنْكُ اَيْشُنُ اَرْتُرْدِي аниң ишн эртүрдї — унинг иши-
ни ўтказди, қабул қилди. Бир ердан иккинчи ерга
бирон нарсани кўчирган киши тўғрисида ҳам шу.
сўз қўлланади. (اَرْتُرْمَاقٌ. اَرْتُرْمَاقٌ) эртүрүр, эртүрмәк)

азтүрдй ăзтүрдй: اَلْ اَغْلَى قَلَاتَيْنْ اَزْتُرْدَيْ ол оғлі қулақтн
ăзтүрдй — у ўғлининг қулоғини тилдирди, тери ёки
ердағи ҳар бир узунасига тилиб чизилган чизикқа
ҳам бу сўз қўланади. (азтүрмак. ăзтүрүр,
ăзтүрмăк).

азтүрдй узтүрдй: اَلْ اَلْ بَبْ اَزْتُرْدَيْ ол jip ўзтүрдй—у ип ўздирди.
Бошқасига ҳам шундай. (азтүрмак. ăзтүрүр,
ўзтүрмăк).

ăстүрдй астүрдй — остирди. اَلْ اَرْ اَسْتُرْدَيْ ол ёр астүр-
дй — у одамни остиришга буюрди. Бошқаларга ҳам
бу сўз қўланади. (ăстүрмак. ас-
түрүр, ас-түрмăк) ол ăт астүрдй —
у гўшт остирди, у гўштни қозикқа, канорага осиш-
га буюрди. (ăстүрмак. ас-түрүр, ас-түрмăк)

ăстүрдй ăстүрдй: اَرُقْ اَسْتُرْدَيْ оруқ ăстүрдй — у арқонни
чўздирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўланади.
ăстүрдй ол қавіқ ăстүрдй — у кепак элатди.
Тариқни қипиқ ва кепакдан айиришга, тозалашга
буюрди. Совурилган ва ăланган ҳар бир нарсага
ҳам бу сўз қўланади. (ăстүрмак. ăстүрүр,
ăстүрмăк).

ăстүрдй ўстүрдй: اَلْ مَنَّكَ اَسْتُرْدَيْ ол мнăцă ўстүрдй—у бир
ишда мени енгиш учун тиришди. اَلْ قَلْمِشْ
ăстүрдй ол қилмш ишн ўстүрдй — у қилган
ишига тонди, инкор қилди. Ҳар бир ишда тониш-
га, инкор этишга ҳам бу сўз қўланади.
(ăстүрмак. ўстүрүр, ўстүрмăк). Мақолда шун-
дай келган: تُوْزُنْ بَرَلَا اُرْشْ. اَتُوْنْ بَرَلَا اَسْتُرْمَا
birlä уруш, утун birlä ўстүрмă — ювош одам би-
лан уриш; чунки сен уни босишинг мумкин, уят-
сиз, юзсиз одам билан уришма. Чунки у сени
шарманда қилади.

أَكْتَرَدِي ʔктʔрді — ʔктирди. أَلْ تُرِغُ أَكْتَرَدِي ол таріг ʔктʔрді — у уруғ ʔктирди. ʔкишга буюрилган Һар бир уруққа Һам шу сўз қўланади.
(أَكْتَرَمَاكَ أَكْتُرُّ أَكْتُرُّ ʔктʔрʔр, ʔктʔрмӕк).

أَكْتَرَدِي ʔгтʔрді: أَلْ جُكَّانُ أَكْتَرَدِي ол Һовган ʔгтʔрді — у Һавгон ʔгдирди. Һар бир нарсани ʔғишга Һам шу сўз қўланади. (أَكْتَرَمَاكَ أَكْتُرُّ أَكْتُرُّ ʔгтʔрʔр, ʔгтʔрмӕк).

أَكْتَرَدِي ɔгтʔрді: أَلْ مَنِي أَكْتَرَدِي ол мӕні ɔгтʔрді — у мени мақташни бировга юклади, тайинлади.
(أَكْتَرَمَاكَ أَكْتُرُّ ɔгтʔрʔр, ɔгтʔрмӕк).

أَكْتَرَدِي ɔктʔрді — туплашга буюрди. أَلْ أَنْكَارُ يَرْمَاقُ أَكْتَرَدِي ол аңар Һармақ ɔктʔрді — у унга танга (пул) туплашга буюрди. Бошқаларга Һам бу сўз қўланади.
(أَكْتَرَمَاكَ أَكْتُرُّ ɔктʔрʔр, ɔктʔрмӕк).

أَلْتُرْدُمُ алтурдум — олдирдим, олишга буюрдим. مَن أَنْدَنُ يَرْمَاقُ التَّرْدُمُ мӕн андан Һармақ алтурдум — мен ундан танга олишга буюрдим. (أَلْتُرْمَاقُ التَّرْمَاقُ) алтурурман, алтурмақ).

أَلْتُرْدِي олтурді: أَلْ أَشْجُ إِجْرَا أَتُ التَّرْدِي ол ашӕч Һчрӕ ʔг олтурді — у қозонда гʔшт ивитди, Һўллади. Шунингдек кийим ва бошқаларни Һўллаш, намлашга Һам бу сўз ишлатилади. (أَلْتُرْمَاقُ التَّرْمَاقُ) олтурур, олтурмақ).

أَلْتُرْدِي олтурді — ʔтирди. أَلْ أَرُ التَّرْدِي ол ʔр олтурді — у одам ʔтирди. Бошқаларга Һам бу сўз қўланади. (أَلْتُرْمَاقُ التَّرْمَاقُ) олтурур, олтурмақ). Мақолда шундай келган: بُوْنُ أَوْمُ لَكَ فَنَجَا قَلْسَا التَّرُّ بُتُونُ ʔмӕлүк бʔтʔн ʔмӕлүк қанча қолса олтурур — бʔтʔн иштонлик (иштони

бутун) қандай хоқласа, шундай ўтираверади. Бу мақол гуноҳсиз одам, ҳеч қандай тухмат билан қораланмайди, деган мазмунда қўлланади.

التَّرْدِي iltürdi : أَلْ مِنْكَ كَيْكِ الْتَّرْدِي ол мәнә кәјик
iltürdi — у менга кийикни тузоққа илинтиришга буюрди. Ҳар нарсани илинтириш, осиш учун ҳам бу сўз қўлланади. (التَّرْمَاكُ الْتَّرُّرُ iltürür, iltür-mäk).

الدَّرْدِي ðidürdi — ўлдирди. أَلْ أَعْرِي نِي الدَّرْدِي ол оғрини
ðidürdi — у ўғрини ўлдирди. Бошқасида ҳам шундай. (التَّرْمَاكُ الدَّرُّرُ ðidürür, ðidürmäk).

الدَّرْدِي idürdi — туширди. أَلْ أَنِي تَاعِدِنِ الدَّرْدِي ол ані
тағдин idürdi — у уни тоғдан туширгирди. Бошқасида ҳам шундай. (التَّرْمَاكُ الدَّرُّرُ idürür, idürmäk). Бу сўз ن н билан اِنْدِرْدِي индирди деб ҳам қўлланади.

اَوْنَدِرْدِي ўндүрди — ундирди. تَنْكِرِي اَوْتْ اَوْنَدِرْدِي тәнри от
ўндүрди — худо ўтларни кўкартирди. Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади. اَنِي اَفْكَ اَوْنَدِرْدِي ол ані
əwğä ўндүрди — у, уни уйга йўлатди. Бу уйғурлар сүзидир. Ўғузлар бунни билмайдилар.

(التَّرْمَاكُ اَنْدِرُّرُ ўндүрүр, ўндүрмәк).

اَتْفَرْدِي атғарди: أَلْ مِنْي اَتْفَرْدِي ол мәнни атғарди — у отга
минишимга ёрдам берди, отга миндирди. Бошқаси ҳам шундай. (اَتْفَرْمَاقُ اَتْفَرُّرُ атғарур, атғармақ).

اَتْفَرْدِي атғарди — ўтлатди. أَلْ اَت اَتْفَرْدِي ол ат отғарди —
у от ўтлатди. Бошқаларга ҳам шундай. (اَتْفَرْمَاقُ اَتْفَرُّرُ атғарур, атғармақ).

اَذْغَرْدِي азғарди — уйготди. أَلْ مِنْي اَذْغَرْدِي ол мәнни уз-

ғурдi — у мени уйқудан уйғатди. (اذغرماق. اذغرر. اذغرر)

узғурур, узғурмақ).

اذغردي

озғардi — билди, эслади. اذغردي اذغردي

ол анi кэдiн озғардi — у уни бир қанча вақтдан кейин уйлаб билди, эслади. (اذغرماق. اذغرر. اذغرر озғарур, озғармақ).

ارغردې

арғардi — чарчатди. ارغردې ارغردې

арғардi — у отини чарчатди. (ارغرماق. ارغرر. ارغرر арғарур, арғармақ). Шеърда шундай келган:

كَنَكَلْمُ اَنْكُرُ قَيْنِيُو اَجَبْنُ اَنْكُرُ اَيْنِيُو
كَلْدِي مَنكَا يِنِيُو اَيْنَبُ مَنِي اَرْغُرُو

Кәңләм аңар қайнају,

Ічтiн аңар ойнају,

Кәлди мәнә боғнају

Ойнаб мәнi арғарур.

Уйнинг ичида севиқлигим билан уйнашганимда күнгилим унга (дүстимга) жүш урди. У менга ғурур билан келди ва чарчагунимча мен билан уйнади. [Турли-туман чечаклар тизилиб, ғунчалари ёзилди. Узоқ вақт (ер тагида) ётиб эзилган эди, ердан (бош) күтариб айрилишаётир]. Ҳар бир чарчаган ҳайвон учун ҳам бу сўз қўлланади.

انغردې

анғардi — онд, қасам ичирди. انغردې انغردې

ол анi анғардi — у унга қасам, онд ичтирди. Асли анғардi анғардi — бўлиб, енгиллик учун д д туширилгандир. Бу хусусиятни оятда ҳам кўрилади. Масалан, فَظَلْتُمْ تَفَكُّهُونَ фазалтум тафаккаҳун иборасидаги فَظَلْتُمْ фазалтумнинг асли فَظَلْتُمْ фазалилтумдир. Бунда л енгиллик учун туширилган. (انذغرماق. انذغرر. انذغرر андғарур, андғармақ).

الْفِرْدِي ʔɪwɪrdi : اَلْ اُنْكَ يُوْزِنْكَ اَلْفِرْدِي : ol anıç juziçä ʔɪwɪrdi — у унинг юзига у билан, уришаётгандек бир сўз билан отилди. (اَلْفِرْمَاكُ اَلْفِرْمَاكُ ʔɪwɪrär, ʔɪwɪrmäk).

اَنْكُرْدِي ʔntkürdi — ўтқизди, сурди. قَرْنٌ اَنْكُرْدِي qarn ʔntkürdi ʔtrüm qarın ʔntkürdi — сурги ўт ични сурди. اَلْ اَفْكَ اَلْ اَفْكَ ol ʔwıgä bitik ʔntkürdi — у уйига хат юборди. Ҳар бир нарсани бирор нарсдан юборишга ҳам шу сўз қўлланади. (اَنْكُرْمَاكُ اَنْكُرْمَاكُ ʔntkürür, ʔntkürmäk).

اِجْكَرْدِي ičkärdi — ичкари киритди. اَلْ اَتِيْنُ اَفْكَ اِجْكَرْدِي ol atın ʔwgä ičkärdi — у отини ичкари киритди. Бошқаларга ҳам шундай. (اِجْكَرْمَاكُ اِجْكَرْمَاكُ ičkärür, ičkärmäk). اَلْ اَنِيْ بَكْكَ اِجْكَرْدِي ol anı bəkkä ičkärdi — у уни бекка кириб чақди. Уни қоралаб сўзлади. Бошқаларга ҳам шундай.

اَدْكَرْدِي ʔɛgärdi : اَلْ اَلْ كِجْكَ سُوْزُكُ اَدْكَرْدِي ol kiçik sözük ʔɛgärdi : ol kiçik sözüg ʔɛgärdi — у арзимас, қийматсиз сўзни тинглади, маъқуллади, унга амал қилди. Бу сўз кўпинча бўлишсиз, инкор шаклида қўлланади. اَلْ اُنْكَ اَلْ اُنْكَ ol anıç sözin ʔɛgärmädı — у унинг сўзига қўшилмади, қулоқ солмади, қадрламади. اَلْ اَلْ بَغْرُ نَانْكَ اَدْكَرْدِي ol bagır nanıç ʔɛgärdi — у бузуқ нарсани тузатди, ислоҳ қилди. (اَدْكَرْمَاكُ اَدْكَرْمَاكُ ʔɛgärür, ʔɛgärmäk).

اَرْكَرْدِي ʔrgürdi — эритди. اَلْ اَلْ يَإْغُ اَرْكَرْدِي ol jağ ʔrgürdi — у ёғ ва бошқаларни эритди. (اَرْكَرْمَاكُ اَرْكَرْمَاكُ ʔrgürür, ʔrgürmäk).

اَرْكُرْدِي ʔrgʊrdi — улгурди. اَلْ اَشْقَا اَرْكُرْدِي ол ашқа ʔrgʊrdi — у ошга тамом бўлмасдан етиб улгурди. Ҳар бир нарса тамом бўлмасдан етиб улгуришга ҳам бу сўз қўлланади. (اَرْكُرْمَاكُ ʔrgʊrmāk).

اَسْكِرْدِي ʔskirdi — ʔskirdi. تُونُ اَسْكِرْدِي тон ʔskirdi — тўн ʔskirdi. Бошқаларга ҳам шундай. (اَسْكِرْمَاكُ ʔskirmāk).

اَشْكُرْدِي ʔškʊrdi — қичқиртди, ʔškʊrtди. اَلْ اِتْعَ كَيْكَا ʔitʕ kɛjkɑ ʔškʊrdi — у итни кийикка қичқиртди, ʔškʊrtди. Шунингдек одам бир нарсага ʔškʊrsa ҳам шу сўз қўлланади. يِلَانُ اَشْكُرْدِي jilān ʔškʊrdi — илон оғзи билан вишиллади. Одамнинг оғзи билан ҳуштак чалишига, бургут қушининг қичқиришига ҳам бу сўз қўлланади. Мақолда шундай келган: اُسُ اَشْكُرْسَا اَلْوُرُ ʔsʊ ʔškʊrsɑ ʔlʊrʊ — бургут қуш бировнинг бетига қараб сайраса, ʔškʊrsa, ўлимнинг аломати деб ҳисоблайдилар. (اَشْكُرْمَاكُ ʔškʊrmāk).

اَشْكُرْدِي ʔškʊrdi — ʔsladi. اَلْ اَتْمَشْ سُوْرِكُ اَشْكُرْدِي ʔlʔtmʃ sʊʔrikʊ ʔškʊrdi ол унутмуш сўзʊг ʔškʊrdi — у унутилган сўзни ʔsladi. Бошқаси ҳам шундай. (اَشْكُرْمَاكُ ʔškʊrmāk). ʔтимсиз феълдан ʔтимли феъл яшаш, ʔтимли феъллардан икки фоилга ʔтувчи феъл яшаш учун ʔтган замон феълнинг қўшимчиси бўлган „д“ ҳарфи „т“ га айлантирилади. [Бу вақт] феълда икки „т“ ҳарфи пайдо бўлади: бири — ʔтимли феъл яшаш учун орттирилган „т“, иккинчиси „т“ га айланган ʔтган замон феъли аффикси „д“ дир.

Масалан, **سۆز اَشْكُرْدِي** сөз үш күрді гапида үш-күрді феъли эслади маъносида бўлса, **اَشْكُرْتِي** үшкүртти феъли эслатди демакдир. **اِنَّكَ اَنْتَ اَرْغُرْتِي** аниң атин аргуртти (унинг огини чарчаттирди) икки фонлга ўтувчи феълга мисолдир. Бу феълларнинг **اَشْكُرْتُرْدِي** үшкүртүрди **اَرْغُرْتُرْدِي** аргургурди вариантлари ҳам бор. Аввалгиси яхшироқ, тўғрироқдир. **اَرِيشتِي** ўрпәшти — ҳурпайишди. **اَرْن** эрән ўрпәшти—ботирлар бўлак-бўлак бўлиб бир-бирларини ғазаб билан қувардилар, бир-бирларига ҳурпаярдилар. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади (**اَرِيشْمَاك** **اَرِيشُور** ўрпәшүр, ўрпәшмәк).

اَرِيشتِي

Шеърда шундай келган:

اَرْن **اَرِيشُور** **اَوْجِن** **كَكِن** **اَرْتِشُر**
سَقَل **تَنْب** **تَرْتِشُر** **كُكْسِي** **اَرَا** **اوت** **تَتَار**

Эрән ариғ ўрпәшүр,
 Өчин кәкин іртәшүр,
 Сақал тутуб тартішур,
 Көксі ара от тўтәр.

Ботирлар бир-бирларига ёмон кўз ва ғазаб билан қарашадилар, улар бир-бирларидан ўч олмоқ истайдилар, ғазаб ўти кўкракларида ёнаётгандай соқолларига осилишар, тортишардилар. [Одамлар (бир-бирларидан) ўч олиш учун (бир-бирларига) ғазаб билан боқишар эди, ўч олмоқ истар эдилар. Кўкракларида ғазаб ўти ёнаётгандай, соқолларига чангал солиб тортишар эдилар].

اَرْتِشْتِيلَار

اَرْتِشْتِيلَار іртәштиләр — текширишдилар, излашдилар. **اَرْتِشْتِيلَار** олар бу сөзүг іртәштиләр—улар

бу сўзни текширишдилар. Иш ва бошқаларни текширишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَرْتَشُوْر اَرْتَشْمَاكْ).
irtäshür, irtäshmäk).

ارتَشْدِي арташди: اِرْتَشُوْر اِرْتَشْمَاقْ жалінуқ ішін арташди — одамлар бир-бирларини кўриб бузилишди. Бир-бирига таъсир қилиб бузадиган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اَرْتَشُوْر اَرْتَشْمَاقْ).
арташур, арташмақ).

ارتَشْدِي Өртүшди — пардалашди, яширишди. اَلْاَرُّوْ اِبْشَغْ оллар бу ішіг Өртүшди — улар бу ишни пардаладилар. Ҳар бир ишни яшириш учун бировга ёрдам қилган кишига ҳам шундай дейилади. (اَرْتَشُوْر اَرْتَشْمَاكْ).
өртүшүр, өртүшмәк).

ارتَشْدِي Өртәшди — ўрташди, куйдиришди. بُوْدُنْ بِيْرُ бузун бір ікіндінің әwlä-рин өртәшди — халқ бир-бирининг уйини куйдиришди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Бу феъл формаси ёрдамлашиш, баҳслашишга ҳам қўлланади. (اَرْتَشُوْر اَرْتَشْمَاكْ).
өртәшүр, өртәшмәк).

ارتَشْتِي Өртішти — узишди, баҳслашди. اَلْمَنْكُ بَرْلَا ол мәннің бірлә арсландан эртішти — у мен билан арслон ёнидан ўтишга баҳслашди. Шунингдек ҳар бир хавfli нарса олдидан ўтишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَرْتَشُوْر اَرْتَشْمَاكْ).
эртүшүр, эртүшмәк).

ارتَشْدِي артішди — ортишди. اَلْمَنْكَا اَرْجِي ол мәнә арчі артішди — у менга туяга юк ортишда ёрдам берди. (اَرْتَشْمَاقْ اَرْتَشُوْر).
артишур, артишмақ).
Бу сўз тортишиш ва баҳслашишга ҳам қўлланади.

اقتشتي ^{0/00} оқташті — уқ отишди. ^{0/00} اَلْ اَنْكُ بِرَا اُقْتَشْتِي ол анін
 бірлә оқташті — у унинг билан уқ отишди. Қуръа
 соққасини ташлашга ҳам бу сүз қўланади.
 (اقتشماق. اُقْتَشُوْر. оқташур, оқташмақ).

اُنْدَشْدِي ^{0/00} ундашді — чақиришди. ^{0/00} اَلْ اَنْكُ بِرَا اُنْدَشْدِي ол анің бірлә ундашді — улар бир-бирларини чақи-
 ришдилар, ундашдилар. (اُنْدَشْمَاق. اُنْدَشُوْر. унда-
 шўр, ундашмақ).

اَبْرَشْتِي ^{0/00} опрашті : ^{0/00} تُوْن لَارْ اَبْرَشْتِي тонлар опрашті — тўн-
 лар тўзий бошлади, тўзишга юз тутди. Бошқалар-
 га ҳам бу сүз қўланади. (اَبْرَشْمَاق. اَبْرَشُوْر. опра-
 шур, опрашмақ). Мақолда шундай келган:

كَنْكَاشْ لَيْكْ بَلِيكْ اَذْرَشُوْر.
 كَنْكَاشْ سِيْرْ بَلِيكْ اَبْرَشُوْر

кэңәшлик билік уәрашўр, кэңәшсиз билік опрашур —
 маслаҳатлик иш борган сари яхшилашиб боради,
 бемаслаҳат иш борган сари бузилишга юз тутади.
 اَبْرَشْدِي ^{0/00} опрушді : ^{0/00} اَلْ مَنكَا مُونْ اَبْرَشْدِي ол мэңә мўн
 опрушді — у менга шўрва ичишда ёрдам берди.
 Бошқаларга ҳам бу сүз қўланади. (اَبْرَشْمَاق. اَبْرَشُوْر.
 опрушур, опрушмақ). Бу феъл формаси баҳсла-
 шишга ҳам қўланади.

اَتْرَشْدِي ^{0/00} отрушді : ^{0/00} اَلارْ بَرِيْرْ كَا بَتِيكْ اَتْرَشْدِي олар бір-
 біргә бітік отрушді — улар бир-бирларига хат
 юбордилар. (اَتْرَشْمَاق. اَتْرَشُوْر. отрушўр, отруш-
 мақ). Бу сўзнинг асли ^{0/00} اَتْرَشْدِي отўкрүшді дир.
 Бу сүз ёрдамлашишга ҳам, баҳслашишга ҳам
 қўланади.

Тумән чәчәк тизиди,
 Бүкүндән ол јазилди,
 бәгуш јатіб үзәлди,
 Јәрдә қоба әзрешур.

Әзни мақтаб әзади: турли-туман чечаклар тизилди, ғунчасидан, куртагидан әзилиб күринди. Улар ер остида узоқ әтиб әзилган эди, ердан бош күтәриб бир-биридан айрилишаәтир.

[Турли-туман чечаклар тизилиб, ғунчалари әзилди. Узоқ вақт (ер тагида) әтиб әзилган эди. Ердан (бош) күтәриб айрилишаәтир].

اَدْرُشْدِي ǒz rüşdi — айиришди. اَلْ مَنكَا تَوَارْ اَدْرُشْدِي ол мәнә тавар бәзрүшди — у менга газмол айиришди, танлашда әрдам берди. Бошқаларга ҳам қўлланади. (اَدْرُشْمَاقْ. اَدْرُشُور. бәзрүшүр, бәзрүшмәк). Бу сүз баҳслашишга ҳам қўлланади.

اِسْرِشْتِي іsrіштi — тишлашди, тўқнашишди. اِسْرِشْتِي اِسْرِشْتِي іккі әзғир бірлә іsrіштi — икки айғир бир-бири билан тишлашди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади. (اِسْرِشْمَاقْ. اِسْرِشُور. іsrішур, іsrішмақ). Ердамлашиш ва баҳслашишга ҳам бу сүз қўлланади.

اَسْرُشْدِي аsrүшди — аксиришди. اَسْرُشْدِي اَسْرُشْدِي іккі әр аsrүшди — икки киши ким күп аксиришда баҳслашди. (اَسْرُشْمَاقْ. аsrүшүр, аsrүшмақ).

اَسْرُشْدِي аsrүшди — үсиришди. اَسْرُشْدِي اَسْرُشْدِي олар іккі аsrүшди — улар иккови үсиришда баҳслашишди. (اَسْرُشْمَاقْ. аsrүшүр, аsrүшүр, аsrүшмақ).

اَغْرُشْدِي ағршди — үкрайишди, тикилишди. اَغْرُشْدِي اَغْرُشْدِي іккі јағи ағршди — икки душман бир-би-

рига тикилишди, бир-бирига қасд қилишди. Бош-қаларга тикилиш ва ўқрайиш ҳам шундай.

оғрашур, оғрашмақ) (أَغْرَشْمَاقُ أَعْرَشُرُ).

ағріштїлар : اَلْاَرُّ بُو اِبْشَقَا اَغْرِشْتِي لَارُ олар бу ішқа ағріштїлар — улар бу ишга оғринишдилар, хафа бўлишдилар, ачнинишдилар. (أَغْرَشْمَاقُ أَعْرَشُورُ. ағрішур, ағрішмақ).

оғрушти : اَلْ مَنَّا سَنَكُوْكَ اَغْرِشْتِي ол мәнә сөнүк оғрушти — у менга сўнгахни бўлак-бўлак қилиб айиришда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (أَغْرَشْمَاقُ أَعْرَشُورُ. оғрушур, оғрушмақ).

әвришти : اَنِيْكَ بَرَلَا تَلِيْمٌ اَقْرِشْتِي анің бірлә тәлим әвришти — у, унинг билан талай айланишди, күн машғул бўлди. анің қачмиш атіғ әвришти — у қочган отини қайтаришга ёрдам берди. (اَلْ مَنَّا تَوَارٌ اَقْرِشْتِي ол мәнә тавар әвришти — у менга молни ағдаришда, яъни астарини ўннга ағдаришда ёрдам берди. (أَقْرِشْمَاكُ اَقْرِشُورُ. әвришур, әвришмақ).

оқрашдї — кишнашди. [унд қамуғ оқрашдї — [ўтни кўриб] бутун отлар подаси кишнашди. (أَقْرِشْمَاقُ أَقْرِشُورُ. оқрашур, оқрашмақ).

Шеърда шундай келган:

تُمانُ تُوْرُبُ تُشْنَدِي	يَشْنُ اَتِيْبُ يَشْنَدِي
اَكْرُ اَلْبُ اَقْرِشُورُ	اَذْعُرُ قَسِيْرُ كِشْنَدِي

Јашім атіб јашнадї,
Туман туруб тушнадї,
Азғір, қісір кішнадї,
Өгүр аліб оқрашур.

Баҳорни таърифлаб ёзади.

Яшин яшнади, булут қўзғалиб, ҳаяжонга тушди. Айғир ва биялар баҳор келганидан завқланиб, шодлик билан кишнашди ва яйрашиб уюр олишди, насл тарқатишди. [Яшин яшнади, булут қўзғалиб қайнади. Айғир, байталлар кишнашди. Уюр олиб шодланишмоқда].

اَلْ بَكَا كَنْدْ اَكْرِشْتِي
اَكْرِشْتِي
Эгрішти — ўрашга ёрдам берди. ол бэҗгә кэнд эҗрішти — у бекка қўрғонни ўрашга, муҳосара қилишга ёрдам берди. قَزْ اَنَسِي بِرْ لَا يَبْ اَكْرِشْتِي қіз анаси бірлә јип эҗрішти — қиз онаси билан ип йиғиришда баҳслашди. Ёрдамлашишда ҳам бу сўз қўлланади. (اَكْرِشْمَاكْ; эҗрішўр, эҗрішмәк).

اَكْرِشْتِي
اَكْرِشْتِي
Эҗрішти : اَلْ اَنَكْرْ بِيَشِكْ اَكْرِشْتِي ол аңар бэшик эҗрішти — у бешик терватишда унга ёрдам берди. (اَكْرِشْمَاكْ; эҗрішўр, эҗрішмәк).

اَمْرِشْتِي
اَمْرِشْتِي
Эмрішти : اَنِمْ بَرَجَا اَمْرِشْتِي эҗим барча эмрішти — қўтир ва бошқалардан бутун аъзойи баданим қичишди. (اَمْرِشْمَاكْ; эмрішўр, эмрішмәк).

اَرۋَشْدِي
اَرۋَشْدِي
арвашдӣ¹²³ — аврашди. قَامْلَارْ قَمَغْ اَرۋَشْدِي қамлар қамуғ арвашдӣ — сеҳргарлар аврашдилар, бир турли сўзлар сўзлашдилар. Жин чалиши ва бошқаларга қарши авраш ҳам шундай. (اَرۋَشْمَاقْ; арвашур, арвашмақ).

¹²³ *Арвашди* сўзи ҳозир *аврашди* тарзида қўлланади. Навоий асарларида ҳам левондагича қўлланган:

Зулфи савдосида билмаслар Навоий нуктасин.

Ким жунун рафторидур ёхуд йилоннинг *арбоғи*.

Ҳозирги ўзбек тилининг айрим лаҳжаларида ҳам „арбади“ формаси қўлланади.

اَلْ اَيْنِكَ بِرَلَا يُكْ اَرَقَشْتِي арқашті — орқалашди. اَرَقَشْتِي ол анің бірлә жүк арқашті — у, унинг билан юк орқалашди, яъни у ўртоғининг юкини орқасига қўйиб кўтариб борди. (اَرَقَشْمَاقُ. اَرَقَشُوْرُ. арқаштур, арқашмақ).

اَلْقَشْتِي алқішті — йўқ қилишди. بُوِي اِكِّي بِلَا الْقَشْتِي бул іккі бірлә алқішти — икки тонфа (қабилә) бир-бирини йўқ қилди. Ҳар нарсани йўқ қилишда баҳслашишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَلْقَشْمَاقُ. اَلْقَشُوْرُ. алқіштур, алқішмақ).

اَلْقَشْدِي алқішді — яхшилашди, алқишди. اَلْ مَنِيكُ بِرَلَا الْقَشْدِي ол мәннің бірлә алқіш алқішді — у менинг билан мақташди, алқишлади, яхшилашди. Алқишда ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَلْقَشْمَاقُ. اَلْقَشُوْرُ. алқіштур, алқішмақ)

Қуйидағи парчада келган:

اَلْبَلَارُ اَرِغُ الْقَشْرِ يَبِرُ يَبِرُ اَوْزَا الْقَشْرِ
كُجُ يَبِرُ قَلْبُ اَرَقَشْرِ اَذْكَرُ مَذْبُ اَقِ اَتَارُ

Алллар ариғ алқішур,
Куч бір қіліб арқашур,
Бір-бір ўзә алқашур,
Эзкәрмәзіб оқ атар.

Жангни таърифлаб ёзади:

Ботирлар бир-бирини ўлдирадилар, йўқ қилишадилар, кучларини тўплаб, бир-бирига ёрдамлашадилар, кўмак бериб мақташадилар, уларнинг ҳар бири ўлимдан қўрқмай ўқ отадилар.

[Ботирлар роса уришдилар, (бир-бирларига) ёрдам учун кучларини бириктирдилар. (Улар) бир-бирларини мақташар эдилар, (уларнинг ҳар бири) ўлимдан қўрқмай ўқ отадилар].

اِرْكُشْتِي Irkišti — түпలాшиди. اَلْ مَنَّآ تَوَارُ اِرْكُشْتِي ол мәнә тавар иркишти у менгә мол түпలాшида ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сүз қўлланади. (اِرْكُشْمَاكْ اِرْكُشُورُ. Irkişür, irkişmäk).

اَلْ كُشْتِي Әikäшти¹²⁴ элашишиди. اَلْ اَنْكُرَهْ اُونْ اَلْ كُشْتِي ол аңар ун әikäшти — у унга ун элашда ёрдам берди. Баҳслашишга ҳам бу сүз қўлланади. (اَلْ كُشْمَاكْ اَلْ كُشُورُ. Әikäşür, әikäşmäk).

اَمْكُشْتِي Әмгәшти — қийналишиди. بُو اِبْشِدَا بُوْى اَمْكُشْتِي бу ишда бој әмгәшти — бу ишда одамларнинг баъзиси баъзиларининг сабабидан чарчашди, қийналишиди. (اَمْكُشْمَاكْ اَمْكُشُورُ. Әмгәşür, әмгәşmäk).

اِبْلَشْتِي Әpläшди — ҳўплашди, нобуд қилишиди. بُوْدُنْ اِبْلَشْتِي اِكْنِدِي تَفَارِنْ اِبْلَشْتِي будун икнди таварин әpläшди — халқ бир-бирининг модини нес-нобуд қилди, ғарот қилди. (اِبْلَشْمَاكْ اِبْلَشُورُ. Әpläşür, әpläşmäk).

اَتْلَشْتِي Әtläшди : اَتْلَشْتِي نَانِكْ әtläшди нәң — нарсалар тешилиб ёрилди. Нарсалар парда билан ўралди. Бу сүз ўғирлашда қўлланади. (اَتْلَشْمَاكْ اَتْلَشُورُ. Әtläşür, әtläşmäk).

اَتْلَشْتِي Әtläшди : اَلْبَلَارْ اَتْلَشْتِي алплар әtläшди — бо-тирлар талашиди, уришишиди. (اَتْلَشْمَاكْ اَتْلَشُورُ. Әtläşür, әtläşmäk).

اِتْلَشْتِي İtläшди — йўқолишиди. اِتْلَشْتِي نَانِكْ İtläшди нән — нарсалар йўқ бўлди, йўқолди. (اِتْلَشْمَاكْ اِتْلَشُورُ. İtläşür, İtläşmäk).

¹²⁴ Бу сўзни ҳозир элашди тарзида қўлаймиз. Девон ёзилган вақтда бу феъл элак сўздан ясалган бўлса керак. Бизда ҳозир эла буйруқ формасидан ясалган ҳолати қўлланади.

اچلشدي اچлшди — очилишди. قېغلار اچلشدي қапуғлар ачлшди — эшиклар очилди. Ечилмаган масалаларнинг ечилишига ҳам бу сўз қўлланади.

(اچلشماق. اچلشور. اچلشمәк).

اذلشدي эзлшди — йўқотишди. الاز بيز اکتدېني اذلشدي олар бір ікіндіні эзлшди — улар бір-бирига бўлган ҳурмати йўқотишди.

(اذلشماق. اذلشور. эзлшур, эзлшмәк).

اذلشدي ўзлшди — кетма-кет, орқама-орқа юришди.

اذلشدي الاز بيز ايقق* بيز بېرکا اذلشدي кийиклар бір-бирининг орқасидан юришди.

(اذلشماق. اذلشور. ўзлшур, ўзлшмәк).

ارلشدي эрлшди — мардликда баҳслашишди. الاز ايتي ازلشدي олар іккі эрлшди — улар иккиси эрликда, мардликда баҳслашди.

(ارلشماق. ازلشور. эрлшур, эрлшмәк).

ارلشدي орлшди — бақиришди, қийқиринди. بۇدن قمع ازلشدي будун қамуғ орлашди — ҳамма эл бақиришиб чақиришди. Асли арлшти дир.

(ارلشماق. ازلشور. орлашур, орлашмақ).

ازلشدي ўзлшди — узилди. ازلشدي نانگ узлшди нәң — нарса узилди. بكي كيسي ازلشدي бәғи кісі¹²⁵ ўзлшди — эр-хотинлик узилди.

ازلشدي ўзлшди: ازلشدي بېرملكدن ازلشدي алімліғ бәрім-лікдін ўзлшди — олувчи билан берувчи [қарз берган ва қарз олган] узилишди.

(ازلشماق. ازلشور. ўзлшур, ўзлшмәк).

* Бу сўз аққ шаклида берилган. Қаранг: I т, 65, 223-бетлар.

¹²⁵ Бу сўз Басим Аталайда кіші тарзида берилган, I том, 239-бет.

اِشْلَشْدِي ishläşdi — ишлашди, ишда баҳслашишди. اَلْ مېنك بۇرلا اِشْلَشْدِي ол мәннц бiрлә ишләшдi — у мен билан ишда баҳслашди. Ишда ёрдамлашишга ҳам бу сўз қўлланади.

(اِشْلَشُورُ ishләшүр, ishләшмәк).

اِغْلَشْتِي iglaşdi — йиғлашди. اِغْلَانْ اغلشتي оғлан йғлашди — болалар йиғлашди. Бу сўзнинг ى билан келган اِغْلَشْتِي йғлашти варианты ҳам бор.

(اِغْلَشْمَاقْ igләшур, йғлашмақ).

اَفْلَشْدِي əwläşdi — тўпланишди. كِشِي اَفْلَشْدِي kishi əwläşdi — одамлар бир нарса устига тўпланишди.

(اَفْلَشُورُ əwläшүр, əwläшмәк).

اَفْلَشْتِي əwläştī: اَلْ بَكْ بۇرلا اَفْلَشْتِي اَيْنَابْ ол бәг бiрлә əwläştī oянаб — у амир билан уйни ўртага қўйиб (уйдан) қимор ўйнашди. Бу махсус қоиладир. Қимор ўйнашни билдириш учун ўртага қўйиб қимор ўйналадиган сўз, ўзаги олиниб, охирига لَشْتِي läшти қўшимчаси қўшилади.

(اَفْلَشْمَاقْ əwläшүр, əwläшмәк).

اَكْلَشْدِي öklüşdi — тўпланди, йиғилди. بېر نَانِكْ بېر اَزَا öklüşdi бiр нәң бiр ўзә öklüşdi — бир нарса бир нарса устига йиғилди. Масалан, қум тўпланиши, чигиртканинг қамиш устига тўпланиши ёки одамларнинг иш атрофига тўпланиши каби.

(اَكْلَشْمَاقْ öklüşүр, öklüşмәк).

اَقْلَشْدِي aqlışdi тәгмә јаңақтiн будун ақлiшдi — турли тарафдан одамлар йиғилишди. Шунга ўхшаш ҳар томондан сувлар оқишига ҳам бу сўз қўлланади.

(اَقْلَشْمَاقْ aqlışур, aqlışмақ).

اَكْلَشْدِي ʔkläšdi: اَلَارُ قَمَغٌ اَذَقُ اَكْلَشْدِي لَارُ олар қамуг азақ ʔkläšdilär — улар ҳаммаси бир ишда яқдиллик билан иттифоқ бўлдилар демақдир. Бир-бирларига нарсани оёқ билан босиб янчишга ёрдам бериш учун ҳам қўлланади. (اَكْلَشْمَاكُ. اَكْلُشُورُ. ʔkläšmāk, ʔkläšūr, ʔkläšmāk).

اِكْلَشْدِي ikläšdi: اِلقَى اِرْعُ اِكْلَشْدِي اِلْقَى арғ ʔlqī арғ ikläšdi — йилқи ва бошқа ҳайвонлар касалланишди. (اَكْلَشْمَاكُ. اِكْلُشُورُ. ikläšmāk, ikläšūr, ikläšmāk).

اَمْلَشْدِي لَارُ ʔmläšdilär — даволандилар, эмландилар. بِاللَّحْلِ لَارُ ʔmläšdilär — яралар даволанди. (اَمْلَشْمَاكُ. اَمْلُشُورُ. ʔmläšmāk, ʔmläšūr, ʔmläšmāk).

اَمْلُشُورُ ʔmläšūr: اَلْ اِنِكُ بَرَلَا جِكَا ن اُرْدِي اَمْلُشُورُ ол аниң бирлә чавған урди ʔmläšūr — у унинг билан иштонинг ўртага қўйиб чавгон ўйнашди. (аَمْلَشْمَاكُ. اَمْلُشُورُ. ʔmläšmāk, ʔmläšūr, ʔmläšmāk).

اِمْلَشْدِي imläšdi — имлашди. اَلْ اِنِكُ بِلَا اَلِكِنِ اِمْلَشْدِي ол аниң билә ʔlkin imläšdi — у, унга қўли билан ишоратлашди. (اِمْلَشْمَاكُ. اِمْلُشُورُ. imläšmāk, imläšūr, imläšmāk).

اِتْسُقْتِي ʔtsqti: اَلْ اِرْمَاقُ اِتْسُقْتِي ол ʔarmāq ʔtsqti — у ўйинда (қиморда) танга ютқизди. Бошқаси ҳам шундай.

(اِتْسُقْمَاكُ. اِتْسُقَارُ. ʔtsqmāk, ʔtsqār, ʔtsqmāk).

Мақолда шундай келган:

اِسْنَامَسَا اِرْسِقَارُ سِنَامَسَا اِرْسِقَارُ. سِقِنَمَسَا اِتْسُقَارُ синамаса арсқар, синамаса арсқар, синамаса арсқар — синамаса одам алданади, аввалда ишнинг натижаси ҳақида ўйламаса, енгилла-

126 Бу мақол изоҳидаги (1 том, 206-бет) арабча والحذر сўзи ваذر шаклида хато ёзилган.

ди (ютқизади). Бу мақол ишда тажрибага суяниш кераклигига, ўйлаб иш қилишга ундаб айтилади.

اَرَسِقْتِي ارسіқті — мағрурланди اَر اَرَسِقْتِي әр арсіқті — одам мағрурланди, керилди.

(اَرَسِقْمَاقُ. اَرَسِقَارُ. اَرَسِقْمَاقُ).

اَرَسِقْتِي урсуқті — енгилди. اَر اَرَسِقْتِي әр урсуқті — одам урушда енгилди, калтак еди.

(اَرَسِقْمَاقُ. اَرَسِقَارُ. اَرَسِقْمَاقُ).

اَلْسِقْتِي алсіқті. اَل تَفَارِنُ ол таварін алсіқті — унинг моли тортиб олинди.

(اَلْسِقْمَاقُ. اَلْسِقَارُ. اَلْسِقْمَاقُ).

اَنَدِقْتِي андіқті — онт ичди. اَر اَنَدِقْتِي әр андіқті — одам онт ичди. (اَنَدِقْمَاقُ. اَنَدِقَارُ. اَنَدِقْمَاقُ).

Шеърда шундай келган:

قِيغَشْبُ يَتَسَا اَنَكْ بُوَزِيَنَكَا اَلْسِقَرُ اُوِيَن اَنَكْ سُوَزِيَنَكَا
مَنَكْ كَشِي يَلْغِي بَلْبُ اُوَزِيَنَكَا بِيْر كَالُرُ اَذِيْن اَنَكْ كُوَزِيَنَكَا

Қоғашуб ятса анін жузиңә,
Алсіқар өкін анің сөзиңә,
Миң кіші јолугі боліб өзиңә,
Бәргәләр өзин анің көзиңә.

Унинг қўйнида унга қараб ётган киши унинг майин ва ёқимли сўзларига ўзини йўқотади. Бир жонни эмас, минг жонни унинг ҳуснига фидо қиладилар.

[У билан бирга ётса, унинг юзига қараса, унинг сўзларини эшитса, одам ўзини йўқотади. Унинг ҳуснига мингларча кишилар жон беришга рози бўлади].

اِنْجَكْتِي | инчікті: اَرُ اِنْجَكْتِي | эр инчікті — совуқ сувни устига қуйишдан одамнинг сезгиси йўқолди, худди ҳушдан кетгандек бўлди; ундан титради ва тиришди. (اِنْجَكْمَاكُ | инчікәр, инчікмәк).

اُسْتِكْتِي | устікті: اَلُّ بُو اِبْشَقَا اُسْتِكْتِي | ол бу ішқа үстікті — у бу ишга қаттиқ хоҳиш билдирди. (اُسْتِكْمَاكُ | устікәр, устікмәк).

اِرْبُلْدِي | ирпәлді: اِرْبُلْدِي | иғач ирпәлді — ёғоч арраланди.

(اِرْبُلْمَاكُ | ирпәлүр, ирпәймәк). Мақолда шундай келган: اِنْكَا كِي اِرْبُلْدِي اِبْشَقَا | онәкәј ирпәлді іш — ишнинг тузалиши қасд қилинди, лекин бузилиб қолди.

اَرْتِلْدِي | артілді — ортилди. اَرْتِلْدِي | эр ат үзә артілді — одам от устига ортилди, ташланди. Яғни одам ярми отнинг бир тарафига ва ярми отнинг иккинчи тарафига ташлангани ҳолда ортилди.

اَرْتِلْدِي | артілді: اَرْتِلْدِي | тағар эшјәк үзә артілді — қош эшәк устига ортилди. Бу сүз бошқаларда ҳам шундайдыр. (اَرْتِلْمَاقُ | артілүр, артілмақ).

اَرْتُلْدِي | өртүлді — пардаланди, ноаниқ қолди. اِبْشَقَا اَرُ | иш одамға ноаниқ бұлиб қолди. اَرْتُلْدِي | көк өртүлді — ҳаво бекилди, булутланди. Аслида бирон нарса остига яширинган ҳәр бир нарсаға ҳам бу сүз қўлланади. (اَرْتُلْمَاكُ | өртүлүр, өртүймәк).

اَرْتَالْدِي | өртәлді: اَرْتَالْدِي | бүк өртәлді — чакалакзор ёндирилди. Бошқаларға ҳам бу сүз қўлланади. (اَرْتَالْمَاكُ | өртәлүр, өртәймәк).

اِرْتَلَدِي irtäldi: irtäldi نَانَكْ irtäldi нән — у нарса сў-
ралди, суриштирилди, талаб қилинди.
(اِرْتَلَمَاكْ اِرْتَلُوْرُ irtälür, irtälmäк).

Шеърда шундай келган:

يَتَمِشْ بِشَغْ قَرْتَدِي كَنْكَلْمْ اِحْنْ اِرْتَدِي
نَنْ كَنْ كَجِبْ اِرْتَلُوْرُ كَجِمِشْ اذْكَ اِرْتَدِي

Köñlüm içün örtädi,
Jätmiş jashig¹²⁷ qartadī,
Kächmiş üzük irtädi,
Tün, kün kächib irtälür.

Ўлган бир киши ҳақида ёзди:

Тушган мусибат билан кўнглим ўртанди, битган
ярамни тирнаб, янгилатди, ўтган кунларни истат-
ди, кеча-кундуз излатди.

[Унинг мусибати) кўнглимни ўртаб юборди.

Битган (тузалган) ярамни (тирнаб) янгиледи, ўт-
ган кунларни истатди. Кеча-кундуз излатди].

اِبْرُؤْدِي öprüidi — ичилди. مُونْ اِبْرُؤْدِي mün öprüidi —
шўрва ичилди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(اِبْرُؤْمَاكْ اِبْرُؤْرُ öprüür, öprülmäk).

اِسْتَلَدِي üstäldi¹²⁸ — ортди, ошди, кўпайди. سُوْفْ اِسْتَلَدِي suw üstäldi — сув кўпайди.

Қўшиб ортдирилса ҳам, бу сўз қўлланади. Бошқа
нарсаларга нисбатан ҳам шундай.

(اِسْتَلَمَاكْ اِسْتَلُوْرُ üstälür, üstälmäk).

¹²⁷ Босма нусхада *яра* маъносидаги сўз башиг ўрнида *жашиг* бўлиб хато кет-
ган, биз уни тузатиб, умумий мазмунга мувофиқ башиг шаклида изоҳладик.

¹²⁸ Бу сўз ҳозир устама мукофот, устама қиймат каби маъноларда қўлланади.

اِسْتَلِدِي istāldi — исталди, сўралди. اِسْتَلِدِي نَانِك istāldi
нэц — нарса исталди, сўралди, талаб қилинди.

(اِسْتَلِمَاكُ اِسْتَلُوْرُ. istālūr, istālmāk).

اَشْتَلِدِي əштиldi — эшитилди. بُو سُوْرُ اَشْتَلِدِي бу сөз эшти-
лди — бу сўз эшитилди. Бошқалари ҳам шундай.

(اَشْتَلِمَاكُ اَشْتَلُوْرُ. əштиlūr, əштиlmāk).

اَغْتَلِدِي ағтилди — ерга урилди, ағдарилди. اَرُ اَغْتَلِدِي эр
ағтилди — одам ерга урилди, йиқитилди. Asli اَغْتَلِدِي
ағтарилдидир.

(اَغْتَلِمَاكُ اَغْتَلُوْرُ. ағтилūr, ағтилмақ).

اَفْدِلِدِي əwdilidi: اَفْدِلِدِي نَانِك əwdilidi нэц — нарса тўп-
ланди. (اَفْدِلِمَاكُ اَفْدِلُوْرُ. əwdilūr, əwdilmāk).

اِكْدِلِدِي ikdilidi — тарбияланди. اَعْلُ اِكْدِلِدِي оғул икдилди —
бола тарбияланди.

Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

(اِكْدِلِمَاكُ اِكْدِلُوْرُ. ikdilūr, ikdilmāk).

اُتْرُلِدِي utrulidi — чалинди. سِيْبِيْزُغُو اُتْرُلِدِي сибизғу утрүл-
ди — сивизға [най] чалинди.

Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

(اُتْرُلِمَاكُ اُتْرُلُوْرُ. utrulūr, utrulmāk).

اُتْرُلِدِي utrulidi — кесилди, қирқилди. سَحْجُ اُتْرُلِدِي сач
утрулди — соч кесилди, олинди. Бошқаларга ҳам

бу сўз қўлланади. (اُتْرُلِمَاكُ اُتْرُلُوْرُ. utrulūr, ut-
rulмақ).

اَذْرُلِدِي əzrulidi. — айрилди. يُولُ اَذْرُلِدِي јол азрилди — йул
айрилди. Икки улфат айрилишига, узоқлашишига,

йиллар айрилишига ҳам бу сўз қўлланади.

(اَذْرُلِمَاكُ اَذْرُلُوْرُ. əzrulūr, əzrilmāk).

اَذْرُلِدِي əzrulidi: اَذْرُلِدِي نَانِك əzrulidi нэц — нарса айрилди,
ажратилди, танланди. Бир тўда одамларнинг бир

томонга ажралишига ҳам бу сўз қўлланади. **اَنِكْ** **اَرَانِي** **اَذْرَلْدِي** анін эрәни үзрүдї — унинг одамлари бир тарафга ажралди. (**اَذْرَلْمَاكْ** **اَذْرُلُر**, **اَذْرُلْمَاكْ**).

اِسْرَلْدِي іс рїлді — чайналди. **اَتْمَاكْ اِسْرَلْدِي** этмәк іс рїлді — нон чайналди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**اِسْرَلْمَاق** **اِسْرَلُر**, **اِسْرَلْمَاك**).

اَشْرَلْدِي аш рулді — оширилди. **اَشْرَلْدِي اَرْتِن يوك** жүк арттин ашрулді — юк тепадан ўтказилди, оширилди. Бошқа нарсадан оширишга ҳам бу сўз қўлланади. (**اَشْرَلْمَاق** **ашрулур**, **ашрулмақ**).

اَغْرَلْدِي оғралді — қасд қилинди. **اَل ييركا اغرلدي** ол йәргә оғралді — у ерга боришга қасд қилинди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (**ағрлур** **ағрлмақ**).

ағрлур, **ағрлмақ**)
ағрулди — **اَغْرَلْدِي سَنكوك** сөнүк оғрулді — суяклар айрилди ва бұлак-бұлак бұлиб қолди. Шеърда шундай дейилган:

بلجق بلق يغرلور چغاي يئز يغرلور
ارنكك كرى اغرلور اذغج بلا افرشور

Балчїқ балїқ јуғрулур,

Чїгај јавуз јїгрїлур,

Эрїцәкләрї оғрїлур,

Озгуч билә әврїшүр.

Ёз билан қиш тортишуви ҳақида ёзади:
Қишда лой, балчиқлар уйлиб кетади. Камбағал, юпун одамлар эзилади, бармоқлари совуққа қотиб қовушмай тарвақайлаб кетади, зирқирайди, бир парча ўт билангина овинади.

[(Қишда) лой, балчиқлар уйилади, камбағал, қашшоқлар эзилади. (Совуқда қотган) бармоқларини хуҳлаб иситадилар].

اَفْرُلْدِي әwrүldi — ўгирилди, бурилди, айланди. اَر اَفْرُلْدِي әр әwrүldi — одам кетаётган томонидан қайтди, юзини ўгирди. Ўз йўналишидан қайтган ҳар бир кишига нисбатан ҳам бу сўз қўлланади.

(اَفْرُلْمَاكُ әwrүlmäk, әwrүlmäk).

اَكْرِلْدِي әgrildı — ўраб олинди. كَنْد اَكْرِلْدِي känd әgrildı — шаҳар ўраб олинди. يَب اَكْرِلْدِي jib әgrildı — ип йигирилди. اَكْرِلْمَاكُ әgrilmäk, әgrilmäk).

اَكْرِلْدِي ögrildı — терватилди. بېشك اكرلدى bəşik ögrildı — боланинг бешиги терватилди. اَكْرِلْمَاكُ ögrilmäk, ögrilmäk).

اَمْرُلْدِي әmrүldi: قَيْنَار اَشِحْ امْرُلْدِي qınar aşıç әmrүldi — совуқ сув қуйилишидан қозоннинг қайнаши тўхтади. اَر تِيْنِي امْرُلْدِي әр tini әmrүldi — одамнинг нафаси ўчди, ўлди. Қўзғалишдан кейин тинчиган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

(اَمْرُلْمَاكُ әmrүlmäk, әmrүlmäk).

اِرْغَلْدِي irğaldı¹²⁹ — силкитилди. يَغَاچ اِرْغَلْدِي jığaç irğaldı — дарахт силкитилди. Силкитилган ҳар бир нар-

¹²⁹ Навойда бу сўз одамнинг ҳаракатланиши ва бош чайқоли каби маъноларда қўлланади.

Бир кеча-кундуз ўликлардек ётиб,

Ул санам ҳолига бошин иргатиб...

Кеча-кундузлаб ўликдай ётган одам севиклисининг ҳолини кўриб, ҳаракатга тушиб қолди, қимирлаб қолди.

Неча боққан сари ҳайрат бўлиб фош,

Кулямсиб гоҳ-гоҳи иргатиб бош...

Қараган сари ҳайрон бўлар эди, баъзида бошини чайқатиб қўяр эди.

сага ҳам бу сўз қўлланади. (إِرْغَلُرُ إِرْغَلْمَاقُ)
Іргалур, іргалмақ).

اِرْقُلْدِي арвалдї — авралди, ўқилди. اِرْقَشْ اِرْقُلْدِي арқіш арқлш
arwaldı¹³⁰—авраш, афсун (алдаш сўзлари) ўқилди.
(اِرْقُلْمَاقُ اِرْقُلُرُ арвалур, арвалмақ).

اَلْقَلْدِي алқалдї — بَكْكَ اَلْقَشْ اَلْقُلْدِي бәггә алқіш алқал-
дї—бекка яхши дуолар, олқишлар қилинди.
(اَلْقَلْمَاقُ اَلْقَلُرُ алқалур, алқалмақ).

اِرْكَلْدِي іркілді — تُوْتَلِمُ اِرْكَلْدِي сў тәйм іркіл-
дї—кўп асқар тўпланди. Тўпланиб кўпайган ҳар
бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اِرْكَلْمَاقُ اِرْكَلُرُ)
іркәлүр, іркәлмәқ). Бошқаси тўпланса ҳам, шу сўз
қўлланади. Бу феъл ўтимли ва ўтимсиз формаларда
ишлатилади.

اِرْكُلْدِي ўркүлді¹³¹ — اِرْكُنْجُ بَلْبُ اِرْكُلْدِي ўркунч боліб-
ўркүлді—шов-шув қўзғалди, ҳатто қочиш бошлан-
ди (اِرْكَلْمَاقُ اِرْكَلُرُ اِرْكُلُورُ ўркүлур, ўркүлмәқ).

اَلْكَلْدِي эікәлді — اَوْنُ اَلْكَلْدِي ун эікәлді—ун эланди.
Бошқа нарсаларга ҳам қўлланади. (اَلْكَلْمَاقُ اَلْكَلُرُ)
эікәлүр, эікәлмәқ).

اِرْتِنْدِي артінді — اَرَّ اِرْتِنْدِي эр арчїсін ар-
тінді—одам халтасини ҳайвонга ортди. Бошқаларга
ҳам бу сўз қўлланади. (اِرْتِنْمَاقُ اِرْتِنُرُ)
артінур, артінмақ).

¹³⁰ Бу ғандаги اِرْقَشْ арқіш сўзи اِرْقَشْ арвіш бўлиши керак эди.
Чўнки арқіш карвон маъносидadır. Бу ерда эса сўз карвон ҳақида эмас,
перачмақ ҳақида боради.

¹³¹ Ўркүлді сўзи ҳозирги адабий тилда ҳуркилди (ҳуркмоқ, ҳуркиш) равишида
қўлланади. Лекин айрим шеваларда ҳозир ҳам *уркди* шаклида ҳам ишлатилади.

اۋرتىدى ۋرتۇندى: اۋرغت يوزن اۋرتىدى урагут јүзін ۋртун-
ді — хотин јюзини очди. Јюзини бекитса ҳам, шун-
дай қўлланади. (اۋرتماق. ۋرتۇنۇر, ۋرتۇن-
мақ).

اۋرتىدى ۋرتاندى — куйди, ёнди, ўртанди. اۋرتىدى نانك
ۋرتанді нэц — нарса куйди. (اۋرتماق. ۋرتان-
нۇр, ۋرتанмақ).

Кун ботгандан сўнг булут қизарса بلىت اۋرتىدى
буліт ۋртанді дейилади. Турклар буни яхшиликка
йўядилар. Мақолда шундай келган;

تۈنلا بلىت اۋرتىسا اۋلىك اۋرى كىلدرمىشجا بلور.
تۈنكدا بلىت اۋرتىسا اۋفا كىرمىشجا بلور

Түнлә буліт ۋртансә,

Әwlük urı kәldirmişçä болур.

Тацда буліт ۋртансә,

Әvgä jaғi кірmişçä болур.

Кечқурун булут қизарса, хотини ўғил туққандек,
эргалаб булут қизарса, душман уйга киргандек
бўлади. Сўнггисини яхши ҳисобламайдилар.

اۋدىندى ەۋدىندى — тўплади. ەۋدىنكا يىمىش اۋدىندى ол
өзигә јәмш ەۋдинді—у ўзига мева тўплади. Бу сўз
бошқаларга ҳам қўлланади. (اۋدىنماق. ەۋدىن-
нۇр, ەۋدىнмақ).

اۋتۇندى ۋتۇندى — қаршиланди, јюзланди. ۋتۇنكا يىل يىغاجقا
ол мәнә утрунді—у менга қарши турди. ۋتۇنكا يىل يىغاجقا
اۋتۇندى ۋتۇنكا يىل يىغاجقا ۋتۇندى — шамол дарахтга јюзланди.
(اۋتۇنماق. ۋتۇنۇر, ۋтрунмақ).

اۋسۇندى ۋسۇندى — қаттиқ хафаланди. ۋسۇنكا يىل يىغاجقا
д—одам бир иш тўғрисида жаҳли чиқиб хафа-
ланди. Аслида бу сўз ҳали қайнаб пишмаган гул

карам ва шу каби бошқа нарса устига совуқ сув: қуйиб юбориш билан қайноғи тўхтаб, хом ҳолида қолишига айтилади; юмшоқ кўнгилли одам ғазаб-ланишига ҳам қўлланади. (إِسْرِنُورُ, إِسْرِنْمَاقُ) (исринур, исринмақ).

اَغْرِنْدِي — ағринди — аламланди. بِالِغْ اَغْرِنْدِي баліғ ағринди — яра оғриди, ярадор ярасининг оғриғидан азобланди, алам чекди. Унга яра оғриғи сезилди. Бу сўз бошқаларга ҳам қўлланади. (اَغْرِنْمَاقُ, اَغْرِنُورُ) (ағринмақ, ағринур, ағринмақ).

اُكْرِنْدِي — ўғринди — ўрганди. اَلْ يَلِكْ اُكْرِنْدِي ол білік ўғринди — у илм, ҳикмат ўрганди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اُكْرِنْمَاقُ, اُكْرِنُورُ) (ўғринмақ, ўғринур, ўғринмақ).

Шеърда шундай келган:

اَرْدَمْ تِلَا اُكْرِنِنْ * بُلْمَا كَفَاذْ
اَرْدَمْ سِرْنْ اُكْنَسَا اُنْكَمَكُوذا اِنكَاوْ

Эрдәм тилә ўғринин болма кўвәз,
Эрдәмсізін ўкунсә эңмәгүзә аңар.

Илм, ҳикмат ўрган, ўрганишда ҳавойилик ва такаббурилик қилма, ҳеч нарса ўрганмасдан ўзини билимдон кўрсатиб мақтанган киши, имтиҳон вақтида уялади, ачинади. اَزْ اَزْلَقْ اُكْرِنْدِي эр узлуқ ўғринди — одам ҳунар ўрганди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

اَغْرِنْدِي — эғринди: اُرَاغْتْ يَبْ اُكْرِنْدِي урағут йп эғринди — хотин ўзи учун ип йигиргандек кўринди, аслида у йигирмаган эди. (اُكْرِنْمَاقُ, اُكْرِنُورُ) (эғринмақ, эғринур, эғринмақ).

* Арабча изоҳга кўра اُكْرِنِنْ эмас' ақринин бўлиши керак эди.

اَلْ قَلِمِشْ اِبْتِنَا اِحْسِنْدِي ۋاِحْسِنْدِي ۋاِحْسِنْدِي
оҳсінді — ўқсинди. ол қілмш ішіна оҳсінді—у қилган ишига пушай-
мон еди, ўқсинди. (اِحْسِنْمَاق. اِحْسِنُوْر. اِحْسِنْمَاق).
оҳсінмақ).

اَغْل اَرْسِنْدِي ۋاَرْسِنْدِي ۋاَرْسِنْدِي
эрсінді — эркаклашди, балоғатга етди. ағл арсінди—ўғил (бола) балоғатга етди.
(اَرْسِنْمَاق. اَرْسِنُوْر. اَرْسِنْمَاق).
эрсінмақ).

اَفْسِنْدِي ۋاَفْسِنْدِي ۋاَفْسِنْدِي
эвсінді: ол бу эвни эвсін-
ді—у бу уйни ўз уйи ҳисоблади, ҳатто кириб
жойлашди. (اَفْسِنْمَاق. اَفْسِنُوْر. اَفْسِنْمَاق).
эвсінмақ).

اِجْعِنْدِي ۋاِجْعِنْدِي ۋاِجْعِنْدِي
ичғінді — учирди. ол қушни ікдән ічғінди—у қушни қўлидан бехос учирди,
қўлидан чиқарди.

Мақолда шундай келган:

يَقَادَايْ يَلْغَاغَالِي الْكِدَاكِي اِجْعِنُوْر

јақадақі јалғағалі ікдәкі ічғінур.

Ёқасига тўкилган овқатни ялаш билан овора бўл-
гач киши қўлидаги коса ва шу каби нарсалардан
айрилади. Бу мақол бирон нарсага эҳтиёж тушганда
фойдаланиш учун қўлдагини эҳтиёт қилишга ундаб
қўлланади. (اِجْعِنْمَاق. اِجْعِنُوْر. اِجْعِنْمَاق).
эчғинур, ічғин-
мақ).

اِرْغَنْدِي ۋاِرْغَنْدِي ۋاِرْغَنْدِي
ірганді: іргач ірганді—ёғоч (дарахт)
силкинди, қимирлади. Бошқаларга ҳам бу сўз
қўлланади. (اِرْغَنْمَاق. اِرْغَنْوْر. اِرْغَنْمَاق).
ірганур, ірганмақ).

اَشْغِنْدِي ۋاَشْغِنْدِي ۋاَشْغِنْدِي
ашғінді: таш ашғінді—тош қирил-
ди, [ишқаланди] ҳар бир қаттиқ нарсанинг қири-

лишига ҳам бу сўз қўлланади. (أَشْغِنَاقُ. أَشْغِنَاقُ)
ашғинур, ашғинмақ).

الْقِنْدِي الْقِنْدِي алқинді — тамом бўлди, тугади. نَانِكُ алқинді нэц — нарса бутунлай тамом бўлди, тугади. әр алқинді — одам ўлди, тугади, йўқ бўлди. (الْقِنْمَاقُ. الْقِنْمَاقُ) алқинур, алқинмақ).

آتِكُنْدِي Өткүнді: اَلْ مَنِكَا Өткүнді — у менинг ишимда менга тақлид қилди.

Баҳслашишда ҳам шундайдир. (اَتِكُنُوْرُ. اَتِكُنْمَاكُ)
өткүнүр, өткүнмәк).

Мақолда шундай келган: قَرَا قازغا اَتِكُنْسَا بُتِي سِنُوْرُ қарға қазға өткүнсә бүтi сiнур — қарға кучда, учишда ўзини розга ўхшатса, бүтi синади. Бу мақол қўлдан келмаган ишга беҳуда уринмасликка, ўз ҳолига яраша ишлашга ундаб айтилади.

اِرْكِنْدِي Ҳркінді — тўплади. اَلْ اوزِنِكَا نِنِكُ اِرْكِنْدِي ол. Өзица нэц Һркінді — у ўзига мол тўплади. Бошқаларга ҳам шундай. (اِرْكِنْمَاكُ. اِرْكِنْمَاكُ) Һркінүр, Һркінмәк)

اِسْكِنْدِي Һскәнді — юлди, суғурди. اَتُ اَتُ Һскүнди. Һскәнді — от оз-оз ўт суғуриб, юлиб еди. Бу сўз юн (жун) ёки майда (унча ўсмаган), қалта ўтларни юлишга ҳам қўлланади. (اِسْكِنْمَاكُ. اِسْكِنْمَاكُ)
Һскәнүр, Һскәнмәк).

اَلْكَانْدِي Өлкәнді — элади. اُرَاغْتُ اُونُ اَلْكَانْدِي урағут ун Өлкәнді — хотин ўзига ун элади. (اَلْكَانْمَاكُ. اَلْكَانْمَاكُ)
Өлкәнүр, Өлкәнмәк).

اَمْكُنْدِي Өмгәнді¹³²: اَمْكُنْدِي اَمْكُنْدِي ол бу ішта

¹³² Бу сўз Навоийда кўп учрайди:

Илтифот эт гоҳ-гоҳи нотавон кўнглимгаким,

Бу асириг кўп гами хирмон била эмганмасун.

(Баъзан яради кўнглимга ҳам раҳм қил, довм сендан узоқлик гамида қийналмасин).

təlim əmgändi—у, бу ишда талай, жуда қийналди, күп чарчади. خان قوشپقا امگندي хан қаршиқа əmgändi—хон саройга тушди, маъноси: хон йўл юриб чарчаб, қийналиб саройга тушди, демакдир. Бу сўз амирларга ва улуғларга лутф-марҳамат юзасидан қўлланади. (امگنماک. امگنور, امگانмак).

Ўғузлар буни билмайдилар. اپلندي ɔpländi — неснобуд бўлди. انك تشاري اپلندي анің ташарі ɔpländi—унинг моли нес-нобуд бўлди ёки ғоратга учради. (اپلنماک. اپلنور, ɔplänmäк).

атланді: ار اتلندي ər атланді — у одам отга минди. ол тағқа атланді — у тоққа чиқди (Ўғузча). Ҳар нарсага чиқишга ҳам бу сўз қўлланади. (اتلنماک. اتلنور, атланмак).

этланді — этланди. اغل اتلندي ағул ətлāнді — бола эт олдн, семирди. Ҳар бир ориқ нарсанинг сўнг семиришига ҳам бу сўз қўлланади. (اتلنماک. ətләнор, ətләнмак).

итлїнді — итқитилди. تاش ایتلندي таш یتлїнді—тош итқитилди, улоқтирилди. Бошқасида ҳам шундай-дир. Бола эмаклай бошлаганда ҳам бу сўз ишлатилади. (ایتлنماк. یتлннр, یتлннмак). Шундан олиниб مېك يوزدين ایتلن мэниң јуздин یتлн — мендан узоқлаш, ёнимдан кет деган маънода ҳам қўлланади. Бу сўз жаҳл чиққанда, аччиғланганда ишлатилади.

ачлїнді — очилди. قېغ اچلندي қабуг ачлїнді—эшик очилди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

Ај қопуб¹³³ әwläñүб,
 Ақ булт өрlәнүб,
 Бір-бір үзä öklүнүб,
 Сачлуб суwі әнрәшүр

Ой чиқиб атрофини булут доираси (ўтови) ўраганда, булутлар бир-бирининг устига мингашиб гулдирос билан сувларини тўкадилар. (Бу хил ойнинг доираси (ўтов тутуши)ни одамлар ёмғир ёғишига йўядилар).

[Ой доирага ўралиб чиқиб, оқ булут кўтарилиб, (булутлар) бир-бири устига тўдаланганда гулдурос билан сувлари сочилади].

اوزلندي ارق اوزلندي — узлундī — узилди. орқ¹³⁴ узлундī — арқон узилди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اوزلنماق. ازلنور, ازلنماق).

ازلندي ازلندي: اشل اشل — қозоннинг қора кўпуги кўтарилди. (ازلنماق. ازلنور, ازلنماк).

اسلندي اسلندي — осилди. اسلندي نانك اسلندي нән — бир нарса бир нарсага осилди. (اسلنماق. اسلنور, اسلنмак).

افلندي اى اافلندي — ой ўтов тутди. ال بو ابنى اافلندي — у бу уйни турар жой ҳисоблади, ўзини шу уйда турувчилардан санади. (افلنماق. افلنور, афлнмак).

اكلندي ارق ار اكلندي — ҳориган, чарчаган одам дам олди. (اكلنماق. اكلنور, аклнмак).

¹³³ Бу сўз босма нуسخада قپب қапуб шаклида берилган.

¹³⁴ Бу сўз I том, 63 ва 181-бетларда ارق оруқ шаклида берилган. Тўғриси шудир.

nür, öklänmäk). Киши нарсани олдин тушунмай кейинроқ тушуниши ҳам бу сўз билан ифода қилинади. Бу сўзнинг асли **أُوْكَلْنَدِي** ökländidir.

اِكْلَنْدِي ikländi — дард тутди, дардланди. **اِرَاغْتْ اِكْلَنْدِي** урағут ikländi — хотин дардланди, уни дард тутди. Бу сўз енгил касалли эр кишига ҳам қўлланади. **اِمْلَنْدِي** ömländi: **اِرْ اِمْلَنْدِي** эр ömländi — одам ўзини даволади. (**اِمْلَنْمَاقْ** imlänür, imlänmäk).

Бу бўлимнинг музоафлари (бир ҳарфи такрорланганлар)

اُرْبَتِي урпатти — ҳурпайтирди. **اِرْ اُرْبَتِي** эр башин урпатти — одам бош сочини ҳурпайтирди. Бошқага ҳам шундай. (**اُرْبَتْمَاقْ** урпатур, урпатмақ)

اِرْبَتِي ирпәтти — арралатди. **اَلْ اِرْبَتِي** ол jғач ирпәтти — у арра билан ёғочни арралашга буюрди, ёғоч арралатди. (**اِرْبَتْمَاقْ** ирпәтүр, ирпәтмәк).

اِرْتَتِي артатти — бузди. **اَلْ اِرْتَتِي** ол артатти — у нарсани бузди. (**اِرْتَتْمَاقْ** артатур, артатмақ).

اِرْتَتِي иртәтти: — **اَلْ اِرْتَتِي** ол ані иртәтти — у уни истатди, қидиртирди. (**اِرْتَتْمَاقْ** иртәтүр, иртәтмәк).

اِرْتَتِي örtätти — ёндирди, ўт қўйди. **اَلْ اِرْتَتِي** ол бук örtätти — у чакалакзорга ўт қўйди. Бошқаларга ҳам шундай. (**اِرْتَتْمَاقْ** örtätүр, örtätмәк).

اِسْتَتِي істәтти — истатдим. **مَنْ اِنِي اِسْتَتِي** мән ані істәтти — Мен унинг орқасидан одам юбориб излатдим. (**اِسْتَتْمَاقْ** істәтүр, істәтмәк).

اِقْتَتِي оқтатти — ўқ оттирди. **بَكْ اِنِي اِقْتَتِي** бәг ані оқтатти — бек унга ўқ оттирди. (**اِقْتَتْمَاقْ** оқтатүр, оқтатмақ).

^{وۋو}الختى олхутти — утқизди. ^{وۋو}ال مېنى الختى ол мѣни олхут-
 тѣ—ул мени ўтқизди. ^{وۋو}الختى (الختى) олхутур,
 олхутмақ). Аслида ^{وۋو}الغنى олгуттидир. Чунки феъл
 خ х билан эмас, غ ғ билан ўтимли бўлади.
 ازغردى узғурди (уйғатди), تڤغردى тозғурди (тўй-
 дирди) феъллари غ ғ билан ўтимли бўлган феъл-
 лардир.

^{وۋو}ايرتى опратти: ^{وۋو}ال تونين ايرتى ол тонин опратти—у тўни-
 ни тўздирди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
 (ايرتور. ايرتماق) опратур, опратмақ).

^{وۋو}اذرتى ўзрәтти — урчитди. ^{وۋو}ال تغارغ اذرتى ол таварғ
 ўзрәтти—у молини урчитди, кўпайтирди, ўстирди.
 (اذرتور. اذرتماق) ўзрәтүр, ўзрәтмәк).

^{وۋو}اغرتى агритти — оғритди, алам берди. ^{وۋو}ال انى اغرتى ол
 анї агритти — у уни оғритди, алам берди.
 (اغرتور. اغرتماق) агритур, агритмақ).

^{وۋو}اغرتى оғратти: ^{وۋو}ال مېنى ايشقا اغرتى ол мѣни ишқа оғрат-
 тѣ—у мени ишга юборди, йўллади. (اغرتور. اغرتماق)
 оғратур, оғратмақ).

^{وۋو}اكرتى оғратти¹³⁵ — ўргатди. ^{وۋو}ال منك ايلك اكرتى ол мѣнә
 билик оғратти — у мѣнга илм-ҳикмат ўргатди.
 Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اكرتور.
 اكرتماق) оғратүр, оғратмәк).

¹³⁵ Билдирмоқ, ўргатмоқ маъносигаги бу сўз ҳозирги ўзбек тилида ўргат-
 моқ тарзида қўлланади. Бу сўз Навоийда ҳам ўргатмоқ тарзида қўлланган.
 Масалан:

Фарҳод ила Мажнунга ошиқлик ишин *ўргат*,

Ёки:

Ёр ила ҳуй айлаган кўнглим эрур ул нав қуш,

Ким кишидин айрила олмас кичикдин *ўрганиб*.

اَكْرَتِي δ grit¹¹⁶ — тебраттирди, тебратишга буюрди.
اَلْ اَنْكَارُ بِشِكِّ اَكْرَتِي ол аңар бәшик δ grit¹¹⁶—у унга
бешик тебраттирди, терватишни толширди. (اَكْرَتُوْرُ)
اَكْرَتْمَاكُ δ grit^{ur}, δ grit^{mak}).

اَمْرَتِي \mathfrak{E} mr^{it}ti: قَشِيْمَاقُ مِنْكَ يَنْبَغُ اَمْرَتِي қашинмақ мә-
нің jәnim \mathfrak{E} mr^{it}ti—қашиниш бутун баданимни
қитиқлади. Құлтиқ ости ва буйвини қашиганда
қитиқ келиб кулдириш каби. (اَمْرَتُوْرُ. اَمْرَتْمَاكُ)
 \mathfrak{E} mr^{it}ur, \mathfrak{E} mr^{it}mak).

اَسْتِي \mathfrak{E} ts^{at}ti: اَلْ اَمْنِي اَسْتِي ол мәни \mathfrak{E} ts^{at}ti—у менинг
гүштга иштахамни келтирди. (اَسْتُوْرُ. اَسْتْمَاكُ)
 \mathfrak{E} ts^{at}ur, \mathfrak{E} ts^{at}mak).

اَخْسَتِي \mathfrak{A} xs^{at}ti—оқсатди \mathfrak{A} ni \mathfrak{A} xs^{at}ti ол ані \mathfrak{A} -
сатти—у уни оқсатди. (اَخْسَتُوْرُ. اَخْسَتْمَاكُ) \mathfrak{A} xs^{at}ur,
 \mathfrak{A} xs^{at}mak).

اَشْسَتِي \mathfrak{A} sh^{at}ti: اَلْ اَمْنِي اَشْسَتِي ол ані \mathfrak{A} sh^{at}ti—у унга
ош ейишни истатди, иштаха қузғатди. (اَشْسَتُوْرُ.
اَشْسَتْمَاكُ) \mathfrak{A} sh^{at}ur, \mathfrak{A} sh^{at}mak).

اَفْسَتِي \mathfrak{E} ws^{at}ti: اَلْ اَمْنِي اَفْسَتِي оғлум мәни \mathfrak{E} ws^{at}ti—
болам менга уйни истатди, ўғлим мени уйга
рағбатлантирди. (اَفْسَتُوْرُ. اَفْسَتْمَاكُ) \mathfrak{E} ws^{at}ur,
 \mathfrak{E} ws^{at}mak).

اَخْسَتِي \mathfrak{O} sh^{at}ti—ўхшатти. \mathfrak{A} l \mathfrak{A} ni \mathfrak{A} sh^{at}ti ол мән
атама охшатти—у мени отамга ўхшатди. (اَخْسَتُوْرُ.
اَخْسَتْمَاكُ) \mathfrak{O} sh^{at}ur, \mathfrak{O} sh^{at}mak).

¹¹⁶ Ўғирмоқ, айлантирмоқ, тебратмоқ маъноларни Девондаги маънога мос
келади. Навоий асарларида бу сўз уйрилмоқ, уюрмақ шаклларида учрайди.

Не келса Навоийга, сендин юз уюрмас ким.

Ўки:

Бори бошин қўйиб бошига онинг,

Кўпубон уйрилуб қошига онинг.

^واَفْشَتِي^و уш шаттї — ушатди, бурдалатди. ^واَلْ اَتَمَّاكَ اَفْشَتِي^و
 ол ʔтмак ушшаттї—у нонни ушатди. Бошқа нарса-
 ларга ҳам бу сўз қўлланади. (^واَفْشَتِي^و اَفْشَتَمَاقُ^و)
 ушшатур, ушшатмақ). Бу сўзнинг ^واَفْشَتِي^و ушаттї
 шакли ҳам бор.

Олдингиси тўғридир.

^واَلْ اَنِي اَلْ اَفْشَتِي^و:¹³⁷ ол анї. — у уни оч қол-
 дирди, очликдан ҳатто кўзлари айланди, тинди.

^واِرْغَتِي^و ӣргаттї — силкитди. ^واَلْ اِرْغَاچْ اِرْغَتِي^و ол ӣғач ӣргат-
 тї—у дарахт силкитди. Бошқаларга ҳам бу сўз
 қўлланади.

Шъерда шундай келган:

^وبِكْتَلْرِكْ اِشْلَتُو^و ^ويَغَاچْ يَمِشْ اِرْغَتُو^و
^وقُلَانْ كَيْكْ اَفْلَتُو^و ^وبَدْرَمْ قَلْبْ اَفْلَمْ^و

Ҷигитлариг ӣшлату¹³⁸, Ҷғач җәмӣш ӣргату,
 Қулан кәҗик афлату, Бәзрәм қиліб ашналим.

Ўйин-кулгини тасвирлаб дейди:

Йигитларни ишлатиб, дарахт меваларини қоқти-
 райлик, турли ёввойи ҳайвонлар [қулон] [ва бош-
 қаларни овлатиб, бир неча кун байрам қилиб
 яйрайлик.

^واَلْ اَغْلَانْ اَلْ اَفْشَتِي^و улғаттї—улғайди. ^واَلْ اَغْلَانْ اَلْ اَفْشَتِي^و оғлан улғаттї—
 бола катта бўлди, улғайди. Асли ^واَلْ اَغْلَانْ اَلْ اَفْشَتِي^و улғазтї-

¹³⁷ Бу сўзнинг ёзилишни аниқлаб бўлмади, ʔshätti, ӣshätti, алшаттї, улшаттї бўлиши ҳам мумкин.

¹³⁸ Бу парчадаги ӣшлату, ӣргату сўзлари ҳозирги ишлатиб иргитиб каби равишдош формаларига мос келади. Бу шакл Навойда ҳам баъзан учрайди:

Ҳабибим истаю гулшан эро ҳар дам гул истармен.

Лекин Навойда истаб, ёзиб формалари кўп учрайди.

- дир¹³⁹. Ҳарфлар сингиб, ^{دوسا} الغتي улғатти бўлган.
(^{دوسا} الغتور. ^{دوسا} الغتاق. ^{دوسا} الغتмак).
- ^{دوسا} اركىتى ўркүтті — ҳуркитди. ^{دوسا} اى قوۋى اىركىتى ол қој ўркүтті — у қўйни ҳуркитди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (^{دوسا} اركىتور. ^{دوسا} اركىتмак).
- ^{دوسا} امگىتى эмгәтті — чарчатди. ^{دوسا} اى امگىتى ол эмгәтті — у [уни] чарчатди. (^{دوسا} امگىتور. ^{دوسا} امگىتماк).
- ^{دوسا} اىككىتى эйкәтті — элатди. ^{دوسا} اى انى اى اىككىتى ол ані ун эйкәтті — у ун элатди, ун элаттирди. (^{دوسا} اىككىتور. ^{دوسا} اىككىتماк).
- ^{دوسا} اىپلىتى өпләтті — нес-нобуд қилди. ^{دوسا} اى تىقارن اىپلىتى ол анің таварін өпләтті¹⁴⁰ — у унинг молини нес-нобуд қилдирди. (^{دوسا} اىپلىتور. ^{دوسا} اىپلىتماк).
- ^{دوسا} اىتلىتى этләтті — гүшт қилдирди. ^{دوسا} اى قوۋى اىتلىتى ол қој этләтті — у қўйни сўйдириб, гүшт қилдирди, (^{دوسا} اىتلىتور. ^{دوسا} اىتلىتماк).
- ^{دوسا} اىكىلىتى өкйүтті — кўпайтирди. ^{دوسا} اى نائىكىتى اىكىلىتى ол нәңни өкйүтті — у молини кўпайтирди. (^{دوسا} اىكىلىتور. ^{دوسا} اىكىلىتماк).
- ^{دوسا} اىذلىتى эзләтті — тартибга солди. ^{دوسا} اى توارن اىذلىتى ол таварін эзләтті — у молини тартибга солди. Аралаш бўлиб ётган молини тартибга солишга букорди. (^{دوسا} اىذلىتور. ^{دوسا} اىذلىتماк).

¹³⁹ Бу сўздаги з ва й товушларининг алмашиниши Маҳмуд Қошғарий даврида ҳам бор эди.

¹⁴⁰ Жонли тилда қўлланувчи *хўплади*, *хўплаб кетди* деган сўз шу маънода двр. Масалан, Тўй ҳамма ёқни *хўплаб кетди*, жумласидан тўйга кўп нарса сарф бўлиб кетгани англашилади. *Уплади* сўзи шу хўплади сўзининг ҳ сиз варианты бўлиб, бундай вариантларнинг ҳар иккиси ҳам ўзбек шеваларида учрайди.

даволатдим, мен унга дори қилишга буюрдим.

(أَمَلَّمْتُ إِمْلَاتُور, إِمْلَاتْمَاك).

إِمْلَاتْتِ — имләттүм — мен

уни имлатдим, ишора қилдирдим, қўл ёки кўз қисиш билан имо-ишора қилдирдим. إِمْلَاتْمَنْ.

(إِمْلَاتُورْمَان, إِمْلَاتْمَاك).

إِذْنَتِي — эзнәтти — ўзгарди. ЭР ЭЗНАТТИ — одам

аввалги ҳолидан ўзгарди. Бир ҳолдан иккинчи бир ҳолга кўчган ҳар бир нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (إِذْنَتُور, ЭЗНАТМАК).

أَرْنَتْتِي — ўрнатдим. مَنِ نَأَنِكُ أَرْنَتْتِي — мән нәц

орнатти — мен нарсани жойига қўйдим, ўрнатдим. (أَرْنَاتْمَان, أَرْنَاتْمَاك).

أَسْنَتْتِي — эснәтти, шамол қўзғатти. تَنْكِرِي أَسْنَتْتِي

тәңри эсин эснәтти — тангри шамол эсдирди. (أَسْنَاتْمَان, أَسْنَاتْمَاك).

أُسْنَتْتِي — ўхшатдим. مَنِ أُنْكُرُ أُسْنَتْتِي — мән анар

уснатти — мен уни унга ўхшатдим ва уни у деб гумон қилдим. (أُسْنَاتْمَان, أُسْنَاتْمَاك).

أَغْنَتْتِي — ағнатди. أَلْ أَيْنُ تَبْرَاقَا أَعْتِي — ол атін

тупраққа ағнатти — у огини тупроққа ағанатди. Бошқага ҳам бу сўз қўлланади. أَلْ يَغَاقُ أَيْنُكُ تَيْلُنُ

أَغْنَتْتِي — ол јағақ анің тилин ағнатти — ёнғоқ ейиш унинг тилини чақа қилди, ҳатто сўзлаши қийин бўлди, тутилди. (أَغْنَاتْمَان, أَغْنَاتْمَاك).

أَلْ أَيْنُ أَلْتِي — улнатти — тузаттирди. أَلْ أَيْنُ أَلْتِي — ол оқин

улнатти — у ўқнинг тиғини тузаттирди, юқорисини қуйи қилдирди. (أَلْتَان, أَلْتَان).

Манқуснинг бошқа бир тури

اوتُردي օтүрді — эслатди. اَلْ مَنكَا سُوْزْ اوتُردي ол мәнә сөз օтүрді — у менга сүз ва бошқаларни эслатди. Бошқаси ҳам шундайдир. (اوتُرماکْ. օтүрүр, օтүрмәк).

ايتُردي օттүрді — қилдирди, օттирди, йигиртирди. اَلْ اَنکُرْ بَلکْ ايتُردي ол анар пілік օттүрді — у нга пилик йигиртирди, ҳимартирди, ҳар бир йигириладиган ва ҳимариладиган нарсага ҳам шу сүз қўлланади. (ايتُرماکْ. օтүрүр, օттүрмәк).

الجردي а:чурді — очиқтирди. اَلْ اَنی الْجُردي ол ані а:чурді — у уни очиқтирди. [Қорнини очиртирди]. (الجرماکْ. а:чурур, а:чурмак).

ايشدي о|ушді — ўйишди. اَلْ اَر اِكِّي قاغون ايشدي олар іккі қағун о|ушді — улар иккови қовун думини кесишда, чақмоқлашда баҳслашди. Ёрдамлашишга ҳам бу сүз қўлланади. (ايشماکْ. о|ушур, о|ушмак).

ايشدي у|ушді — уюшди. اَلْ اَنکُرْ قايقا اُون ايشدي ол анар қапқа ун у|ушді — у нга қопга, [халтага, хумга, тоғорага] ун босишда ёрдам берди, ун уюшди. Бошқага ҳам шундай. (ايشماکْ. у|ушур, у|ушмак).

ايکتي ў|ўкті — кўмилди, ботди. اَنکْ اذاقِي قَمدا ايکتي анің азақі қумда ў|ўкті — унинг оёғи қумга ботди, кўмилди. Бошқаси ҳам шундай. اَنکْ اذاقِي ايکتي анің азақі ў|ўкті — унинг оёғи тошга қадалиб оғриди. Оёғини тош безиллатиб юборди. (ايکارْ. ў|ўкәр, ў|ўкмәк).

اَيْلِدِي ajıldi¹⁴¹ — айтилди. اَنْكِرْ سَوْزْ اَيْلِدِي анар сөз айл-
дi—унга сүз айтилди. (اَيْلِمَاقْ. اَيْلُرْ. اَيْلِمَاقْ).

اَيْلِدِي ojuldi — ўйилди. اَيْلِدِي يِرْ اَيْلِدِي эр ojuldi — ер ўйилди.
اَيْلِدِي كُتُو اَيْلِدِي күтү ojuldi — ёмғирдан майдон ўйилди.
(اَيْلِمَاقْ. اَيْلُورْ. اَيْلِمَاقْ).

اَيْلِدِي ujuldi: اَيْلِدِي نَانِكْ — ujuldi нәң — ун қопга шибба-
лаб босилгандай, нарса босилди. (اَيْلِمَاقْ. اَيْلُورْ. اَيْلِمَاقْ).

اَيْلِدِي ujaldi — уялди. اَيْلِدِي اَلْ مَنَدِنْ اَيْلِدِي ол мәнән ужалдi—
у бир ишда мәнән уялди, у ишдан тортинди.
(اَيْلِمَاقْ. اَيْلُرْ. اَيْلِمَاقْ).

اَيْلِدِي ijindi: اَيْلِدِي اَرْ اَيْلِدِي эр ijindi — одам кучанди.
(اَيْلِمَاقْ. اَيْلُرْ. اَيْلِمَاقْ).

Бу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

اَيْتُرْدِي ajturdi¹⁴²: اَيْتُرْدِي سَوْزْ مَنَكَا اَيْتُرْدِي ол мәнә сөз ајтур-
дi—у мени у билан сүзлатади. (اَيْتُرْمَاقْ. اَيْتُرْ. اَيْتُرْمَاقْ).

اَيْتُرْدِي ojturdi — ўйдирди. اَيْتُرْدِي مَنَكَا قَاغُونْ اَيْتُرْدِي ол мәнә
қағун ojturdi—у менга қовун ўйдирди. Бошқа-

¹⁴¹ Аймоқ сўзи ҳозир асосан айтмоқ тарзида қўлланади. Бу сўз Навоий даврида айтмақ, аймоқ ва этмоқ вариантларида тенг қўлланган:

Айтурига чунки қўйилди кўнгил,

Айтмай ўн байт тутилди кўнгил.

Қўпди-ю бир кун рақибга сиррин *аймоди* кўнгил.

Менга ўз гойибимдан бир нишон *эт*.

Девон ёзилган даврда аймақ тарзида қўлланиб, „айтмақ“ эса сўрамоқ маъ-
носида қўлланар эди.

¹⁴² Ајтурди феъли *اَيُّ* „ай“ ўзагига *تُرْ* „тур“ қўшилиб ясалган ўтимли
феълга мисодир. Ҳозир бизда сўз ўзаги „ай“ эмас „айт“ ҳисобланади.

ларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَيْتَرُّ. اَيْتَرَّمَاقُ)

о|турур, о|турмак)-

اَيْتَرْدِي. u|турдї — уйдирди. اَلْ اَوْنُ اَيْتَرْدِي. ол ун у|тур--
дї—у ун уйдирди, ун бостирди. Бошқаси ҳам шун-
дай. (اَيْتَرَّمَاقُ. اَيْتَرُّ. اَيْتَرَّمَاقُ) u|турур, у|турмак).

اَيْغَرْدِي. u|ғурдї — уйғотди. اَلْ مَنِي اَيْغَرْدِي. ол мәннї у|ғур-
дї—у мени уйғотди. ذُ اُ بِلَانُ талаффуз этилув-
чи اَيْغَرْدِي اُذْغَرْدِي узғурдї варианты ҳам бор. (اَيْغَرَّمَاقُ. اَيْغَرُّ.
u|ғурур, у|ғурмак).

اَيْرِشْدِي. a|рїшдї — айрилишди. اَلْ اِرَّ اِكِّي اَيْرِشْدِي. олар иккї
a|рїшдї — улар иккови бир-бирдан айрилишди.
ذُ а билин аذршдї азрїлїшдї деб ҳам талаффуз
қилинади. (اَيْرِشْمَاقُ. اَيْرِشُّورُ. а|рїшур, а|рїшмак).

اَيْتِلْدِي. a|тїлдї — айтилди. سُوْزُ اَيْتِلْدِي. сўз a|тїлдї — гап
ҳақида савол қилинди, сўралди. Бошқаларга ҳам
шу сўз қўлланади. (اَيْتِلْمَاقُ. اَيْتِلُّ. a|тїлур, а|тїлмак)

اَيْتِنْدِي. a|тїндї — сўранди (ўзига бир нарсани сўради). سُوْزُ
сўз a|тїндї — сўз сўрашни ўз устига олди.
(اَيْتِنْمَاقُ. اَيْتِنُّ. а|тїнур, а|тїнмак).

اَيْمَنْدِي. э|мәндї — ийманди, уялди. اَلْ مَنْدُنْ بُو اَيْشْتَا اَيْمَنْدِي. ол мән-
дән бу иштә э|мәндї — у мендан бу ишда
уялди ва унга киришишга журъат қилолмади,
олдин боришдан тортинди. (اَيْمَنْمَاقُ. اَيْمَنْرُ. э|мән-
нур, э|мәнмәк).

اَيْرِلْدِي. э|рилдї¹⁴³: تَامُ اَيْرِلْدِي. там э|рилдї — девор раҳналан-
ди, тепа қисми нуради. Бошқаларга ҳам бу сўз
қўлланади. (اَيْرِلْمَاقُ. اَيْرِلُّ. э|рилур, э|рилмәк).

¹⁴³ Илгарн деворнинг нураши каби маъноларда ишлатилган бу сўз ҳозир асосан қор, муз, туз, қанд, ёғ каби нарсаларнинг эришини ифодалаш учун ишлатилади.

Шунинг каби тўлини ой, ой охирига қадар аста-секин камай боришига ҳам айрилди дейилади.

әсиди -- озаиди. ^{әсиди} әсиди нән — нарса озаиди. (әсидә. әсидә).
әwidи — шошилди. ^{әwidи} әwidи ^{әwidи} әwidи — ишга шошилди. (әwidә. әwidә).

Бу бўлимнинг музоафи (бир ҳарфи такрорланганлари)

ојнатти — уйнатди. ^{ојнатти} ол анī ојнатти — у уни уйнатди. (ојнаттур. ојнатмак).

Унинг бошқа бир хили

ајадī — аяди. ^{ајадī} ол тојин ајадī — у тўни-ни аяди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
^{ајадī} хан анар ајадī — хон унга лақаб берди. (ајадар. ајадмак).

Тўрт ҳарфлиларнинг уч ҳарфлиси [бир турли уч ҳарфли сўзлар]

ирпәдī — арралади. ^{ирпәдī} ол иҗғач ирпәдī — у ёғочни арралади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. ^{ирпәдī} ол ишғ ирпәдī — у ишни тузатаман деб бузди. (ирпәдәр. ирпәдә).
әртәдī — бузилди. ^{әртәдī} әртәдī нән — нарса бузилди. (әртәдәр. әртәдә).

— **اُرتادې** örtädi — ұртади, ёқди. **اَل اَتَنك** ол отуц¹⁴⁴
örtädi — у ўтин ёқди, ёндирди. Бошқаси ҳам шундай.
(**اُرتاماك**. **اُرتار**. **اُرتاماك**).

اُرتادې irtädi — истади. **اِر اِشِغ اُرتادې** ыр ішіг irtädi —
одам ишни истади, иш орқасидан юрди.
(**اُرتاماك**. **اُرتار**. **اُرتاماك**).

اُستادې istädi — истади. Бу ҳам **اُرتادې** irtädi кабидир.
(**اُستاماك**. **اُستار**. **اُстамак**).

Шеърда шундай келган:

يُغَلِّبُ اَذُو اِرْتَدِمُ بَغْرِمُ بَشِنُ قَرْتَدِمُ
قَجْمِشْ قَتَغُ اِرْتَدِمُ يَغْمُرُ كَنِي قَانُ سَجَارُ

Ййглаб узу артадїм,
Бағрим башин қартадїм,
Қачмїш қутуғ irtäдїм,
Ҷағмур күни¹⁴⁵ қан сачар.

Севгилим орқасидан ййглаб ишдан чиқа ёздим,
битиб қолган бағрим ярасини қайтадан тирнадим,
кетган бахтни қидирдим, күзим ёмғирдай қон со-
чади.

[Севгилимни ййглаб истадим, бағрим ярасини
янгиладим, кетган бахтни истадим. Күзим ёмғир-
дай қон сочади — тўкади].

¹⁴⁴ Отуц сўзи бизга ўтин ҳолида етиб келган. Шунингдек, девонда қалин-қалқон шаклларида берилган сўзлар ҳам бизда ҳозир қалин, қалқон шаклида ишлатилади. Девондаги бу ҳолисани Навоий асарларидаги айрим сўзларда кузатиш мумкин, масалан:

Муганний тузиб чинка вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг.

¹⁴⁵ Басм Аталай тўртинчи мисрадаги кўн сўзига бошқача изох беради.
(Қаранг: I том, 272-бет). Бизнинг фикримизча ўзи тўғри.

бир туйјн¹⁴⁶ баші агрїса, қамуг туйјн баші агрїмас
бир гайри дин каттасининг боши огрїса, ҳамма-
сининг боши огримайди.

Бу мақол дўстлари мувофиқ топиб истаганлари,
еган-ичганлари ҳолда, бирининг буни истамаганли-
гини англатиш учун қўлланади.

اُغْرَادِيْ оғрадї — қасд қилди, сўради, истади. بَكْ اَنْكْرُ

اُغْرَادِيْ бѣг ақар оғрадї — бек уни йўқлаб келди.
(اُغْرَامَاقْ. اُغْرَارُ. اُغْرَامَاقْ) оғрар, оғрамақ). Ҳар бир нарсага

қасд қилиш ва уни йўқлашга ҳам бу сўз қўлла-
нади. Шеърда шундай келган:

قُلْسَا قَلِيْ اُغْرَيْنِ بَرْكَلْ تَفِيْ اَزْ قَلِقْ
قُرْعِشْ قَلِرْ اَمَالَارْ يَنْجَعْ كَرَبْ قَنْقَلِقْ

Қолса қалї оғрајин,
Бѣргї тақї азуқлуқ,
Қарғиш қїлур умалар
Јунчїг кѳрүб қонуқлуқ.

Қўноқ сенга сўраниб келса, озиқ-овқат бериб кут,
агар меҳмондўстлик ёмон бўлса, меҳмон қарғайди.

اَقْرَادِيْ оқрадї — кишнади اَتْ اُقْرَادِيْ ат оқрадї — от овқат
ейиш вақтида кишнади; (اَقْرَامَاقْ. اَقْرَارُ) оқрар,
оқрамақ).

¹⁴⁶ تُوِيْنِ туйјн бу мисолда динсизлар бошлиги маъносида берилган,
Навойда туйин сўзи терисидан қийматбаҳо поча-пўстин қилинадиган ов ҳай-
вонига қўлланган:

Туйиннинг ўз туки ўқ бўлди бошига офат,
Фурайсанинг паридан келди ўз бошига бало.

Таржимаси: туйин ҳайвонини овчилар доим излаб овлашларининг сабаби
унинг туки яхшилигидан бўлса, фурайса (кўк қарға)нинг ов қилинишига ҳам
ўзининг пари сабаб бўлади. (Кўк қарға парини куйдириб, кўк йўтал касалига
ичирардилар).

اُكْرِبْدِي ögridi¹⁴⁷ — тебратди. اُكْرِبْدِي بِشِكِّ اُرَاغْتِ урагут бəшик ögridi — хотин бəшик тебратди. Шунингдек, бу сўз хийла-найранглар билан бошқаларга хушомадгўйлик қилишда ҳам қўлланади. Масалан: اُكْرِبْدِي اَلْ اَنِي ögridi¹⁴⁸ — у уни ёш боладек лақиллатди, айлантирди каби. (اُكْرِبْمَاكْ. ақрибмак). ögrir, ögrimäk).

اَمْرِيДِي әмриди — қашиди. اَلْ مَنِكْ يِنْمُ اَمْرِيДِي ол мəниң жəним әмриди — у менинг гавдамни қашиди. (اَمْرِيДِي. әмриди). әмрir, әмримäk).

اَفْزَادِي әвзəди : اَلْ سُوْزِنِي اَنْكُرُ اَفْزَادِي ол сөзнi аңар әвзəди — у уни бу сўз билан ёмонлади, тухмат қилди. (اَفْزَامَاكْ. әвзəр, әвзəмäk).

اَبْسَادِمُ öpsädim — ўпмоқ истадим. مَن اَنِي اَبْسَادِمُ мəн ани öpsädim — ман уни ўпмоқ истадим. (اَبْسَاكْ. әпсəрмəн, әпсəмäk).

اَتْسَادِي әтсəди : اَرُ اَتْسَادِي әр әтсəди — одам гўшт истади. (اَتْسَاكْ. әтсəр, әтсəмäk).

اَتْسَادِي атсəди — отмоқ истади. اَلْ اَقُ اَتْسَادِي ол оқ атсəди — одам ўқ отишни истади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَتْسَامَاكْ. атсəр, атсəмак).

اَتْسَادِي өтсəди — ўтмоқ истади. اَلْ اُوْتِنُ اَتْسَادِي ол өттин өтсəди — у тешикдан ўтмоқ истади. Ҳар нарсадан ўтишга ҳам бу сўз қўлланади. (اَتْسَاكْ. өтсəр, өтсəмäk).

¹⁴⁷ Ögridi сўзи бизда ҳозир шу маънода қўлланса ҳам, ўғирди тарзида га-лаффуз қилинади. Лекин бу сўз бəшик тебратишга қўлланмайди, бу маънода ўғирди сўзи ағдарди сўзи билан синонимлашиб қолган.

¹⁴⁸ Бу маънода ҳозир биз айлантирди, гапга солиб кўрди, лақиллатди сўзларини қўллаймиз,

- اِتْسَادِي *İt sä di* — ағдармоқ истади. اِتْسَاعُ اِتْسَادِي *İt sä di* — у тошни юмалатмоқ истади. Бошқага ҳам бу сўз қўлланади. (اِتْسَامَاكُ *İt sä r, İt sä mäk*).
- اِحْسَادِي *İç sä di* — очмоқ истади. اِرَّ قَبِيحُ اِحْسَادِي *är қа-* буг ачсаді — одам эшик очишни истади. Ҳар нарсани очишда ҳам шу сўз қўлланади. (اِحْسَامَاكُ *İç sä r, İç sä mäk*).
- اِحْسَادِي *İç sä di* — ичишни истади. اَل سُوْفُ اِحْسَادِي *ol суw* ічсаді — у сув ичишни истади. Бошқага ҳам шундай. (اِحْسَامَاكُ *İç sä r, İç sä mäk*).
- اِحْسَادِي *İç sä di*¹⁴⁹ — оқсади. اَتَّ اِحْسَادِي *at ахсаді* — от оқсади. Бошқага ҳам шундай. (اِحْسَامَاكُ *ахсар, ахсамақ*).
- اِحْسَادِي *İç sä di* — юбормоқ истади. اَل قُلُبُنْ مِنْكَ اِحْسَادِي *ol қулін мәнқа* ічсаді — у қўлини менга юбормоқ истади. (اِحْسَامَاكُ *İç sä r, İç sä mäk*).
- اِحْسَادِي *İç sä di* — урмоқ истади. اَل اَنِي اِحْسَادِي *ol ані* урсаді — у уни урмоқ истади, урмоқчи бўлди. (اِحْسَامَاكُ *урсар, урсамақ*).
- اِحْسَادِي *İç sä di* — узмоқ истади. اَل يَشِيحُ اِحْسَادِي *ol јішіғ* узсаді — у арқонни узмоқчи бўлди. (اِحْسَامَاكُ *узсар, узсамақ*).
- اِحْسَادِي *İç sä di* : اَل اَرْتُ اِحْسَادِي *ol арт ашсаді* — у тоғ чўққисидан ошмоқ истади, шунга интилди. Худди

¹⁴⁹ Эски асарларнинг ҳаммасида деярли *x* билан оқсади тарзида талаффуз қилинувчи бу сўз жонли тилда оқсади, ҳозирги луғатларимизда оқсади тарзида қўлланади.

шунингдек овқат ейишни ишташга ҳам бу сўз қўлланади. (أَشْسَارُ. أَشْسَامِقُ) ашсар, ашсамақ).

اَغْسَادِي : اَلْ تَاغْفَا اَغْسَادِي : ол тағқа ағсаді — у тоққа чиқмоқ истади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَغْسَارُ. اَغْسَامِقُ) ағсар, ағсамақ).

اَغْسَادِي : اَرَّ اَغْسَادِي : әр әвсәді — одам уйига муштоқ бўлди, уйни истади, қўмсади. (اَغْسَامَاكُ) әвсәр, әвсәмәк).

اَغْسَادِي : اَزَّ اَغْسَادِي : әр әвсәді — одам шошилишни, тезлатишни истади. (اَغْسَامَاكُ) әвсәр, әвсәмәк)

اَغْسَادِي : اَرَّ اَغْسَادِي : әр сөзүг уқусаді — одам сүзни уқмоқ, англамоқ истади. (اَغْسَامِقُ) уқусар, уқусамәк).

اَغْسَادِي : مَن بُوْتَقُ اَغْسَادِي : мән бутақ әгсәдәм — мен бутақ әгишни истадим. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَغْسَامَاكُ) әгсәрмән, әгсәрмәк).

اَغْسَادِي : اَلْ مَنِي اَغْسَادِي : ол мәни өксәдә — у мени мақташни истади. (اَغْسَامَاكُ) өксәр, өксәмәк).

¹⁵⁰ Бу сүзни Басим Аталай уқсамоқ шаклидә берган. (Қаранг: I том, 277-бет).

¹⁵¹ Бу сўз мақтамоқ маъносидә Навонийда кўп учрайди:

Эл ўқариди кўнгилини шод этмон.

(Халқ мақтовига мағрурланиб кетавермайман).

Воизо, дўзах ўти доғин ўқарсен англадим,

Ким сенга йўқтур ҳамово доғи хижроидин хабар.

(Э воиоз, доим дўзах оловини ошириб-тошириб гапирасан. Шундан маълум бўладикки, сен севгида айрилиқ алам-дардидян хабарсиз оламсан).

اَكْسُوْدِي ӕксүди¹⁵³ — камайди. اَكْسُوْدِي نَانِك ӕксүди нәң —
нарса камайди, шикастланди. (اَكْسُوْمَاكُ. اَكْسُوْرُ
ӕксүр, ӕксүмәк).

اَكْسَادِي ӕксәди — тўплашни истади. اَل تُّبْرَاقُ اَكْسَادِي ол
тупрак ӕксәди — у тупроқ тўпламоқ истади. Бугдой
ва бошқалар устида ҳам шу сўз қўлланади. (اَكْسَانُ
اَكْسَامَاكُ ӕксәр, ӕксәмәк).

اَلْسَادِي алсаді — олмоқ истади. اَل اَتُّ اَلْسَادِي ол ат ал-
саді — у от сотиб олмоқни истади. Бошқасига ҳам
бу сўз қўлланади. (اَلْسَامَاقُ. اَلْسَارُ. اَلْسَارُ
алсар, алсамақ).

اَلْسَادِي ӕлсәди — ўлмоқ истади. اَل اَرُّ اَلْسَادِي ол әр ӕл-
сәди — у одам ўлмоқ истади, шуни орзу қилди.
(اَلْسَامَاكُ. اَلْسَارُ. اَلْسَارُ ӕлсәр, ӕлсәмәк).

اَلْسَادِي ӕлсаді : اَرُّ تَاغِدِنُ اَلْسَادِي әр тағдан ӕлсаді —
одам тоғдан тушмоқ истади. Бошқага ҳам шундай.
(اَلْسَامَاقُ. اَلْسَارُ. اَلْسَارُ ӕлсар, ӕлсамақ).

اَمْسَادِي әмсәди — эмишни истади, эмгиси келди. كَنْجِ اَنَابِنُ
ағанж анасин әмсәди — бола онасини эммоқ
истади. (اَمْسَامَاكُ. اَمْسَارُ. اَمْسَارُ әмсәр, әмсәмәк).

اِنْسَادِي инсәди — қуйн тушишни истади. اَرُّ كَتُوْدِنُ اِنْسَادِي әр кўтўдин инсәди — одам уй устидан, томдан туш-
моқ истади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Бу
сўздаги н ҳарфи л ўрнига алмашгандир.
(اِنْسَامَاكُ. اِنْسَارُ. اِنْسَارُ инсәр, инсәмәк).

қ о н д а

Билгинки, син س (سا са) ва алиф ا (а) қў-
шимчаси икки ва уч ҳарфлик от ҳам феълларга

¹⁵³ Навоийда шу феъл *ӕксуди* шаклида қўлланган.

Ер юзини эмгир суви бирла юди,

Киру чирки ул юмагдин *ӕксуди*.

қўшилиб, ҳозирча қилинмаган ишни ишловчи ба-
жаришни истаганини англатиш учун қўлланади.
Бу қўшимча(-са) икки ва уч ҳарфлардан ортиқ от
ва феълларга қўшилганда ҳам истақ феъли ясала-
ди, лекин булар оздир. Икки ҳарфли исмларга
келсак, улар қуйидагичадир: **أَرَاتْسَادِي** эр **этсәди**—
киши гўшт ейшни истади гапидаги **أَتْسَادِي**
Этсәди феъли икки ҳарфли „эт“ отига **سا са** қў-
шилиб ясалган истақ феълидир. **أَرَأْفْسَادِي** эр **эв-**
сәди — киши уйини қумсади гапидаги **أَفْسَادِي**
эвсәди — феъли ҳам икки ҳарфли **أَفْ** эв отига
سا са қўшилиб ясалган истақ феълидир. Уч ҳарф-
ли отлардан ясалган истақ феълига мисоллар: ки-
шининг табиати аччиқ ва нордон нарсани истаган-
да **أَرَأَجْسَادِي** эр ачғисәди дейилади. Яъни одам
табиати аччиқни истади демакдир. **أَرَتَبْسَادِي**
эр татғисәди — одам ширинлик истади, тоғлик
истади. Уч ҳарфдан ортиқ бўлган отдан ясалган
истақ феълига мисол: **أَرَقَاغُونْسَادِي** эр қағунсәди—
одам қовун истади. **أَرَجِنَشْتَرُكْسَادِي** эр чиништүрүк-
сәди — одам жиништүр, яъни Чинда бўладиган эр-
та пишар, пундуққа ўхшаш бир мева емоқ истади.
Бу қондани ҳамма сўзларга татбиқ қилиш ҳам
мумкин. Лекин биз баъзи мисоллар бериб, қолган-
ларини қиёс қилишга ишорат қиламиз. Икки ҳарф-
ли¹⁵³ феъллардан ясалган истақ феъллари қуйи-
дагичадир: **أَرَأَبْسَادِي** эр кўзін описәди — одам
қизчасини ўпиш истади. **أَلْ يَا أْتْسَادِي** ол ја атса-

¹⁵³ Бу ерда араб ҳарфлари ҳисобида берилган бўлиб, уч ҳарфлилар биз-
нинг ҳозирги ёзувимизга хўра 4 ҳарфлидир.

дi — у ёй отишни истади. اُسَادِي اوسадi феълининг асли اُسَادِي асди, атсадi феълининг асли اُسَادِي аттi дир. Уч ҳарфли феъллардан ясалганлар қуйидагича: اَرُ يَكُ كُتْرَسَادِي эр јук кoтурсадi — одам јук кўтаришни истади.

اَل قُشُّ اُجْرَسَادِي ол қуш учурсадi — у қуш учурмоқ истади. Кўп ҳарфли сўзлардан ясалган феъллар мисоли қуйидагичадир: اَل تَنْكُرِيكَا كِبْرَتِكُنْسَادِي ол тэнкригā кирткiнсадi — у худонинг яккалигини иқрор қилишни истади. Охирида ر р ҳарфи бўлган сўзларда истак феълини ясаш қондаси бирмунча бошқачадир. У вақтда қалин ҳарфли сўзларда غ г, ингичка ҳарфли сўзларда ك к ҳарфи қўшилади. اَل اَفْكَا بَرِغْسَادِي ол эвгā барiгсадi — у уйга бормоқ истади. مَن سَنِي كُرْكَسَادِي мэн сэнi кoрүгсәдiм — мен сени кўрвшни истадим. بَرِغْسَادِي барiгсадi ўрнига بَرَسَادِي барсадi кoрүксәдi ўрнига كَرَسَادِي кoрсәдi деб қўлдаш ҳам мумкин. Лекин асосан юқоридагисини қўллаш одатдир. Буларнинг асли بَرْدِي бардi كَرْدِي кoрдi дир. Сўзнинг охири ل л бўлган сўзларда ҳам غ г ҳарфи қўлланади. اَل اَنْدِنَ يَرْمَاقُ اَلِغْسَادِي ол андан јармақ алiгсадi — у ундан танга олишни истади. Бу икки ҳарф (-са, -сә) қўшимчаларидан истамоқ мазмувининг келиб чиқиши, нарсани санади дейилган سَادِي سَادِي нәднi иборасидан олингандир. Шундай ҳаракатни ишловчи шу ишни ўз истак ва орзуларидан ҳисоблаганини англатади, масалан, اَرُ سُوَسَادِي эр суwsадi — одам сувни ўз

хоҳишидан санади, хоҳлади, истади демакдир. Агар -са қўшимчасидаги „алиф“ (а) „йо“ (и) га алмашса, у вақт мазмун ўзгаради. Яъни қўшимча қўшилган ўзак табиати ўзгарганини, у ўзига нисбат берилган нарса ҳолини, хусусиятини ўзига олганини англатади. Масалан: **سُجِّكْ سُوْسِيْدِي** сўчк сувсиді — шароб сув хусусиятини ўзига олди, унда сувлик хусусияти ортди, демакдир. **اَزْمُ اَجْسِيْدِي** ўзум ачғсиді — узум ачиди, аччиқлик ширинликни кесди. Бу ҳолни суюқликларга ва бир ҳолдан иккинчи ҳолга ўтувчи нарсаларга қиёс қилиш мумкин. Февъллардаги бу хусусият **سِيْدِي نَانِكِي** сіді нэңні — нарсани синдирди гашидаги **سِيْدِي** сіді февълдан олингандир. Юқоридаги мисолда сувлик хусусияти шароблик хусусиятини, аччиқлик, ширинлик хусусиятини синдиргандир.

Бошқа февълларга ҳам бу қондани татбиқ этиш мумкин. Бу қонда бутун туркий тиллар учун умумийдир.

اُخْشَادِمُ

о х ш а д і м — эркалатдим, ўйнашдим. **مَنْ اَنْبِي اُخْشَادِمُ** мэн анī охшадім — мен уни эркалатдим, у билан ўйнашдим. Хотинлар ўз болаларини эркалагани каби. Мақолда шундай келган: **سَقَالُ بِيْجَارُ سَقَالُ** соқал бїчар, сақал охшар — яширинча энгак кесаднїю, соқолни ўйнайди. Бу мақол кишини алдаш ўчун бузуқ мақсадни яшириб, ширин сўзловчилар ҳақида айтилади. **بِيْرُ نَانِكْ بِيْرْكَ اُخْشَادِي** бїр нэңк бїргэ охшаді — бир нарса бир нарсага ўхшади. **اَتُّ اُخْشَادِي** ат охшаді — от ухлади. Бу сўз отга хосдир, бошқаларга қўлланилмайди. Бу сўз ямак, ябоқу ва кўпчилик саҳролилар сўзидир.

اِسْكَادِي *iskädi*¹⁵⁵ — титди, мүйини юлди. اَلْ يُونُكُ اِسْكَادِي *al yun iskädi* — у юнг титди. Бу сүз бошқа нарса-ларга ҳам ишлатилади. (اِسْكَامَاكُ *iskämäk*, اِسْكَارُ *iskär*).

اَلْكَادِي *älkädi* — элади. اَلْ اُونُ اَلْكَادِي *al un älkädi* — у ун элади. Бошқа нарсаларга ҳам бу сүз қўллана-ди. (اَلْكَامَاكُ *älkämäk*, اَلْكَارُ *älkär*).

اَمْكَادِي *ämkädi*¹⁵⁶ — машаққатланди. اَرُ اَمْكَادِي *är ämkädi* — одам машаққат тортди. (اَمْكَامَاكُ *ämkä-mäk*, اَمْكَارُ *ämkä-r*).

اَبْلَادِي *äplädi* — нес-нобуд қилди. اَلْ اِنُكُ تَقَارِنُ اَبْلَادِي *al inku taqarin äplädi* — у унинг молини нес-но-буд қилди, хўплаб кетди, талон-торож қилди. (اَبْلَامَاكُ *äplämäk*, اَبْلَارُ *äplär*).

اَتْلَادِي *ätlädi* — гушт қилди, этлади. اَلْ اَلْ قُوْبُغُ اَتْلَادِي *al al qubug ätlädi* — у қўйни гушт қилди. (اَتْلَامَاكُ *ätlä-mäk*, اَتْلَارُ *ätlär*).

اَتْلَادِي *ätlädi* — ўтлади. اَتُّ اَتْلَادِي *ät ätlädi* — от ўтла-ди. Бошқа молларга нисбатан ҳам бу сүз қўлла-нади. (اَتْلَامَاكُ *ätlä-mäk*, اَتْلَارُ *ätlär*).

اَتْلَانْدِي *ätländi* — отга минди. اَلْ اَتُّ اَتْلَانْدِي *al ät ätländi* — ол ат ат-ланди — у отга минди. (اَتْلَانْمَاكُ *ätlänmäk*, اَتْلَانُرُ *ätlänür*).

Шеърда шундай келган:

¹⁵⁵ *Искади* ҳозир бизла *ҳидламоқ* маъносига қўлланади. Лекин бу сўзим кенг маънода *изламоқ*, *қидирмоқ* ва *титмоқ* сўзлари билан ҳам изоҳлаш мумкин.

¹⁵⁶ Навоийда бу сүз кўп учрайди:

Фироқ тиғи ҳалокидин онча эмгандим

Ки етса доғи ажал ул машаққа ўргандим.

يلقى يزن اقلنور اُتْلَبْ اَنْنِ اُتْلَنورُ
 بَكَلَرُ سَمَزُ اقلنور سَقْنَبْ اَكْرُ اِسْرَشورُ

Jilki jazin¹⁵⁷ атланур,
 Отлаб анін әтләнүр,
 Бәгләр сәміз атланур,
 Сәвнүб өгүр ісрішур.

Баҳорни таърифлаб ёзади: ҳайвонлар аҳволи баҳорда яхшиланади, эт олиб семирадилар.

Амирлар, беклар семиз от минишлари мумкин бўлади. Йилқилар шодланиб бир-бирларини тишлашади.

اِتْلادِي itladı — ит деб сўкди. اُلْ اَنْيْ اِتْلادِي ол ані ит-
 ладі — у уни ит деб ҳақорат қилди. (اِتْلَاماقُ اِتْلارُ
 итлар, итламақ).

اِجْلادِي icladı — астар қилди, ичлади. اُلْ اُولُنُغُ اِجْلادِي ол
 тонуг ичладі — у тунга астар қилди. (اِجْلَاماَكُ اِجْلارُ
 ичлар, ичләмақ).

اَزْلادِي azladı — энлади, ёнига, энига кенгайтирди.
 اُلْ اَزْلادِي نَانِكُنْ ол азладі нанкн — у бир нарсани
 энли қилди, энига чўзди. (اَزْلَاماَكُ اَزْلارُ
 азләмақ).

اَزْلادِي uzladı — кулда пиширди. اُلْ اُولُنُغُ اَزْلادِي ол унуг
 ўзладі — у хамирни иссиқ кулда пиширди.
 (اَزْلَاماَكُ اَزْلارُ uzlar, uzlämäk).

اُسْلادِي usladı¹⁵⁸ — фарқ қилди, айирди. اُلْ اُسْلادِي نَانِكُنْ

¹⁵⁷ Биринчи мисрадаги ёзин (jazin) сўзи босма нусхада يزن жарин тарзида берилган. Биз Басим Аталай изоҳига асосан يزن jazin қилиб тузатдик, чунки бу шеър маъносига мос келади.

¹⁵⁸ Бу сўз босма нусхада „усладі“ шаклида берилган. Басим Аталай бу сўз кўлөзмада „аслади“ экани ҳақида изоҳ берган (қараиш: I том, 386-бет.)

- ол усладі нәңні — у яхшини ёмондан фарқ қилди—
айирди (ўғузчадир). (اُسْلَامَقْ. اُسْلَارْ. اُسْلَامَاقْ) —
ашладі — тузатди. اَلْ اَيَاقْ اَشْلَادِي اшладі — у коса ва бошқа идишларни чегалатди.
(اَشْلَامَاقْ. اَشْلَارْ. اَشْلَامَاقْ).
- اَشْلَادِي iшlādī — ишлади. اَرْ اَشْلَادِي эр iшlādī — одам
ишлади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(اَشْلَامَاقْ. اَشْلَارْ. اَشْلَامَاقْ).
- اِغْلَادِي iғладі — йиғлади. اِغْلَانْ اِغْلَادِي оғлан iғладі — бола
йиғлади. يِغْلَادِي iғладі талаффузи ҳам бор.
(اِغْلَامَاقْ. اِغْلَارْ. اِغْلَامَاقْ).
- اَفْلَادِي аwладі — овлади. بَكْ اَفْ اَفْلَادِي бэг aw аwла-
ді — бек ов овлади. اَنكَارْ كِشِي اَفْلَادِي анар кіші
awладі — унга одам тўпланди. (اَفْلَامَاقْ. اَفْلَارْ. اَفْلَامَاقْ).
- اَكْلِيدِي öklīdī — ортди, ўсди. نَانِكْ اَكْلِيدِي öklīdī нән —
варса ортди, ўсди, кўпайди. (اَكْلِيمَاقْ. اَكْلَارْ. اَكْلِيمَاقْ).
- اِكْلَادِي iklādī¹⁵⁹ — босди, қадамлади. اَلْ يِيرِكْ اِكْلَادِي ол
jërig iklādī — у ерни босди, қадамлади. Бошқаси
ҳам шундай. (اِكْلَامَاقْ. اِكْلَارْ. اِكْلَامَاقْ).
- اِغْلَادِي iғlādī — касал бўлди. اَرْ اِغْلَادِي эр iғlādī — одам
касал бўлди. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўл-
ланади. (اِغْلَامَاقْ. اِغْلَارْ. اِغْلَامَاقْ).
- اَمْلَادِي әmlādīm — даво қилдим. مَن اَمْلَادِي мән анī
әmlādīm — мен унга даво қилдим. (اَمْلَامَاقْ. اَمْلَارْ. اَمْلَامَاقْ).
- әmlārмән, әmlāmāk).

¹⁵⁹ Босма нусхада бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик бор. Биз Басм Ата-
лай нусхасига асосан iklādī шаклида кўрсатишни мувофиқ топдик.

إِمْلَادِمُ İmlâdim — имладим. مَن اَنْكَارَ اِمْلَادِمُ мән аңар імлә-
дім — мен унга күз ёки құл билан ишорат қилдим,
имладим. (إِمْلَامَاكُ. اِمْلَارْمَنُ. اِمْلَامَاكُ).
Мақолда шундай келган: اَيُّ تَلُوْنٌ بَلَسَا اِلَيْكِن اِمْلَامَاسُ — ой тұлганда унга
ај толун болса ёікін імләмәс — ой тұлганда унга
құл билан имланмайди. Бу мақол машхур бұлган
нарса тўғрисида айтилади.

اَزْنادِي азнаді — ўзгарди. يَزْ اَزْنادِي зәр азнаді — ер ўз-
гарди, айнади. Бошқага ҳам шундай (اَزْناماقُ).
азнар, азнамақ).

اُرْنادِمُ орнадім — ўрнашдим. مَن بُو يَزْدا اُرْنادِمُ мән бу
зәрда орнадім — мен бу ерга ўрнашдим, ватан қил-
дим. اُرْنادى نانكُ орнаді нәң — нарса ўрнашди,
қарор топди. كُونُ اُرْنادِي кун орнаді — кун ботди.
(اُرْناماقُ). арнар, орнамақ).

اَزْنادِي ўзнәді¹⁶⁰ — буйсунмади. اَغْلُ اَتاما اَزْنادِي оғул
атақа ўзнәди — бола отасига такаббурлик қилди,
буйсунмади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
(اَزْناماقُ). ўзнәр, ўзнәмәк).

اَسْنادِي эснаді — эсди. اَسْنادى اَسْنادى эсин эснаді — шамол
эсди. اَرَّ اَسْنادى әр эснаді — одам эснади.
(اَسْناماقُ). эснәр, эснәмәк).

اَسْنادِي ўснаді — ўхшади. بِيْرُ نانكُ بِيْرُ نانكُ ка аснаді
нән бир нәнә ўснаді — бир нарса бир нарсага ўх-
шади. (اَسْناماقُ). ўснәр, ўснәмәк).

اَغْنادِي ағнаді — ағнади. اَتَّ اَغْنادى ат ағнаді — от туп-
роққа ва бошқага ағнади. اَرَّ اَغْنادى әр ағнаді —
одам сузлашда тутилди. (اَغْناماقُ). ағнар, ағ-
намақ). Бу сўзнинг асли ғуналидир.

¹⁶⁰ Ўзнәди сўзи узунлик, катталик қилди маъносига яқин бўлса керак.

ГУННАЛИЛАР БЎЛИМИ

^{o'o'o'} арнкрдй̇ őr уңәрді — оқарди. ^{o'o'o'} арнкрдй̇ нанк̇ őrүдәрді
 нән--нарса оқарди. (^{o'o'o'} арнкрмак̇. ^{o'o'o'} őrүнәрүр--
 őrүңәрмәк).

^{o'o'o'} аскрдй̇ әснәрді — ялқовлик қилди, бүйни ер бермади.
^{o'o'o'} ар аскрды̇ әр әснәрді — одам ишга бүйни ер
 бермади. (^{o'o'o'} аскрмар. ^{o'o'o'} әснәрәр, әснәрмәк).

^{o'o'o'} анкршдй̇ әнрәшді : ^{o'o'o'} аған̇ анкршды̇ оған̇ әнрәшді — бола
 қийналди. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
 (^{o'o'o'} анкршмак̇. ^{o'o'o'} әңрәшүр, әнрәшмәк).

^{o'o'o'} инкрндй̇ інранді : ^{o'o'o'} инкан̇ инкрнды̇ инән̇ инранді — урғочи
 туя ингради. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади.
 (^{o'o'o'} инкрнмак̇. ^{o'o'o'} инранур, инранмак̇).

^{o'o'o'o'} анклндй̇ өнләнді — ранг келтирди, ўнғланди. ^{o'o'o'o'} аз̇м̇ анклнды̇
 ўзум өнләнді — узум ранг келтирди. Касалдан ке-
 йин ранги кирган кишига ҳам бу сүз қўлланади.
 (^{o'o'o'o'} анклнмак̇. ^{o'o'o'o'} өңләнүр, өңләнмәк).

^{o'o'o'o'} анктрдй̇ әнтүрді — ҳайрон қолдирди. ^{o'o'o'o'} арнй̇ анктрды̇ әрни
 әнтүрді — одамни ўз ишида ҳайрон қолдирди, ан-
 қайтириб қўйди, қўрқитди. (^{o'o'o'o'} анктрмак̇. ^{o'o'o'o'} әң-
 түрүр, әңтүрмәк).

^{o'o'o'o'} анктрдй̇ ўңтүрді — тештирди. ^{o'o'o'o'} ол̇ ал̇ анкр̇ йғач̇ анктрды̇
 йғач̇ ўңтүрді — у унга ёғоч̇ тештирди. (^{o'o'o'o'} анктр̇
^{o'o'o'o'} анктрмак̇ ўңтүрүр, ўңтүрмәк).

Гунналиларнинг бошқа бир тури

^{o'o'o'o'} анклардй̇ аңладі — аңлади. ^{o'o'o'o'} ол̇ ал̇ сўзк̇ анкларды̇ ол̇ сўзүг̇ аң-
 ладі — у сўзни аңлади, тушунди. Бошқаларга

ҳам бу сўз қўлланади. (اَنكَلارُ. اَنكَلَماق) ақлар,
анламақ) (ўғузча).

Тўрт ҳарфлилар бўлими тугади.

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

اَفْتغَرْدِي ol mēni ^{0/000}اَفْتغَرْدِي унутғардї — уялтирди.
унутғардї — у мени уялтирди. (اَفْتغَرْماق) ⁰⁰⁰⁰⁰اَفْتغَرْماق
унутғарур, унутғармақ).

اِسِرْكَندِي isirkāndi — қизилча тошди. ⁰⁰⁰⁰⁰اِسِرْكَندِي
аниң башї ісіркәнді — узоқ вақт сочини олдирма-
ганлиги сабабли пайдо бўлган иситма натижа-
сида унинг бошига қизилча тошди. (اِسِرْكَنور) ⁰⁰⁰⁰⁰اِسِرْكَنور
ісіркәнүр, ісіркәнмәк).

اِسِرْكَندِي isirkāndi: ⁰⁰⁰⁰⁰اِسِرْكَندِي ol tawarına isirkāndi — у молининг кетганига ачинди, қайғирди.
(аِسِرْكَнор. аِسِرْكَнмәк) ⁰⁰⁰⁰⁰аِسِرْكَнор, аِسِرْكَнмәк).

اَفْتلندِي ⁰⁰⁰⁰⁰اَفْتلندِي ur awutlandi — одам уялди. ⁰⁰⁰⁰⁰اَفْتلندِي
ўғузлар бир неча ҳарфни тушириб
утандї лейдилар. (аَفْتлнмәк) ⁰⁰⁰⁰⁰аَفْتлнмәк
ууутланур, ууутланмақ).

اَگْتلندِي ⁰⁰⁰⁰⁰اَگْتلندِي эгәтләнди — хизматчили бўлди. ⁰⁰⁰⁰⁰а_к_т_л_н_д_и
эгәтләнди — қиз хизматчига эга бўлди. Яъни келин
ўзи билан юборилган жорияга эга бўлди. (а_к_т_л_н_м_ә_к) ⁰⁰⁰⁰⁰а_к_т_л_н_м_ә_к
эгәтләнүр, эгәтләнмәк).

اَشْجَلندِي ⁰⁰⁰⁰⁰اَشْجَلندِي эшичләнди — қозонли бўлди. ⁰⁰⁰⁰⁰а_ш_ж_л_н_д_и
эшичләнди — одам қозонли бўлди, қозонга эга бўлди.
(а_ш_ж_л_н_м_ә_к) ⁰⁰⁰⁰⁰а_ш_ж_л_н_м_ә_к
эшичләнүр, эшичләнмәк).

- اَوْغْلَانْ اِسْزَلَنْدِي — бемаза қиллиқли бўлди. اِسْزَلَنْدِي
 оғлан исизләнди — бола ёмон ва ёқимсиз қиллиқли
 бўлди. (اِسْزَلَنْمَاقْ اِسْزَلَنْدِي, اِسْزَلَانْئُر, اِسْزَلَانْمَاقْ).
 اِغْزَلَنْدِي оғузланді — ўғузлашди. اِرْ اِغْزَلَنْدِي эр оғуз-
 ланді — одам ўғузлашди, ўғуз қиёфасига кирди.
 (اِغْزَلَنْمَاقْ اِغْزَلَنْدِي) — оғузланур, оғузланмақ).
 اِكْزَلَنْدِي өкүзләнди — ҳўкизли бўлди. اِرْ اِكْزَلَنْدِي эр өкүз-
 ланді — одам ҳўкизга эга бўлди. (اِكْزَلَنْمَاقْ اِكْزَلَنْدِي)
 өкүзләнур, өкүзләнмақ).
 اِغْشَلَنْدِي оғушланді — бола-чақали бўлди. اِرْ اِغْشَلَنْدِي эр
 оғушланді — одам қариндош-уруғлик, аҳли-аёллик
 бўлди. (اِغْشَلَنْمَاقْ اِغْشَلَنْدِي) оғушланур, оғушланмақ).
 اِرْغَلَنْدِي уруғланді — уруғланди, дона боғлади. قَرِغْ
 اِرْغَلَنْدِي таріғ уруғланді — экин уруғланди. كَبَازْ
 اِرْغَلَنْدِي кәбәз уруғланді — пахта уруғланди, гўза
 чигитланди. Ҳар бир мева ҳақида ҳам бу сўз қўл-
 ланади. (اِرْغَلَنْمَاقْ اِرْغَلَنْدِي) уруғланур, уруғланмақ).
 اِجْقَلَنْدِي очақланді — ўчоқ қурилди. اِفْ اِجْقَلَنْدِي эw
 очақланді — уйга ўчоқ қурилди. (اِجْقَلَنْمَاقْ اِجْقَلَنْدِي)
 очақланур, очақланмақ).
 اِذْқَلَنْدِي азақланді : اِذْқَلَنْدِي نَانْگْ — нарса
 оёқли бўлди, нарсага оёқ пайдо бўлди. Мақолда
 шундай келган: اِلْمِ كَبْجْ قَلْسَا اِذْқَلَنْرْ.
 алим кәч қал-
 са, азақланур — олинадиган нарса қарздорда узоқ
 вақт қолса, оёқ чиқаради, яъни қарз берган одам
 қарзини ундириш учун унинг кетидан юради.
 (اِذْқَلَنْمَاقْ اِذْқَلَنْرْ) азақанур, азақланмақ).
 اِرْқَلَنْدِي аріқланді: سَوْفْ اِرْқَلَنْدِي суw аріқланді — суw ариқ
 солди. [Ёмғир ва селлар натижасида] ерлар юви-
 либ, ариқча бўлиб қолишига ҳам бу сўз қўлла-

нади. (أرقلنماق) арқланур, арқланмақ).
азуқланді : أر ازقلندي әр азуқланді — одам
озықли бұлди. (أرقلنماق) азуқланур, азуқ-
ланмақ).

әтәкләнді — әтакли бұлди, әтакланди. (آتاكلندي)
тон әтәкләнді — тун әтакли бұлди. (آتاكلنماق)
әтәкләнүр, әтәкләнмәк).

әтүкләнді — әтикли ва чориқли бұлди. (آتاكلندي)
әр әтүкләнді — одам әтикли (чориқли) бұлди.
(آتاكلنماق) әтүкләнүр, әтүкләнмәк).

әрүкләнді — мева қилди. (آرقلندي)
әрүкләнді — дарахт үрик, шафтоли ва олхүри қил-
ди. (آرقلنماق) әрүкләнүр, әрүкләнмәк).

әсикләнді — иссиқ ҳисобланди. (اسكلندي)
әсикләнді — ол әр бу оғурда бармаққа әсиклән-
ди — у одам кетишга вақтни иссиқ деб ҳисоблади.
(اسكلنماق) әсикләнүр, әсикләнмәк).

әнүкләнді : ایت انكلندي ит әнүкләнді — ит бола-
лади. (انكلنماق) әнүкләнүр, әнүкләнмәк).

атанланді : اتر اتلندي әр атанланді — одам
бичилган туяли бұлди. (اتلنماق) атанланур,
атанланмақ).

әзүмләнді — ишком
токи узумли бұлди. (ازمئلندي)
әзүмләнүр, әзүмләнмәк).

Бу бӯлимнинг кам ишлатиладиган музоафлари

әпләлді — нес-нобуд бұлди. (اپلايدي)
таварә әпләлді — одамнинг моли нес-нобуд қилинди.
(اپلاينماق) әпләлүр, әпләлмәк).

اَتْلَدِي ətɫäɫdi — тушланди. قُوِي اَتْلَدِي қој ətɫäɫdi — қуй
гүшт бўлди, қуй гүшт қилинди. Бошқаларга ҳам бу
сўз қўлланади. (اَتْلَمَاكُ اَتْلَوْرُ ətɫäɫyр, ətɫäɫmāk).

اَدْلَدِي ədɫäɫdi — тузатилди. اَدْلَدِي نَانِكُ ədɫäɫdi nän —
нарсә тузатилди. (اَدْلَمَاكُ اَدْلَوْرُ ədɫäɫyр, ədɫäɫ-
māk). Нарсанинг нзланиши ва қидирилишига ҳам
бу сўз қўлланади.

اَشْلَدِي ашлädī — ашладі: اَشْلَدِي اَيَاقُ ашақ ашладі — идиш чега-
ланди, тузатилди, уланди. (اَشْلَمَاكُ اَشْلَوْرُ ашлалур, ашлалмақ).

اِشْلَدِي ішлädī — ишланди. اِشْلَدِي اِيشُ іш ішлädī — иш
ишланди. (اِشْلَمَاكُ اِشْلَوْرُ ішлälур, ішлälmāk).

اَوْلَدِي авлädī — овланди. اَوْلَدِي كَيْكُ көйк көлалді
книйк овланди. (اَوْلَمَاكُ اَوْلَوْرُ авлалур, авлалмақ).

Шеърда шундай келган:

اَوْلَرُ اَوْزُمُ اِنِكُ تُوْزَنَكَا اَمْلَرُ كُوْزُمُ اِنِكُ تُوْزَنَكَا

Авлалур өзүм анің тузіна,

Әмлälур көзім анің тузіна¹⁴¹.

Севиклисини таърифлаб ёзәди:

Унинг ширинлиги билан борлигим овланади ва
оёғининг түзони билан кўзим даволанади.

اِغْلَدِي igɫäɫdi : اِغْلَدِي اِبِكُ اِنِكُ تَغْمَا түрлүк
ig igräɫdi — у ҳар хил касаллик билан оғриди.
(اِغْلَمَاكُ اِغْلَوْرُ igɫäɫyр, igɫäɫmāk).

اَمْلَدِي әмлädī — әмланди, даволанди. اَمْلَدِي اِنِكُ اِنِكُ igɫik
әмлälди — касал даволанди. (اَمْلَمَاكُ اَمْلَوْرُ әмлäl-
yр, әмлälmāk).

¹⁴¹ Бу байтда туз сўзи икки маънода қўлланган: I-чиroyилилик, II-тўзон маъносидә. Бу—тўзон сўзининг дастлабки қисқа вариантидир. Қисқа сўзларнинг кенгайиб етиб келганлигига тилимизда мисоллар кўп. М: қуй—қуйин, енг—енгил, тўп—тўпик, яланг—яланғоч, ўнг—ўнгғай ва бошқалар.

اىملىدى
كىشى
كىشى

İmläldi—имланди. كىشى اىملىدى كىشى
күз қири ва боқиқа ҳаракат билан имланди.
(اىملىماق. اىملىدۇر, اىملىماق).

Манқуслардан беш ҳарфликлар

ارپالاندى арпаланді — арпалн бўлди. ات ارپالاندى ат ар-
паланді — от арпалн бўлди. Боиқаларга ҳам бу
сўз қўлланади. (ارپالانماق. ارپالانماق. ارپالانماق).

وردولاندى ордуланді : بىر بىرگ وردولاندى бэг бір jэрик
ордуланді — бек бир ерни ўзига шаҳар қилди.
(وردولانماق. وردولانماق. وردولانماق).

اترولاندى отруланді — रुपара бўлди. ال انكر اترولاندى ол анар
отруланді — у унга рўпара бўлди.
(اترولانماق. اترولانماق. اترولانماق).

ارقالاندى арқаланді — орқа қилди. ال منى ارقالاندى ол мән
арқаланді — у менга сувянди, менга орқа қилди.
ال تاغنى ارقالاندى ол тагнi арқаланді — у тоққа су-
ялди. (ارقالانماق. ارقالانماق. ارقالانماق).

اۋملىندى ўжўмлинді : يىغاج اۋملىندى jйгач ўжўмлинді --
дарахт тут берди, тут ҳосилн бўлди.
(اۋملىنماق. اۋملىنماق. اۋملىنماق).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

وتلاندى отланді : ات اوتلاندى ат отланді -- от юриш на-
тижасида қизишди, ар اوتلاندى эр отланді — одам
газабдан ўтланди, қизишди. (وتلانماق. اوتلانماق. اوتلانماق).

اَلْ بُوَيْرِمَاقِغُ اَزْلَنْدِي ا:зланді — оз ҳисобланди. ол бу жармақғ а:зланді — у бу тангани оз деб ҳисоблади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (اَزْلَنْمَاقِغُ. اَزْلَنْوُرُ. а:зланур, а:зланмақ).

اَوْزْلَنْدِي ӱзланді — ҳунарини кўрсатди. ӱр озланді — одам ӱз ҳунарида усталик кўрсатди. (اَوْزْلَنْمَاقِغُ. اَوْزْلَنْوُرُ. озланур, озланмақ).

اِشْلَنْدِي ишлāнді : ӱр ишлāнді — одам ӱзини иш қилаётган қилиб кўрсатди. ӱв ишлāнді — уй тутундан қорайди. Тутундан қорайган тўн ва бошқа нарсага ҳам бу сўз қўлланади. (اِشْلَنْمَاقِغُ. اِشْلَنْوُرُ. ишлāнур, ишлāнмāк).

اِڤْلَنْدِي а:wланді — ӱр ӱзига а:wланді — одам ӱзи учун ов қилишга киришди. (اِڤْلَنْمَاقِغُ. اِڤْلَنْوُرُ. а:wланур, а:wланмақ).

اَوْڤْلَنْدِي ӱклāнді : ӱр аруқ ӱр ӱклāнді — чарчаган одам дам олди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. Бола улғайса ҳам шу сўзишлатилади. (اَوْڤْلَنْمَاقِغُ. اَوْڤْلَنْوُرُ. ӱклāнур, ӱклāнмāк).

Шу бўлимнинг тўрт ҳарфлилари

اَزْتَلَادِي азутладі — ҳовучлади, чангаллади. ол ӱр мақ ол азутладі ол жармақ азутладі — у кафти билан тангани ҳовучлаб олди. Ҳовучга сув тўлдиришга ҳам бу сўз қўлланади. (аЗТЛАМАҚ. азТЛАРА. азутлар, азутламақ).

اَزْУТْلَادي ӱзүтлāді : ол ол ані ӱзүтлāді — у уни бахилликка нисбат берди, бахил деди. (аЗТЛАМАҚ. азТЛАРА. ӱзүтлāр, ӱзүтлāмāк).

اِڤْغُتْلَادي ӱгүтлāді — насиҳат қилди. ӱгитлади. ол аҒЛН ол оғлн ӱгүтлāді — у ӱғлига насиҳат берди,

угитлади. Бошқаларга ҳам бу сүз қўлланади
(اُكْتَلِمَاكُ اُكْتَلِرْ. ögütläp, ögütlämäk).

اُكْتَلَادِي әгәтләді: اَلْ قَبِيْزُ اُكْتَلَادِي ол қизін әгәтләді —
у қизи билан бирга эрининг уйига оқсоч (жория)ни
күшиб юборди. (اُكْتَلِمَاكُ اُكْتَلِرْ. әгәтләп, әгәт-
ләmäк).

اَلْتَلَادِي ölütlәді: اَرُ اَلْتَلَادِي әр ölütlәді — одам урушди,
жанжаллашди, хатто ораларнда үлдириш пайдо
бұла ёзди. (اَلْتَلِمَاكُ اَلْتَلِرْ. ölütlәп, ölütlәmäк).

اَمَجَلَادِي әмәчләді — нишонга олди. اَرُ قُشْعُ اَمَجَلَادِي әр
қушуғ әмәчләді — одам қушни нишонга олди.
(اَمَجَلِمَاكُ اَمَجَلِرْ. әмәчләп, әмәчләmäк).

اَنْجَلَادِي әнүчләді — даволади [күз хақида]. اَتَا حِي كُوْرِكُ
отачі көзүг әнүчләді — табиб күзга тушган
парда (нохина)ни даволади. (اَنْجَلِمَاكُ اَنْجَلِرْ.
әнүчләп, әнүчләmäк).

اَذْرَلَادِي әзәрләді — эгарлади. اَرُ اَتُ اَذْرَلَادِي әр ат әзәр-
ләді — одам отни эгарлади. Бошқаларга ҳам бу сүз
қўлланади. (اَذْرَلِمَاكُ اَذْرَلِرْ. әзәрләп, әзәрләmäк).

اَغْرَلَادِي ағірладі: مَنِي اَغْرَلَادِي тәңрi мәни ағірладі —
худо менга марҳамат қилди. Умуман бир-бирини
хурмат қилишга ҳам бу сүз қўлланади.

(اَغْرَلِمَاكُ اَغْرَلِرْ. ағірлар, ағірламақ).

اَغْرَلَادِي оғурладі — үз вақтида қилди, үғирлади. اَرُ
اَغْرَلَادِي әр ишiн оғурладі — одам ишини қи-
лишга үмид қилди, ишонди ва үз вақтида қилди.
(اَغْرَلِمَاكُ اَغْرَلِرْ. оғурлар, оғурламақ). Яна: اَرُ تَوَارُ
ағирладі әр тавар оғурладі — одам мол үғирлади,
чунки у фурсат пойлаб турган эди. Бундай маъ-
нода келишига яна бошқа бир сабаб бор, у ҳам

бўлса, ўғри сўзининг ўғирловчи маъносида бўлишидир, юқоридаги феъл шу сўздан ясалган, бироқ енгил бўлсин учун ى „й“ ҳарфи ташланган. Бу нарса менга жуда маъқул, иккаласи ҳам чирой-лидир.

Шеърда шундай келган:

بِكَمِّ اَوْزِنْ اَغْرَلَادِي بَرِّغْ بَيْلَبْ اَغْرَلَادِي
 اَلْعُ تَنْكِرِي اَغْرَلَادِي اَبْنِ قَتَّ قَتَّ تَرِي تَغْدِي

Бәгим өзін оғурладі,

Ҷарағ билиб оғурладі,

Улуғ тәңри агірладі,

Аннин қут қуш түрі тугді.

Тангутларнинг беги душманни қўлга тушириш учун пистирмага яширинганини таърифлаб ёзади: бегим фурсат кутиб, ўзини аскардан четга олиб яширинди, худо унга зафар берди. Кўкраги кўтарилиб, бахти, кучи, давлати ортди.

[Бегим ўзини (душмандан) яширди, (бекиниш ҳийласини) мувофиқ топди. Улуғ тангри унга марҳамат қилди, шунинг учун бахти очилди].

اترلادی атіэладі — ажратиб қўйди. ار بېرىن اترلادی эр

јәрін атіэладі — одам ерини ариқ тортиб экин учун тайёрлаб қўйди. (اترلاماق) اترلار. атіэлар, атіэламақ).

اجرلادی ујуэладі — ҳақорат қилди, хўрлади. بک انی

бәг ані ујуэладі — бек уни ҳақорат қилди: (اجرلاماق) اجرلار. ујуэлар, ујуэламақ).

اذرلادی узуэладі : اذرلادی ол ані узуэ. аді — унинг қутирини даволади. (اذرلاماق) اذرلار. узуэлар, узуэламақ).

اَغْزَلَادِيْ ағізладі — оғизлади. اَلْ اَرِيْقِيْ اَغْزَلَادِيْ ол ариқни ағізладі — у ариққа оғиз очди. اَلْ قَلِيْن اَغْزَلَادِيْ ол қулін ағізладі — у қулини оғзига урди. Бу сүз бошқаларга нисбатан ҳам қўлланади. (اَغْزَلَان اَغْزَلَامَاق) ағізлар, ағізламақ).

اَغْزُلَادِيْ оғузладі — ўғузлади, ўғуз деб ҳисоблади. اَلْ مَنِيْ اَغْزُلَادِيْ ол мёни оғузладі — у мени ўғуз деб ҳисоблади, ўғузларга нисбат берди. (اَغْزُلَامَاق) оғузлар, оғузламақ).

اَقْتِسَادِيْ оқитсаді — ўқитмоқ истади. اَلْ بِيْتِك اَقْتِسَادِيْ ол бітік оқитсаді — у хат ўқитмоқ истади. Бу сүз одамни чақиряшни иташга ҳам қўлланади. (اَقْتِسَار) оқитсар, оқитсамақ).

اَكْتِسَادِيْ ўғитсаді : اَلْ تَرِيْغ اَكْتِسَادِيْ ол тариг¹⁶² ўғитсаді — у бугдой туйишни итади. (اَكْتِسَامَاق) ўғитсәр, ўғитсәмақ).

اَكْرِسَادِيْ эғирсаді : اَر اَكْرِسَادِيْ эр эғирсаді — киши даволаниш учун игирни¹⁶³ итади. اَرَاغْت يَب اَكْرِسَادِيْ урагут йи эғирсаді — хотин ип йигиряшни итади. اَبْغ كَنْد اَكْرِسَادِيْ бэғ кэнд эғирсаді — бек қурғонни ўрашни итади. (اَكْرِسَامَاق) эғирсәр, эғирсәмақ).

اَجْفِسَادِيْ ачғисаді — аччиқ ва нордон нарса итади, тусадли. اَر اَجْفِسَادِيْ эр ачғисаді — одам нордон ва аччиқ нарса итади. (اَجْفِسَامَاق) ачғисар, ачғисамақ).

¹⁶² Т а р и г с ўзи девонда б у г д о й ва умуман э к и и маъноларида қўлланган.

¹⁶³ И г и р — юрак огрыгвечи девондаш учун қўлланиладиган ўсимлик.

озикли ҳар бир йиртқишга ҳам шундай.

(أَزْغَلَامًاقُ) азглар, азгламақ).

أَزْغَلَادِي ^{وو} улугладі — улуглади. مَنِي الْمَغْلَادِي ^{وو} тәңрї мәни улугладі — худо мени улуглади, менга улугликни ато қилди. بَكِّي مَنِي الْمَغْلَادِي ^{وو} бәг мәни улугладі — бек мени улуглардан ҳисоблади. Мақолда шундай: الْغَلَا سَا قَتَّ بُلُورَ. ^{وو} улугни улугласа, қут болур — одам қарияларнинг ёшини ҳурматласа, бахтли бўлади. (الْمَغْلَامًاقُ) ^{وو} улуглар, улугламақ).

أَذْقَلَادِي ^{وو} азақладі : أَلْ أَنِي أَذْقَلَادِي ^{وو} ол ані азақладі — унинг оёғига урди. (أَذْقَلَامًاقُ) ^{وو} азақлар, азақламақ).

أَذْقَلَادِي ^{وو} азуқладі — қизиқсинди. أَلْ أَنِي أَذْقَلَادِي ^{وو} ол ані азуқладі — у уни танимагани учун қизиқсинди. (أَذْقَلَامًاقُ) ^{وو} азуқлар, азуқламақ).

أَرْقَلَادِي ^{وو} аруқладі : بَكِّي أَرْقَلَادِي ^{وو} бәг аруқладі — бек чарчашдан сўнг дам олди. Ҳоқония луғатида бу сўз ухлашдан иборатдир. Аслида чарчагандан сўнг дам олди демақдир. (أَرْقَلَامًاقُ) ^{وو} аруқлар, аруқламақ).

أَشْقَلَادِي ^{وو} ашуқладі : أَلْ أَنِي أَشْقَلَادِي ^{وو} ол ані ашуқладі — унинг тўпигига урди. (أَشْقَلَامًاقُ) ^{وو} ашуқлар, ашуқламақ).

أَشْقَلَادِي ^{وو} ашақладі : أَلْ أَنِي أَشْقَلَادِي ^{وو} ол ані ашақладі — у уни арзимас, кичик ҳисоблади. Мақолда шундай: جِقَارُ يَغْنِي أَشْقَلَا سَا بَشْقَا جِقَارُ ^{وو} јағини ашақласа, башқа чиқар — душманни кичик ҳисобланса, бошга чиқади, яъни бу билан бошни ҳалок қилади, деган мазмунни англатадилар. Эҳтиёт бул ва душманни кичик ҳисоблама, демоқчи бўладилар.

- اشقلاڧى **ушақладі** : **ال مَنِك سوزمَنِي اشقلاڧى** ол мәнің сөзімні ушақладі — у меннің сүзімни ушоқ (майда, ахамиятсиз) хисоблади. (**اشقلاماق** ушақлар, ушақламақ).
- انقلاڧى **ануқладі** : **ال انقلاڧى نانكى** ол ануқладі нәңні — у нарсани тайёрланган ҳолда топди ва олди [тайёр нарсани олди] (**انقلاماق** ануқлар, ануқламақ).
- اجكلاڧى **ичүкләді** : **ال تونغ اجكلاڧى** ол тонуг ичүкләді — у тўнига сусар, олмахон ва шунга ўхшаш ҳайвонларнинг мўйнасини сирди. (**اجكلاماك** ичүкләр, ичүкләмәк).
- اركلاڧى **эрүкләді** — ошлади. **ال تَرِي اركلاڧى** ол тәри эрүкләді — у терини ошлади. (**اركلاماك** эрүкләр, эрүкләмәк).
- ازكلاڧى **өзәкләді** — томирини кесди. **ال قوينغ ازكلاڧى** ол қојуг өзәкләді — у қўйнинг асосий томирини кесди. Бу суз баш томирга уриш маъносидә ҳам қўлланади (**ازكلاماك** өзәкләр, өзәкләмәк).
- اسكلاڧى **исікләді** : **ار اسكلاڧى** эр исікләді — одам туш пайтида, кун тиги остида кетди, йўл юрди. (**اسكلاماك** исікләр, исікләмәк).
- اسكلاڧى **үсүкләді** — ҳийла билан очди — **ال كيرتلك** ол киритлик үсүкләді — у қулфини калидсиз бир ҳийла билан очди. (**اسكلاماك** үсүкләр, үсүкләмәк). (канжакча).
- اسركاڧى **эсіркәді** : **ال اسركاڧى نانكى** ол эсіркәді нәңні — у бир нарсанинг йўқолишига ачинди ва афсусланди. (**اسركاماك** эсіркәр, эсіркәмәк).

اُشِكْلادې ўшкiлiдi : اُل كِيكِنِي اُشِكْلادې ол кiйкiнi ўшкi-
лiдi — у кийкiнн тузоқда совуқ еб турган вақтида
тутди. Бу сўз бошқаларга ҳам қўлланади.

(اُشِكْلاماك اُشِكْلار. ўшкiлiр, ўшкiлiмiк).

اَكْكَلادې экiкiлiдi — ҳақоратлади. اَر اَراغْتِنِي اَكْكَلادې эр
урағутнi экiкiлiдi — эр хотиннi сўкди, бузуққа
нисбат берди. (اَكْكَلاماك اَكْكَلار. экiкiлiр, экiкi-
лiмiк).

اَكْكَلادې ўкiкiлiдi : اُل تامِغِ اَكْكَلادې ол тамiғ ўкiкiлiдi —
у шаҳар деворига юлдуз (бурж)лар қўндирди. Бу
сўз ҳар бир нарсага (қутнчалар ишлаш маъносиди-
ҳам) қўлланади. (اَكْكَلاماك اَكْكَلار. ўкiкiлiр,
ўкiкiлiмiк).

اَلِكْلادې элiкiлiдi — устидан кулди, масхара қилди. اُل اَنِي
ол анi элiкiлiдi — у уни масхара қилди,
мазақ қилди. (اَلِكْلاماك اَلِكْلار. элiкiлiр, элiкiлi-
мiк).

Шеърда шундай келган:

تَنْكُتْ سۈسۈن اُشِكْلادې كِشِي ايشِن اَلِكْلادې
اَرِن اَتِن بَلِكْلادې بُلُن بۈلۈب بَشِي تَغْدِي

Тангут сўсин ўшўкiлiдi,

Кiшi ишiн элiкiлiдi,

Эрiн атiн бiлiкiлiдi,

Болун болiб башi тiғдi.

Душман Чин яқинидаги тангутлар вилоятини, тан-
гут аскарига зафар бўлмасин деб, совуқда кеч
билан босди. Сўнг уларни масхаралади. От ва
эркакларни бизга тортиқ қилди. Қийинчилик торт-
ганидан бошини қуйи солди. [(Душман) тангут

аскарларини совуқ еб турганда босди. Кишилар ишини масхара қилди. У эр ва отларини тортиқ қилди. Тутқун бўлиб бошини эгди].

أَمِكْلَادِيْ Эмикләді : اَرَاغْتَنِيْ اَمِكْلَادِيْ эр урағутнә әмикләди— одам хотинининг әмчагига урди. (أَمِكْلَامَاكْ. اَمِكْلَارْ. اَمِكْلَامَاكْ).
Эмикләр, әмикләмәк).

اَنْكِلَادِيْ Энүкләди : اِتْ اَنْكِلَادِيْ ит әнүкләди — арслан арслан әнүкләди — ургочи арслон бола туғди. (اَنْكِلَامَاكْ. اَنْكِلَارْ. اَنْكِلَامَاكْ).
Әнүкләр, әнүкләмәк).

اَسْلَادِيْ Әсәнләди — әсонлашди, омонлашди, ҳол-аҳвол сүрашди. اَلْ مَنكَا اَسْلَادِيْ ол мәнә әсәнләди — у менга салом қилди, қўл бериб ҳол-аҳвол сүрашди.
(اَسْلَامَاكْ. اَسْلَارْ. اَسْلَامَاكْ).
Әсәнләр, әсәнләмәк).

Бу бўлимнинг бошқа бир тури

اُذُولَادِيْ узуладә — эргашди. اَلْ اَنِيْ اُذُولَادِيْ ол анә узуладә — у унинг орқасидан юрди, унга эргашди.
(اُذُولَامَاكْ. اُذُولَارْ. اُذُولَامَاكْ).
Узулар, узуламақ).

اَرَالَادِيْ араладә — орасига тушди, яраштирди. اَلْ اِكْبِيْ اَرَالَادِيْ ол икки киши ара араладә — у икки кишининг ишини келиштирди, яраштирди. Бу сүз икки нарса орасидан ўтмоқ маъносидә ҳам қўлланади. Баъзан сулҳ маъносидә اَرِيْلَادِيْ арәладә сүзини ҳам қўллайдилар, күпчиликдә шундай. Лекин اَرَالَادِيْ араладә варианты тўғридир.
(اَرَالَامَاكْ. اَرَالَارْ. اَرَالَامَاكْ).
Аралар, араламақ).

اُرِيْلَادِيْ урәладә — шовқин солди. اَرْ اُرِيْلَادِيْ эр урәладә — одам шовқин солди, қаттиқ бақирди. (اُرِيْلَامَاكْ. اُرِيْلَارْ. اُرِيْلَامَاكْ).
Урәлар, урәлмақ).

اُرِيْلَادِيْ урәладә — кибрланди, такаббурлик қилди. اَرْ اُرِيْلَادِيْ эр урәладә — одам ўзини мақтади, мақташдә

ўзини ошириб юборди, кибрланди. (أریلاز. أریلاماق)
урїлар, урїлмақ).

Шеърда шундай келган:

ازن اکتب اریلادی برق بیرک قریلادی
اتغ کمشب اریلادی اوت بولب تباوغدی

Özin öknib urıladı
Jıraқ jәriг қарїладї,
Atıғ kәмшіb urıladı
Ufut bolıb tubu aғdı.

Унга ҳужум қилган ботир ҳақида айтади: Ботир гердайиб, шишиниб, ерларни ўлчагандек одимлаб келар экан, от билан ҳамла қилувчини кўргач, хўрланиб, орқасига қараб, тепага қочиб кетди.

[Ўзини баланд кўтариб мақтаниб ҳовлиқди. (Кеккайиб) ерларни ўлчади. От билан бостириб ҳамла қилди, (бироқ) шарманда бўлиб тепага чекинди].

أرولادی ол қонғ ұруладї — тик туриб сўйди. ол қонғ ұруладї — у қўйни турган ҳолда, яъни оёқларини боғламасдан сўйди. (أرولاز. أرولاماق)
ўрулар, ўруламăк).

أغولادی ағуладї — заҳарлади. ол ашинь اغولادی ағуладї — у унинг ошини заҳарлади. Бу сўз бошқа нарсаларни заҳарлашга нисбатан ҳам қўлланади. (اغولاز. اغولاماق)
ағулар, ағуламақ).

أفالادی аваладї — уйилди, тўпланди. انك تكرا كشي атрофига одам тўпланди. Аваладї, асосан, шов-шув, фитна маънолари ифодаланган ўринларда қўлланади. Бошқа ўринда ағдї сўзи ишлатилади. (أفالاز. أفالاماق)
авалар, аваламақ).

أَقِيلَادِي ақіладі — сахий ҳисоблади. أَلْ مَنِيْ اَقِيلَادِي ол мәни ақіладі — у мени сахий деб ҳисоблади.

(أَقِيلَادِي اَقِيلَادِي. اَقِيلَادِي اَقِيلَادِي).

أَكَالَادِي әкәләді — опа деб юритди, опа деб атади. أَلْ اَنِيْ اَكَالَادِي ол әнә әкәләді — у уни катта опа деб юритди. (أَكَالَادِي اَكَالَادِي. اَكَالَادِي اَكَالَادِي).

أَكَالَادِي әкәләді — ака деб юритди. أَلْ اَنِيْ اَكَالَادِي ол әнә әкәләді — у уни ака, яъни юрт каттаси деб юритди. (أَكَالَادِي اَكَالَادِي. اَكَالَادِي اَكَالَادِي).

أَنَالَادِي аналаді — оналади, она деди. أَلْ اَنِيْ اَنَالَادِي ол әнә аналаді — у уни ўзига она деб юритди, оналикка нисбат берди. (أَنَالَادِي اَنَالَادِي. اَنَالَادِي اَنَالَادِي).

Гунналилар бўлими

أَنكَدِيدِي аңдәді — ҳийла қилди. أَوَّحِي كَيِّنِيْ اَنكَدِيدِي авчә кәйкәни аңдәді — овчи кийкәни тутуш учун панага беркиниб ҳийла қилди. أَلْ اَنِيْ اَنكَدِيدِي ол әнә аңдәді — у уни тутуш учун ҳийла қилди.

(أَنكَدِيدِي اَنكَدِيدِي. اَنكَدِيدِي اَنكَدِيدِي).

Бунинг бошқа бир тури

أَنكَيْلَادِي аңкәләді — хангради. أَشْيَاكْ اَنكَيْلَادِي әшјәк аңкәләді — әшәк хангради. (أَنكَيْلَادِي اَنكَيْلَادِي. اَنكَيْلَادِي اَنكَيْلَادِي).

Яна бошқа тури

أَنكَيْلَانْدِي аңкәкләндә — гажак қўйди. أَرَاغْتْ اَنكَيْلَانْدِي урағут аңкәкләндә — хотин чаккасиға эчки қилидан улама соч тақди. (أَنكَيْلَانْدِي اَنكَيْلَانْدِي. اَنكَيْلَانْدِي اَنكَيْلَانْدِي).

БЕШ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

اغر قندې agrīqandī — оғриқидан зорланди. Эр агріқанді — одам оғриқидан зорланди, алам тортди. (اغر قنماق. اغر قنور. اغر قنماق).

Икки сокин ҳарфлилар тури

اند غردم andғардīm — қасам ичирдим, онд ичирдим. мн андғардīm мән анī андғардīm — мен унга қасам ичирдим, онд ичирдим. (اند غرماق. اند غرر من. اند غرر من).

Олти ҳарфлилар тури

ارموتلندي армутландī¹⁶⁴ — армутланди, нашвати қилди. армутланді — нок дарахти нашвати қилди. (ارموتلندي. ارموتلندي. ارموتلندي. ارموتلندي).

ارتوچلندي артуҷланді — арчаланди. тағ артуҷланді — тоғ арчазорга айланди, тоғда арча кўпайди. (ارتوچلندي. ارتوچلندي. ارتوچلندي. ارتوچلندي).

وركچلندي өркүчлāнді — мавжланди, тўлқинланди. суф өркүчлāнді — сув мавжланди. (وركچلندي. وركچلندي. وركچلندي. وركچلندي).

ورگچلندي өргүчлāнді : қіз өргүчлāнді — қизнинг сочи жамалак бўлди, ўрадиган бўлди. (ورگچلندي. وركچلندي. وركچلندي. وركچلندي).

وركچلندي өркүчлāнді : ашīч өркүчлāнді — қозон ўчоқли бўлди, ўчоққа ўрнатилди. (وركچلندي. وركچلندي. وركچلندي. وركچلندي).

¹⁶⁴ Бу сўз бизда ҳозир о л м у р т тарзида талаффуз қилинади. Навоийда бу

сўз ум р у д тарзида учрайди:

Айлабон гашт дашту тоғ ила руд,

Анга келтурди бир сават у м р у д.

И. В. Радлов бу сўзни ар м л у р м у д деб берган, I том, 341-бет.

- اذغِرْلاندى اذغِرْلاندі — айғирланди. айғир қилиқли бұлди. Байталнинг айғирли бўлишига ҳам шу сўз қўлланади. (اذغِرْلانمق. اذغِرْلانمق).
- اذمقلاندى اذمقلاندى : әр азмқланді — одам шогирдли бўлди, ҳунар ўргатиш учун бола олди. (اذمقلانمق. اذمقلانمق).
- ارتقلاندى ارتقلاندى — ортиқланди, ошиб кетди. ارتقلاندى әр артуқланді — одам ҳаддидан ошди, ҳовлиқди. (ارتقلانمق. ارتقلانمق).
- ازمقلاندى ازمقلاندى — яраси кўпайди, бузилди. تازۇ بېشى تازۇ баші їжмақланді — калнинг боши бузилди, кали кўпайди. [әр їжмақланді — ерда аччиқ тош кўпайди³⁶⁶. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади. (ازمقلانمق. ازمقلانمق).
- اغرقلاندى اغرقلاندى — оғирсинди. ال بۇ ايشغ اغرقلاندى ол бу ішіг ағруқланді — бу иш унга қийин туюлди, у бу ишни оғирсинди. Бу сўз юк оғир эканлигини англатишда ҳам қўлланади. (اغرقلانمق. اغرقلانمق).
- اغراقلاندى اغراقلاندى : әр ағрақланді — одам ўғроқларга ўхшаб қолди, ўғроқлашди. (اغراقلانمق. اغراقلانمق).
- اتمكلاندى اتمكلاندى — нони кўпайди. әр аتمқланді — одамнинг нони кўпайди, бой бўлди. (اتمكلانمق. اتمكلانمق).
- әтмәклянді — одамнинг нони кўпайди, бой бўлди. (әтмәклянді әтмәклянді әтмәклянді әтмәклянді). Бу хил феъллар кўпдир. Булар отлардан ясалади. Араб тилида бунга мисол кўп. Масалан, арабларда *السُّبْحُ* сути кўпайди; *السُّبْحُ* киядиган пүстини кўпайди демакдир.

³⁶⁶ Арабча шундай, лексин ер шўрланди тарзида изоҳлаш ҳам мумкин.

اِجْمَكْلَنْدِي iчmäkländi : اَر اِجْمَكْلَنْدِي әр ічmäkländi — одам барра қуэичоқ терисидан пүстин (ичмак) кийди. Пүстинлик бұлди, пүстинга эга бұлди мазмунда ҳам бұ сүз қулланади. (اِجْمَكْلَنْمَکْ اِجْمَكْلَنْدِي ічmäкләнүр, ічmäкләнмәк).

اَرَسَاكْلَنْدِي әрсәкләнди — әрсиради. اِشْلَار اَرَسَاكْلَنْدِي işlär әрсәкләнди — хотинлар әрсиради, шаҳваний нафсни қондирмоқни истади. (اَرَسَاكْلَنْمَکْ اَرَسَاكْلَنْدِي әрсәкләнүр, әрсәкләнмәк).

اَوَكْمَاكْلَنْدِي өкмәкләнди : اُرَاغْت اَوَكْمَاكْلَنْدِي урағут өкмәкләнди — хотин зиракли бұлди, зирак тақди. (اَوَكْمَاكْلَنْمَکْ اَوَكْمَاكْلَنْدِي өкмәкләнүр, өкмәкләнмәк).

اَگْرِمَلَنْدِي әғримләнди¹⁶⁶ — гирдобланди, уралиб оқди. سُوغ اَگْرِمَلَنْدِي suw әғримләнди — сув ҳовузда гирдобланиб, уралиб айланди. (اَگْرِمَلَنْمَکْ اَگْرِمَلَنْدِي әғримләнүр, әғримләнмәк).

اِشْتَنْلَنْدِي іштонләнди — иштонли бұлади, иштон кийди. اَر اِشْتَنْلَنْدِي әр іштонләнди — одам иштон кийди. Асли اِجْتَنْلَنْدِي ічтонләндидир. ش ش билан چ ч нинг мах-

¹⁶⁶ Навоий асарларида бу сүз девондагича әғрим, әғрик шаклида учрайди. Масалан:

Ҳам илдамликда сарсардек равона,

Ҳам айланмакда әғримдан нишона,

(Фарҳоднинг оти чопқирликда шамолдек учад-ю, шўхликда сув гирдобидек тўхтоғсиз айланади).

Ашк баҳри эғригига тушманнишмен чиққудек.

(Күз ёши денгизининг гирдобиға чиқадиған бўлиб тушмаған эканман).

В. В. Радлов, I том, 705-бетда эғрикни — гирдоб, эғримни — гирдобча деб изоҳлайди.

ражлари бир-бирига яқин бўлгани учун **ش چ ج** га айланган¹⁶⁷. (إشتانلر. إشتانماق). іштонланур, іштонланмақ).

Бу бўлимнинг музоафлари

ار ققاندې арқуқланді — буйин товлади, бош тортди. **ار ققاندې** эр арқуқланді — одам ишни қабул қилишдан бош тортди¹⁶⁸. (ارققاندې. ارققاندې) арқуқланур, арқуқланмақ).

эмгäклändi : **ол бу ішіг эмгäклändi** — у бу ишни оғир, қийин деб ҳисоблади. (эмгäклändi. эмгäклändi) эмгäклändi, эмгäклändi).

эшкäклändi эшкäклändi — эшакли бўлди. **эр эшкäклändi** — одам эшак эгаси бўлди, эшакли бўлди, икки тилнинг бирида шундай. (эшкäклändi. эшкäклändi) эшкäклändi, эшкäклändi).

эркäклändi — мавжланди, ҳурпайди. **сув эркäклändi** — сув мавжланди, тўлқинланди. **аниң јини эркäклändi** — унинг юнги қўрқувдан ҳурпайди. Ботирлик кўрсатган кишига нисбатан ҳам бу сўз қўлланади. (эркäклändi. эркäклändi) эркäклändi, эркäклändi).

¹⁶⁷ Маҳмуд Кошғарийнинг изоҳига кўра, **ش چ ج** нинг **ش** га алмаши-ниши ўша вақтларда ҳам бор экан. Мазкур хусусият ҳозир ҳам бор. Маса-лан: ешти || ешти, чалвар || шалвар каби.

¹⁶⁸ I том, 242-бетда шу маънода **ازنادي** узнаді сўзи берилган.

Тўрт ҳарфлилар

- اَرَبَلادې** арпаладї—арпа берди, арпа билан боқди. **اَل** ол атїн арпаладї—у отга арпа берди, арпа билан боқди, арпа едирди. (**اَرَبالاماق**, **اَرَبالار**, арпалар, арпаламақ).
- اَرْتولادې** ортуладї—ўрта ёшга борди. **اَر ياشِنْ اَرْتولادې** эр јашїн ортуладї—одам ўрта ёшли бўлди, умрининг ўртасига борди. (**اَرْتولاماق**, **اَرْتولار**, ортулар, ортуламақ).
- اَرْتالادې** эртәләдї—эрталади, вақтли бошлади. **اَر ياشْقا اَرْتالادې** эр їшқа эртәләдї—одам эрта ишга бошлади. (**اَرْتالاماق**, **اَرْتالار**, эртәләр, эртәләмәқ¹⁶⁹).
- اَسْريلادې** эсриләдї—бўяди, сирлади. **اَل كِيئزْنِي اَسْريلادې** ол кїзїни эсриләдї—у кийизни сирлади, у кийизни қоплон рангли бўёқ билан (йўл-йул қилнб) бўяди. (**اَسْريلامак**, **اَسْريلار**, эсриләр, эсриләмәк).
- اَغْريلادې** огрїләдї : **اَل نَانْكَ اَغْريلادې** ол нәң огрїләдї—у нарса ўғирлади. Жонли тилда **اَغْريلادې** огірладї—талаффузи ҳам бор, у тўғри эмас¹⁷⁰. (**اَغْريلاماق**, **اَغْريلار**, агурлар, агурламақ).
- اِكْتولادې** іктўләдї—хашак берди. **اَل قوِي اِكْتولادې** ол қої іктўләдї—у қўйга ўт ва хашак берди. (**اِكْتولامак**, **اِكْتولار**, іктўләр, іктўләмәк).

¹⁶⁹ Бу сўз қўл ёзмада эртәләмәк шаклида берилгани ҳақида Басим Аталай «Юк берган» (I том, 316-бет).

¹⁷⁰ Бу феълнинг ўтган замон формасига кўра келаси замон ва масдәр формалари огрїлар, огрїламақ бўлиши керак эди. Лекин девонда огрїлар шаклида берилган. Биз ўзича бердик.

اَرغُولادې ارғуладі — оралады, орасидан ўтди. اَل اِككى كِشى ол іккі кіші ара арғуладі — у иккі киши орасидан ёриб ўтди. (ارغولاماق). ارغۇلار. ارغۇلار.

اَبْكَالادې اَبْكَالادى — ўпкасига урди. اَل اَنْكُرُ اَبْكَالادې ол аңар апкаіәді — у унинг ўпкасига урди. (اَبْكَالاماك). اَبْكَالار. اَبْكَالاماك.

اَبْكَيْلالادې اَبْكَيْلالادى — ўпкалади, хафаланди, аразлади. اَل ол андін апкаіәді — у ундан ўпкалади, хафаланиб аразлади. (اَبْكَيْلالاماك). اَبْكَيْلالار. اَبْكَيْلالاماك.

Қоидалар ўз ўрнида айтилади. Тангрига мақтов бўлсинки, ҳамзалилар бўлими тугади.

СОЛИМ¹⁷¹ ОТЛАР КИТОБИ

ИККИ ҲАРФЛИЛАР БЎЛИМИ

تَب та б — боп, етарли маъносини берувчи юклама. بُو اَشُّ مَنَا تَب бу аш мәнә таб — бу ош менга боп, етарли. تَب بُلْدِي таб болді — мос бўлди, боп бўлди.

تُب ту б — бугдойни сувда қайнатиб, арпа хамири билан аралаштирилиб, бир идишга солиниб, наматга ўраб, иссиқ бир жойга қўйилади, эртасига ейилади.

جَبَّ جَبَّ ча б-ча б — қамчин урилганда чиқадиган овоз ва лабнинг шапиллаган товуши, ша п - ша п, ча п-ча п дейилган тақлидий сўз. اَل اَزْكَ جَبَّ جَبَّ يَدِي ол эрўк ча п-ча п jәді — у шафтолини ша п-ша п қилиб еди.

¹⁷¹ Солим — охирида **و** **ا** ва ҳамза ҳарфлари бўлмаган сўзлар.

جُبُّ jуб - шарбат қуйқаси. Ҳар нарсанинг лойқасини ҳам шундай дейилади. Тубан ва паст кишиларга ҳам جُبُّ جُبُّ كِشِلَارُ jуб-јаб кішілар дейдилар.

جِبِّ چِبِّ — кичик, ингичка новда. چِبِّ چِبِّ قِ چібіқ — ч и в и қ-нинг қисқаргани. تُوْبُ تُوْبُ تُوْبُ تُوْبُ топіқни қисқартиб топ дейилгани каби.

جُبُّ ч о п — тутмоч (нон) парчаси, бурдаси. يَبْرُ جُبُّ يَبْرُ бiр чоп jəgil — бир бурда егин. Бу сўз кесилган, майдаланган уграга нисбатан ҳам қўлланади.

زَبُّ زَبُّ заб-заб — юришда оёқ ҳаракатининг тезлигидан чиққан овоз. Ш и п - ш и п деган сўздир. زَبُّ زَبُّ زَبُّ زَبُّ заб-заб барғил — шип-шип, шипилаб, тез боргин.

سَبُّ с э б — келинлар сепи, моли.

سِبِّ с і б — икки ёшли тойча.

شَبُّ ш а б — тез, дарров. Бу арабча ҳарфи тахзиз дейилган هَلَّا ҳалло: огоҳ бўл, тез бўл сўзи кабидир. شَبُّ كَلُّ шаб кэі — тез кел.

قُبُّ қ о б — таъкидлаш, пухталаш, ошириш маъноларида қўлланадиган юклама. اُغْلُ قُبُّ اُغْلُ оғул қоб бадуді—ўғил жуда катта бўлиб кетди. قُبُّ اذْكُو قоб эзгў нэн—жуда яхши нарса.

كُبُّ к о б: كُبُّ نَانِكُ кўб нэн—кўп нарса, ўралиб кетган нарса. كُبُّ سَجُّ кўб сач—кўп соч, чувалган соч. Мақолда шундай келган:

كُبُّ سَكْتَكَا قَشُّ قُنَارُ. كِرْ كِرْ كِرْ كِرْ كِرْ كِرْ كِرْ كِرْ كِرْ كِرْ
Кўб сўкўтгә қуш қонар,

Кўркіўк кішігә сўз кэіп — шохи кўп, шохлари ўралиб кетган дарахтга қуш қўнади, яхши

кишига сўз (мақтов) келади. Ёки шунинг бошқача варианты:

بِغَاچْ اوجنکا ییل تکیر. کرکلک کشیکا سوز کلیر

Jiғач үчинä jәi tәgir,

Körlik kişigä söz kәlir.

Дарахт учига шамол тегади, юмшоқ одамга сўз етади. Шунинг учун у ўзини эҳтиёт қилиши керак дейилади.

بَت бат — чўкма, қуйқа.

بَت бат — тез, дарров. بَت كَل бат кәл¹¹² — тез кел. شَب كَل шаб кәл каби. Оғир нарсанинг пастга тушишида чиққан товушга بَت نُشِدِي бат тўшди дейилади.

بِت бит — бит, мита. Бугдойга тушадиган майда қуртга ҳам бит дейилади. تَرِغُ بِي تариг бити — бугдой бити.

چَت чат — бирор нарса тушганда чиқадиغان товушни англатиш учун ишлатиладиган юклама. چَت چَت چَت чат-чат урди — ш а р т - ш а р т урди, урганда ш а р т - ш а р т деган товуш чиқди.

چِت чīt — қамиш ёки тикандан қилинадиган уй, чайла.

شَت шат — дадиллик, юраклилик, журъат. اَنِكْ نَا شَتِي аниқ на шати бар — унинг нима юраги бор, унинг қандай журъати бор, деганда юраксизлиги кўрсатилади.

¹¹² Бу сўз Навоий асарларида ҳам кўпгина ўринларда учрайди:

Борибон ҳар неча бот келса, кўринур манга кеч,
Келибон ҳар неча кеч борса, кўринур манга бот.

Бот-бот олиб илгима ул жомни,
Силқариб ул бодаий гулломни.

قَتَّ қат — қат, қават. تُونُ قَتِي тон қаті — тўн қавати.
Тоғ қояларининг муйилишларини قَدْرَاقُ қадрәқ
дейиш ҳам шундандир.

قَتَّ қат¹⁷³ — ўғузчада ён ва олд маъносида ишлатила-
ди. كُنْدَا بَكَّ قَتِنْدَا бёг қатинда — бек ёнида.

قُت қут — бахт, давлат. قُتْلُغُ қутлуғ ҳам шу сўздан
ясалган. Шеърда шундай келган:

قُت قُتْلُغُ بَرْسَا اِذْمُ قَوْلِنَا
كُنْدَا اِشِي يُكْسِنُ يُوْقَارُ اَغَارُ

Қут қуwiғ бёрсә iзим қолiна,

Күндә iшi јүксәбән јуқар ағар.

Тангри бандасига бахт берса, кун сайини унинг
иши юқорилайди, авж олади.

كُت кōт -- кўт.

مَت мат — шундай маъносини берувчи юклама اَنْدَغُ مَت
андағ мат — у шундай.

سُج сач — соч.

سُج суч — бирон нарсанинг ишга яроқсизлигини англа-
тади. قَلِيحُ سُجُ قَلْدِي қиліч суч қилдi — қилич ўтмас-
лик қилди. اَرُ سُجُ قَلْدِي әр суч қилдi — одам ишни
қабул қилишдан тортинди.

قَح қач — қанча, сон тўғрисида. قَح يَرْمَاقُ بِيْرْدِي қач
јармақ бёрдi — қанча танга берди.

قُوح қоч — қўчқор. Бу ўғузча. Асли قُوجُنْكَارُ қочiңардир.

قُوح қач — марта. قُوحُ قَتَا اَبْدِمُ қач қата ајдiм — неча
қайта айтдим.

¹⁷³ Шайх Сулаймон қат сўзини қатор, саф деб изоҳлайди:

Бир қат гла ўғирди подшолар,

Олтинда талаб қилиб гадолар.

كُچ kōč — кўчиш, жўнаб кетиш. سۇ كۆچتى — су кōчті — аскар кўчди.

كۈچ kūč — вақт, фурсат. بىر كۈچ كۈزگۈچ — бир кўч кўзгۈچ — бир оз кутгин, бир оз тур.

ھېچ ھېч һач-һач — моллар бошини бермай ҳаракатланганда тинчиттиш учун айтилувчи ҳўш-ҳўш деган сўз. Бу сўз арабчага ўхшайди. Чунки бу сўзда туркий тилда бўлмаган ھ ҳ ҳарфи учрайди. Туркчада эса бу товуш йўқдир.

كەد kēd — бу сўз зол كۆ билан ҳам, дол билан ҳам талаффуз қилинади. Бирон нарсани таъкидлаш ва ошириб кўрсатиш мақсадида қўлланади. كەز كۆز ат — қандай яхши от. كەز كۆز نەң — қандай яхши нарса.

بىر bīr — бир — сон. بىر يارماق — бир жармақ — бир танга. Бу сўзни بىر бёр тарзида чўзиқроқ талаффуз қилиш ҳам бор. Лекин бу хилда талаффуз қилинадиган сўзлар кўпдир. Туркий тилда айтилишида қаттиқлик, ёзилишида қисқалик яхшидир.

تەر tēr — тар: تەر بىلدى эр тар болдī — одам уялди, хижолат бўлди. Бу сўз ار بىلدى ір болдī сўзига ўхшашдир.

جەر jēr — жар: ار جەرلندى — одамнинг бадани огирлашди. (Ҳоқония тилида).

جەر jēr — вақт. (Ўғузча). بۇ جەرلىك دا бу jērlikдā кәі — бу вақтда кел.

چەر čēr — рўпара [ўғузча]. انىك افسى بۇ جەرلىك دا — унинг уйи бу нарсанинг рўпарасидадир. Икки аскар сафига ҳам چىرك

174 كۆزگۈچ kōzgič сўзи ҳозир кутгин тарзида талаффуз қилинади. Демак,

ذ ز ت т га алмашгандир.

чәрик дейдилар. Чунки улар ҳам бир-бирига рӯпа-ра турадилар.

چِر — чір — тун ва бошқа кийимликларнинг йиртилишида чиқадиган овоз. **أَنْبِكُ تُونُنْ جِرْ بِرْتِي** аниң то-нин чір йірттї — унинг тунини ширилладиб йиртди.

چُر — чур — манфаат, фойда. **أَلْ أُنْدُونُ نَانَكْ جِرْلَادِي** ол андін нән чүрләди — у ундан фойдаланди

چُر چُر — чур-чур — сутни идишга соққанда эшитиладиган овоз. Ҳар бир суюқ нарсанинг товуши ҳам шундай.

چِر — жир, ёғ. **اشجنا جر يوق** ашїчта јір | оқ — қозонда ёғ йўқ. [Аслида ёғ қобиғи маъносидда]. **بو انا**

бу айтти **جر يوق** бу эттә јір¹⁷⁶ | оқ — бу гүштда ёғ йўқ.

چِر چِر — јір-јўр: **أَلْ جِرْ جِرْ بِيْدِي** ол јір-јўр | әди — у қўлига тушганини қолдирмай еди.

سِر — сир — чириллади. Қора чигиртка чириллаб товуш чиқарди. Қамиш қалам ва бошқалар билан ёзаётганда чиқадиган овозга нисбатан ҳам бу сўз қўлланади.

سِر — сир — чинни косаларни бўяб нақшлаш учун елимдан тайёрлаб қўлланадиган сир. **سِرْلِيغْ اياق** сирлиғ ајақ — нақшланган, сирланган коса.

شِر شِر — шар-шар — қаттиқ ёмғир ёғиш товуши. Ҳар бир суюқ нарсанинг оқиш товуши ҳам шу сўз билан ифодаланади. Бу сўзда ш ҳарфи ж билан алмашган.

قِر قِر — қар-қур — қорин ғулдиради (қуриллади). **قِر قِر اتي** қар-қур эттї қарїн — қорин қуриллади (ғулдиради). Бу сўз айтилишда ва маънода арабчага ўхшашдир.

قُر — қур — мартаба. **قُرْمُكْ مَنِيكْ اَلْغ** мәниң қурім улуғ — менинг мартабам баланд.

¹⁷⁶ Ж и р сўзи ҳозирги жонли тилимизда актив қўлланади: ж и р битди каби.

قُرُ қур — қуршовчи, белбоғ, камар. اِحْ قُوْ ічқур — хотинларнинг қўлтиқ остига тақадиган зийнат асбоби.

قِرْ يَغِي қір јағī — махфий душман.

قِرْ қір: قِرْ آت қір ат — саман от.

قِرْ қір — тўғон, сув тўпланадиган жой.

قِرْ қір — ясси тоғ, қир.

كُرْ қўр: كُرْ ار қўр әр — оғир, дов юрак, мағрур йигит.

Мақолда шундай қелган:

كِرْ كُرْ بُلْسَا كُفَازُ بُلُوْر كِم كُرْ болса, кўwаз болур — довюрак одам мағрур бўлади. Шеърда шундай келган:

اِرْتِشْ سُوْيِ يَمَاكِي سِتْغَبْ تَتْرُ بِلَاكِي
كُرْمَاتْ اَنِكْ بُرَاكِي كَلْكَالِمَاتْ اِرْكِشُوْر

Эртиш суwі jämäki,
Ситғаб тутар биләги,
Кўрмät анін jүрәги,
Кзигälimät іркішүр.

Ямак қипчоқларининг бир тонфаси. (Улар „Иртиш суви“ деган жойда яшайдилар). Улар билакларини шимариб (қаттиқ ҳозирланиб), бизга қарши юракларига ўт туташиб, тўпланишиб келишмоқда.

[Иртиш сувининг ямаклари билакларини қаттиқ шимариб, ғазаб билан бизга ҳужум қилиш учун тўпланмоқдалар].

بِرْ бiз — биз. كُلدِيمِزْ بِرْ бiз кәйдимиз — биз келдик.

تُرْ тўз — тўғри, текис нарса. تُرْ تُرْ тўз jәр — текис ер.

جُرْ чуз — қизил рангли зар тикилган Чин ипак газмоли.

قۇز қуз: قۇز تاغ қуз тағ — кун тушмас тоғ, фақат кун оққандагина чапдан кун тушадиган тоғ. У куннинг чап томонида бўлади. Унда доимо қор ва совуқ бўлади.

Мақолда шундай келган:

قۇزدا قار اَكْسوماس. قۇندا باغ اَكْسوماس

Қузда қар օксўмас, қојда јағ օксўмас—Қуз тоғида қор камаймайди, шунингдек, қўйда ёғ камаймайди.

قۇز қіз: قۇز تانگ қіз нәц—қимматбаҳо нарса. قۇز بوآت қуз. бу ат қіз алдїм—бу отни қиммат баҳога олдим.

قۇز қіз—чўри. قۇز قۇرۇن қіз қірқін—чўрилар.

قۇز қіз—қиз. قۇز مەنك قۇز мәниц қизим—менинг қизим.

قۇز қизи эв қизи—бўйи етган ва уйда ўлтирган қиз.

قۇز қизи قۇز بىنچكا јинчкә қіз—бўйи етган қиз. Бу сўз озод қизларга қўлланганидек, соғиб олинган чўри қизлар учун ҳам қўлланади. Асли бўйи етган, лекин турмушга чиқмаган қиз демакдир. Бошқа маънолар сўнг истиора тарзида келиб чиққан.

قۇز قۇش қіз қуш—одам устига қўнадигандай паст учадиган қуш.

قۇز كىشى қіз кiшi¹⁷⁶—бахил одам (арғуча).

Мақолда шундай келган:

قۇز كىشى ساقىي يۇرغايي بۇلماس

қіз кiшi sawi јорїғлї болмас—бахил одамнинг овозаси чиқмайди, шуҳратланмайди. Бу мақол одамларни яхши ном чиқариш сахий бўлиш учун ундаб айтилади.

¹⁷⁶ Бу сўз ҳозир қизганчиқ тарзида қўлланади. Демак, бу сўз бизгашакли кенгайиб етиб келган.

- кәз: اُق كَزَيْ оқ кәзі — ұқнинг орқа томони.
- кәз — сут, уи ва бошқа овқатлардан қозон тағига ёпишиб қоладиган қирмоч. اَشِيحْ كَزَيْ ашiч кәзі — қозон қирмочи.
- кўз — куз, куз фасли.
- кiз — мушк қутичаси, тахт, сандиқ, чамадон ва бошқалар. كِرْدَاكِي كِرْ پِيَارُ кiздәги кiз j'пар — мушк қутичаси сандиқда сақланиб қолади¹⁷⁷. Бу мақол хотинлар оғзининг ҳидини мушкка ўхшатиш вақтда қўлланади.
- миз — биз. Бу сўзда م ب б га алмашган. ب ҳарфи сўзнинг бошида келганда ишлатилади. بَرْدِيمِزُ бiз бардiмiз — биз бордик. كَلدِيمِزُ кәдiмiз — келдик. Бу қоида бутун от ва феъллар учун ҳам умумийдир. اَتِيمِزُ атiмiз каби.
- бiс — мешга ўхшаш нарсаларнинг тағида қоладиган силқинди.
- тәс — ошириш қўшимчасидир (ўғузча). Ўғузлар юмалоқ нарса тўғрисида ошириб сўзламоқчи бўлганда تَسْ تَكْرِمَا тәс тәгiрмә дейдилар, бу — дум-думалоқ демакдир. Бу қоидага хилофдир. Чунки нарсаларнинг рангларини тавсифлашда сўзнинг бош ҳарфини олиб, унга ب б қўшиш бутун турк тиллари учун қоидадир. Ўғузлар эса م м қўшадилар. Тўқ кўк рангли нарсани турклар كَبْ كُوكْ кәп-көк (десалар), ўғузлар كَمْ كُوكْ кәм-көк дейдилар. Яъни турклар „көк“ сўзининг бош ҳарфига б ҳарфини қўшиб, ошириш сўзи — „көб“ шаклини

¹⁷⁷ Арабча иборанинг маъноси туркчага тўғри келмайди, тўғриси: ипор ҳиди ипор сандигида сақланиб қолади.

ҳосил қиладилар. Ранг маъносидаги „кӱк“ сўзи: олдига б ҳарфини қўйиб, „кӱб-кӱк“ тарзида қўллайдилар. Ўғузлар б ни м га алмаштириб: „кӱм-кӱк“ тарзида қўллайдилар. سَرِغ саріғ сўзининг оширма сифатини سَب سَب سَب сап-саріғ тарзида қўллайдилар. „Саріғ“ сўзининг олдидаги „с“ ҳарфини олиб унга „б“ни қўшиш орқали ясалди. Ундан кейин ранги айтилаётган нарсанинг исми келтирилади. Шунинг каби бўш ер, очиқ ер маъносидаги يَزِي жазі сўзининг оширма сифатини يَب يَب يَب жап-жазі дейилади. Бутун оширма сифатлар шу тарзда ясалади, аммо ب б ўрнида س с қўлаш қондага ётдир.

Э с л а т м а: Навоий тилдаги бу хусусиятни пухта текширган, Навоий бу ҳақда шундай қонда ёзди: бир ранг, бир сифат маъносида муболага учун у сўзнинг бош ҳарфига бир ب б ёки م м (мим) ни у сўз олдига қўшадилар: оп-оқ қоп-қора, қип-қизил, сап-саріқ, яп-ясси, оп-очиқ, чуп-чучук; бу нав ҳам топилурким: кўм-кўк, ям-яшил („Муҳокаматул лугатайн“, 86-бет.). Демак, Навоий б || п ва м қўшилиб, жуфт сўз ясалишини қондалаштирган.

تَسُّس тас — ёмон, паст нарса (ўғузча). بُوَاتُ تَسُّسُ تَكُّلُ

бу ат тас тўғил — бу от ёмон эмас.

تَسُّس تَسُّس тос-тос¹⁷⁸ — тўн ва наMAT каби юмшоқ нарсани урилганда эшитиладиган овоз. تَسُّس تَسُّس اَرْدِي тос-тос урді—тап-туп урди.

كَسُّس кэс — ҳар нарсанинг бўлаги. بِيْر كَسُّس اَتْمَاكُ бiр кэс ётмӱк—бир бўлак нон.

¹⁷⁸ Жонли тилда тўс-тўс сўзи овоз маъносидан ташқари тарқамоқ, бузилмоқ маъноларида ҳам қўлланади. „Тўс-тўс бўлиб кетди“ каби. Лекин бу ўриндаги маъно тўзим оқ ўзагидандир.

كِسْ к ӱс — кесак, таҳорат синдирилганда ишлатилади.

كِسْ к іс — хотин. اَنِكِ كِسِي анің кісі — унинг хотини.
Бу ерда изофа йўқдир. Баъзилар изофали қилиб:
اَلْ كِسِي اَلْدِي ол кісі алді—у хотин олди, деб қўл-
лайдилар.

بُوشْ бо ш — бoш — بوش بَلْقِي бoш [лқ]—буш, эркин йилқи. Шун-
дан олиниб: اَلْ اِشْلَارْ بوش ол [ш]ār бoш — у хотин
озод, у хотинни озод қилди, ташлади, унутди
дейдилар. اَلْ قُلْ بوش قَلْدِي ол қул бoш қилді—у
қулни озод қилди. Умуман, „озод“ сўзини „буш“
сўзи билан ифода қиладилар. Мақолда шундай
келган: بوش نَانِكْ كَا اِذِي بُلْمَاسْ бoш нәңә тәи бол-
мас—буш нарсага эга йўқ, демақдир. Бу мақол
билан ўз молини пухта сақлашга ундалади.

تُوشْ тўш—тушиладиган, қўниладиган жой, шунингдек
тушиш вақти. توش اُو دِي тўш бди—тушим вақти.

جَشْ я ш — феруза тош.

Шеърда шундай келган:

يُرْتِي بِيْشَلْ جَشْ سَقْرُدِي اَرْنِكْ قَشْ
تُرُلْدِي قَرَا قَشْ تَنْ كَنْ اَوْزَا يُرْكَنُورْ

Яраттї яшїл яш,

Сағурдї брўң қаш,

Тизидї қара қуш,

Тун, кўн ўзә јўркәнўр.

Осмонни таърифлайди: тангри осмонни феруза
рангида кўм-кўк қилиб яратди. Юлдузлар билан
безади. Узукка кўз қўйгандек, қош оқ узук учун
ишлатиладиган тош—мезон юлдузи [туркча қора
қуш] унда тузилди. Кеча билан кундуз бир-бири-

нинг устига қопланади. [(Тангри осмонни) яшил феруза рангли қилиб яратди, (унинг устига) оқ қош (узук кўзи)ни сочти. Кора қуш (мезон юлдузи) тизилди. Тун кун устига қопланди].

چش چش

ч і ш - ч і ш — ёш болалар ва чақалоқларни тўсишда хотинлар томонидан қўлланадиган „чуш-чуш“ деган сўз. От минган киши ҳам отни миниб келгандан сўнг уни сийдириш учун бу сўзни қўллайди. с і ш¹⁷⁹ — сих. Тутмоч деган овқатни тизишга хизмат қиладиган нарсага нисбатан ҳам бу сўз қўлланади. қ у ш — қ у ш. Жамликни билдирадиган турдош от. Кейин буларни бири-биридан фарқлашда айрим сўзлар қўшилади.

بشش

قش

قش ارننگ őrўң қуш—оқ лочини,

قش قرا қара қуш — бургут,

قش تقي تәwәj қуш—туя қуш,

قش بون јун қуш — товус,

قش ايل ʔi қуш — ил қуш, қирғий.

Сўнгра муштарий юлдузига ҳам қара қуш дейилади. قرا قش Қара қуш туғди— муштарий юлдузи чиқди, демакдир. У тонг вақтида чиқади. Ўғузлар туя оёқларининг учига ҳам „қара қуш“ дейдилар. قز قش қіз қуш — тукларининг ранги ابي براکش абі бәрәкш рангига ўхшаш бўлган бир қуш, яъни қизил тўш қуш.

¹⁷⁹ Кабоб пиширишда ишлатиладиган темир. Бу сўз Навоийда ҳам ҳозирги кундагидек с и х шаклида ишлатилган.

Базмининг асбобини қилчил насақ,
Ҳозир этиб с и х у кабобу табақ.

قیش қіш — қиш. Мақол: قیش قشقی اوت қіш қонуқи
от—қишнинг зиёфати оловдир, ўтдир.

تف тәф¹⁸⁰ — ҳийла, найранг. افسجى نجا تف بلسا اذغ афҷи нәҷә тәф билсә азиг анча јол
билір—овчи қанча ҳийла билса, айиқ ҳам қочиш
учун шунча йўл биледи.

حيف јиф — майнинг хум ва бошқа нарсада қайнашидан
чиққан товуш: „жиф-жиф“ каби.

قف қiw — бахт ва давлат.

تق тоқ: تق كشي тоқ кiшi — тўқ одам, تق ار тоқ әр—
— турклардаги каби бошида туки (соци) йўқ одам.
تق تق اتي тоқ јiлқi — шохсиз тўқол ҳайвон. تق تق اتي
тоқ-тоқ әтти— „тўқ-тўқ“ әтди, тошни тошга урган-
да чиқадиган бир товуш. ار كشي بولا تق تق بلدي
әр кiшi билрә тоқ-тоқ болдi—әр билан хотин ораси-
да келишмовчилик бўлди.

جق чақ—худди, айнан, чоқ сўзи каби бир нарсанинг
айнан ўзгинасини билдирадиган сўз. جق ال اتي تتغل
чақ ол атнi тутгiл — худди шу отнинг ўзининггина
тутгин. جق امجنى ارغل чақ амҷнi ургiл—худди
нишонанинг ўзини ургин.

جق جق чақ-чуқ — ўтин, суяк ва ёнғоқ каби нарсаларнинг
синган вақтидаги товушини билдирадиган сўз.
جق جق اتي чақ-чуқ әтти деган гап шу маънода
қўллангандир.

¹⁸⁰ Бу сўз ҳозир жонли тилда товламачи, товлamoқ шаклларида
ишлатилади. Сўзларнинг бизгача кенгайиб етиб келгани маълум. Бу ердаги
таф сўзи ўрнида девоннинг I том, 61-бетнда „ал“ сўзи берилган: افسجى نجا
ال افسجى نجا افسجى نجا افسجى نجا افسجى نجا افسجى نجا افسجى نجا افسجى نجا افسجى نجا
ал сўзи ҳам ҳозир кенгайган ҳолда алдоқчи, алдамoқ шаклларида қўл-
ланади.

- جَقَّ** чақ — чурқ деган тақлидний сўз. **أَلْ أُنِي أُرْدِي جَقَّ** ол анї урдї чақ этмәдї — у уни урди, у чурқ этмади, яъни додламади ҳам, товуш ҳам чиқармади.
- زَقَّ زَقَّ** зақ-зақ — қўчқорни сузиш учун қистаб ишлатиладиган сўз.
- سَقَّ سَقَّ** сақ-сақ — душмандан қўрғон, от ва бошқа нарсаларни сақлашда қўриқчи ва чегарачиларни огоҳ қилиш учун „ҳушёр бўл“ деган маънода қўлланилган сўз. **سَقَّ سَقَّ** сақ-сақ—ҳушёр бўл демакдир. **سَقَّ أَرَّ** сақ эр — ҳушёр одам.
- سُقَّ سُقَّ** суқ || соқ — сўққа бош (одам). **سُقَّ يَلْبِكُومَسْ أَرَّ** соқ жалїнус эр—сўққа бош одам, на ҳамроҳи бор, на ёрдамчиси бор, тамоман ёлғиз, ҳеч кишиси йўқ одам.
- بَكَّ بَكَّ** бэк — мустаҳкам, маҳкам. **بَكَّ نَانِكْ** бэк нәң — мустаҳкам, маҳкам нарса.
- بُكَّ** бўк — чакалакзор.
- بُكَّ** бўк — бурчак (арғуча).
- تَكَّ تَكَّ** тэк—анчайин, шунчайин. **تَكَّ كَلْدِمَ** тэк кәдїм—шунчайин, анчайин келдим, бирор мақсадсиз келдим. **تَكَّ تَرَّ** тэк тур—тек тур, жим тур (ўғузча).
- چَكَّ چَكَّ** чэк-чўк — лахтак-лухтак, арзон мата.
- چَكَّ چَكَّ** чўк-чўк [чїх-чїх] — туяни чўктиришда қўлланилган сўз.
- چِكَّ چِكَّ** чїк-чїк — эчкиларни чақаришда қўлланилган сўз. Бу сўз сугоришда ҳам айтилади.
- چِكَّ** чїк—чик. Ошиқ ўйинида ошиқнинг қорни билан ётган ҳолати, чики. **چِكَّ تَرْدِي** чїк турдї — чикка турди.

دُكُّ دүк: دُكُّ اُرْدِي دүк урді — кафти билан еңгилгина „дук“ этиб урди.

دُكِّي دүк: دُكِّي مِيْنَك دүк миң—минглар орасидаги сон. دُكِّي مِيْنَك يَرْمَاق دүк миң жармақ—минглар орасидаги танга, шу миқдордаги пул.

دِيك دік — бирон нарса тикка турганда دِيك تَرْدِي дик турді дейилади.

سِيك сик—кишининг олати. Маҳмуд Кошғарий айтади: одоб юзасидан ва буюк тангрининг китобига ҳурмат сақлаш учун қуръон ўқиганда уни ўқувчи киши эр ва хотинлар олдида қуйидаги оятларни наст овоз билан ўқиши керак:

وَأَنْتَ كُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمْ سَيَكِينًا. مَا يَفْتَحُ اللَّهُ لِلنَّاسِ مِنْ رَحْمَةٍ فَلَا مُمْسِكَ لَهَا وَمَا يُمْسِكُ فَلَا مُرْسِلَ لَهُ مِنْ بَعْدِهِ

Бу хил оятларни улар олдида секинликда ўқиш керак. Чунки улар бу сўзлар маъносини тушунмай, ўз тилларидаги маънода гумон қилиб ғуноҳкор бўладилар ва куладилар. Шунингдек **إِنْ هَذَا إِلَّا اٰخْتِلَاقٌ** оятини ўқиганда секин ўқилиши керак. Чунки тилоқ турк тилида хотинлар аврати маъносидадир. Шунингдек, арабча сўроқ кўмакчиси **تَلَاقٍ عَاتِمٌ أَنْزَلْتُمُوهُ** сўзини ҳам қуйидаги каби оятларда **مِنْ الْمَزْنِ أَمْ نَحْنُ الْمَتْرَلُونَ** овоз чиқармай ўқишлари зарур. Чунки ўғузча **أَمْ** сўзи хотинлар авратидир. Аммо сўз маъносини билганлар олдида ўқий бериш зарарсиз.

شُكُّ шүк — тинчитиш, тўхтатиш сўзи. شُكُّ تَرْدِي шүк тур — жим тур.

مُكُّ мүк — мук, эгилиб букилиш. اَلْ مُكُّ تَرْدِي ол мүк турді — у букилиб турди.

بُلُّ бўл: اَتْ бўл ат — оёқларида оқи бор от.
 Пешонаси оқ — қашқалик отларга اَتْ بُلُّ бўл ат
 дейилади. Узоқ туриб қолишдан таъми кетган буғ-
 дойга ҳам بُلُّ бўл дейилади. Кўп йиллар туриб
 қолиб таъми кетган буғдойга بُلُّ تَرِيغُ бўл таріғ
 дейилади. Ёмғирдан, намдан ёки узоқ туриб қолиши
 натижасида эскирган ҳар бир нарсага ҳам بُلُّ бўл
 дейилади. Бу сўзда арабчага ўхшашлик шаклда
 ҳам, маънода ҳам бор. Чунки бу сўзнинг арабчаси
 بُلُّ дир.

تِلُّ тил — сўз, калом. اَلْ اَنْكَرُ تِلُّ نَكْرَدِي ол аңар тил
 тэгүрди — у унга тил тегизди; тили билан, сўзи
 билан изо берди.

تِلُّ тил — тил. Мақолда шундай келган: اَرْدَمُ بَشِي تِلُّ
 эрдәм баші тил — адаб ва фазилатнинг боши тил.
 Бу ерда тил яхши сўз демакдир. Арабча الْمَرْءُ مَخْبُوءٌ
 كَابِي كَحَتْ لِسَانِهِ каби.

تِلُّ тил — сўз, луғат. اَغْرُ تِلِّي оғуз тилі — ўғуз сўзи,
 ўғуз луғати. يَبَاقُو تِلِّي јабақу тилі — ябоқу луғати.
 Бу сўз маъно жиҳатдан арабчага мувофиқ кела-
 ди. Арабча тил маъносига лисон сўзи ҳам кўп
 маъноларни англатади. اِنِّي اَتْتَنِي لِسَانٌ لَاسْرٌ بِهَا مِنْ
 اِنِّي اَتْتَنِي لِسَانٌ لَاسْرٌ بِهَا مِنْ اَرَادَ بِهِ الْكَلِمَةَ
 луғат—сўз демакдир.

تِلُّ тил — تِلُّ تَيْبَمُ тил туттём — душман аҳволини
 суриштириб билиш учун тил, яъни асир тутдим.

جِلُّ чил¹⁸¹ — терига тушган калтак изи.

¹⁸¹ Чил сўзи Навоийда ўргумчак инининг узунасига ёзиши маъносига қўлланади:

Ўргумчи шабоққа чилни тирмаб,

Тумшугини ришта бирла чирмаб...

شَلَّ شُلَّ ш а л - ш у л : شَلَّ الشُّلَّ شُلَّ الشُّلَّ шал-шул šiklik—қули ишга қовушмаган уқувсиз одам.

قُلَّ قُلَّ қ у л — қ у л . Мақолда шундай келган: قُلَّ يَغِي اِتَّ قُلَّ بُرِّي қул jaғi it бoрi — қул душман, у қулидан келса, эгасининг молидан олиб, фурсат топиб қoчишининг пайига тушади. Ит ҳам хонадон учун бoридир. Чунки у ейдиган нарса топса, ундан ўзини тия олмайди. Бу мақол қулнинг хўжайинига кам вафо қилишини билдириш учун сўзланади.

قُلَّ قُلَّ قُشَّ қ і л — қ и л , мўй . Одам ва бошқа нарсанинг мўйи. қ і л қ у ш — эрта кўкламда келадиган, ўрдакдек бир қуш. Беклар илк баҳорда уни бир-бирларига совға қиладилар. Уни قُلَّ قُدْرُقُ қ і л қ у з р у қ деб ҳам айтадилар.

كُلَّ كُولُ к о л — кў л . اُرْكُنْجَا كُوْزَا رُسَا يِيكُ كُولُ kōl ўргўнчā кōз ўрсā jǝg—кўлни пуфлагунча, чўғни пуфлаган яхши. Бу мақол кичик ишни ташлаб катта ишга уринувчиларга айтилган.

تَمَّ تَمَّ т а м — тамба, тиргович. (Эшик орқасига қўйилади).

تَمَّ تَمَّ قَبِغُ تَمَلْتِي қапуғ тамлаттi—эшикни тамбалади.

تَمَّ تَمَّ т у м — совуқ. Аслида „совуқ“ маъносига шу „тум“ сўзи ишлатилса ҳам, яна шу маънода تَمَلْنِغُ тумлуғ сўзи ҳам қўлланади. Совуқ нарсага ҳам шундай дейилади.

تَمَّ تَمَّ т ў м¹⁸² — мол, ҳайвонлар рангини аниқлашда „тўқ“ маъносини бериш учун қўлланадиган сўз. تَمَّ قَرَا اَتَّ т ў м қ а р а а т — тим қора от, жуда қора, тиниқ қора от. تَمَّ تَرُغُ اَتَّ т ў м т о р уғ а т — бутунлай тўриғ от

¹⁸² Ҳозирда бу сўз тим тарзида қўллангани ҳолда, Навоийда чiм тарзида учрайди:

Яъни мени, мубталони истаб,

Икки юзи чiм қарони истаб.

- چِم чім¹⁸³ — бирон нарсанинг намлигини ёки хомлигини ошириб кўрсатишда қўлланадиган сўз. چِم يېگ چِم آل تُون چِم ات чім јік эт — жуда нам эт, гўшт. чім ёл тон — жуда ҳўл тўн.
- چِم чім — ердан ўриб олиб, офтобда қуририлиб ёқилладиган ўт. چِم بېغِي چِم чім бичтї — чим ўрди, чим кесди.
- سُم сўм — жуда. سُم سۇجۇك نانك سُم сўм сўчўк нэң — жуда ширин нарса, чуп-чучук нарса (ўғузча).
- قُم қум — қум (чигилча), ўғузлар билмайдилар.
- كَم кэм — касаллик. ات كَمَلَنَدِي ات кэмләнди — от касалланди. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.
- كَم кәм — ранг тўғрисидаги كَو كَم سۇزِي олдига қўшилиб, оширишни билдирадиган олд қўшимчаси. Ўғузча كَو كَم كَم-كَم كَابي.
- كِم ким — сўроқ сўзи — ким. بُو كِم بُو ким — бу ким? Бирлик, кўплик учун қўлланади. Ўғузлар بُو كِم بُو ким? дейдилар, бу қайси қабила? демакдир. Бој сўзи кўплик ўрнида қўлланади.
- بِن бэн — мен. بِن بَرَدِم بِن бардїм — мен бордим (ўғузча). Турклар мэн дейдилар.
- تُن тўн¹⁸⁴ — кеча, кеч. تُونلا كَلَدِم تўнлә кәлдім — кеч билан келдим, кечаси келдим.

¹⁸³ Навонїда бу сўз а н ж у м сўзи билан қофиядош қилиб, ч у м тарзида берилган:

Дона тутубон жаҳон юзин ч у м,

Ул навъки кўк юзини а н ж у м.

(Осмонни юлдуз қоплаганидек, дунё юзини бутунлай дона қоплаган эди).

¹⁸⁴ Бизда ҳозир к е ч а сўзи кўпроқ қўланса ҳам, Навоний асарларида т у н сўзи кўпроқдир.

تین тін¹⁸⁵ — рух, жон, нафас. اُنِكْ نِي كَسَلْدِي анид
тїні кэсїлдї—унинг жони узилди.

تین тін — юган. تِن تَزْكِن تін тїзгїн — юган ва тїзгїн.

چِن чїн¹⁸⁶ — тўғри, рост. چِن سۆزلار чїн сөзләр—тўғри
сўзлайди, чин сўзлар. چِن اَيْنِكْ чїн айдїц — чин
айтдинг, рост айтдинг.

سِن сэн — сен. Турклар бу сўзни кичикларга, хиз-
матчиларга ҳамда сўзловчидан даража, мартаба,
ёшда қуйи бўлган кишиларга нисбатан айта-
дилар. Ўзларидан юқори ҳурматли кишиларга „сиз“
дейдилар. Ўғузлар аксинча қўллайдилар, яъни
катталарга „сан“, кичикларга „сиз“ деб қўллайди-
лар. Кўпликда ҳам шунни ишлатадилар. Қоида
шудир. Чунки „сиз“ кўпликдир.

Ҳажр шони гар Навоий жонин олди, тонг эмас,
Ким эрур аҳли балит қатлининг муътоди тун.

(Навоийнинг жонини айрилик қоронғилиғи олгани қизиқ, янгилик эмас, ўғрилар
одамини қоронғиликда ўлдиришлари эски одатдир).

¹⁸⁵ Тин сўзи II том, 24-бетда тин моқ, тўхтамоқ маъносида қўлланган.
Бу сўз ҳозир ҳам, Навоийда ҳам умуман ҳаракатдан тўхтамоқ маъно-
сида қўлланади.

Ҳар қуруқ шох ўлди дашт узра сабодин ҳуллалик,
Тинмагур жисмин жунун водийсида урэн ҳануза.

(Кўклам шабадасидан фойдаланиб, саҳродаги ҳар бир қуруқ шох кийимли
бўлди (барглр билан ясанди). Бироқ жиннилик саҳросида тинмаган гавдам
ҳали ҳам яланғоч. Бу ҳам саҳрода эди-ку!)

¹⁸⁶ Бу сўз Навоийда ҳам учрайди. Лекин Навоийда қовоқ солмоқ,
пешона тирриш тирмоқ маъноларида ҳам ишлатилган:

Кимки қилур чинлик алардин ҳавас,
Қошлари устида кўрур чин у бас.

(Кимки улардан тўғрилики, чинлики ҳавас қилса, қошлари устида ёки пешо-
наларида буришишни, яъни қовоқ солишни кўради, холос).

قِن كۈن — қилич ва пичоқлар қини. قَلِيح قېنې қиліч қіні—қилич қини.

كۈن кән — кун чиқар томондаги ҳар бир шаҳарга кән дейдилар. Бу сўз كۈند кәнднинг қисқарганидир.

كۈن кун — кун, қуёш. كۈن تۇغدى كۈن تۇغدى—кун туғди, қуёш чиқди. Мақол: كۈنكۈز قەمار كۈنكۈز قەمار—күз қамар—кунга боқса, күз қамашади.

كۈن кун—кун, кундуз. بۈگۈن بۈگۈن барғил—бу-гун боргин. Кун қуёшнинг нуридан пайдо бўлгани учун уни ҳам шу кун сўзи билан аталади.

كۈن кун:—يار كۈن كۈن јіпар—мушк күпиги.

مۈن мән — мен (туркча).

مۈن мун — шўрва. Яғмоларда эшитдим. مۈن كۈندۈر мун кәдүр деганларида увралик шўрва ҳозирлаганларини күрдим. Бу сўзларни ёзишда бир юмшоқ ҳарф (унли ҳарф) орттириш ҳам мумкин эди, лекин талаффузга кўра биз ёзганчадир. Унга зарурат йўқдир. Икки ҳарфли солим сўзлар битди.

УЧ ҲАРФЛИ **فَعْلُ فَعْلٍ فَعْلٍ** ШАКЛИДА ОЛДИНГИ ҲАРФИ ТУРЛИ ҲАРАКАТДА БЎЛИБ, ЎРТАСИ ҲАРАКАТСИЗ БЎЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

بۈرت барт — май ва шу каби суяқ нарсалар ўлчови.

بۈرت барт — сув ичиладиган идиш (ўғузча). بۈرت بۈرت تۈتى. барт бурт туттї—ҳар тарафдан бирдан олди.

بۈрт бурт — босинқираш, қора босмоқ. Шунинг учун بۈرت كۈتى ҳам дейдилар.

بۈрт бёрт — хўжанинг ҳар йили қулдан оладиган тўлови. Бу сўзнинг بۈرت талаффузи тўғрироқдир.

* Бу сўзнинг ёзилишида аниқсизлик бор—С. М.

تیرت تیرت тірт-тірт — газмол йиртилганда чиқадиган овоз. **اَنِکْ تُونِن تیرت تیرت یرتی** аниң тонін тірт-тірт

јіртті — унинг түнини тириллатиб, тирт-тирт йиртди.

تورت تورت төрт — түрт. **تورت یرماق** төрт жармақ — түрт танга.

Бу умуман түрт сонини англатади. **تورت** тарзида „вов“ билан ёзиш тузувроқ.

چارت چارت чарт-чурт — ҳар нарсанинг майдаси, синиги.

بار چارت چارت бизниң анда бир чарт алғуміз бар — бизнинг ундан бир оз оладиган нарсамиз бор.

چيرت چيرت чірт: **چيرت سوزتي** чірт сүзті — тишлари орасидан чиртиллатиб тупурди.

سارت سارت сарт — савдогар. **سارت ايرغ بلسا يلدا يير** сарт азікі ариғ болса јолда јәр — бу мақолнинг изоҳи бир неча марта айтилди.

سارت سارت сарт-сурт: **سارت سارت اذاتي انيك** аниң азақі сарт-сурт қилді — унинг оёғи халф-хулф қилди, каттароқ оёқ кийими кийганда чиқадиган овоз.

سيرت سيرت сірт — қуйруқ, дум, соч. Ўғузлар кичик тепа ва водийларга ҳам **سيرت** сірт дейдилар.

قارت قارت қарт — яра. Шундан олиб, хулқи бузуқ, қайсар одамга **قارت ار** қарт эр дейдилар.

قورت قورت қурт — қурт (ҳашорат), бутун турклар шундай дейди, фақат ўғузлар бўрини қурт дейдилар.

قارت قارت қарт-қурт: **قارت قارت ايك** әлік қарт-қурт этті — бармоқлар қирсиллади, қарс-қурс қилди.

قورت قورت қірт: **قورت ات** қірт от — калта ўт. Шунингдек, калта сочга ҳам **قورت سچ** қірт сач, бахил ва хулқсиз кишига **قورت كشي** қірт кіші дейилади.

كُرْتُ كُرْتُ кўрт-кўрт — от ем еганда чиқадиган овоз.
 اَتُّ اَرْبَانِي كُرْتُ كُرْتُ پيدې ат арпани кўрт-кўрт jэди —
 от арпани курт-курт еди. Шунингдек, одам бодринг
 каби нарсаларни қаттиқ чайнаб еганда чиқадиган
 овозга ҳам бу сўз қўлланади.

كُرْتُ кўрт — тоғ дарахтларининг бир хили. Ундан ка-
 мон, қамчин ва ҳасса қилинади.

قُرْجُ قُرْجُ қарч-қурч — ғарч-ғурч. اَرْتُرْمُزْنِي قُرْجُ قُرْجُ پيدې
 эр турмузни қарч-қурч jэди — эр бодрингни ғарч-
 ғурч чайнаб еди. Пулатни قُرْجُ تَمُرُ — қурч тэмур
 дейилади.

قُرْجُ қурч — чидамли пишиқ одамга قُرْجُ اَرْنُ қурч
 эрән дейдилар. Ҳар бир тигиз ва қаттиқ нарсага
 ҳам бу сўз қўлланади.

مُرْجُ مَرْجُ мурч — мурч.

كَنْدُ كَنْدُ кэнд — шаҳар. Бундан олиниб Кошғарни اَرْدُو كَنْدُ
 Ордукэнд — хон турадиган шаҳар, марказ маъно-
 сида қўлланади. Чунки бу шаҳарнинг ҳавоси яхши
 бўлгани учун Афрасиёб шу ерда турар эди.
 У қуйи чиндир. Шеърда шундай келган:

كَنْدَلَرُ اَزَا حَقْتِمِزُ
 قُرْخُنْ اَفْسُنْ يِقْتِمِزُ

Kəndilərləjü aqtimiz,
 Qurxan əwin iqtimiz,
 Qurxan üzə sictimiz.

Уйғурларга қарши жангларни таърифлайди. Сел-
 дек уларга оқдик, шаҳарлар ичига кирдик, бутхо-
 наларни йиқитдик, ҳатто бутлар устига ўтирдик
 (булғатдик). Бу — мусулмонлар кофирлар устидан

ғалаба қилганларидаги одатларидир. Таҳқир қилиб, бутлари устидан сиядилар.

[Селлар каби оқдик, шаҳарлар тепасига чиқдик, бутхона уйларини (бузиб) йиқитдик. Бутхоналар устига бавл қилдик].

كَنْد кәнд — ұғузлар ва улар билан яқин турувчилар тилида қишлоқ. Күпчилик турклар наздида вилотдир. Шунинг учун Фарғонани اَوْز كَنْد اوزкәнд — ўз шаҳрини дейдилар. Самарқандни катталиги учун سَمِيز كَنْد сәмиз кәнд — семиз шаҳар дейдилар. Буни форсилар سَمَرْقَنْد Самарқанд тарзида қўллайдилар.

بَارِس барс — барс, қоплон.

بَارِس барс — туркча ўн икки мучал йилларидан бирининг номи. Турклар ўн икки хил ҳайвон исмини ўн икки йилга от қўйганлар. Туғилиш, жанг тарихлари ва бошқаларни ана шу йиллар айланишидан ҳисоблайдилар. Бунинг қелиб чиқиши шундай: турк ҳоқонларидан бири ўзидан бир неча йил олдин бўлиб ўтган урушни ўрганмоқчи бўлган, шунда у уруш бўлиб ўтган йилни аниқлашда янглишганлар. Бу масала юзасидан [ҳоқон] қавми билан кенгашди ва айтди: „Биз бу тарихни [аниқлашда] қанчалик янглишган бўлсак, биздан кейин ҳам шундай янглишадилар. Шундай бўлгач, биз энди ўн икки ой ва осмондаги ўн икки буржга асосланиб, ўн икки йилга от қўйишимиз керак, токи биздан кейин йил ҳисоби шу йилларнинг айланишига қараб олинсин ва бу нарса абадий бир ёдгорлик бўлиб қолсин“. Улар „айтганингиздек бўлсин“, дейишди.

Ҳоқон овга чиқди ва одамларга ваҳший ҳайвонларни Ила дарёси томон қувишни буюрди, бу

жуда катта сув. Одамлар ов қилиб ҳайвонларни сув томон ҳайдай бошладилар, шунда ун икки ҳайвон сувдан ўтди. Ун икки йилни ана шу ун икки ҳайвон исми билан атадилар. Энг олдин сувдан ўтган ҳайвон سيجغان сичған—сичқон бўлди. Шунинг учун йил бошини унинг номи билан аталди, шу сўзга йил қўшиб سيجغان يىلى сичқон йили деб атадилар. Ундан кейин ўтганлари қуйидаги тартибда бўлди ва уларнинг ҳар бири бир йил учун исм бўлиб қолди:

- اود يىلى уд јілі—сигир йили.
 بارس يىلى барс јілі—барс йили.
 توشقان يىلى ташған јілі—қуён йили.
 ناک يىلى нэк јілі—тимсоҳ йили.
 بلان يىلى јілан јілі—илон йили.
 بوند يىلى јунд јілі—от йили.
 قوی يىلى қој јілі—қўй йили.
 بيجن يىلى біјін јілі—маймуи йили.
 تاڭغۇ يىلى тақағу јілі—товуқ йили.
 ایت يىلى іт јілі—ит йили.
 تىگوز يىلى тоғуз јілі—тўнғиз йили. Тўнғизга етгандан кейин, ҳисоб яна сичқондан бошланади. Бу китобни ёзган йилимиз тўрт юз олтмиш олтинчи (466) йилнинг муҳаррам ойида илон йили кирган эди. Бу йил ўтиб, тўрт юз олтмиш еттинчи йил келса, јунд јілі—от йили киради. Йил ҳисоби мана шу мен кўрсатган тартибда олиб борилади. Турклар бу йилларнинг ҳар қайсисида бирор ҳикмат бор деб тахминлайдилар: масалан, уларча сигир йили бўлса уруш кўп бўлади, чунки сигир бир-бири билан сузишадиган ҳайвон. Тovuқ йили

кирса, озиқ-овқат кўпаяди, лекин одамларда ташвиш ортади. Чунки товуқнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ йили кирса, ёнгарчилик ва ҳосил кўп бўлади, чунки у сувда яшайди. Тўнғиз йили кирса, совуқ қор ва фитна кўп бўлади. Шунга ўхшаш, ҳар йилга бирор тахмин юритадилар.

Туркларда ҳафтадаги етти куннинг исми йўқ, чунки ҳафта исломдан сўнг шухратланди. Шунга ўхшаш ой исмлари ҳам шаҳарларда арабча юритади. Кўчманчи ва мусулмон бўлмаган турклар ойларни тўрт фасл билан атайдилар. Ҳар уч ойни бир исм билан юритадилар. Йил ўтишини шундай биладилар. Масалан: наврўз (янги кун) дан кейинги аввал баҳорга **أَيُّ اغْلَاقِ** оғлақ ај, сўнгра **أَيُّ اغْلَاقِ** улуг оғлақ ај дерлар. Чунки ой бу вақтда катта бўлиб қолади. Бундан кейингисига **أَيُّ الغُّ** улуг ај дейлади. Чунки бу ой ёзнинг ўртасида бўлиб, бу вақтда сут ва ер неъматлари мўл-кўл бўлади. Бу исмлар кам қўллангани учун ҳаммасини айтишни муносиб кўрмадик. Ўзинг тушин.

بُرْسٌ барс—чивин, пашша чақишидан ёки эшак ем бошланишида терида пайдо бўлган пайса, шиш. **أَيُّ بُرْسِ بِلْدِي** аниң эти барс болдї + унинг эти пайса бўлди, шишди.

تَرْسٌ тэрс — терс, қийин, **تَرْسٌ اِيْشٌ** тэрс иш—қийин иш.
جَرْسٌ чарс - чарс — чарс-чарс, қарс-қарс каби ҳар тарафдан эшитиладиган овоз. **أَلْ أَيْ جَرْسٌ جَرْسٌ أُرْدِي** ол ані чарс-чарс урдї — у уни қарс-қарс урди. Яна **تَرْسٌ تَرْسٌ أُرْدِي** тарс-тарс урдї деганда, ҳар тарафдан урди деган маъно англашилади.

- قَرَسْ قَرَسْ қарс — туя ёки қўй юнгидан қилинган кийим.
 قَرَسْ قَرَسْ қарс-қарс — қўл уриш, чапак чалишдан чиққан овоз. **أَلْ قَرَسْ قَرَسْ أَيْأَيْتِي** ол қарс-қарс аја жап-тi—у қўллари билан қарс-қарс чапак чалди.
 كَلْفٌ كَلْفٌ **تَامٌ كَلْفٌ بِقَلْدِي** там гўйф јiқiлдi — девор-гулдирос билан бирдан йиқилди.
 أَفْ بَرَقْ эw барқ — уй ва ҳовли, уй-жой. Барқ сўзи ай-рим ишлатилмайди, жуфт ҳолдагина қўлланади.
 تَرَقْ **بِير سُنكُو تَرَقِي** бир сбиу турқi—бир найза узунлигида.
جَلَقْ اسْكُرْك **بِير اِنِي تَرَقِي** јэр эни турқi — ернинг эни ва бўйи.
 چالқ ускурк — қаттиқ, сархуш, маст. **جَلَقْ جَلَقْ** чалқ-чалқ бадар қiлдi—у уни шақ-шуқ урди.
 قَرَقْ **قَرَقٌ يَلْقَا تَكِينٌ بَايْ جِغَايْ تُرْتُنُورُ** қiрқ јiлқа тэгiн бај чiгај тўзiләнўр— қiрқ йилгача бой билан камбағал тенглашади, яъни вақт ўзга-риши билан ёки ўлим билан шундай бўлади.
 بُرْكْ бёрк — берк, маҳкам. Асли **بُكْ** бёк, р ҳарфи ортиқча. **بُرْكْ نَنْكْ** бёрк нэц — мустаҳкам нарса.
 بُرْكْ бёрк — бўрк, қалпоқ, бош кийими. Мақол: **تَاتْسِيْزُ تُرْكْ بُلْمَاسْ. بَاشْسِيْزُ بُرْكْ بُلْمَاسْ** татсiз тўрк болмас, башсiз бёрк болмас — бошсиз бўрк бўл-маганидек, тотсиз турк ҳам бўлмайди.
 تُرْكْ **تُرْكٌ كَلْ** тўрк — турк шаҳарларидан бирининг оти.
تُرْكْ كَلْ тёрк кэл — тез кел. Тезлатишга ундалган ҳар-бир ишга ҳам қўлланади. **تُرْمَكْ قَلْ** тёрк қiл — тез қил.
 تُرْمَكْ Тўрк — тангри ярлақагур. Нуҳ ўғлининг оти. Бу от Нуҳнинг ўғли турк авлодларига тангри берган

¹⁸⁷ Турқ сўзи ҳозир авзойи, кўриниши, ранги-рўйи каби маъноларда ишлатилади.

номдир. Чунончи, тангрининг **هَلْ آتَى عَلَى الْإِنْسَانِ** оятидаги „инсон“ сўзи „одам“ маъносига келган. Бу ерда сўз бирликда, яъни фақат бир киши маъносидадир. Қуйидаги

لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ. ثُمَّ رَدَرْنَاهُ
أَسْفَلَ سَافِلِينَ. إِلَّا الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ

оятида инсон сўзи „жам“ маъносидадир. Чунки бу ерда истисно (бир нарсани кўп нарсдан айириб олиш) бор. (истисно) Фақат кўпликдангина айириб олиш мумкин. Бу ерда „инсон“ сўзи „башар“ сўзи каби кўплик маъносидадир. „Рум“ сўзи тангри ярлақагур Исҳоқ ўғли Исуга, Исуга ўғли Румга аталишида ҳам шу ҳол бор. Шунга ухшаш турк сўзи ҳам бирлик ва кўпликда қўлланган. Масалан, **الْشَيْخُ الْإِمَامُ الزَّاهِدُ الْحُسَيْنُ بْنُ خَلْفِ الْكَاشِغَرِيِّ** кошгарлик Халаф ўғли имом Шайх Хусайн унга **الْشَيْخُ أَبُو بَكْرٍ الْمُفِيدُ الْجَرَّجَرِيُّ** деган одам нинг охир замон ҳақидаги китобида пайғамбардан шу ҳадисни ривоят қилади:

يَقُولُ اللَّهُ جَلَّ وَعَزَّ إِنَّ لِي جُنْدًا سَمِيئَهُمُ التُّرُكُ وَأَسْكَنَتَهُمُ
الْمَشْرِقُ. فَإِذَا غَضِبْتُ عَلَى قَوْمٍ سَلَطْتَهُمْ عَلَيْهِمْ.

Улуғ тангри айтади: менинг бир тоифа аскарим бор, уларни турк деб атадим, уларни кунчиқарга ўринлаштирдим. Бирор халқдан ғазаблансам, туркларни унга қарши йўллайман.

Бу нарса улар (турклар) бошқаларга нисбатан фазилатли эканини кўрсатади. Ҳатто тангри уларга ўзи от қўйган, исм берган, уларни энг баланд ерларга, хуш ҳаво жойларга ўрнатган ва ўзининг ботирларидан санаган. Туркларда кўркамлик,

ёқимлилик, одоблилик, сўзининг устидан чиқишлик, дадиллик, камтарлик қаби мақташга сазовор хулқлар сону саноқсиздир. Турклар ҳақидаги қуйида келтирилган шеър ҳам уларнинг фазилатини очиб беради:

قَجْنٌ كَرَسَا اَنْبِي تَرْكُ بَدْنٌ * اِنَا اَنْكُ اَيْدِي
مَنْكُرٌ نَكِرٌ الْعَلَقُ مَنَا نَرُو كَسَلِنُوْرُ

Қачан кўрсә ані түрк,
Бузун анға анің ајдачі,
Мунар тәгір улуғлуқ,
Мунда нару кәслинүр.

Бир кишини мақтаб айтади: агар уни турклар кўрса, „улуғлик, яхшилик бу одамга ярашади ва шу билан тугайди“.

Түрк сўзи бирликда ҳам, кўпликда ҳам қўлланиладир. Масалан: كَيْمٌ سَنْ кімсан дегувчига تَرْكٌ тўркмән дейилганда бирлик бўлса, تَرْكٌ тўрк сўси атланді—турк аскарни отланди ҳам дейилади. [Бунда кўпликни билдиради].

تَرْكٌ тўрк — вақт маъносида ишлатиладиган сўз бўлиб, бутун меваларнинг пишиш, етилиш маҳалининг ўртасини англатади. تَرْكٌ اَزْمٌ اُوْدِي тўрк узум ёди—узум пишар вақти. تَرْكٌ قِيَاشٌ اُوْدِي тўрк қуяш ёди—кун ўртаси. تَرْكٌ يَكِيْتٌ тўрк йигит — ўрта ёшли йигит.

سَرْكٌ сәрк—сопол идиш ва унинг синиқлари.

سَرْكٌ сўрк: اَنْكُ اَذَاقِي سَرْكٌ بُوْرَتَكُ анің азақі сўрк бузтәк—унинг оёғи муздек совуқ. Бу сўз фақат шу ердагина қўлланади.

* Бу сўз кўпича بَدْنٌ б у д н шаклида учрайди: I т. 202-бет, II-т. 101-бет, III т. 295-бет.

كُرْكُ كөрк — мўйна, пўстин.

كُرْكُ Көрк — күрк, хусн. كُرْكُكُ Көркүк — күрклик, чиройлик. Ўртаси сукунлилар бўлими тугади.

فَعْلٌ ФААЛ, فَعْلٌ ФАУЛ, فَعِلٌ ФАИЛ ШАКЛИДАГИ
ЎРТАСИ ҲАРАКАТЛИЛАР БЎЛИМИ

كَلْبٌ кәләб — турк яйловларида ўсадиган юмшоқ ўт, молларни тезда семиртиради.

بَسْتُ басут — ёрдамчи, орқа суюнчиқ, меҳрибон.

بَسْتُ басут — ёрдам. اَلْ مَنَّا بَسْتُ بَرْدِي ол.мәнә басут бәрди—у менга ёрдам берди. Ҳар икки сўз бирига яқин.

بُلَيْتٌ булїт — булут. قَرَا بُلَيْتٌ қора булїт—қора булут.
اَقْ بُلَيْتٌ ақ булїт — оқ булут.

قَرَا بُلَيْتٌ بِيْلٌ اَجَارُ.
اَرْنَجُ بِلَا اَيْلٌ اَجَارُ

Қора булїтїг җәлә ачар,

Урунч билә әлә ачар.

Қора булут осмонни қоплаб олганда уни шамол учиради, шунингдек, ҳукумат эшигини пора очади. Бу мақол ишни битириш учун пора бериш кераклигига ундаб айтилади. Булут сўзи қалин сочга ҳам ўхшатилади. بُلَيْتٌ تَكُ سَجِي булїт тәк сәҗи—сочи булутдек қалин, қуюқ, кўп. Шеърда шундай келган:

اَعْدِي بُلَيْتٌ كُكْرِيُوْ يَغْمُرُ تَلِي سَكْرِيُوْ
قَلِيْ اَنْي اَكْرِيُوْ قَنْجَا بَرِيْرٌ بَلَكُوْ سُوْرٌ

Ағдї булїт кәкрәјү,

Җағмур толї сәкрәјү,

Қалїқ анї ўгрїјү,

Қанча барїр билгүсүз.

تۇت

Чақмоқлар чақиб булут кўтарилади, ёмғир ва дўл ёғади, шамол булутларни ҳайдаб, ҳаракатлантиради, уларнинг қаёққа боришини билиб бўлмайди. т у б у т — турк диёрида яшовчи бир қавм. Мушк олинадиган кийик шуларнинг ёрида бўлади. Унинг киндигини кесиб олинади. Бу мушк қутисидир. Булар бир жиноят қилиб Ямандан қочиб денгиз йўли билан Чинга бориб ўрнашиб қолган Собит деган кишининг авлодидир. У киши шу ерни ёқтириб, жойлашиб қолган ва авлоди кўпайган. Авлодлари кўплигидан турклар еридан бир минг беш юз фарсах ерни олганлар. Шарқ томони Чин, ғарб томони Кашмир, шимол томони Уйғур эллари, жануб томони эса Ҳинд денгизидир. Уларнинг тилларида арабчанинг таъсири бор. Чунки улар онани — **أُمَا** ума, отани — **أَبَا** аба дейдилар.

تەگит

т ە г и т — тегин сўзининг кўплигидир. Аслида бу қул исмидир. Сўнг ҳоқон ўғилларига лақаб бўлиб қолди. Бу шаклдаги кўплик қоидага хилофдир. **أَكَا تَگِيت** ўка тэгіт — оддий халқнинг катталари, шоҳнинг кичик ўғиллари демакдир. Булар бирга қўлланадилар. Ука сўзи аслида Зулқарнайн замонида Зулқарнайн билан туркларнинг битишувидан олдин уларнинг олдинги қўшинлари орасидаги тўқнашувда юзага келган.

چۆкүт

ч ۆ к ү т — пакана, калта бўйли. **چۆكۈت كىشى** чёкўт кiшi — пакана, калта бўйли одам. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

چىگит

ч и г и т — пахта уруғи, чигит (арғуча).

سىبۇت

с и б у т — кашнич (қашқарча).

суғут

с у г у т — сузма (қарлуқча).

سُغْتُ сугут — ичак ичига гурунч, гушт ва хушбуй дориворлар солиб, пишириб ейиладиган ҳасил.

سِغْتُ сїғїт¹⁸⁸ — йиғи.
سُكْتُ سَوْنِكَا قَدْرِنِكْ
سُكْتُ сөкүт — тол дарахти. Мақол: سَوْنِكَا قَدْرِنِكْ قَاسِنِكَا сөкүт сўниңа қазїк қасїңа — тол дарахти-даги ҳўллик ва майинлик толнинг ўзига ярашиқ, қайин дарахтининг қаттиқлиги унинг ўзига муносибдир. Бу мақол ҳар нарса ўз аслига бориши тўғрисида қўлланади.

قُجْتُ қачут — қочиш. Жанг ва бошқа ҳолларда бири бири билан олишиш.

قَرْتُ қарїт — ўғирлаш, талаш (туркманча). Бу сўз арабча غَارَتْ ғаратдан олинган деб гумон қиламан.

قُرْتُ қурут — қурт.

قَنْتُ қанат — қанот.

قُنْتُ қунат — қунат. Бир-бирларига улашган ҳар бир гуруҳ одам, бир-бирларига яқин яшайдиган кишилар гуруҳи. اَلْ مَنِكْ قُنَانِمُ اَلْ ол мəниң қунатїм ол — ул киши менинг қўшним, қунатим, ёндошим.

كَبْتُ кəбїт¹⁸⁹ — ичкилик дўкони, майхона.

كُجْتُ кўчəт — Хоразмда турувчи турклар.

كُجْتُ кўчут — от, улов.

كَدْتُ кəзут — кийиладиган кийим. Кўпинча бу сўз тўйда келин ва куёв яқинларига ҳурмат юзасидан

¹⁸⁸ Ҳозир бу сўз йиғи сўзига жуфт ҳолда йиғи-сиги шаклида қўлланади. Навоий сиқтамоқ сўзини ҳаддан ортиқ, қаттиқ йиғламоқ маъносида беради:

Ул ойки кула-қула йиғлатди мени,

Йиғлатди мени демайки, сиқтатди мени.

(Муҳокаматул лугатайн, 47-бет).

¹⁸⁹ Рус тилидаги кибитка сўзи шу кəбїт сўзидан бўлса керак.

кийдириладиган тунга нисбатан айтилади. كُتُّ

بِرْدِي кээүт бэрді - тун берди, тун кийгизди.

كِرْت кіріт -- калит, қулф калити. Бу сүз арабчага яқиндир. Чунки арабча اِقْلِيدُ іқлїддир. Бу сүздаги қ ҳарфи к га, л ҳарфи р га, д ҳарфи т га алмашган, алиф туширилган.

كُلْت кўлут — одамлар орасида қулгилди бұлган нарса. بُقَّحْ буқач — сопол идиш ёки сопол қозон. اَشِيحُ بُقَّحْ ашїч буқач равишида икки сўзни бирга қўшиб қўлланади. Қозон — идиш.

بَكَّحْ бэкач¹⁹⁰ — текинларнинг лақаби. اَرْسَلَانُ بَكَّحْ арслан тэгін каби. Бу сүз юмшоқ к билан айтилса, „бек“ сўзининг кичрайтирилгани бўлиб, меҳрибонлик ва ачиниш маъноларини ифода қилади. Чунки амир маъносидаги „бек“ сўзи охиридаги к юмшоқ „к“ дар.

بُلُوحْ Булуç — эркаклар оти.

تُقُّوقْ тоқуç — тўқуç қулча. Бу сүз اَرْتُقُّوقْ тоқ эр даги түқ сўзидан олинган. Чунки у тўқ қилади, тўйдиреди.

تَكَّوُچْ тїкўç — чакїч [нонвойлик касбига хос термин]. چَانَاچْ чанач — хунаса; қўрқоқ. Ишида журъатсизлик ва тайинсизлик қилган ҳар бир киши.

¹⁹⁰ Навоий асарларида бекач сўзи севиқли, ҳурматли қиз ва фуқаро қиз маъноларида қўлланади:

Жафони жонга талай солдингиз алайми бўлур,

Сизинг умоқда бекач расмингиз булайми бўлур.

(„Чор девон“ дан)

Ишқки бўлса ёмону яхшидан пок, э кўнгил,

Йўқ тафовут гар бекач бўлса ва ёхуд гар мирак.

سَنج كِيرْلُو سانч кісіріу — нарса солиш учун қизил теридан қилинган махсус идиш, соноч.

قَقَج تُون قَقَج بُلْدِي қақач — кир. تُون тон қақач болді — тун кир бўлди.

قُلُوح قُلُوح қулуч — эркаклар оти.

قُلُوح قُلُوح қулач — қулоч. Асли قُلُوح قُلُوح қолач — қул оч — қўлни оч, қулочни ёз. بِيَر قُلُوح بَرَجِن بِيَر бір қулач барчін — бир қулоч шоҳи.

قِلِج قِلِج қіліч — қилич. Мақол: قُوش قِلِج قِتْقا سِغْمَاس қош қіліч қінқа сiғмас — қуш қилич бир қинга сiғмайди. Бу мақол бир иш учун интилган икки киши, бир қизга совчи юборган икки одам ҳақида ҳам сўзланади. Ҳоқонларни ҳам шу лақаб билан юргизадилар. Қілічхан қаби. Бу — ишларида, ҳаракатларида қиличдек кесувчи, кескин хон демакдир.

Шеърда шундай келган:

اَرْن اَلْبِي اَقِشْتِلَر
قَمْع تَلْمِن نَقِشْتِلَر
قَنْكِر كوزن بَقِشْتِلَر
قِلِج قِتْقا كَجِن سِغْدِي

Эрән алпї оқіштїлар,
Қіңір кбзін бақіштїлар,
Қамуғ тулмін тоқіштїлар,
Қіліч қінқа кучун сiғдї.

Жангни таърифлаб ёзади:

Мард, ботирлар бир-бирларини даъват қилдилар ва ёмон кўз билан қарашдилар, бутун қурол-яроқлари билан урушдилар, қиличлар устида кўп қон қотганидан, қинга деярли сiғмай қолди.

[Мард, ботирлар (бир-бирларини) чақиршиди. Қинғир кўз билан (бир-бирларига) қарашди. Ҳам-

ма хил қуроллар билан жанг қилишди. Қилич (бетлари қон билан қалинлашиб) қинға зўрға сиғди].

قامچ ^{قَمِجْ} қаміч — човли.

كوتچ ^{كُوتِجْ} кōтiч — ёш болалар сўкиши, эй кўтга ўхшаш сассиқ, демакдир.

كوزج ^{كُوزِجْ} кōзäј — кўза. Бу сўз арабчага ўхшаш, бироқ „д“ ҳарфи „ч“ га алмашган.

كوزج ^{كُوزِجْ} кōзäј — кўза (арғуча). э билан з арабчадаги каби тенг келади. Араблар ёзди сўзини ^{ذُبُرْ} ва ^{زُبُرْ} тарзида ёза берадилар. Шўр сувни ^{ماءُ دُعَاقْ} ва ^{ماءُ رُعَاقْ} тарзида ёза берадилар.

كومچ ^{كُومِجْ} кōмäч — кўмоч. Ўчоқда чўққа кўмиб пишириладиган нон.

كومچ ^{كُومِجْ} кōмүч — хазина. ^{ال كُومِجْ بُلْدِي} ол кōмүч булдi — у хазина топди.

مشج ازم ^{مَشِجْ اَزْمْ} мəшiчүзүм — бир хил қора узум.

بوتار ^{بُوتَر} бутар — барди деган тўқима кийимликка ишлатиладиган ўриш (узунасига қўйиладиган) ип.

بادار ^{بَادَر} - ^{بَادَر} бадар-бадар: ^{بَادَر} ^{بَادَر} ^{بَادَر} бадар-бадар |ўгўрди — патир-путир чопди. Чопганда патир-путир оёқ товушлари эшитилди.

باسار ^{بَسَر} басар — тоғнинг саримсоқ пиёзи.

باغیر ^{بَاغِير} бағiр — жигар. Ҳеч кимга буйин эгмовчи кишини ^{بَادَكْ} ^{بَاغِيرِغْ} бэдүк бағiрлiг деб юргизилади. Бағри бутун демакдир. Ёйнинг ўрта ерига ^{بَاغِيرِي} ^{بَاغِيرِي} бағри дейилади.

باقر ^{بَاقِر} бақiр — мис. Мақолда шундай келган: ^{بَارْ بَقِرْ} ^{بَارْ بَقِرْ} бар бақiр жоқ алтун — бор мис (қадрсиз), ^{بَارْ بَقِرْ} ^{بَارْ بَقِرْ} бар бақiр жоқ алтун — бор мис (қадрсиз),

йўқ олтин (қадрли). Қўлда бор бўлган нарса мисдек қадрсиз, қўлда бўлмаган нарса олтиндек қадрли. Бу мақол яқинлар орасида хўрланиб юрган киши, кейин йўқлигида қадри билиниши маъносида қўлланади.

بَقَرٌ ба қ і р — Чин ўлкасидаги чақа (пул). Олди-сотдилари шу орқали қилинади.

بَقَرٌ سَقْمٌ ба қ і р со қ ум — Марс планетасининг номи, у қизилликда мисга ўхшатилади.

بُكْرٌ б ў к ў р — буйрак.

بُكْرٌ б ў к ў р — кужо билан уйғур ўртасидаги баланд бир қалъа; бу чегарада.

تَبَرٌ та б а р — қипчоқ хонларидан бўлган *اوز اتال* Инол Узнинг икки ўғлидан бирининг исми.

تَتِرٌ т а т і р: *تتر يتر* татір [әр — дарахтсиз, биносиз ер.

تِتِرٌ т і т і р — ургочи туя.

تَقِرٌ تَقِرٌ та қ і р - та қ і р: *ات اذاقى تَقِرٌ تَقِرٌ اَتِي* ат азақі тақір-тақір этті — отнинг оёғи тақир-тақир овоз чиқарди. Бу маънода *تِكِرٌ تِكِرٌ اِنِّي* тикір-тикір этті — от тикир-тикир қилиб юрди деб ҳам қўллайдилар.

تَمْرٌ т ё м ў р — темир. *كوك تَمْرٌ كِرْوُ تَرْماس* кёк тёмўр кёрў турмас — кўк темир бекор турмайди, етган жойини яралайди. Бунинг бошқа бир маъноси ҳам бор. Қирғиз, ябоқу, қипчоқ ва бошқалар бирор кишига қасам ичирганда ёки ундан бирор нарсага ваъда олганда, қиличчи унинг олдига кундаланг қўйиб: *كوك كِرْسُونٌ قَوْلٌ حِقْسُونٌ* бу кёк кирсўн, қизил чёқсун дейдилар, яъни ваъда бузилса, бу кўк кирсин, қизил чиқсин, яъни қонга беланиб чиқсин. Бу аҳд бузулса, темир сени ўлдирсин, ўч олсин демакдир. Чунки улар темирни ҳурмат қиладилар.

تَمْرٌ та м у р — бадандаги тер. Ўғузлар бу сўзни
 تَمْرٌ т а м а р дейдилар. Улар доим сўзни енгиллатиб
 сўзлайдилар. Сўзда а қўллаш и, у га нисбатан
 енгилдир. Шунинг учун улар шундай қўллайдилар.
 تَوَارٌ та в а р — жонли, жонсиз мол, товар. Ўғуз ва
 бошқалар تَوْرٌ т а в а р деб юритадилар.

Шеърда шундай келган:

تَفْرٌ كِمْنِكْ اُكَلْسَا بَكَلِكْ اَنْكُرْ كَرَكِيورُ
 تَفْرٌ سِرُنْ قَلِبْ بَكْ اَرَنْسِرُنْ اَمَكِيورُ

Tawar кіміц бкүлсә,
 Бәглік аңар кәркәјүр,
 Tawarсізін қаліб
 Бәг әрәнсізін әмгәјүр.

Кимнинг моли кўпайса, у бошқалардан кўра дав-
 латни идора қилиш ишига лойиқроқ бўлади. Мол-
 сиз қолган бек одамсиз қийналади, одамларни
 қовиштира олмайди. Чунки одамлар унинг моли
 учун хизмат қиладилар.

جَبْرٌ ч ў б ў р — эчкининг юн(г)и. Арзимаган мол ва
 матоларга қўлланувчи جَبْرٌ جَبْرٌ чубур-чабур сўзи
 ҳам шундандир.

چَتْرٌ ч от у р: چَتْرٌ كَشِي چотур кіші—ёмон хулқли одам.

چَغْرٌ чағір — шарбат.

چَغْرٌ чағір — ичкилик, май. Бу сўз икки қарама-қарши
 маъно билдирувчи сўзлардандир.

چَغْرٌ чағір — тор ва кичик йўл.

چَغْرٌ чақір — кўк кўз, чағир кўз. Мақолда шундай
 келган:

اِتْ جَغْرِي اَتَقَا تَكْبِرُ. اِتْ جَغْرِي اَتَقَا تَكْمَاسُ

Ўт чақирі атқа тәғір,
Ат чақирі йтқа тәғмәс.

Чағир кўзли ит отга тенглашади, аммо чағир кўзли от итга тенглаша олмайди, чунки бу хил отнинг кўзи хира бўлади. Бу хил отдан четланмоққа буюрадилар.

جکیر جکیر

јікір-јікір — майда тошли нон чайналганда тишдан чиқадиган товуш.

سغۇر

суғур — варал (эчкиэмарнинг бир тури) га ўхшаш бир ҳайвондир. Унинг терисидан ёмғир ёпинғичи қилинади.

سغیر

сіғир — шоҳларнинг бир қанча одамлар билан бирликда қиладиган бир турли ови. Шоҳ бир қанча одамларни ўрмон ва даштлардан ўз томонига ов ҳайвонларини ҳайдаб келишга юборади. Улар ҳайвонларни тўплаб келгач, шоҳ қийинчиликсиз, бемалол овлай беради.

سغیر

сіғир — сигир. سۇف سغیري суw сiғирі — қўтос.

قغیر

қатір — хачир.

قادر

қадір — قَدِير نَانِك قадір нәиқ — қийин нарса. قَدِير يَمِير قадір йёр — тоғларда қор ва муз кўплигидан юриш қийин бўлган ерлар.

قادر

қадір: قَدِير قِش قадір қиш — қаттиқ қиш, қаҳратон қиш.

قادر

қадір — кучли шоҳ. Ҳоқонияликлар хонини قَدِير خان қадір хан дейиш ҳам шундандир. Сўзнинг бу маъносида арабчага ўхшашлик бор: чунки қодир араб тилида кучли, ҳар ишни қила олувчи демакдир.

قسیر

қисир — туғмайдиган хотинларга ва ҳайвонларга қўлланувчи сўз. Қайсар байтол маъносидаги قِسر قِسر اق қисир қисрақ ибораси шундандир.

كَلْرَ к ă l ä р — калтакесак.

بۇغاز بۇغاز — бугаз, ҳалқум.

تابيز تابيز — таузи, шўрхок ер. تيز كشي تابيز كشي — хасадли одам.

توبуз توبуз — тубуз: توبوز توبوز — устига миниб бўлмайдиган даражада кўпол қилиб юк ортилган ҳайвон.

تيتيز تيتيز — титиз: تيتيز تيتيز — титиз нэц — мазаси ҳалиланики каби тахир бўлган нарса.

توكوز توكوز — тўкўз: توكوز توكوز — пешонасида тангадек оқи бўлган от, қашқа от.

سغيز سغيز — сағиз. سغيز تبراغ سغيز تبراغ — тоза тупроқ, соғ тупроқ.

سكيز سكيز — саккиз: سكيز سكيز — саккиз: سكيز سكيز — саккизнинг енгил, қисқаргани.

* Маҳмуд Кошғарийнинг шу сўз устидаги изоҳига кўра, саккиз сўзи икки к билан ҳам, бир к билан ҳам қўллавилади. Маҳмуд Кошғарий худди шундай изоҳни яна бир қанча сўзлар хусусида ҳам кўрсатган. У тўққиз, икки на ҳатто тикан сўзида шу хусусиятни қайд этган. Ҳозирги тилимизда бу сўзлар талаффузи қатъийлашган бўлса ҳам, Навоий асарларида бу сўзларни левондагича икки хил вариантда учратамиз: икки к билан с а к к и з, и к к и; икки қ билан т ў қ қ и з тарзида қўлланган:

Нуктаи тарихики эҳсан дели,

С а к к и з у с а к к и з юзу саксан эди.

Чиқма т ў қ қ у з парда кенидинки олам кўрмасун.

Олти, етти бурқаз олғил, сақла и к к и-уч ниқоб.

Ки булғай бори ул фароғи била,

С а к и з йил кераклик яроғи била.

Кўзки эрур эгри анинг хилқати

Бирини ики кўрмак эрур санъати.

То ани ич деб сенга мен юз тутай,

Томса т ў қ у з оқса худ ў т т у з тутай.

Демак, айрим туркологларнинг туркий тилларда ҳарфларнинг иккиданиши йуқ деган фикрлари тўғри бўлиб чиқмайди.

سَمِيْزٌ сәмиз — семиз, ҳар қандай ҳайвоннинг семизи. Бу сўзда арабчага ухшашлик бор. Фақат улар „н“ ҳарфи ўрнига „з“ алмаштирганлар. Бу улар тилида бўлиши мумкин ҳодисадир. Чунончи иккинчи шахс олмоши ўрнида „сан“ ҳам „сиз“ ҳам қўллайдилар. (Бунда „з“ ҳарфи „н“ га алмаштирилгандир)

قوبوز қобуз — [Удга ўхшаш] чалинадиган чалғу, қубуз.

قوتوز қотуз — ёввойи сигир, қўтос.

قوتوز* қутуз* — қутирган. قُتِرَاتٌ қутуз ит—қутирган ит.

قذاز қаъиз — дарахт пўстлари.

قذوز қаъуз — жувон, хотин.

قىمىز қимиз — қимиз, бу йилқи сути бўлиб, уни саноч-мешларга солиб ачитиб ичилади.

قىمىز қимиз: قَمِيْزُ الْمَلَا қимиз алмёла — қимизак олма, қимизга ўхшаш нордон олма.

* Девонда قُتِرَاتٌ қутуз ит тарзида берилган бу сўзни биз қутурган ит деб изоҳ қилдик. Аслида бу сўзни қутурган ит ёки қўтирит тарзида олиш мумкин эди. Арабча таржимасига кўра қутурган, қопогон ит демакдир. Биз бу изоҳда ҳам Навоийга асосландик. Навоий асарларида قُتِرَاتٌ қўтир ит р билан берилган:

Ҳар ён югурур эди уриб оҳ,

Ким бир қўтиритни кўрди ногоҳ.

(Мажнун телбаланиб, у ёқдан-бу ёққа югуриб юрар эди. Иттифоқо бир қўтиритга кўзи тушди. Бу ерда гап қўтир ит ҳақида боради. Бошқа байтларда шу итнинг жон берар олдида экани, лекин ундан Мажнунгина умидланиб, агар ит тузалиб, Лайли оstonасида яна пойлоқчилик қила бошласа, уни (Мажнунни) қопмаслиги, унга вафо қилишини сўраб, кўйлақларини йиртиб, итнинг яраси устига ёлгани баён этилади).

Бундан ташқари Навоийда қутирган (ит) қутуз тарзида берилган: Расмдур қочмоқ улус итдин ким ул бўлгай қутуз.

(„Чор девон“, 213а-бет).

كۆكۈزۈ ك ö k ü z — кўкрак, кўкис.

كېڭىزۈ ك i ž i z ¹⁹¹ — кигиз, наMAT.

كېڭىزۈ ك i w i z — уйга, ерга солинадиган кенг ва энли палос.

كۆڭۈرۈ ك ü w i j — (икки махраж орасидаги ж билан). Кўп яшаган, қариган тол ва бошқа дарахтларнинг оралиғи, ўртаси, ўзаги.

كۆڭۈرۈ ك ü w i j: كۆڭۈرۈ تۇرما k ü w i j турма—бузулиб, тамикетган турп, пўк турп. Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади.

تۈرسۈ ت а р у с — уй шипи.

تالاسۈ т а л а с — от пойгасида ва чавгон ўйинида майдон қирғоғига тортиладиган арқон.

تالاسۈ Т а л а с — Тироз¹⁹² исми билан машҳур бўлган шаҳар. У иккита: اُلغُ تالاسۈ Улуғ-Талас, كىمى تالاسۈ Кэми Талас, иккинчиси мусулмонлар чегарасидадир.

¹⁹¹ Бу сўз ҳозир жонли тилда كېڭىزۈ кийиз, кийгиз тарзида талаффуз қилинса ҳам, Навойда كىزۈ киз тарзида берилган:

Чун мени Мажнун бошин атфол тоши синдирур,

Оҳ ўти жулийда сочимдан киз анча куйдурур.

Навбой бу ерда жиниларга болаларнинг тош отишларини, қонаган баданга кигиз куйдириб босиш одатини эслатади: мен девонанинг боши болаларнинг тошидан ёрилади. Оҳимнинг учқуни ярага кигиз куйдиргандек, наMATга ўхшаган сочимни куйдириб босади.

¹⁹² Бу жой ўрни ҳамон қатъий аниқланмаган. Олтинчи асрдан бошлаб шўҳрат қозонган бу жойнинг ўрнини тайинлашда тарих ва жуғрофия олимлари бўй ёзганлари ҳолда, ҳануз аниқ бир фикрга келолмаганлари маълум. Девонда ҳам унинг ўрнини аниқловчи аниқ маълумот учратмадик. Бироқ унинг ёнидаги қушни шаҳарлар девонда тўлиқ кўрсатилган. Балки шу маълумотлар тарихчиларга ёрдам берар. Бу ердаги изоҳга кўра, Катта Талос, Кичик Талос каби икки хиллики тарихий асарлардагича Эски Тироз, Янги Тироз деб тушуниш мумофиқдир. I том, 31-бетда М. Кошгарий Тирозда турувчилар туркча ва сугдча сўзлашадилар деб ёзади. Булар ҳаммаси Тироз у вақтда марказий шаҳар бўлганини кўрсатади.

- تولاس يوز — рангпар, ёқимсиз юз.
 بچش б і ч і ш — улуғларнинг зиёфатига келганларга тақдим қилинувчи шойи газлама.
- برش бур і ш — тери ва кийимлардаги буришгранлик.
 بغش бағ і ш — бармоқ ва бошқа аъзолар бўғини. Қамиш ва шунга ўхшаш нарсаларнинг бўғинига ҳам бу сўз қўлланади.
- بقش ба қ і ш — боқиш, кўз билан қарамоқ, қарамоқ.
 بلش б і і ш — таниш, билиш. Бу ерда масдар эмас, ҳаракат номидир.
- بلش бу л у ш — қилган ишида фойда топиш.
 بلش бу л у ш — сўз билан ёрдам қилиш. ال منكا بلش ол мэнкә булуш қилди — у менга сўз билан ёрдам қилди.
- تبش та б і ш — нкки одам ва бошқалар ўртасида вакиллик.
- تتش тут у ш — олишиш, тортишиш. Бу сўз аввалги сўздан талаффузда қаттиқроқдир.
- تتش Тут у ш — киши исми.
- تفش та ш у ш — тўйиш, сезги ва ҳарорат.
- تفش то қ і ш¹⁹³ — жанг. Шеърда шундай келган:

الغ بولا قرشتم نقش اجرا ارشتم
 ايدم امدى ال اتار تکز ائن يرشتم

¹⁹³ Ҳозир ж а н г маъносида т ў қ и ш сўзи қўлланмайди. Лекин қадимги уруш асбоби бўлган т ў қ м о қ (ч ў қ м о қ варианти ҳам бор) сўзи шу ўзакдандир. Лекин бизда қарама-қарши ҳаракат қилди маъносида т ў қ и а ш м о қ сўзи қўлланади. Шунга кўра т ў қ и ш м о қ маъносида ҳозир т ў қ и а ш м о қ сўзи қўлланади.

Тоқіш ічрә урїштїм,
Улуғ бірїә қарїштїм,
Төкүз атїн жарїштїм,
Ајдїм әмдї ал утар.

Жангда жамоанинг каттаси билан қашқа отда
уришдим. Унга ўқ отдим ва унга: „Мендан буни
ол, әй утар“, дедим.

[Жангда (жамоа) улуғи билан уришдим. Қашқа
отда жанг қилдим. Ўтарга, буни ол, деб ўқ отдим].
Ўтар — киши исми.

توقش Тоқіш — киши исми.

تگش тәгіш — бир-бирига луқма бериш, бир кимсанинг
иккинчисига луқма бериши.

تگش тәгіш¹⁰⁴ — ҳар нарсанинг охири, таги.

تکش Тәкіш — эрлар оти.

چېش чәбіш — олти ойлик эчки боласи.

چاقش чашуш — жангда сафларни тузатувчи, дам олиш
вақтида аскарни зулм қилишдан сақловчи бошлиқ.
چېش чіқіш — фойда, манфаат. ال ایشتا چېش یوق
ол ішта чіқіш жоқ—бу ишда фойда йуқ.

چالش чаліш — кураш қилмоқ, курашиш.

سۈرۈش суруш — дони қотмасдан бурун олиб, қовириб,
янчиб ейладиган буғдой исми.

سېقىش сїқіш — қийинчилик, сиқиқ.

سۈكۈش сөкүш — сүкиш; сүкишиш.

سۈكۈش сүкүш — (юмшоқ к билан) бузоқ ва қўзилар-
нинг қовурдоққа мос гўшти (ўғузча).

سېكىش сїкіш — жинсий алоқа.

¹⁰⁴ Бу сўз ҳозир таги || теги равишида қўлланади. Бизга охириги ш товуши тушиб етиб келган.

- قَبِشْ қ а б і ш — талон-тороғ қилыш.
 قَبِشْ қ а б у ш — аргуларда бир жой номи.
 قَبِشْ қ а ч і ш — халқ орасида қочиш, қувиш, шов-шув,
 тинчсизлик. قَبِشْ بَلَسَا قِيَا كَرْمَاسْ қачіш болса
 қаја кбрмас — халқда шов-шув қўзгалса, ҳеч ким
 бир-бирига боқмайди.
 قَبِشْ қ у ч у ш — қучоқлашиш.
 قَدِشْ қ а з а ш — яқин биродар.
 قَدِشْ қ а з і ш — ҳайвон терисидан қирқиб ишланган қа-
 йиш камар.
 قَرِشْ қ а р і ш — қарич. بَرِ قَرِشْ бир қаріш—бир қарич.
 قَعِشْ қ у г у ш — ошланган ва ошланмаган ҳайвон тери-
 лари.
 قَعِشْ қ у г у ш — сув йўли, тарнов.
 قَعِشْ қ у г у ш: تَغِيرْمَانْ قَعِشِي تَغِيرْمَانْ қугуші — тегир-
 мон нови.
 قَعِشْ қ у г у ш — ўқ ясовчиларнинг ўқ ўрнатадиган ёғочи.
 قَمِشْ қ а м і ш — қамиш.
 كَجِشْ к э ч і ш — дарё ва водийлар кўприги. Мақол:
 اَلْ كَجِشْنِي سَوْفَ اِلْتِي ол кэчш нi сув эитти—у кўп-
 рикни сув ва сел олиб кетди.

Бу мақол булар иш бўлгандан кейин уни топиш (тўғрилаш) мумкин эмас, деган маънода қўлланади.

- كَرِشْ к э р і ш — юқорисиға чиқиш мумкин бўлган ҳар
 бир тоғнинг боши (ўғуз тилида).
 كَرِشْ к э р і ш — отнинг елкаси, яғрини. Мақол: كَرِشْ
 يَغْرِیْ اَغْلَقَا قَلْبِرْ кэриш јағірі оғулқа қалір—от киф-
 тининг яғири ўғлиға мерос қолади, чунки кифт
 бўғинлар тўпланадиган жой бўлиб, у ердағи яғир

тезда тузалмайди. Бу билан [ундай] ягирдан сақ-
ланишга буюрилади.

كِرْشُ к ă р і ш — уруш ва талашувда қарама-қарши
туриш.

كُرْشُ к б р у ш — сўз билан эмас, кўз билан мунозара
қилиш.

كِرْشُ к і р і ш — кириш, одамнинг ўз мулкидан келган
кирим.

كِرْشُ к ă р і ш — олишиш, талашинш. نَالِكُ كِرْشِيْنِكُ нăіăк
кăрiштіц — нима учун талашдинг, тортишдинг.

كَلِشْ بَرِشْ к ă л і ш - б а р і ш ¹⁹⁵ — бориш-келиш. Меҳмонли
уйга كَلِشْ لِكْ بَرِشْ لِيْغْ أَفْ кăлішлік—барiшліг ăw—
бориш-келишли уй, алоқали уй дейдилар.

كُمُشْ к у м у ш — кумуш. Шеърда шундай келган:

اَلْبَّ اَرْنٰنِيْ اَذْرَدِمُ بَيْنَ اَنْكِ قَلْبِرِدِمُ
التن كَمْشْ يَلْرَدِمُ سَوْسِيْ قَلْبِنِ كِيْمِ اَتَارُ

Алп эрăнни ўзурдiм,

Боjнiн аниц қазiрдiм,

Алтун, кўмуш jўзурдiм,

Сўси қалiн кiм ътiр.

Жангни таърифлайди: душман аскарларини ажра-
тиб, тўзитиб юбордим. Жамоа такаси (бошлиги)нинг
бўйинларини эгдирдим, олтин-кумушларини ортиб
юкладим, одам ўтолмас даражада аскари қалин эди.

[Мард ботирларни тўзитиб юбордим, унинг
бўйинини қайирдим. Олтин, кумушларини олиб қуй-
дим. Унинг аскари киши ўтолмас даражада кўп
эди].

¹⁹⁵ Ҳозир жонли тилимизда бориш-келиш варианты билан birlikда
борди-келди варианты ҳам бор.

كُمُوش ك у м у ш — танга. Чунки унда кумуш бор.

كُمُوش К у м у ш — чүри номларидан.

بَاتِيغ БА Т И Г — дарё ва бошқаларнинг чуқур жойи.

بَاچِيغ¹⁹⁶ БА Ч И Г — ваъда, аҳд. اَلْ مِيْنِكْ بَرَا بِيغْ قِيْلْدِي ол мѣниң бирлѣ бачиғ қилдѣ — у мен билан ваъда-лашди.

بَارِيغ БА Р И Г — ол бариғ бардѣ¹⁹⁷ — у кета-верди, ҳеч нарсага қарамасдан, тўпша-тўғри кета-верди.

بَارِيغ¹⁹⁸ БА Р И Г — бадбўй, сассиқ нарса, бу сўз жуфт шаклда سَسِيغْ بَرِيغْ сасиғ бариғ деб аталади.

بَاسِيغ БА С И Г — кечаси хужум қилинадиган, босилади-ган пасқом жой ва ғафлатда қолдириб тўсатдан ушлаш. اَلْ اَنِي بَاسِيغِنْدَا تَتِي ол анѣ басиғинда туттѣ — у уни кечаси пасқом ерда ушлади, деб айтилади.

بُيُوش¹⁹⁹ П У Ш У Г — пистирма.

بُيُوش¹⁹⁹ Б У Ш У Г — султон томонидан ўзига юборилган элчининг қайтиб кетишга берилган ижозат қоғози.

¹⁹⁶ В а ъ д а маъносидаги б а ч и г сўзи I том, 382-бетдаги тўртликнинг биринчи хисранда بِيغْغَا س б и ч г а с тарзида учрайди.

У ҳам ваъда маъносидадир. Бу сўзлар, шубҳасиз, бир ўзақдан бўлиши керак.

¹⁹⁷ Девонда бу хил ибора кўп учрайли. Уруғ урдѣ, قَچِيغْ قَچْدِي қачиғ қачдѣ каби (I том, 25 ва 323-бетлар) Демак, феъллар олдида масдар келтириб-жумла тузиш феъл мазмунини таъкидлаш, шошилинч ва тез бажаришни ифодалаш учун хизмат қилади.

¹⁹⁸ Бу сўзнинг ёзилиши ва талаффузи ҳақида Басим Аталай (I том, 372-бетда) изоҳ берган, бу изоҳга кўра бу сўзнинг қўл ёзмада ёзилиши воаниқ эмиш. У ерда ёзилишига кўра, бариғ ёки бириғ ўқилиши ҳам мумкин эмиш.

¹⁹⁹ Адабиётда пусу тарзида г туширилиб қўлланади.

П у с у д а эди неча отлиғ ҳамон,
А д у в сорига учдилар бегумон.

Элчиларга берилган тухфага ҳам бу сўз қўлланади. Бу „суфра“ сўзига ўхшайди. Суфранинг асл маъноси мусофир учун қилинган таом бўлса ҳам, кейинчалик у таом ёзиладиган теридан қилинган дастурхонга ҳам қўлланган, шунингдек бир қариндош ўз қариндоши ҳузурига узоқдан келиб, қайтиш вақтида қариндош, яқинларни чақириб, берилган тортиқларга ҳам бу сўз қўлланади. Уларга тайёрланган овқатга ҳам **بُشْعُ أَشِي** бушуг ашӣ деб айтилади. Бу — рухсат оши демакдир.

بُشْعُ أَشِي

бӣшӣғ аш — пишган ош; бу сўз ҳар бир пишган нарсага ҳам қўлланади. **بُشْعُ كَرِيح** бӣшӣғ кәрпич — пишиқ кирпич, пишиқ ғишт.

بُشْعُ سَجُوك

бӣшӣғ сӯҷук — қайнатилган шароб.

بِقَع

бақӣғ²⁰⁰ — боқиш, кўриш, қараш. **أَنْكِ بَقَعِي كَر** анӣц бақӣғӣ кәр — унинг боқишини, қарашини кўр. Менинг мақсадим бу китобда бу хил масдарларни бермаслик, фақат кўп қўлланувчи [баъзи намуна] ларни беришдир.

بُشْعُ

пушуг²⁰¹: **بُشْعُ بُشْدِي** пушуг пушдӣ — хафа бўлди, кўнғил сиқилди, ичи пишди.

²⁰⁰ **بِقَع** бақӣғ сўзи масдар формасидадир. Девон ёзилаган даврда бу хил исмама масдарлар ўзак охирига **ق**; **ك**; **غ** қўшилиб ясалар эди. (Қаранг: I том, 24-25-бетлар.) Масалан: бақӣғ, кәлӣғ.

²⁰¹ „Ҳибатул ҳақойиқ“ да бӯш сўзи аччиқ, ғазабли маъносида қўлланган:

Хирадликми бўлур тили бӯш киши.

Ҳошр ҳам бизда ичи пишиб кетмоқ яборасидаги пишмоқ сўзи шу маънода булиб, бу сўз ана шу *бушуг* ўзагидандир.

- تابۇغ ²⁰² — хизмат қилиш, ибодат қилиш.
 تابۇغ — тоат-ибодат қилиш. تَنْكِرَى تَبْغِي тэңрі та-
 буғи — худога тоат қилиш.
 تۇتۇغ ²⁰³ — гаров.
 تۇتۇغ — жиндан бұлган касаллик. اَيْك تَنْغِي بَارُ
 анін тутуғи ²⁰⁴. бар — унинг жин касали бор.
 تېزىغ ²⁰⁵ — бир нарсадан тийиш, ман қилиш, қай-
 тариш.
 تېرغ ²⁰⁶ таріғ — дона, уруг. Бу сўз дон экинларининг
 ҳаммасига умумий равишда қўлланувчи исмдир.
 تېرغ ²⁰⁷ таріғ — буғдой — бу кўпчилик турк қабилаларида.
 Фақат ўғузлардагина тариқ маъносидадир. Бу янг-
 лишдир. Булар буғдойни اَشْلِقْ ашлиқ дейдилар.
 تۇرۇغ ²⁰⁸ туруғ — тоғлардаги қалъа, турар жой.
 تورۇغ ²⁰⁹ торуғ — бир хил отларга қўлланувчи сўз. بُو اَغْلَانِغِ
 бу оғланіғ бір торуғқа алдим — бу
 ўғлонни бир тўриқ отга олдим. Бу сўз гоҳо туя
 ва сигирга ҳам истинора йўсинида қўлланади.
 تۆرۈغ ²¹⁰ торіғ: تۆرۈغ ات تۆرۈغ ат — тўриқ от.
 تورۈغ ²¹¹ Торіғ: تۆرۈغ اَرْت تيز تۆرۈغ Торіғ арт тіз — Қашқар бог-
 часининг исми.

²⁰² Бу сўз ёзма адабиётларда кўп учрайди. Навоийда табуғ, табуқчи табуномок, табингу формаларида учрайди:

Шамшод қоматинга бўлиб банда боғда,
 Айлаб табуғ, ҳамиша туриб бир абғда.

²⁰³ Шайх Сулаймон луғатида бу сўз تُوْتَاق тутақ шаклида берилган.

²⁰⁴ Ҳозир бизда тутқалоқ деган касаллик шу бўлиши керак.

²⁰⁵ Бу сўз ҳозир тийиш, тиймоқ тарзида қўлланади. Навоий ва бошқа классиклар асарларида ҳам тийиш шаклида учрайди:

Тиймағил девона кўнглимники. расво бўлма деб,
 Ошиқ ўлгайму эди ул телба расво бўлмаса.

- چاغ چавіг — қамчининг учи.
- سبغ сабіг — чодирнинг гоҳ очиб ва гоҳ ёпиб қўйил-
диган этак қисми.
- سبغ ساتіг — олди-сотди, савдо-сотіқ.
- سذغ сізіг — кўйлақ этагининг икки томонидан ёқаси-
гача бўлган қисми. سذغ كيب التردې сізіг жашб
олтїрді — кўйлакнинг икки томонини ўз тарафига
ўраб, тўплаб ўтирди. Бу ҳолат нозиклик ва озода-
ликдан бўлади.
- سذغ сізіг — тишлар оралиги, тиш милклари ўртасида-
ги оралик. Бирон кишига сир сақлашни тайинлан-
ганда سذغدن سزتما* бу сўзни сізігдан сі-
зітма—бу сирни тишларинг орасидан чиқарма де-
йилади.
- سرغ саріг — сариқ. Ўта кетган сариққа سب سرغ сап-
саріқ — сариқ ўт, яъни сафрога سرغ саріг дейилади.
- سرغ саріг — сариқ. سرغ سوف саріг суw — қоринда
йиғилиб қолган сариқ суw. Ҳар бир сариқ рангга
ҳам жуфт қилиб سرغ سرغ саріг-суріг дейилади.
- سرغ соруг — йуқолган нарсани ахтариш, излаш.
سرغ قیلدی соруг қилди — йуқолган нарсани ахтарди.
- چلغ чаліг — бу ҳам йуқолган нарсани ахтармоқ маъно-
сидадир. Бу сўз беклар муҳим бир иш қилмоқчи
бўлганларида қишлоқ эллари ва кўчманчиларга бу
ҳақда ҳозирланишлари учун хабар беришларига
ҳам қўлланади.
- قېغ қабуғ — эшик.

* Сўз қоидага кўра سوز шаклида ёзилиши керак эди. Биз асосланган босма нусхада шундай берилган.

قَاتِغْ қ а т і г ²⁰⁶ — ҳар нарсанинг қаттиғи.

قَاذِغْ қ а з і г — қавиқ, икки қават қилиб тикув.

قُدُغْ қ у з у г — қудуқ. قُدُغْدَا سُوْفٌ بَارَ اِتِّ بُرْنِي تَكْمَاَسُ
қузуғда суw бар ит бурни тэгмас — қудуқда суw
бор, ammo ит бурни тегмайди. Бу мақол бир ишни
истаб, унга эриша олмайдиган ёки биров қўлида
бўлган таомни кўриб суқланувчи, лекин етиша
олмайдиганларга қўлланади.

قِدِغْ қ і з і г — денгиз, ариқ, водий қирғоғи. Ҳар бир нар-
санинг четига ҳам шундай дейилади. اَرِقْ قِدِغِي
аріқ қізігі — дарё буйи. اَيِقْ قِدِغِي ајақ қізігі —
идиш /коса/ лаби. يَار قَدِغِي |ар қізігі — жар лаби.

قُرُغْ қ у р у г : قُرُغْ اَفْ қ у р у г эw — одамлардан, шунинг-
дек нарсалардан холи уй, бўш уй. اَلْمَا قُرُغْ қ у р у г
улма — қуруқ кўзача. Ичидаги нарсасидан бўшал-
ган ҳар бир идишга ҳам قُرُغْ қ у р у г дейилади.

قُرُغْ қ у р у г — қуруқ — ҳўлнинг қаршиси. Аввалги маъ-
но шундан келиб чиққан.

قَوْرِغْ қ о р і г — амирларнинг мол боқадиган кўкатзор
майдони. Қуршалган ҳар бир нарсага ҳам қоріг
дейилади.

قَسِغْ қ а с і г — оғизнинг ички ўнг ва чап томони.

²⁰⁶ Бизда ҳозир икки т билан қаттиқ талаффуз қилинувчи бу сўз Навоий асарларида икки шаклда ҳам учрайди:

Кимки жаҳон аҳлида инсон эрур,

Бирга қ а т и г, бирига осон эрур,

Узр демак барчага қ а т т и г келиб,

Неча сучук сўз деса аччиғ келиб.

قِسْعُ қісіғ — қамаш, сиқиғ, қиснғ. اَلْ بَكُّ قِسْعِنْدَا قَلْدِي ол бәғ қісіғінде қалді — у бир иш учун бекнинг қамоғида қолди.

قُسْعُ қусіғ — қусуқ, қайт. اَنِ قُسْعِ تَتِي ані қусіғ тутті — уни қусуқ тутди, у қайт қилди.

قَشُّғ қошуғ — шеър, қасида, құшиқ.

Шеърда шундай келган:

تَرْكُنْ قَتْنُ قَتْنِكَ تَكْرُمَنْدُنْ قَشْعُ
اَيْغِلْ سِرْنَكْ بَبْغِجِي اَتْرُ بِنَكِي نَبْغُ

Түркән қатун қутіна²⁹⁷

Тәгүр мәндін қошіғ,

Ајғіл сізнің табуғчі,

Отнур јаңі табуғ.

Малика (шоқ) хотинга мендан мақтов, қасида (қушиқ) еткур ва ходимингиз янги хизмат билан йўланади, деб айт.

قَقِغُ қақіғ — сиқиғ, зўрлаш. مَنْ اُنِكْ قَقِغِنْدَا بُو اِبْشِ мән анін қақіғінде бу іш қилдім — мен унинг сиқиғида бу ишни қилдим.

قَمْغُ қамуғ — қамма. قَمْغُ كِشِي نُوزُ اَرْمَاسُ қамуғ кіші түз әрмәс — қамма одам барабар, бир хил эмәс.

قَنْغُ қаніғ — роҳатланиш, шодланиш, қониқиш. Шеърда шундай келган:

تَنْجِي بَغْرُ بِلَيْتِي اَلْتَنْ تَمْرُ اَرْغُ
اَقْسَا اُنِكْ اَقْبِي قَنْدِي مِنْكَ قَنْغُ

²⁹⁷ Басим Аталай бу парчанинг биринчи мисрандағи қутіна сўзини қатнағиға бўлиши керак деб кўрсатган. Бизнингча, қутіна шақлининг ўзи мәслиһә түгри келади.

Тутчі јағар булѳті,
 Алтун тaмaр арѳг,
 Ақса анѳн ақнѳ,
 Қандѳ мѳннѳ қанѳг.

Маликанинг эҳсонларини мақтайди: унинг эҳсон булутларидан тўхтовсиз соф олтин ёғади. Агар унинг сели менга оғса, шодлигим тошар, орзуларга қонар эдим.

بۇتېق

б у т і қ — шох, бутоқ. Ҳар нарсанинг тармоғи.

б у т і қ — кичик меш (қашқарча).

б у т і қ — отнинг оёқ териси шилиб олиниб қилинган меш. Унда қимиз ва бошқалар сақланади.

بۇتاқ

б у т а қ — бу ҳам бутоқ маъносида. Бу сўзнинг бир тилда бугіқ ва бутақ тарзидаги талаффузи ҳам бор. Шеърда шундай келган:

كِمَّ اَبِّ اِسْتَرْ فُلَاقُ
 اَيُّ اَفْسَى اُرْتَجُّ بَتَاقُ

Ким ајіб эшитўр қулақ,
 Ај эwi эртўч бутақ.

Шоир севиклисининг юзини ойга, бўйини санубар шохига ўхшатиб сифатлайди: ойнинг уйи ҳам турар ери санубарнинг шохидир, деб ким айтган ва қайси қулоқ эшитган.

بۇچۇق

п у ч у қ ²⁰⁸ — кесилган, шикастланган, пачоқ нарса.

Ҳар нарсанинг ярмига ҳам بۇچۇق пучуқ дейилади.

بۇچۇق بۇچۇق پۇچۇق — ярим танга.

²⁰⁸ Шайх Сулаймон дугатида бу сўз ярим деган маънода қўлланади:

Бир п у ч у қ йилдир сенга хизматдаман,

Кеча-кундуз доимо эмгакдаман.

بَدَقْ б і з і қ — мүйлаб, мийиқ.

بُرُقْ б а р а қ — бароқ, сержун ит. Туркий халқлар эътиқодига кўра, бургут қариганда иккита тухум қўйиб, уларни босар эмиш. Тухумларнинг бирдан уша Барақ отли кучук пайдо бўлар эмиш. Итларнинг энг тез юрадигани ва овни қаттиқ сақлайдигани шу Барақ итдир. Иккинчи тухумидан жўжаси чиқар эмиш. Бу унинг жўжаларининг охиргиси бўлар эмиш.

بُرُقْ б о р і қ²⁰⁹ — сийрат (ички аҳвол), кишилар билан муомала. بُرُقِي نَتَكْ бэғ борікі нэтэк — бекнинг ички аҳволи, феъли-атвори қандай?

بُرُقْ б і р у қ — шоҳ ёнида катталарни ўз жойинга ўтқазувчи киши. Бу сўзнинг асли بُرُقْ бу|руқ, чунки у шунга буюради.

بُرُقْ б у з у қ — бузуқ, бузилган. بُرُقْ اَفْ бузуқ эв — бузуқ уй. Синган, бузилган ҳар бир нарсага ҳам „бузуқ“ дейилади.

بُشَقْ б а ш а қ — ўқ ва найза учигади темир.

بُشَقْ б а ш а қ — тўпуқ (чигилча). Ўғуз ва қипчоқлар мим (м) орттириб, بُشَقْ башмақ дейдилар. Бу хилда ҳарф орттириш араб тилида ҳам бор. Чунончи: تَدْرَعَتْ сўздан ясалган تَدْرَعَتْ сўзи

²⁰⁹ Бу сўзнинг тўғриси بُرُقْ јоруқдир. Чунки киши хулқи маъносига б ў р и қ сўзи ҳеч ерда учрамайди. Лекин бу маънода й ў р у қ сўзи III том, 12-бетда қуйидагича изоҳланган: اَنَكْ بُرُقِي نَتَكْ анік јорікі нэтэк — ушнинг й ў р и қ и (одамгарчилиги, хулқи) қандай демақдир. Бу мисол шу томнинг 26-бетига қайтарилган. Бизнингча, б ў р у қ сўзи ҳам й ў р и қ бўлса керак. Чунки араб алфавитида бир нуқта тушиб қолиши билан ی й ҳарфи ب б га айланиб кетиши мумкин.

тарзида ёки **سَكُونُ** сўздан ясалган **تَسْكُنُ** сўзи тарзида қўлланиши каби.

بُشُقُ бушақ: **بُشُقُ أَرُ** бушақ эр -- тажанг, ташвишли одам. Ўғуз ва бошқалар сўзи.

بِشِقُ бiшiқ -- пишиқ, пишган. **بِشِقُ أَتُ** бiшiқ эт -- пишган гўшт. Яғмолар **بِشِغُ** бiшiғ дейдилар.

بَلِيقُ балiқ -- балиқ. Мақол: **بَلِيقُ سَفْدا كُوزِي تَشْتِي** балiқ сувда, кўзи таштiн -- балиқнинг ўзи сувда, кўзи четда. Бу мақол нарсанинг ичида туриб тушунолмай қолувчиларга нисбатан қўлланади.

بَالِقُ балiқ -- лой. Арғу ва баъзи ўгузлар сўзи. Баъзи арғулар уч ундош товушни ёнма-ён қўйиб **بَالِقُ** балқ дейдилар. Ҳолбуки, туркчада икки ундошнинггина қатор келиши мумкин. Арғулилар тилида бузқлик, занфлик бор.

بَلِيقُ балiқ -- жоҳилия давридаги турклар ва уйғурлар тилида шаҳар. Уйғурларнинг энг катта шаҳарларига Бёш балiқ дейилиши шундандир.

بِشْشُ بَلِيقُ Бёш балiқ -- беш шаҳар демакдир. Уйғурлар бошқа бир шаҳарларига **بَلِيقُ يَنْكِي** Јаңи балiқ -- янги шаҳар дейдилар.

بُلَاقُ булақ: **بُلَاقُ أَتُ** булақ ат -- бўйи қисқа, усти кенг от.

بُلَاقُ Булақ -- бир турк қабиласи. Уларни қипчоқлар асир қилган эдилар, сўнгра худо қутқазди ва улар **بُلَاقُ الْكَا** алка булақ деб аталадиган бўлдилар. Бу сўзни **بُلَاقُ بُلَاقُ** булақ тарзида, яъни чўзиб ва қисқартиб ўқиш ҳам мумкин.

بِغُقُ памуқ -- момиқ, пахта (ўғузча).

تَبِيقُ тобиқ -- човган билан уриладиган копток, тўп.

تَبِيْقُ тобік: تَبِيْقُ سَنَكُوْكَ тобік сәңүк — түпик сўйгак-ларидан қилинадиган овқат.

تَتْبِقُ тутуқ — бичилган ва эрлиги йўқотилган.

تُرْبِقُ турік — ҳар нарсанинг ориги.

أَرْقُ аруқ: أَرْقُ تُرُقُ аруқ-туруқ — Фаргона билан Қашқар орасидаги қийин, баланд йўл, довон.

تُرُقُ тузақ — ов арқони, тузоқ. Шеърда шундай келган

إِكْلَدِيْ مَانِكْ اَذَاقْ كَرْمَذِبْ اَغْرِيْ تَرَاقْ
اِكْلَدِمُ اَنْدِنَ اَزَاقْ اَمَلِكَلْ اَمْدِيْ تَرَاقْ

Iklädi мәниң азақ,
Көрмәзиб оғри тузақ,
Iklädim андін узақ,
Әмләгил әмди тузақ.

Яширин тузоқни кўрмай, менинг оёғим илинди,
узоқ вақт қийналдим, әй севиклим, энди ўзиниң
давола.

تُرُقُ тузақ — киши ўзининг севиклисига севиб айта-диган сўзи. Бу сўзнинг تُرُقِيْ й билан تَرُقِيْ тузмақі тарзидаги талаффузи ҳам бор.

تَشُقُ ташақ — эрлар мояги, ташоги. Бир-бирига яқин туриш муносабати билан эрлик олати (закар) га ҳам „ташоқ“ дейилади.

تَتْبِقُ тутуқ — эркаклар номи.

تَنْبِقُ тануқ — гувоҳ.

جَبِيْ чабақ — турк кўлида бўладиган бир хил кичик балиқ номи. Паст кишиларга جَبِيْ чабақ ыр дейилиши ҳам шунга ўхшатишдандир.

جَبِيْ чібік — чивиқ. Хул нонда.

- جُجِقْ чочуқ — чўчқанинг боласи.
- جُرُقْ чаруқ — чорик. Мақолда шундай келган: **يَدَاغُ اَتِي جُرُقْ كُوَجِي اَزُقْ** Јазағ аті чаруқ, кўчи азуқ — яёв оти чорик, кучи озик, яъни яёв одамнинг оти унинг чориги ва кучи, қуввати овқатидир. Бу мақол йўлда оёқ чақаланиб ва кишининг ўзи заифлашиб қолмаслиги учун юқоридаги икки нарса кераклиги ҳақида айтилган.
- جُرُقْ чаруқ: **بُرُجُقْ** барчуқ исмли Афрасиёб шаҳрида турувчи бир тоифа турклар исми. Бухту Нассарнинг ўғли Батзани Афрасиёб шу шаҳарга қамаган эди.
- جُلُقْ чолақ²¹⁰ — қўли кесилган чўлоқ, чўлтоқ.
- جُلِقْ чулїқ — мусича катталигида бўлиб, сувда яшайдиган ола қуш.
- جُمُقْ чумақ — асо, ҳасса.
- جُمُقْ чумақ — уйғурлар ва мусулмон бўлмаган ҳамма халқ мусулмонларни **جُمُقْ اَرِي** чумақ эри дер эдилар. Мусулмонлардан бири демакдир.
- جُنُقْ чанақ — ёғочдан ўйиб ишланган тузлуқ ва шу каби идишлар.
- جُنُقْ чанақ — коса (ўғузча).
- سُجُوقْ сачуқ: **سُجُوقْ نَانِكْ** сачуқ нэц — сочиқ нарса.
- سُدُقْ сузуқ — тупук.
- سِرُقْ сїруқ — чодирнинг устунни.

²¹⁰ Чўлоқ сўзи ҳозир ҳам кўп қўлланади. Лекин девондагидан кўра кенг-роқ маънога эга. Ҳозир фақат қўли кесилган кишига эмас, балки: қўли синган, қўли қийшиқ, қўли яроқсиз ёки оёғи яроқсиз кишиларнинг ҳаммасига ҳам бу сўз қўлланади. Демак, бу сўзнинг мазмуни кенгайиб кетгандир.

- مَسِيْقٌ сасіқ — сопол. Уч қабиласи ва уларнинг юқорила-
 рида турувчилар сўзидир.
- مَسِيْقٌ сусіқ — кўза. Бу сўзни фақат бир қабилдагина
 эшитдим.
- قَبِيْقٌ қабақ — қовоқ. كَوَزٌ قَبِيْقِي كۆз қабақі — кўз қовоғи.
- قَبِيْقٌ қабақ — ҳўллиғича ейиладиган қовоқ.
- قَبِيْقٌ қабақ — қизнинг қизлиғи. قَبِيْقِي سِيْدِي қіз қа-
 бақі сіді — қизнинг қизлиғи олимпиади.
- قَتِيْقٌ қатіқ — сирка ва қатик каби тутмоч овқатига
 қўшиладиган доривор.
- قَتِيْقٌ қатіқ¹¹¹ — қотиштириш, аралаштириш.
- قَبْجِقٌ қучақ: بُوْزٌ قَبْجِقٌ бӯз бір қучақ. ббз — бир қу-
 чоқ буз, бир боғлам буз.
- قَذِيْقٌ қаэіқ — ёғоч идиш (арғуча).
- قَرَقٌ қарақ — кўз соққаси. قَرَا قَرَقٌ қара қарақ — кўз-
 нинг қораси. اَرْنَكٌ قَرَقٌ арӯң қарақ — кўз оқи.
- قَرَقٌ қіруқ: اَوْتٌ قَرَقٌ от қарақ — кўз қорачиғи.
- قَرَقٌ қіруқ: قَرَقٌ اَرٌ қіруқ әр — қўли қуриб қол-
 ган ёки қўли шол одам. قَرَقٌ اَذَقٌ қіруқ азақ —
 оёғи яроқсиз.
- قَرَقٌ қазуқ: اَرِقٌ قَرَقٌ қазуқ аріқ — қазилган ариқ
 ва бошқалар.
- قَسِقٌ қасуқ — от терисидан қилинган, соночга ўхшаш,
 сут ва қимиз солинадиган нарса.
- قَسِقٌ қасуқ — ҳар бир дарахт пўстлоғи. Бу сўзнинг ас-
 ли قَاسٌ қасдир, қ кейин қўшилган.

¹¹¹ Бу сўз ҳозир адабиётда ва жонли тилда ҳам кўп учрайди. Қотишмоқ шакли кўпроқдир:

Маст бўлсин деб мабода майга афюн қотмагил,
 Қотишди ики жўйи дарё хурш.
 Урушдан ажал қулзуми урди жўш.

(Навоийдан)

قُسُقُ қусіқ — нилгуза. Канизакларни ҳам шу исм билан атайдилар.

قَشِقُ қашақ — [қоғоз ясаладиган] бир турли қамини

قَشِقُ қашуқ — қошиқ. Мақол:

قُرُقُ قَشِقُ اغْرَقَا يَرْمَاسُ
قُرُغُ سَوْزُ قَلَاتَا يَبِشْمَاسُ

Қуруқ қашуқ агізқа жарамас,

Қуруғ сөз қулоққа жақшмас.

Қуруқ қошиқ оғизга ёқмас, қуруқ сўз қулоққа ёқмас. Бу мақол бировдан ёрдам сураш учун унга ҳам бирон фойда кўрсатиш керак, деган маънода қўлланади.

قَشِقُ қашақ: قَشِقُ اَرْتُ қашақ арт — Ўзганд билан Қашқар ўртасидаги бориш қийин булган бир жой.

قَشِقُ қуш уқ : قَشِقُ نَانِكُ қуш уқ нэң — қашақ || қашақ нарса.

قَشِقُ қашуқ — қовиқ, сийдик қоши.

قَشِقُ қашіқ — тариқ ва шунга ўхшаш донларни элаганда чиқадиган нарса, кепак.

قَلِقُ қаліқ — ҳаво.

قَلِقُ қулақ — қулоқ. Баъзилар قَلْحَاقُ қулҳақ ва баъзилар قَلْقَاقُ қулқақ дейдилар. Олдингиси тўғри.²¹²

²¹² Бу сўзнинг вариантлари бошқа туркий халқларда бордир, лекин бизда ҳозир фақат қулоқ варианты бор. Навоийда ҳам қулоқ тарзида учрайди:

Гавҳару дурин қулоқ озори бил,

Сўзни қулоқнинг дурин шаҳвори бил.

(Қулоққа тақиладиган олтин, кумуш зийнатлари фойдасиз, балки қулоққа озор берувчи, зарарлидир. Қулоқ учун қимматбаҳо зийнат илму ҳикмати тинглаш-дир)

قلقۇ кулақ: قلقى تونۇ кулақ тон — икки еңги қисқа тўн.

قلقۇ қілїқ — қилиқ, характер. Одамлар билан муносабат. Бу сўзни قلقى қілқ ҳам дейилади.

قۇمۇ Қумуқ — беклардан бир кишининг исми. Бир вақт мен у билан учрашган эдим.

قۇمۇ қомуқ — от тезаги, бу сўз фақат шунгагина хос. қанақ — қаймоқ. Арғу ва булгор тилида бу сўздаги ё (ى й) ن н га алмаштирилган.

قۇمۇ қомуқ — меҳмон. Шеърда шундай келган:

بەردى ەран қонуқ,
بولۇب қутқа сақар,
қалдї алїг ујуқ
көрүб әwnи јїқар.

Бардї эрән қонуқ,
Болуб қутқа сақар,
Қалдї алїг ујуқ
Көрүб әwnи јїқар.

Меҳмонни бахт деб ҳисобловчи эрлар ўтиб кетди, шарпани сезса, кириб қолмасин деб чодирини бузадиганлар қолди.

قۇنۇ қонақ — тариқ. قۇنۇ бшې سۇزكې بېك қонақ башї сәзрәкї јїг — тариқ бошининг камдон бўлиши кўпдон, сердон бўлишидан фойдалироқдир, деган мақол бор. Чунки камдон бўлса, дон тўла ва йирик бўлади, агар сердон бошоқ бўлса, донлари майда ва кичик бўлади. Бу мақол қийинчилик ва заҳматни кам тортиб, мақсадга етишни хоҳловчиларга қўлланади.

بېك бітік — китоб.

بېك бітік — ёзув. بېكې بلكولك анің бітігі бsігү-

- 19 **بِتِك** 19к — унинг ёзуви маълум, белгилик.
بِتِك бітік — тумор (угузча).
بِتِك бічак — пичоқ. **نَجَا بِتِك بچاک اَرَمَا اَوْر سَابِن بِنُومَاَس** нэчә бітік бічак әрсә бз сабин жанумас — пичоқ қанча уткир бўлса ҳам, ўз сопини йўнмайди. Бу мақол ўз ишини бажаролмай, бошқалар иши ҳақида сўзловчиларга қўлланади.
- 20 **بِدُك** 20 **بِدُك** бэдүк — ҳар нарсанинг каттаси. **بِدُك تَفِي** бэдүк тәфи
تَفِي тәвәј — катта туя.
- 21 **بُرُك** 21 **بُرُك** бурүк — халтанинг оғзини боғлайдиган боғич ёки иштонбоғ.
- 22 **بَزَك** 22 **بَزَك** бзәк — безак. Бир тилда.
بَزَك бзәк — титроқ, ларза. **اَل بَزَك بَزَدِي** ол бзәк бзәдә — у қаттиқ титради.
- 23 **بُسُك** 23 **بُسُك** бусүк : **اَل قَلْب بَسَدِي** ол қуләи бусүк бусдә — у қулига беркинадиган жой қилди. Қулини уришга ҳам бу сўз қўлланади.
- 24 **بُلُك** 24 **بُلُك** бәлүк — ҳар қандай ҳайвон жинси, тудаси. **بُلُك قُوِي** бір бәлүк қој — бир тудә қуј. **بُلُك كَشِي** бір бәлүк кәшә — бир тудә, гуруҳ одам. Бу сўз халқ ва туя сўзлари каби исми жамдир.²¹⁸
- 25 **بِلَاك** 25 **بِلَاك** биләк — билак.
- 26 **بَلَاك** 26 **بَلَاك** бәләк — сафар қилувчи киши ўз яқинларига олиб борадиган ёки бирор ердан ослққа бир ерга келтирувчи совға, туҳфа.
- 27 **بَلِيك** 27 **بَلِيك** бәләк — пилик, чироқ пилиги.
- 28 **بَلِيك** 28 **بَلِيك** бәләк — яранинг чуқурлигини текшириб кўриш

²¹⁸ Жам — кўплик маъносига бўлиб, бирлиги йүк. Гарав, тоифа, аскар каби сўзлар араб тилида исми жам деб аталади.

- учун қўлланадиган учак ўичак ёки резинка асбоб.
- بىلىك билік — илм, билим. بىلىك اۆكرن билік оғран — илм ўрган.
- بىلىك билік — ҳикмат. اۆزاقى بىلكالار озақі билгәләр — қадимғи ҳакимлар, олимлар.
- بىلىك билік — ақл. اغلان بىلك سىز оғлан биліксіз — болада ақл йўқ, ёқлсіз бола.
- بىنىк бэ н ә к — дона, уруғ. (Аргу ва баъзи тилларда).
- بىنىк бэ н ә к — чақа, пул.
- تېنىк тэ б ў к — қўрғошин эритилиб ғилдирак, ғалтак шаклиға келтирилади, сўнг унга болалар ип шаклидағи эчки юнғини айлантириб боғлаб тегиб ўйнайди.
- تېنىк тэ п ў к — тегиш, оёқ билан уриш. اۆل قۇلن تېنىك ол қулн тэпик тэпди — у қулини тегиб-тегиб урди.
- تېتىك титік — ачиш, оғриш. باش تېتىك баш титік титі — яра ҳаддан ортиқ ачиди. Бу шакл таъкид учун қўлланади. اۆل اۆرك اۆرغ اۆردى ол әриг уруғ урді — у одамни ҳаддан ташқари, [у одамни шундай уриш билан урдикі] жуда қаттиқ урди.
- قېچىق қа ч і г : اۆل قېچىق قېچدى ол қачіг қачді — у жуда жадаллик билан қочди.
- تۈنىк т ў т ә к — обдаста ва бошқа нарсаларнинг жўмрағи.
- تۈپىك т і т і к — лой.
- تۈرىك т і р і к — ҳар бир тирик ҳайвон.
- تۈзىك т э з ә к — от тезағи. Мақолда шундай келган:

تۈرك قاردا يئماس
اذكو ايسيز قئماس

Тәзәк қарда Јатмас,

Әзгү Әсіз қатмас.

Тезак үзининг иссиқлигидан қорда ётмас,
[қорни әритиб юборади], [шунга ўхшаш] ёмон ҳам
яхши билан қотишмайди, аралашмайди.

تَزِكْ تәзәк — халқ орасидаги саросималик, қўрқиш.
تَزِكْ كِشِي тәзәк кiшi — ишдан қочқоқ, қўрқоқ одам.

تَزِكْ تізiк — тизма, саф, қатор. بِيَر تَزِكْ تِرَاكْ бiр тi-
зiк тәрәк — бир қатор терак. بِيَر تَزِكْ بِنَجُو бiр тi-
зiк [in]jū — бир тизим маржон, марварид, инжу.

تَزِيكْ тәзiк — тожик (икки жағ орасидаги з ж билан).

تَشُكْ тәшүк — дабба, мояк шиши. تَشُكْ مُفَدَا بَلَكْرَارُ
тәшүк суwда бәiгүрәр — дабба шиши сув кечган-
да билинади. Бу мақол бирор иш қилишда мақта-
нувчига ишнинг яхши, ёмонлиги кейин билинади,
деган мазмунда қўлланади.

تَشِيكْ тәшiк — оч күз, қорни тўяди-ю, күзи тўймайди.

تَشُكْ тәшүк — ялқов, кам ҳафсала, ишәқмас кишига
تَشُكْ كِشِي тәшүк кiшi дейилади.

تَشَاكْ тәшәк — тўшак, ўрин.

تَشَاكْ тiшәк -- икки ёшли қўй.

تَلَاكْ тәләк -- тинч ва оғир киши. Мақолда шундай
келган: اَجِ اِيْفَاكْ * تُو تَلَاكْ ач iwәк тоқ тәләк —
оч таомни кўрганда шошилиб қолади, лекин таом
тўқнинг парвосига ҳам келмайди (ўғузча).

تُلَاكْ тўләк — ҳайвонлар юнгини тўккан, туллаган вақ-
ти. اَل قُو تُلَاكِنْدَا كَلْدِي ол қој тўләгиндә кәлдi —
у қўй туллаган, юнгини тўккан вақтда келди.

* Босма нусхада шу ибора орасига янглиш ўвароқ нуқта қўйилган.

- تَلَكْ t ɬ i i k — тешик.
- تُفَكْ t u w ä k — туппак. Тол дарахтининг ва умуман хўл шохларнинг пўстлогини ёрмай, шох, новдадан суғуриб олинади ва учига гўлакчалар қўйиб, чумчуқларни отилади. Ёғочнинг ичини ковак қилиб ҳам туппак ясалади (чигиллар лугати).
- چۈك چۈ б ä к — болалар чуки.
- چېك چ i б ä к : قَوغُوِي چېك چi б ä к қурғу! — бир турли ов қуши (ёввойи лочин).
- چۈك چ э т у к — урғочи мушук (ўғузча). كۆك كۆк ч э т у к — эркак мушук.
- چۈك چ э ч ä к — гул, чечак.
- چك چ э к ä к — чечак касаллиги (чигилча).
- چرىك چ э р i к — уруш сафи. Мақол: اَلْبُ جِرْ كَدَا. بِلْ كَا تىر كَدَا алп чэрикдä, билгä тiрикдä — ботир жанг алангасида синалади, доно мажлисида синалади.
- چرىك چ э р i к — ҳар нарсанинг рўпараси, вақти (ўғузча).
- چۈرك چ у р ä к — кулча.
- چلك چ i i к-ч i i к — эчкини чақирганда „чилик-чилик“ дейилади.
- چۈك ч у н у к — чинор дарахти.
- چۈك ч у ш ä к — ўт—хашак (суғдча).
- دلك д ö l у к — камчиликли сопол идиш, боши синдирилган кўза каби.
- مېك с i б ä к — тегирмон тошининг устида айланадиган темир.
- مېك с i б ä к — сумак, сийдик ёйилиб кетмаслиги учун бола бешигига қўйиладиган қамиш.
- سېك с i д у к — сийдик, ҳамма тури учун ҳам умумий.

سِيذِكْ s i z i k — устки кийимнинг бир томони. سِيذِغْ s i -
z i g дегандан кўра سِيذِكْ s i z i k дейиш яхшироқдир.

سُرُوكْ s u r u k ²¹⁴ — ҳар қандай ҳайвон тўдаси. بِيْرُ سُرُوكْ
بِيْرُ سُرُوكْ q o y — бир тўда қўй.

اَكْرُ سُرُوكْ قُوْى تَقْصِي بِنْدِي بِلَا
بُمُرْلِيُو اَرْكَنْنِ سُوْتِنِ سَغَارُ

Ögür sürük qoյ tәwәj јundі bilä
Jumurlaju әrkänin sütin sağar.

Бир тўда қўй ва туялари ҳамда бир қанча отлари
бўлган киши уларни соғиш учун тўплайди ва фой-
даланади.

سُرُوكْ s u z u k : سُوْفُ سُرُوكْ s u z u k s u w — кўм-кўк тиниқ
сув. Ёқут каби ҳар бир тиниқ нарсага ҳам бу сўз
қўлланади.

سَشْكُ s e s h u g — (бойлоғлигидан) ечилган ҳар бир нар-
са. اَتُ سَشْكُ ат — ечилган от.

سَفْكُ s e w u k : نَانِكُ سَفْكُ s e w u k n e z — севикли
нарса.

سِيْلِكْ s i l i k : اَرْ سِيْلِكْ s i l i k әr — нозик, ҳушёр, ақлли,
сезгир одам.

شُبْكُ ш у б и к — мева ейилгач, унинг ташланадиган пў-
чоғи. Бу сўзда ч ш га айланган.

²¹⁴ Навойнинг асарларида с у р у к сўзи одамлар тўдасига ҳам қўлланади.
Навой ўз асарларини яна ҳам яхши ёза олишига вақти йўқлигини ёзганда
шу сўзни қўллаган:

Бир с у р у к, албатта, қўйиб кетмайин,

Токи буруя икки сурук етмайин.

(Бир тўда одамлар кетмасдан олдин, албатта, иккинчи тўда етиб келар, вақт
шунча танг эди.)

- شۇنكى شۇтук — қорамол ва бошқа ҳайвонлар шохидан қилинадиган снѐҳдон.
- شۇنكى شۇтук : شۇنكى ساقال شۇтук сақал — кўса киши. Бу олдинги сўзга ўхшайди.
- شۇنكى شۇнук — чинор дарахти. Бу сўздаги ح ч ҳарфи ش ш га алмашган.
- كېكى كېпак — кепак. كېكى پىنجو كېпак jinju — майда марварид.
- كېكى كېпак — бош кепаги.
- كېكى كوپук — сув кўпиги.
- كېكى كوپук — қайнаган қозон юзига чиққан кўпик.
- كېچىك كەчик²¹⁵ — кечик, кўприк. Мақол: قينار اكر قينار акр қайнар өкүз кәчиксиз болмас — тез оқар катта сув кечиксиз (кўприксиз) бўлмайди. Бу мақол бирон ишда иккиланиб, чўчиб турган кишига тасалли бериш учун қўлланади.
- كچىك كичик — от, туя орқасига мингашган киши.
- كچىك كичик — ҳар нарсанинг кичиги.
- كڈنى كизук — ёмғирда кийиладиган ёпинчиқ.
- كڈنى كидук — патдан қилинадиган бош кийим.
- كڈنى كۇدук : كڈنى ايش كۇدۇك иш кўдүк — иш, машғулот. Бу ибора ҳар вақт бирга қўлланилади. كڈنى тарзида айрим қўлланилмайди.
- كړكى كэрäk — керак, маъкул. كړكمو кэрäkмү деб сўровчи сўзига жавоб ўрнида керак, демакдир.
- كړكى كөрүк — темирчилар дами.
- كړكى كизук — бўзчи дўконидаги бир-бирининг устига тугилган иплар. Улар билан пасти юқорисидан

²¹⁵ Бу сўз I том, 308-бетда к е ч и ш тарзида берилган.

яъни арқоғни ўришдан ажратилади. Бу сўз шойи туқувчи кишининг [дуқонидаги илларга) ҳам қўлланади.

كۆزك كۆзәк ²¹⁶ — безгак, титратиб турадиган иситма.

كۆزك كۆзәк: سۈرۈك سۈرۈك саріғ кәзік — сариқ касаллиги.

كۆزك كۆزәк — кез, кезаг, ишда навбат. سۈرۈك كۆزك سۈرۈك
كۆزك سۈرۈك сәниң кәзігң кәді — сенинг навбатинг келди.

كۆزك كۆзәк — журъат, ботирлик. بۇ ايشتا سۈرۈك سۈرۈك
كۆزك بۇ ايشتا سۈرۈك кәзік кәрәк — бу ишда сен-
га ботирлик керак. Асосий маъно аввалгиси (яъни навбат) дир.

كۆزك گәжәк — гажак, кокил. Аргулар луғати.

كۆزك كۆзәк ²¹⁷ — нарсанинг бўлаги, парчаси. بىر كۆزك
كۆزك بىر كۆзәк әтмәк — бир парча нон.

كۆزك كۆзәк — (юмшоқ к билан). Бурун кемирчаги.

كۆزك كۆزәк كۆزәк كۆزәк — кәвүк муш ²¹⁸ — әркак мушуқ. Чигиллар сўзи.

كۆزك كۆزәк كۆزәк — кәлүг нәң — бировдан қарәга ёки омонат олин-
ган нарса.

كۆزك كۆзәк — юк ортиш мумкин бўлган ҳайвон орқаси.

كۆزك كۆзәк — пахта ипидан тўқилган узун-узун оқ
йўлли юпқа кийимлик, ундан уст кийимлар қили-

²¹⁶ Бу сўз Навоийда яна бир янги маънода қўлланган:

Ҳасрат илигин тишлаб ичарман ғамидин қон,

Айшимни ҳаёл эт май ё ул газагимдин.

Бир ерда газак сўзи закуска маъносидадир.

²¹⁷ Кесақ — сўзи ҳозир бўлак маъносида асосан қандга хослангандир.

²¹⁸ Кесақ қанд каби.

²¹⁹ Бу сўз III том, 123-бетда كۆك موش көк муш—күк муш тарзида,
IV том, 325-бетда жүтүк тарзида берилгандир.

нади. Қипчоқлар ундан ёмғирда кийиләдиган (ёпиш-
чик) қиладилар.

كۆنآك ك Ө н ä к — обдаста.

مژگ م Э ж ä к — ит ахлати (тезаги). Икки жағ ораси-
даги ; ҳарфи билан ا ت مژگي It мәжәги — It ахлати.

ننگ ن Э т ä к — қандай, қалай. سننگ سن нәтәк сән —
қандай сан.

نچك ن Э ч у к²¹⁹ — нега, нима учун. نچك بړدېنگ нэ-
чүк бардін—нимага бординг (ябоқуча).

نلك ن Э л ä к — нечук, нима учун маъносида. Бошқа турк-
лар луғатида.

نرآك ن Э р ä к — нимага керак. بو سنكا نرآك бу сәнгә
нәрәк—бу сенга нима учун керак. Asli نآكرآك
нә кәрәк бўлиб, бир неча ҳарфлар туширилгандир.

بجل ب а ж а л — эрлар, аёллар ва ҳамма ҳайвонларнинг
кучлироқ, маҳкамроқ, пишиқроғи.

بشيل б а ш и л: قوئى بشيل башил қој — бошнинг ўрта-
сида оқ бўлган қашқа қўй. Бир тилда.

بدا ل ا ر ت Ба да л а р т — Ўч билан Барсаған орасидаги
бир жой, ўтиш қийин бўлган чўққи.

تاسل та с а л—човган ўйини майдонидида чегарани белгилаб
чизилган чизиқ. Бу تالاس талас сўзининг ағдарил-
гандир. Арабчада ўтлоқ маъносида علاق ҳим
لعاق дейилиши ҳам шундайдир.

²¹⁹ Бида бу сўзнинг маъноси кенгайган:

1. Қандай маъносида:

Э Навоий, ишқ саҳросига чун қўйдунг қадам,
То ну ч у к борғайсан ул ноёни йўқ води била.

2. Нима учунки, чунки маъносида:

Санубарнинг қадингга нисбати йўқ,
Не ч у к ким сарв бирла тенг эмас тол.

تَكْلُ тәгүл — ундай эмас (ўғузча). Бу сўзнинг асли арғуча دَاغُ دَاغُ дагул сўздан олинган. Улар икки الف а ни тушириб, د (д) ни ت (т) га, غ (ғ) ни ك (к) га алмаштириб қўллаганлар.

جِغْلُ تَغْلُ чіғіл-тіғіл: اَقْ كَيْشْ اَجْرَا جِغْلُ تَغْلُ قَلْدِي — оқ кіш ічра чіғіл-тіғіл қілді — ўқ ўқ идишида ва бошқаларда ғижир-ғижир қилиб овоз чиқарди.

جِكْلُ чігіл — уч хил туркий қабилалар номи:

1) Барсаған қуйисидаги قِيَّاسُ Қујас шаҳарчасида яшовчи кўчманчилар.

2) Тироз яқинидаги шаҳарчада яшовчилар ҳам чигил деб аталдилар. Шундай аташ асослидир. Чунки Зулқарнайн арғулар шаҳрига етганда қаттиқ ёмғир ёғиб, ерлар лой, ботқоқ бўлиб кетган ва Искандар юролма қийналган. У хафа бўлиб, форси-ча „ин чи гил аст“ — бу қандай лой, бундан қутилолмаймиз деб ғазабланган. Сўнг у ерда бир бино қуришга буюрди, сўнг бу кунларда чигил деб аталувчи қўрғон бино қилинди. У ерда яшовчи туркий қабилалар ҳам шу ном билан (чигилий) деб аталдилар. Шундан сўнг бу ном ҳар ёққа тарқалди. Ўғузлар шаҳри у ерга ёпишган эди ва улар чигиллар билан ҳар вақт уришар эдилар, ҳатто ораларндаги хусумат бугунгача ҳам сақланиб келмоқда. Ўғузлар чигиллардек кийиниб, уларнинг урф-одатларини қилувчи туркларни ҳам чигил деб атайдилар, яъни улар Жайхундан юқори Чингача бўлган ерларда яшовчи туркий қабила-ларнинг ҳаммасини ҳам чигил деб атайдилар, бу хатодир.

3) Қашқарда бир қанча қишлоқларда яшовчи туркий қабилалар ҳам чигил деб аталади. Булар ҳам бир ердан тарқалгандирлар.

جُمُلٌ чумул²²⁰ — туркларнинг бир қавми.

سَكَلٌ сōгәл — касал, бемор (ўғузча).

سِكِلٌ сiгил — сўгал.

قِرْلٌ қiзiл — ҳар нарсанинг қизили. Мақол:

قِنُوْ بِلْسَا قِرْلُ كِنَاوْ. يَرَانُوْ بِلْسَا يَشِلُّ كِنَاوْ

Қiлну билсә қiзiл кiзәр,

Јарану билсә јашiл кiзәр.

Хотинлар эри билан суҳбат истаганда қизил ипакли кияди, ялиниш ва хушомадгўйлик вақтида яшил кийим кияди. Хотинлар ҳақидаги бу мақол мақсадга эришиш, ёқимли муомалада бўлишни эслатиш мақсадида ишлатилади.

قِرْلٌ Қiзiл — Қашқарда бир води номи²²¹. Шеърда шундай келган:

قِرْلُ سَرِيْغُ اَرْقَشِيْبُ يَبِكِيْنُ يَشِلُّ يَزْكَشِيْبُ
بِرْ بَرِ كَرُوْ يَزْكَشِيْبُ يَلِيْنَكُوْ اَنِيْ نَنَكَلشُوْرُ

Қiзiл, сарiғ арқашiб,

Јәпкiн, јашiл јузкәшiб,

Бiр-бiр кәру јуркәшiб,

Јалiндуқ анi тадлашур.

Қизил, сариқ гуллар бир-бирига суянишиб, яшил райҳонлар бир-бири билан ўралишиб кўринади. Уларни кўрган киши танг қолади, ҳайрон қолади.

²²⁰ Жумуллар ҳақида девонда маълумот жуда оз. Улар кўпроқ саҳрода ишлар эдилар. Уларнинг тиллари ўзларига хос эди. Басмил қабиласи билан бирликда қилинган жанглари ҳақида тўртлик парчаларидагина улар қабила тартибда эсланади.

²²¹ Парчада келтирилган қ и з и л сўзи Қашқардаги води маъносини англатмайди.

كَاوَالُ k ä w ä l — йўрга, юрамол. كَاوَالُ اتْ k ä w ä l at — йўрга от.

بِيچِم ب i ç i m — тилим, кесим. بِيچِم قَاغُونُ б i р б i ç i м қағун — бир тилим қовун. Бошқа нарсаларга ҳам ишлатилади.

بُغِم б о ğ и м: бўгин, бармоқ бўғини. Қамиш ва ғаровлар бўғини ҳам шундай аталади.

بُكْم б у к у м — اَتَكُ بُكْمُ б у к у м этүк—хотинлар киядиган этик, махси (ўғузча). Ўғузлардан бошқалар مِكْم مүкүм, мүкүн дейдилар. ب ب م м га ва ن н م м га алмашгандир. Мен буни тоза туркча деб ҳисобламайман. Лекин қипчоқ ва бошқа қабилаларнинг (оддий кишилари) шундай атайдилар.

تَرِيم тар i м — текинларга (қулликдан подшоликка етишган кишиларга) ва Афрасиёб авлодидан бўлган хотин ва бошқаларга хоҳ катта, хоҳ кичик бўлсин, тар i м сўзи ишлатилади. Ҳоқония подшоларидан бошқалар ҳам қанча катта бўлсалар ҳам, бу сўз уларга нисбатан ишлатилмайди. Подшо хотинларининг лақаблари ўрнида التَّن تَرِيم алт i н тар i м сўзи ишлатилади.

تَرِيم тар i м — кўл ва қумликларга қуйиладиган сувларнинг қирғоқлари.

تَرِيم Тар i м — Уйғур чегарасида كُجَا Кужа яқинидаги бир жой исмидирки, уни اسمي تَرِيم ісмі тар i м дейдилар. У ерда оқадиган сув ҳам шу сўз билан аталади.

تُرُم тур у м — бўй баравар узунлик. بِيْرُ اَزْ تَرُمِي سُوْفُ б i р эр тур у м i суу—бир одам бўйи баравар чуқур сув. Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади.

تُرْمُ тур ум — туя боласи, бұталоқ. تیشی تَرْمُ тіші
турум — ургочи бұталоқ.

تیزم тізім — тизма, тизилган, тизим. بیر تیزم ینجو бір
tizim jinju — бир тизим марварид, марварид тиз-
маси, маржони.

تقم туқум — сүйиладиган ҳайвон. Кўпинча сүйилади-
ган отга айтілади.

تیکم тікім — бир бұлак, бир порси, бир норма насиба.
بیر تیکم تۇرماک бір тікім тұрмак — бир порси,
бир норма қовурдоқ.

تایلم²²² тәлім²²² — кўп. تایلم تارماق тәлім тармақ — кўп танга.
تایلم تولوم²²³ — уруш қуроли. Бу сўз жамловчи
отдир. Шеърда шундай келган:

تایلم باشلار بۇیلدیمت یغی آندن بۇیلدیمت
کچی آنتک کفیلدیمت قلیچ قنقا کچن سغدی

Tälim başlar jüwıldimät,
Jağı andın jävıldimät,
Küchi anıç kävıldimät,
Kilic qınqa küçin sıǵdı.

Жангни таърифлаб ёзади: душман ботирларининг
бошлари кесилиб думалатилди, шу жиҳатдан душ-

²²² Бизда ҳозир т а л а й тарзида қўлланади. Адабиётда ҳам шундай:

Жафони жонга т а л а й солдингиз, алайми бўлур,

Сизнинг умоқда бекач расмингиз булайми бўлур.

"Ҳибатул ҳақойиқ" қа қадар ҳам т а л и м шакли сақланган эди:

Т а л и м бошни еди, бу тил—сўз бўши.

(Бу личиқ тил т а л а й бошни ҳалок қилди).

²²³ Бу сўз айрим ҳолда тўлум шаклида берилган бўлса ҳам, шеърда
т а л и м равишида берилган. Биз шеърда ўзинча қолдирдик. Иккинчидан, бу
иншоид т у л у м д а н кўра т а л и м ҳам мувофиқдир.

ман газаби пасайди, кучи синди. Қалич устида қотган қорамтир қоннинг кўплигидан қинга зўрға сиғди.

تِلِمٌ тилим — булак. بَيْرٌ تِلِمٌ АТ бір тилим эт — бир тилим, бир булак эт, гўшт. Узунасига қирқилган ва ажратилган ҳар бир нарсага ҳам „тилим“ дейилади.

يِدِيمٌ дидим — никоҳ кечаси келинга кийдириладиган тож. (Қимматбаҳо тошлар ўрнатилган бош кийими).

سَرِيمٌ сарим — кўзача ва бошқа идишлардаги шароб сузилиб тушсин учун шу идишлар оғзига боғланадиган шоҳи латта.

سَغِيمٌ сағим — соғим, соғишлик. بَيْرٌ سَغِيمٌ سَوْتٌ бір сағим сўт — бир соғим сўт.

سَقِيمٌ соқим — ёғочни арча бўжури шаклида қирқиб олиб, ичини ўйилади ва уч томонидан тешиб ўқларнинг устига кийгизилади, шунда ўқ учган вақтда ҳуштак чалади.

بَقِيرٌ бақир: بَقِيرٌ سَقِيمٌ бақир соқим — Миррих (Марс) юлдузининг номи.

قُجْمٌ қучам — қучоқ. بَيْرٌ قُجْمٌ نَانِكٌ бір қучам нэц — бир қучоқ нарса.

قُرْمٌ қурум — қоя. Йиғилган кўп молга ҳам қурум дейилади. اَلْ قُرْمُ بُلْدِي ол қурум болди — у кўп мол топди.

كِرْمٌ кэрәм — ертўла, подвал. Юқори ва қуйи чинликлар сўзи.

كِرْمِيЙ кэрим — гулли парда, гул чойшаб. تَامٌ كِرْمِيЙ там кэrimi — зийнат учун деворларга тутиладиган нарса, кирпеч.

بُتُّنُ бутун — ишончли. جِهَنُّ بَتُّنُ كِشِي чин бутун киши — ишончли, ҳаққоний одам.

بُتُّنُ бутун — бутун. Ҳар бир бутун, тузук нарса. بُتُّنُ يَرْمَاقُ бутун жармақ — бутун, сийқаланмаган танга.

بُذُّنُ бузун — халқ, омма (чигилча).

بُورُنُ бурун — бурун. تَاغُ بُورُنِي тағ бурни — тоғ бурни.

بُورُنُ бурун — олдин, бурун, илгари. اَلْ مَئِدَانُ بُورُنُ يَرْدِي ол майдан бурун барди — у майдан олдин борди. Бу сўз шаклда эмас, маънода арабчага ўхшайди.

بُورُنُ бузун (икки махраж орасидаги ز ҳарфи билан) — ҳар хил ўт ўсимлиги.

بُسُنُ басан — ўлик кўмилгандан кейин ейладиган таом. Уни يُوغُ بُسُنُ юғ басан дейдилар.

بُغُنُ боғун — бармоқ бўғини, қамиш бўғини. Бу сўзда м н н га алмашган. Бу тилга мос хусусиятдир. Шеърда шундай келган²²⁴:

يَا رَبِّ جَعَلْنَا فِيهِمْ لَوْلَدِينَ • يَضْرِبُ ضَرْبَ السَّبْطِ الْمَقَادِيمِ
Араб тилида бўлишсизлик қўшимчаси: كُنْ لَمْ²²⁵нинг бир маънода келиши м билан н нинг бири ўрнига бири алмашиши қоида эканидан дарак беради.

بَقْنُ бақан — доира, ҳалқа. Ердан кавлаб олиннадиган металллардан ясалган ҳалқага اَلتَّنُّ بَقْنُ алтун бақан — олтин ҳалқа дейилади.

²²⁴ Берилган мисол арабчадир. Афтидан, Маҳмуд Кошғарий араб тилида ҳам бу хусусият борлигига мисол бермоқчи бўлган, лекин уни ҳайд қилмаган.

²²⁵ Маҳмуд Кошғарий бу ерда كُنْ билан لَمْ бўлишсиз аффиксларини бариқраб қилиб кўрсатган. Сўнгги даврлардаги дарсликларда булар шаклда ҳам, маънода ҳам бир оз фарқ қилади.

بِقَيْنٍ
بِقَيْنٍ
بِقَيْنٍ
بِقَيْنٍ
بِقَيْنٍ

біқін — биқин, кишининг биқини.

буқин — эрлиги йўқ, заиф одам.

ббқән — пўкон, кўр ичак.

ббқән — тарвуз.

булун — асир, тутқун. Шеърда шундай келган:

اَبْنُكَ قَلْسَامٌ اَذُو بَارِبٍ تَتْرُ اَرْدَمَ سَيْنُ تَارِبٍ
بُلُنْ قَلْبٌ بَشِي يَارِبٍ بُلُغْ بَرَجًا مَنكَا يَغْدِي

Абац қолсам, узу баріб,
Тутар эрдім сўсін таріб,
Болун қиліб баші жаріб,
Булуг барча мвдә југді.

Енгилган кишини тасвирлаб ёзади: агар истасам, орқасидан бориб, ўзини тутар эдим. Асқарларини тарқатар эдим, ўзини асир қилиб, бошини ёрар эдим, ammo жонини қутқариш учун кўп нарса тўплаб топширди (ва мен уни бўшатиб юбордим).

تَابَانٍ
تَابَانٍ
تَابَانٍ

табан — туя товони.

تَابَانٍ

тубун — овқатнинг таги, унинг ичидаги ғализ нарсалар, уч қабиласининг сўзи.

تَاذُنٍ

тазун — икки яшар қорамол. Бунинг ургочисига

تَاذُنٍ

тиші тазун дейилади.

تَاذُنٍ

тузун — қишлоқ кексаси, оқсоқоли, сув тақсимловчиси, мироби.

تَاوْتٍ

тутун — тутун. Мақолда шундай келган: اَوْتُ تَتْنَسُزْ بُلْمَاسٍ. يَكْتُ يَازُقْ سَزْ بِلْمَاسٍ от тутунсиз болмас, јигит јазуқсиз болмас — олов тутунсиз бўлмас, йигит гуноҳсиз бўлмас.

تَاوْتٍ

тугун — тутун.

تیکان — тикан. Бу сўзнинг енгил, қисқа шакли-
 дир. Қондага қараганда икки ک к билан تیکان
 тикан бўлиши керак эди. Чунки бу сўз илиш,
 тилиш маъноларидаги تیکدی тикдидан ясалгандир.
 Бу ердаги коф ک к ҳарфи ўзакнинг асл ҳарфи-
 дир. Бу ўзакдан сифат ясаш учун иккинчи бир к
 қўшиш керак бўлади. Гуштни сихга тикди маъно-
 сидаги تَقْدِي اتني təwdi ətni гапидаги تَقْدِي təwdi-
 дан (яъни гуштни сихга тиқувчи) تَقْكَان təwğān
 тарзида сифат ясалади. Бу сўз ўзагида ک к йўқ
 эди. Бу сифат ясашда орттирилгандир.

Одам сувда чўмилди маъносидаги اَرَسْفَا جُمْدِي
 эр сувда чўмди гапидаги جُمْدِي чўмди сўздан
 сифат ясалганда ҳам اَرَسْفَا جُمْكَانْ اَرْ суwқа чўм-
 гāн эр (суwда чўмиладиган одам) тарзида қўлла-
 нади. Яъни бунда ҳам ўзакда бўлмаган ک к
 орттирилади. Агар ўзакнинг ўзида ҳам к к ҳарфи
 бор бўлса, у вақтда иккинчи бир к к орттириб-
 сингдириб талаффуз қилинади. تیکان шундан-
 дир, лекин енгиллик учун бир к к туширилган-
 дир.

تولون — турк ва ўғуз тилларининг бирида чакка.
 تولون — от юганларининг ўнг ва чап томони,
 икки чеккасидаги (мунчоқ, тумор каби) нарсаларга
 ҳам تولون тулун дейилади.

تولون: تولون اي تولون а| — тўлин ой, ўн тўрт
 кечалик ой.

تامан — Қашқар ўртасидан ўтувчи сой.

تامان: تَمَن يَكْنَا تَمَان |цнā — катта нина,
 игна — жуwалдиз.

تۇمەن تۇмән — ҳар нарсанинг кўпи. تۇمەن تۈرلۈك سۆزلادې سۆزلәди — ҳар хил сўзлар сўзлади ёки турли-туман сўзлади.

تۇمەن тۇмән: تۇمەن تۇмән миң — минг-минг, миңг туман, миңг марта миңг, бир миллион. تۇمەن تۇمەن миңг — миңг миңг — бир миллион танга.

تۇمەن тўсайн²²⁷ — тойча (ҳали минилмаган тойча).

تۇمەن чубан — қишлоқ оқсоқолининг ёрдамчиси.

تۇмән чіқан — холанинг ўғли, жиян.

تۇмән чәгүн — вабр [мушукка ўхшаган бир ҳайвон]нинг боласи.

تۇмән чәвгән — чавгон.

سابان сабан — қўш, қўш ҳўкиз, омот, бўйинтуруқ. Бу сўз қўш билан ер ҳайдаш маъносида ҳам қўлланади. Мақолда шундай келган:

سېنىدا سەندىرىش بۇلسا اۇتۇكنۇدا اۇرتىش بۇلماس

Сабанда сандіріш болса,
Өртүгүндә іртәш болмас:

Ер ҳайдаш вақтида пухталиқ бўлса, хирмонда англашилмовчилик бўлмайди. Бу мақол кейин англашилмовчилик, жанжал чиқмаслиги учун ишни бошда пишиқ қилиш керак, деган маънода қўлланади.

ساغۇن сағун — қарлуқ катталарининг лақаби. Туркий табибларга سەغۇن ата сағун дейилади.

سېغىن сїған: سېغىن سېغىن сїған сач — силлиқ соч.

²²⁶ Ҳозирги ўзбек тилида асосан турли-туман тарзида ишлатилади.

²²⁷ Бу сўз Навоий асарларида тавсан тарзида, шўх, ўйноқи от маъносида учрайди.

سُكِّنَ с у г а й н — сават.

قَاحِنٌ қ а ч а н — қачон. قَاحِنٌ كَلْبِنِكْ қачан кәйдің — қачон келдинг. Баъзан бу сүз „агар“ маъносида ҳам келади. قَاحِنٌ بَرَسَا سَنُ қачан барса сән—агар сен борсанг. „Вақтики“ маъносида ҳам келади. Лекин аввалгиси асослидир.

قَازِنٌ қ а з і н — қайин она, қайин ота, қайин. Қипчоқлар з з билан талаффуз қиладилар. Мақолда шундай келган:

قَدَشْ تَبْمِشْ قَيْمَادُقْ. قَازِنٌ تَبْمِشْ قَيْمِشْ

Қадаш тәмiш қојмадуқ,

Қазін тәмiш қојмiш.

Қариндошларга оға-нини келди дейилса, унга эътибор берилмади. Қайин она (ота) келди дейилган эди, дарров унга қаради. Бу мақолни қайин она ва қайин оталарни ҳурмат қилишга қарата куёвларга ишлатилади.

قَرِنٌ қ а р і н — қорин. قَرِنٌ اَتْمَاقٌ қарін атмақ—сүйишга тайин қилинган молни сүйиб, қоринни нишона, мўлжал қилиб ўқ отилади. Агар ўқни тегизса, у гўштдан ҳисса олади.

قُرُونٌ қ у р у н — қурун, девор ва шиплардаги тутун ислари.

قُكُونٌ қ у қ у н — олов учқунлари.

قَالِنٌ қ а л і н — қалин, дағал, зич. قَالِنٌ سُوْ قَالِنٌ қалін су — зич аскар.

قُولُونٌ қ у л у н — айғир, тойча.

قَوْلَانٌ қ о л а н — қулвоғ, камар.

قَوْلَانٌ қ у л а н : قَوْلَانٌ اَتِي قَوْلَانٌ қулан аті — отга қоринбоғ боғланадиган жой.

- كُنَّ كЭТӘН — меҳнат, қийинчилик, қийинчилик кўрган кишига كَرَكَوْ يَدْتِي كЭТӘН КӨРДІ КЭРӘГҮ JҮЗТІ — дейиладики, бунинг маъноси меҳнатни кўриб, қийинчилик тортганидан чодирини орқалади, демакдир.
- كُنَّ كҮДӘН — зиёфат.
- كُنَّ كӨБӘН — туяга боғланадиган тўқум, эгар ва шунга ўхшаш бошқа асбоблар (ўғузча).
- كُرِّن كҮРІН — қовун-тарвуз, бодринг ва бошқа нарсалар ташиш учун ишлатиладиган четан, кажава ўрнидаги қоп. Замбил қоп, кашу.
- كُرِّن كҮЗҮН — чумчуқ овлашда фойдаланиладиган бир турли каламуш, қўшоёқ ҳайвонини ҳам шундай аталади.
- كُنَّ كӨСӘН — كُجَا Күчә деган шаҳарнинг бошқа бир исми. У уйғурларнинг чегарасидир.
- كَلِّن كЭЛИН — келин. Ўрта ҳарфи фатҳалик бу хил сўзлар аслида „алиф“ билан қўшиб ёзилиши керак эди. Туя товони маъносида كَلِّن табан каби сўзларда ҳам икки „алиф“ а ёзилиши керак эди. Бу ҳолда сўз ўзагида арабча ёзувида бўлмаган икки а орттирилган бўлади: **كَلِّن**; шунингдек, **كَلِّن** тубун каби уртаси заммалик сўзларда икки **و** (y) шакли орттириб ёзилиши қоидадир: **كَلِّن** тубун каби. **كَلِّن** Шунингдек, **كَلِّن** кэлин сўзнда бир **ي** орттириб ёзилади: **كَلِّن** каби. Биз кўрсатмаган бошқа сўзларда ҳам аҳвол шу. Бу сўзларда орттириб, қисқартиб қўллаш мумкин. Чунки бу **فَعْل** фаал, **فَعْل**

фуал, فَعْلُ фиал сўзлари فَعَالُ фаол, فُعَالُ фуол, فِعَالُ фиолнинг қисқасидир. Чўзиб ва қисқартиб талаффуз қилиш сўзга зарар бермайди. Лекин ортириб ёзиш мумкин бўлганидай, қисқартиш ҳам янглиш эмасдир. Балки қисқартиш мувофиқ.

Мужаррад сўзлар, яъни таркибидаги ҳарфларнинг ҳаммаси аслий бўлган сўзлар бўлими битди.

ОЛДИНГИ ҲАРФИ БИЛАН ИККИНЧИ ҲАРФИ ОРАСИГА ЧЎЗУВЧИ ҲАРФЛАР ҚЎШИЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

فَاعِلُ фоул, فَعَالُ фаол, فَاعُولُ фоул ва فَعْلُ
фиал шаклидаги СЎЗЛАР БЎЛИМИ

قَاعَتْ қағут — сўкдан қилинадиган бир хил овқат. У шундайки: сўкни қайнатиб, кейин қуриптиб, тегирмонда тортилади, сўнг ёғ ва шакар билан қорилди (яъни ҳолва толқон қилинади). Бу сеvimли таомлардандир.

چَاتِرٌ чатір²²⁶ — чодир. چَاتِرٌ Кужо тилида шатир.

چَاچِرٌ чачір — чодир. ўғузлар буни چَاشِرٌ јашір деб юритадилар.

سَاتِرٌ сатір — „Э ҳароми“ деган маънодаги сўкиш.

سَاغِرٌ сағір — конус шаклидаги таги тор, оғзи кенг идиш, унга ичимлик солинади. Чагир идиши.

سَبِيزٌ сәбиз : سَبِيزِ كِشِي сәбиз кіші — бетамиз, гофил одам.

تُودَشٌ тудәш : تُونَكٌ тудәш нәң — баъзиси баъзисига ўхшаш бир нарсага айтилади. Асли соч, қил маъносидаги تُو تُو дир. تُو اَتْنَا تُو لَكُ бу ат

²²⁶ Навоий асарларида бу сўз девондагича чатир, чатр тарзида ва чотма шаклида ҳам учрайди.

Чотма дема ҳажр қаро шони де,
Зулму тааб уйларининг доми де.

нә тўйук — бу от қандай рангда. **دَش** даш — бир-галик, яқинликни билдирувчи қўшимча. Бир қориндан туғилган икки болани **قَرْنَدَش** қаріндан дейиш ҳам шунинг учундир. **قَرِين** қарін — қоринга **دَش** даш қўшилганда ҳамқорин деган маъно чиқади. Эмчакни **أَمِك** дейилади, бир эмчакни эмишган икки болага ҳам Эмукдәш дейилади. Бир юртлиқ икки кишига **بِيرْدَش** Ёрдәш дейилади. Биродар, яқинга **قَدَش** қадаш дейилади; асли идиш маъносидаги **قا** қа дир. Унга **دَش** даш қўшилгач, бир идиш бир (бир қорин) дош маъносини англатади.

كَنَكَلْدَش

кōцўлдәш — фикрдош, кўнгилдош, ҳамдил.

تَوْدَش

тўдәш — рангдош, турдош, бир хил ранг.

تَدِش

тідіш — тийиш, ман қилиш.

كَاكَش

кәкүш — шишга суриладиган бир турли даво; кундус (етимак).

بَالِغ

баліғ — ярадор. Шеърда шундай келган:

أَرْمُشْ أَرْنَ بَسُوغْنِ قَلْمِشْ أَنِي بَالِغِ
أَمَّسَمَّ أَنْكَرُ تَلَانِبْ سِزْدَا بَلُرُ بَقِغِ

Урмуш ажун пусугн,

Қилмиш ані баліғ,

Эмсәм анар тиләніб,

Сиздә болур жақіғ.

Ҳолини баён қилиб ёзади: замон мени меҳнат тузоғида тутди, ярадор қилди. Кейин у даво қидириб, сенинг олдингда даво топди.

تَاتِغ

татіғ — ширинлик. **تَاتِغ تَالِغ** татіғ-таліғ деб қўшиб айтадилар.

بَيْشِك

бәшік — бола бешиги, бешик.

دېدک دیدк — келин кўчганда, юрганда бегоналардан яшириниш учун ёпинадиган нарса.

بېلک бэйлэк ²²⁹ — ҳадя, тортиқ.

تونک тунăк — зиндон, қамоқхона (барсаганча).

سۇچک сучік — ҳар бир ширин нарса.

سۇچک сўчік — шароб, мусаллас, май. Бу сўз қарама-қарши сўзлардандир. Ила водийсида яшовчилар (яғмо, тухси ва чигиллар) майни قۇل سۇچک қізіл сўчік дейдилар.

سېزىك сёзік — сезги, гумон.

كۆبىك кōбік — чопон қавиш.

كۆشك кōшік — ёпиш, бекитиш, ёпинчиқ.

كۆلىك кōлік — соя, кўланка.

قاغىل қағіл — истак (ток новдаларини боғлашга қўлланадиган майда ва ҳўл тол чивиклари).

Мақолда шундай келган:

قل ساقى قلماس. قاغىل باغى يزىلماس.

Қул sawī қалмас,

Қағіл бағі јазілмас.

Кексалар сўзи, насиҳати бекор кетмайди, толнинг ҳўл новдасининг боғи ёзилмайди.

بېرىم бёрім — олинган қарз, бериладиган нарса. ^{المجى} ^{ارسلان} ^{بېرىمچى} ^{سېچقان} алімчї арслан, бёрімчї сичған — олувчи арслон, берувчи сичқон.

بېچىن бичін — маймун. Туркларда ўн икки йил нәмларининг бири.

تېمىن тёмін — бундан олдин. ^{كلىم} ^{تېمىن} тёмін кэідім — бундан олдин, яқинда келдим.

²²⁹ Бу сўз бизда ҳозир бўлак тарзида талаффуз қилнади. Девонда биринчи ерда бэйлэк, бэйлэкләди таранда учрайди.

جُوذُنْ чозін — эритиб қуюлган бир турли мис. جُوذُنْ
اشجْ чозін ашч — мис қозон.

سُوغُنْ соғун — пиёз. سُوغُنْ соған тарзида талаффузи
ҳам бор.

سُوغُنْ соған : يِلَانْ سُوغُنْ соған јилан — бир турли за-
рарсиз илон.

سِيغُنْ сїғун — бугу. سِيغُنْ اَتِي сїғун оті — илдизи одам
шаклида ўсадиган бир ўсимлик. У билан жинсий
алоқа қилишдан ожизланиб қолган кишилар да-
воланади. Форсилар буни سَتْرُنْكَ сатран дейдилар.
Унинг эркак ва урғочиси бор. Эркагидан эрлар,
урғочисидан аёллар фойдаланадилар.

سِيغُنْ سَمُرْ Сїғун самур — Бугрохонга заҳар берилган
жойнинг исми.

چَاذَنْ чазан — чиён.

لَاچِيْنْ лачін — лочин. Бу йиртқич қушлардандир. Ботир
йигитларни ҳам лочин дейдилар.

فَاعُولْ ФОУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

قَاتُونْ қатун — Афрасиёб қизларидан бўлганларнинг
номи. Мақолда шундай келган: خَانْ اِبْشِي بُلْسَا قَاتُونْ
хан ишї болса, қатун ишї қалїр — ҳоқон-
нинг иши бўлса, хотин иши қолдирилар. Бу мисол
арабларнинг اِذَاجَاءَ نَهْرُ اللَّهِ بَطَلٌ نَهْرُ عَيْسَىٰ деган ибор-
расига ўхшайди.

قَاغُونْ қағун — қовун. Мақолда шундай келган: قَاغُونْ
قَرْمَا بُلْسَا اِذْبَسِي اِسْكِي اَلِكِنْ تَكْبُرْ
їзїсі іккі элігін тэгір — қовун талон бўлса, эгаси ик-
ки қўли билан тортади. Бу мақол киши ўз молига
ҳаддан ортиқ ҳирс қўяди, мазмунида қўлланади.

لاغون лагун — ичи чуқур қилиб ёғочдан қилинган идиш.
Унда сут, қатиқ ва шунга ўхшаш нарсалар ичи-
лади. Ёғоч товоқ.

**ИККИНЧИ ВА УЧИНЧИ ҲАРФЛАРИ ОРАСИГА ТУРЛИ
УНЛИЛАР ОРТТИРИЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ**

فَاعِل фаил, فَعْل фаул, فَعَال фаол

шаклидаги сўзлар

- بُقَاجْ اَرْتْ Буқач арт — ўтиш қийин бўлган бир йул.
بُقَاجْ буқач — товоқ, қозон. اَشِجْ بُقَاجْ ашїч-буқач —
қозон-товоқ.
تَتَارْ таттар — туркий халқларнинг бир уруғи.
تَغَارْ тағар — буғдой ва бошқа нарсалар солинадиган
қоп.
تَافَارْ тафар — товар, мол, мато.
جَفَارْ чавар — тутантириқ. جَفَارْ جَفَارْ чавар-чувар
шаклида жуфт ҳолда қўлланади.
سُقَارْ суқар — ҳар бир шохсиз ҳайвон. Икки чеккаси-
гача сочи йуқ ёки сочи тўкилиб кетган кал кишига
ҳам سُقَارْ суқар дейилади. سُقَارْ قَوَى суқар қој —
шохсиз қўй.
خُزَارْ Хузар — турк шаҳарларидан бир жой исми.
كُفَازْ кўфаз — кибрлик, ўзини катта оладиган одам.
مَرَاذْ мараз — қоронғи кеча.
مَرَاذْ мараз — музд, иш ҳақи. Аргу ва яғмолар خِيَارْ
хїјар мараз дейдилар.
تَشَوُغْ ташуғ — мато ва бошқа нарсаларни ташиш, бир
ердан бир ерга кўчириш.
تُشَاغْ тошағ — тушов, эшак ва отнинг (олдинги икки)
оёғини боғлаш, тушовлаш.

بِجَاقِ бачақ — насоролар рўзаси.

تَلَّاقِ талақ — қора жигар, талоқ.

تِلَّاقِ тїлақ — хотинлар авроти (чигилча).

سُلَّاقِ сулақ — талоқ — қора жигар (қипчоқча). س ت ت
с га алмашгандир. Бу سِنْتْ нинг асли سِنْتْ
бўлгани каби ёки طَسْ нинг асли طَسْتْ бўлгани
каби. Наҳв олимлари шуни қатъийлаштирган. Қуйи-
даги шеърда نَاتِ сўзи نَاسْ ўрнида келган:

جَزَى اللهُ بَنِي السَّعْلَاقِ

عَمْرًا وَقَابُوسَ شِرَارَ النَّاتِ

بُذَيْكِ бўдик — ўйин, рақс.

بِزَاكِ бэзак — безак, зийнат. Бу сўзнинг بَرَكَ варианты
ҳам бор.

تِرَاكِ тэрак — терак дарахти.

تِلَاكِ тїлак — тилақ, мақсад.

تُلَاكِ тўлак : تُلَاكِ يَلْقَى тўлак јїлқї — туллаган ҳай-
вон, моллар қишда жунини тўкиб, янги жун чи-
қарса, „туллади“ дейилади.

تُكَالِ тўгәл — тамом, тугал. Бутун нарсага ҳам тугал
дейилади. تُكَالِ الْغُلِّ тўгәл алгїл — бутунлай ол,
тугал ол, ҳаммасини олгин.

قِشَالِ қїшал : قِشَالِ بُرُنْ қїшал бурун* — тепаси дўнг,
қирғий бурун, бу ҳаммага сеvimлидир.

Шеърда шундай келган:

أَرَدَيْ سَنِي قَبِيْزُ بُودَيْ أَنْكِ تَالِ

يَيْلِرُ أَنْكِ أَرْتَجِي بُرُنِي تَقِي قِشَالِ

* Бу ерда М. Кошғарий иборасида бир лутф бор. Чунки арабча وهو محمود дейилган. Биз бу иборани у сеvimлидир деб таржима қилдик. Маҳмуд шундай қирра бурундир* деб таржима қилинса ҳам бўлади.

Урдi сәни қiз будi аниң тал,
ja]лiр аниң артучi бурнi тақi қiвал.

Канизакни мақтаб айтади: сени юмшоқ баданли қиз алдади, [унинг] бадани юмшоқлигидан аръар новдалари каби эгилар эди. Бурни ҳам келишган қирра бурун эди.

چُرَامٌ чурам — енгил ўқ билан отиш. Бу оддий бир ўқ отилишидан узоқроқдир. Ўқ узоқроқ борсин учун киши уни чалқанча ётиб отади, бу хилда отилган ўққа **چُرَامٌ اَقِي** чурам оқи — дейилади.

قُرَامٌ қурам : **قُرَامٌ كِشِيْلَارٌ** қурам кiшиләр — шоҳ ҳузурида ўтиргандек даражаларига қараб тартибли ўтирувчилар. **كِشِيْلَارٌ قُرَامٌ اَلتَّرْدِيْلَارٌ** кiшиләр қурам олтурдiлар — одамлар ўз даражаларига қараб ўтирдилар гапи мана шу асосдадир.

بُلَانٌ булан — қипчоқлар мамлакатади бўладиган катта гавдали ваҳший ҳайвон, уни овлайдилар. Унинг бандсиз идиш шакли, осмонга қараб чиққан ичи ковак бир шохи бор. Унда қор, ёмғир сувлари тўпланади. Урғочиси чўкиб, эркаги унинг шохидан, эркаги чўкиб, урғочиси унинг шохидан сув ичади.

تِكِينٌ тэгин — аслида бу сўз қул демакдир. **كَمَشْتِكِينٌ** кoмўштикин — кумушдай тоза рангли қул демакдир. **قَتْلَعٌ تِكِينٌ** алп тэгин — баҳодир қул. **قَتْلَعٌ تِكِينٌ** қутлуғ тэгин — муборак қул. Сўнг бу сўзни ҳоқония болаларигагина хослаб атадилар. Кейин бу сўз бирорта йиртқич қуш номи билан жуфт ҳолда ишлатиладиган бўлди. **جَغْرِي تِكِينٌ** чағри тэгин — ҳужумда лочиндек қул. **كُجٌ تِكِينٌ** кўч тэгин — кучли, қувватли қул. Сўнг бу исм Афрасиёб бола-

ларига ҳам қўллана бошлади. Афрасиёбнинг болалари бирор иш, воқеа, хабарни айтганда ёки ёзганда оталарига ҳурмат юзасидан ўзларини камситиб, „қулингиз фалон қилди“ деб „қулингиз“ ўрнида „тəгін“ сўзини ишлатар эдилар. Сўнг бу сўз уларга от бўлиб қолди. Бошқа қуллардан ажратиш учун бу сўзнинг ёнига яна бир нарса қўшиб ишлатилади.

تُرُون تۈزۈن — юмшоқ феъллик, мулойим одам. Мақол:

تُرُون بَرَلَا آرُش. اوتُون بَرَلَا تَرُشما

Түзүн бірлә урış;
Утун бірлә тәрішмә.

Юмшоқ одам билан олиш, у сендан енгилиши мумкин, қаттиқ юзли одам билан олишма, у сени енгади.

- تُكُون تўгўн — доғ, тамға.
 تُمَان туман — туман.
 جَرُون чарун — чинор дарахти (яғмоча).
 چَكِين чікін — тоқзорларда ўсадиган бир ўсимлик. Тола-тола бўлиб ўсади, уни ҳайвонлар ейди.
 چَكِين چікін — ипак. چَكِين يېي چікін jipi — ипак ип.
 چَكِين چікін — атласни зар қуббали қилиб тикиш. چَكِين چَكِين چікін чікнәди — атласни зар қуббали қилиб тикди.
 سَمَان саман — сомон (чигилча).
 قُلَان қулан — қулон, ёввойи эшак.
 قَبَان Қабан — эрлар исмидан.
 قُتَان Қотан — эрлар исмидан.

كُكَّانَ kōkän — бузоқ ва қўзичоқларнинг арқонлари ҳам соғиладиган отларнинг соғишда боғланадиган арқонлари.

يَلْ كُكَّانَ йил kōkän²³⁰ — уқ, ёй.

ЎРТАСИ ҲАРАКАТСИЗ **فَعْلَى** ФАЪЛИ, **فَعْلُو** ФАЪЛУ,
فَعْلَى ФАЪЛО ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تُرْبِي تургби — бир ёшли бузоқ. Қарздор; ёрдамчи маънолари ҳам бор.

كُرْبَا أَوْت кўрпә от — кўрпә ўт (Беданинг бир қариш ва ундан ўсиқ вақти). **كُرْبَا يَعْشُ** кўрпә йәмш — биринчи марта териб олингандан кейин, иккинчи қайта чиққан ҳосил, мева. Ёзда туғилган болага ҳам кўрпә ўғил **كُرْبَا أَعْلُ** кўрпә оғул дейилади. Шунингдек вақтидан кейин туғилган қўзилар, эчкилар, бузоқларни ҳам **كُرْبَا** кўрпә дейилади.

كِرْبِي кiрпi — типратикон, кирпитикон. **أَقْلَعُ كِرْبِي** оқлуғ кiрпi — типратиконнинг жуда катта хили.

جَتْبَا чатба — ариқ қазишга, туғон бўғишга чиқмаганлардан қишлоқ оқсоқоли оладиган солиқ (чигилча).

كَنْبَا кәнбә — бир ўсимлик (канжакча).

بُرْتُو парту²³¹ — яхтак, бир қаватли устки тўн, партуқ.

بُرْتَا бурта — кийимларга чатиладиган гирдак шаклдаги юпқа зарлар.

تَخْتُو тахту — йигирилмаган хом ипак.

²³⁰ Бу иборанинг биринчи сўзи босма нусхада ноаниқдир. Ёмғирлик ҳавода кўзнинг алоҳида жойланиши натижасида пайдо бўлувчи кўк, сариқ, қизил рангли чизиқлар кўриниши

²³¹ Шайх Сулаймон лугатида партуқ деган сўз бор. Бизда ҳозирги тарзда боғичлик, иш ва овқат маҳалида тутиладиган партуқ сўзи каби.

سۈكۈتى سۈكتى — кепак (барсағанча),

سۈقتۈ سۈقتۈ — бу шундай ичакларки, уларни жигар,
гүшт ва турли дориворлар билан тўлатилади,
кейин қайнатиб ейилади.

قىفتۈ قىفتۈ — қайчи (чигилча).

كىرتۈ كىرتۈ — қасам.

كىرتۈ كىرتۈ — ростлик, ишонч, ҳақиқат. Ўлик ҳақида:
اَلْ كِرْتُو بِيْرِدَا اَلْ ол кірту іәрдә ол — у ҳақиқат
ерида, у ҳақда ёлгон гапириб бўлмайди дейдилар.
اَلْ تَنْكِرِيْكَ كِرْتِنْدِيْ ол тәдріга кіртінді — у худоги
ишонди ва пайғамбарини тасдиқлади.

بَرْجَا بَرْجَا — барча, бутун, ҳамма. بَرْجَا كَلْدِيْ لَارْ бар-
ча кәддilər — ҳаммалари келишди, барча келди.
Мақолда шундай келган:

قُلْدَجِيْ قَا مَنِكْ يَغَاقْ
بَرْجَا بِلَا اَيْرُقْ تَيَاقْ

Қолдачіқа миң јағақ,

Барча билә ајруқ тајақ.

Тиланчига минг ёнғоқ, буларнинг устига яна сун-
надиган ҳасса ҳам бериш менга лозимдир.

تَرَجِيْ تَرَجِيْ — музд, иш ҳақи олувчи.

تَنْجُو تَنْجُو — бир ютим овқат, луқма.

جُمَجَا جُمَجَا — чўмич (ўғузча).

جِنْجُو جِنْجُو — марварид, инжу (ўғуз ва қипчоқча). ج
ҳарфи ج j га алмашгандир.

جَنْجُو جَنْجُو — угра ошларининг хамирини ёзадиган,
хамир ёядиган асбоб, ўқлов.

سِنْجُو سِنْجُو — лочирадек, жуда юпқа ҳам, қалин ҳам
бўлмаган бир турли нон.

- شانچو شанчу — юқори Чин йўлидаги бир шаҳар. شانجو
- شانچو Шанчу деб ش ш дан кейинги „а“ ни чўзиб
ўқиш яхши.
- قَمْچِي قамчї — қамчи. قَلِجْ قَمْچِي қилїч қамчї — қилич
қамчи, қиличлик қамчи, ичида қиличи бор қамчи.
- قَمْچِي قамчї — от, буқа ва туяларнинг олати, кўпинча отга
нисбатан айтилади ва اْت قَمْچِي سِي ат қамчїси —
дейилади.
- كَمْچِي كَمْچِي кэмчї — Қашқардан уйғурларгача бўлган жой-
ларда қўлланадиган ўлчов, у ўн ритлдан иборат
(1 ритл = 306 гр.).
- كَمْجُو كَمْچُو кѳмчў — хазина. Кўмилган мол ва йиғилган нарса.
تَفْجَاجْ كَمْجُو سِي тавғач кѳмчўси — одатдаги хазина.
Од қавми хазинаси.
- مَنْجُو مانчу — фақат косибларнинг иш ҳақи, бошқа-
ларники эмас.
- بُكْدَا بُكْدَا бўкдä — ханжар.
- بَلْدُو بَلْدُو балду — болта.
- تَمْدُو تَمْدُو тамду — ўт алангаси, ёлқини. Буни تَمْدُقْ там-
дуқ ҳам дейдилар.
- جُكْدِي جُكْدِي чѳкдї : اَلْخَسَا جُكْدِي чѳкдї улухса — қулоқ та-
гидаги гардон ости суяги.
- سَمْدَا سَمْدَا самда — оёққа кийиладиган сандал (чигилча).
- سِنْدُو سِنْدُو сінду — қайчи (ўғузча).
- قَمْدُو قَمْدُو қамду — бўйи тўрт газ ва эни бир қарич бўлган
бўз бўлаги. Бунинг устига уйғур хонининг муҳри
босилиб, савдо-сотиқда пул ўрнида фойдаланила-
ди. Эскириб, муҳрига халал етса, етти йилдан
сўнг ювилиб, янги муҳр босилади.
- قَنْدَا قَنْدَا қанда — қаерда — жой тўғрисидаги сўроқ сўзи.

قندا اردينگ қанда әрдің — қаерда эдинг? қаерли
 булдинг? Асли قيداً қајда сүзидаги ي н ҳарфи
 ن н га ўзгарган, унинг асли эса قيوداً қајудади.
 قردو қарду — қаттиқ совуқда фундук ёнғоғи каттали-
 гида сув юзида оқувчи муз парчалари.

Шеърда шундай келган:

قردوني ينجو سقمانك تَرْغُونِي مَنجُو سِزِنْمَانَكْ
 بِلْمَادِقْ نَانَكْ كَا سَقْمَانَكْ بِلْكَالَارْ أَنِي يِرَارْ

Қардуні јнјў сақинмац,
 Тузғуні манју сәзинмәц,
 Булмадiқ нәцә сәwinмәц,
 Білгәләр ані јрар.

Муз доналарини марварид деб ўйламанг, ҳади
 овқатни мукофот, иш ҳақи деб ҳисобламанг, бўл-
 маган нарсага севинманг, ҳақимлар уни ёқтирмай-
 дилар.

كندو к ғ н д ў — канду, ўзи, ўз зоти, нафси. ال كندو
 ол кәндү әлди — у ўзи айтди.
 كندې к ў н д і — паст, разил. ال كندې كشي ال ол кўнді
 кiшi) ол — у паст ва разил одам. Гапни аниқлаш
 учун баъзан ол сўзи ёрдамчи сифатида такрорла-
 ниб орттирилади.

مندا м у н д а — мунда, бунда, шу ерда. ال مندا ال
 ол мунда ол — у шу ерда, у бунда.

Шеърда шундай келган:

امكك سيزن ترغو يوق مندا تمو
 اذكولكك كرمذب ازن جقار

Эмгәксізін тургу жоқ мунда таму,
 Эзгүлүгүң көрмәзіб ажун чіңар.

Бу дунёда кишининг машаққатсиз туриши ҳеч мумкин эмас. Бирор яхшилик кўрмай туриб, одам дунёдан ўтади.

مندا мэндә — менда.

ماندو ма н ду — турк сиркасининг исми. Яхши узум сувини олиб, хумчага солинади ва ачитилади. Сўнг устига тоза мусаллас қўйилиб, бир кеча қўйилади. Ниҳоят, сирка бўлиб етилади. Сирканинг энг яхшиси шудир.

بۇغرا б у г р а — эркак туя. بۇغراخان Буграхан исми ҳам шундан олингандир.

بۇكرى б у к р и — ҳар бир букри нарса.

تاترو та т р у — ҳар нарсанинг тескариси, акси.

تۇغرو т у г р у — қилич, пичоқ, ханжар дасталарига киргизиладиган бандлари.

تەگرا т э г р а — тегра, атроф, қирғоқ. قۇدۇغ تەگراسى қу-зүғ тәгрәси — қудуқ атрофи.

چۇبرا ч у б р а — эски кийим.

چاغرى ча г р и — лочин. چاغرى بېك чагрі бәг — Чағрибек дейилган одам исми ҳам шундан.

چىغرى ч и г р и — гардиш, чигриқ. كۆك چىغرىسى көк чіғ-рәсі — осмон гардиши.

چىغرى ч и г р и — тегирмон парраги, сув чиқарадиган чигриқ парраги. Ипак ва ип ўрайдиган чарх, умуман ҳар қандай ғалтакка ҳам бу сўз қўлланади. Шеърда шундай келган:

چىغرى اَلْب اَرْقَن مِّنْ اَرْقَرٍ يَتَارُ
 اَفَلَرُ كَيْك يَبْغَن اِذْب تَلِكُو تَتَارُ

Чағри алб арқун
 Мунуб арқар җәтәр,
 Авлар кәжік тајған
 Ізіб тiкү тутар.

Бир кишининг овлашини сифатлаб айтади: қўли
 га лочинни қўндиради, чопқир отини минади
 да, тоғ эчкиларини тутади; шалпанқулоқ, хиччи
 този итлар билан ёввойи ҳайвон ва тулкиларини
 овлайди.

سغرى сағри — махсус, чидамли чарм. Ҳар нарсаини
 терисига ҳам сағри дейилади. Шундан олиб
 سغرىسى |ёр сағрисі — ер юзи, саҳни дейилади.
 سغرىسى يوز| кіші сағрисі |юз— одамнинг териси ки
 дир. Чунки юз териси иссиқ-совуққа чидамли
 қаттиқроқ бўлади.

سغرا сiгра — икки тоғ орасидаги катта йул, водий
 (ўғузча).

سغرى сўври — учи найза каби ўткир нарса. Чирогини
 ва сик каби учи найза кичик нарсалар.

سغرو суқру — рухсатсиз. سغرو كىردىم| эвгә суқ
 ру кирдим — уйга рухсатсиз кирдим.

كسرى кōсри — кўкрак қовурғалари.

كغرا кўврә — ҳар бир ҳайвон ўлгандан сўнг, ичи
 дагилари кетиб, гўшти суякларида қуриб қолган
 ҳолдаги гавдаси.

ككرا кәкрә — туя ейдиган аччиқ ўт.

بئزى банзi — узум кесиш вақти ўтгандан кейин, ичи
 комда қолган узум (канжакча).

سئزى сунзi — бурга жинсидаги бир жонивор. Мен уни
 „бит“ деб ўйлайман.

چىزۋو ч э w ж ŷ — тоғларда ўсадиган танаси, шохлари қизил бир дарахт. Қизил, аччиқ дони бор. Шохларининг юмшоқ ва қизиллигидан хотинларнинг бармоқлари унга ўхшатилади.

كۆزى ك э н з і — чин тўқималаридан бир тури. У қизил, сариқ ва зангори каби турли тусларда бўлади.

بۇخسې б у х с і — бир хил овқат: буғдойни қайнатилади, кейин уни бодом мағизи билан қўшиб хумчага солинади, устига арпа суви қуйилади ва шу ҳолда қўйиб ачитилади. Буғдойни ейилади, сувни ичилади.

تۇخسې т у х с і — туркларнинг бир тоифаси. Қуёсда турадилар. Уларни тухсī чīгīл дейдилар.

تەۋسە т э w с і — дастурхон.

تۇمسە т ў м с ә — минбар, баланд ер (ўғузча). Аслида бу сўз туркча эмасдир.

خافسى х а ф с і — кичик қутича, ҳуққа.

تۇتشى т у т ш і — туташ, ёпишиқ. **أَنْتَکْ پېرې مَنِکْ پېرکا** **أَلْ تَتَشِي** анің јәрі мәнің јәргә тутшī ол — унинг ери менинг еримга ёпишган. Бу сўзда **ج** билан **ش** бирлашиб келган. **تَتَجِي** тутчī ҳам дейдилар.

تۇтаشى т у т а ш і — туташган, ёпишган, бирлашган. **مَنْ سَنَكَا تَتَاشِي بَرَبَرْمَنْ** мән сәңә туташī барīрман — мен сенга туташиб бораман.

چەخشۇ ч а х ш у — ҳузаз ўсимлиги. У билан кўз оғриғини даволанади. У асл туркча эмасдир.

قارشې қ а р ш і — шоҳ қасри.

قارشې қ а р ш і — тескари, қарши. **تُونْ كُونْکْ قَرَشِي سِي أَلْ** тўн кўнўң қаршīsī ол — кеча кундузнинг қарши-сидир.

قَرَشِي қарши — икки бек орасидаги қаршилиқ. اَلْ بَيْكِ
— اَلْ بَيْكِ بَرَّ لَا قَرَشِي اَلْ ол бэғ аниң бири қарши ол
бу бек у бек билан қаршидир.

قَشِي қаш — туташ, ёпишиқ, бириккан. قَشِي قَاش
қашши қаш — туташ ва бириккан қошли.

بَتَّغَا батға — қалпоқлар учун ишлатиладиган нами
ва югни қўйиб қирқиладиган тахта.

تَرْغُو тозғу — йўлда кетаётган таниш ёки яқинларга
чиқариб бериладиган овқат ҳадяси.

تَمَّغَا тамға — шоҳ ва бошқаларнинг тамғаси, муҳри

تَمَّغَا тамға — денгиз, кўл ва водийларга қўйилди-
ган сувнинг бир тармоғи. Дарёда қайиқ тўхтайди
ган жой ҳам тамға дейилади.

Шеърда шундай келган:

تَمَّغَا سَفِي تَشْرَا جِقْبُ تَاغِيغِ اَنَارُ
اَرْتُجْلَرِي تَكْرَا اَنْبُ تَرْكُنُ يَتَارُ

Тамға суви ташра чиқиб тағигь ётар,

Артучлари тэгрэ унуб тизгин йётар.

Бу сувнинг тармоғи тоққа ва тоғ атрофига тарқа-
лади, силжийди. У ерларда сарв дарахлари он
тизимидек қаторлашиб кўкаради.

جَفَّغَا чуфға — тез юривчи почтачининг йўлда олади
ган оти, маълум манзилга етганда, уни қолдириб,
бошқасини минади.

جَفَّغَا чуфға — йўл бошловчи, раҳбар (қипчоқ ва
ўғузча). Мақолда шундай келган: فُلَانٌ جَفَّغَا سِرٌّ

қалин қулан чуфғасиз болмас — моллар по-
даси йўлбошчисиз бўлмайди. Бу мақол улуғ инда
бошқаларга эргashiш ва итоат қилишга буюрил-
ган кишиларга нисбатан айтилади.

سَرَّغُو س орғу — қортнқ [қон олишда қўлланадиган асбоб].

سَلْغَا салға : سَلْغَا اَتْ салға ат — боши қаттиқ от.

قَپْغَا қапға — қопқа, дарвоза.

قَدَّغُو қазғу — қайғу, ғам.

قُدْغُو қудғу — пашша.

قَرَّغَا қарға — қарға. Мақол:

قَرَّغَا قَرَّيْسِيْن كِيْم بِيْلِيْر. كِيْشِي الْاَلِيْسِيْن كِيْم قَبَّارُ

Қарға қарісін кім білір,

Кіші аласін кім тапар.

Қарғанинг ёшидан қарисини ким айира олади,
кишининг кўнглини ким била олади.

Шу байтда ҳам келган:

قَرَّغَا قَلْبِي يَلْسَا مُنْكَيْنِ اَلْ بِيْرُ سَقَّارُ
اَفْجِي يَشْبُ تَرْقُ نَبَا مُنْكَكَا بَقَّارُ

Қарға қалі білсә, муцін ол буз соқар,

Ашчі јашіб тузақ таба мэцгә бақар.

Қарға очлик, ташналикниыг қийинчилигини сезса,
музни тешади; бекиниб турган овчини кўрмай,
униыг тузогидаги довлар учун парво қилмай ки-
раверади.

قُرْغُو қурғу : قُرْغُو اَرُ қурғу эр — енгил табиатли одам.

قَرَّغُو қарғу — душман хавфидан сақланиш учун энг баланд ерга қурилган минора шаклидаги бино бўлиб, душман кўриниши билан ҳамма тездан қуролланишини билдириш учун, у ерга ўт ёқилади.

قَشَّغَا قُوي қашға қой — қашқа қуй.

- قَشْعَا أَتْ қ а ш ғ а а т — қашқа от, қашқа туяға ҳам шу сүз ишлатилади.
- قَشْعَا بُغْرَا қ а ш ғ а б у ғ р а — икки жойнинг исми.
- قَمْنِي қ а м г и — ҳар бир букилган ва эгри нарса. Юз фалажига учраган кишига قَمْنِي يُوْزُنْكَ қамғи јуз-лук дейдилар.
- تَلْفَا т э л в а — девона, телба.
- قَلْفَا қ а л в а — темирсиз, учи думалоқ ёғочдан қилинган ўқ.
- بُرْقِي نَانْكَ б у р қ и н э ц — тиришган ва буришган нарса. Бу жаҳли чиққан кишининг тиришган пешонасига ўхшайди.
- تَرَقَا т а р қ а — ғура узум. Бу сўзнинг تَلْقَا талқа шакли ҳам бор.
- تُرْقُو т у р қ у — ипак кийимлик.
Мақолда шундай келган:
- تَفْخَاجُ خَائِكُ تَرْقُوسِي تَلِمُ: تَنْكَلَامَلِبْ بِيْجَمَاسْ
- таwғач ханниң турқуси тэлим тэцләмәзиб бичмас— Хитой ҳоқонининг ипак газмоли кўп, лекин улчамай кесилмайди. Бу мақол ишни бошида пухта ўйлаб қилишга ундаб, исрофгарчиликка қарши қарата айтилади.
- تَلْقَا т а л қ а — ғура узум. ل ل ر ر нинг ўрнига алмашган.
- تَلْقُو т а л қ у — букилган, ўралган нарса. تَلْقُو يَشِيْغُ талқу јашіғ — букилган, ўралган арқон.
- جَنْقَا ч а н қ а — бир хил тузоқ.
- قَتْنِي қ а т қ и : قَتْنِي كِشِي қатқи кіші — ҳеч кимга буйсунмайдиган ўжар одам.

- قَتَقِيَّ اَرُ
بُرْكَا
ب у т қ і эр — хушмуомала, тавозели одам.
б э р к ä — уғриларни уриш ва эшакни ҳайданида ишлатиладиган харчўп, қамчи.
- بُرْكَا
б у р г ä — бурга. Енгил табиатли кишини унга ўхшатиб بُرْكَا كَشِيَّ бургä кiшi дейилади.
- بَيْرْكَو
ب э р г у — қарз. اَنْتَ بَيْرْكَوْسِيَّ بَارُ ант мæдä бiр ат бэргүсi бär — унинг менга бiр от қарзи бор.
- بَلْكَو
б э л г у — белги, аломат, нишон. Мақол: قَتَ بَلْكَوْسِيَّ
بَلْكَا قُتَ бэлгүсi билiк — бахт белгиси илм ва ақлдир.
- بَلْكَا
б и л г ä — ҳаким, ҳикматшунос.
- بَلْكَا
б и л г ä — олим, билагон.
- بَلْكَا
б и л г ä — оқил, ақли. Шеърда айтилади:

بَلْكَا اَرِكَ اَذْكَو تَتَبْ سُوْرِنَ اِشْتِ
اَرْدَمِيْنِيَّ اَكْرَنْبِيْنُ اِشْقَا سُرَا

Bilgä ärig äzgü tutib sözin äшит,
Äрдämini äгрäнибän iшқа сура.

- بَلْكَا بَكْ
б и л г ä б э г — илмли бек — ақли, доншиманд бек.
Уйғур хони كَوْلُ بَلْكَا خَانُ көл билгä хан деб аталар әди, бунинг маъноси ақли күлдек демақдир. Ақли кишига بَكْوُ بَلْكَا бөкү билгä дейдилар.
- بَيْرْكَو
т э р г у — турли овқатлар билан тўла дастурхон.
- بَيْرْكَو
т э р г i — дастурхон. Мақолда шундай келган:

تَلِّينُ تَرْكِي كَا تَكْبَرُ тилін тэргигә тэгір — ширин, ёқим-
ли сўз билан киши дастурхонга етишади. Бу мақол
киши ўз фазилатини тили орқалық билдириши керак,
деган арабча мақол (المرء مخبوء تحت لسانه) га ўх-
шайди.

تَرْكِي тэзкі : تَرْكِي بُلْدِي тэзкі болдī — одамларнинг
душман босиб келиш хавфидан қўрқиб қочишига
нисбатан ишлатилади.

تَلِكُو تَلِكُو тилкў — тулки. Бу сўз билан қиз боладан киноя
қилинади. Бирон хотин туққанда доядан: تَلِكُوْمُو
تَلِكُوْمُو تَلِكُوْمُو تَلِكُوْمُو тилкўму туғдī азу ббрімў — тулки
туғдими ёки бўрими деб сўралади. Яъни қизми
ёки ўғилми демөкдир. Қизлар алдоқчи ҳамда ялин-
чоқ бўлганлари учун тулкига, ўғил болалар улар-
даги ботирликка асосан бўрига ўхшатилади.

تَلِكَا تَلِكَا тилкә — тилим, бўлак. بِيْرُ تَلِكَا اَتْ بِيْرُ تَلِكَا бiр тiлкә әт—
бир бўлак гүшт. Узунасига кесилган ҳар нарсага
ҳам تَلِكَا тiлкә дейилади. بِيْرُ تَلِكَا بِيْرُ تَلِكَا бiр тiлкә
jәр — узунасига айрилган бир бўлак ер.

جَجَا جَجَا чәчкә — тўқувчиларнинг (ип тарайдиган) тароғи.
چُرْكُو چُرْكُو чўркў — ёш болалардан сийгинг келадими деб
сўралганда: جُرْكُو بَارْمُو چُرْكُو بَارْمُو чўркў барму? дейдилар.

بُتْكُو بُتْكُو бўткў — ахлат (болаларга хос равишда қўлла-
нади). Болаларга туш қиласанми деб сўралганда
بُتْكُو بَارْمُو бўткў барму? дейилади.

چَلِكُو چَلِكُو чiлкў : چَلِكُو اَتْ چَلِكُو ат — тўқ сарик от.
سِرْكََا سِرْكََا сiркә — сирка.

سِرْكََا سِرْكََا сiркә — бошдаги бит сиркаси.

كَتْكِي كَتْكِي кәткi : كَتْكِي اَتْ كَتْكِي кәткi ат — кўкраги чиққан от.

كُتْكِي كُتْكِي кўткi — тупроқ уюми, тепалик.

- كَذْبُو ك э з г у — кийиладиган ҳар бир нарса.
 كَلْبُو к у л г у — кулги, ҳушдан кеткизувчи сакта касал-
 лигига ҳам كَلْبُو к у л г у дейдилар. اَر كَلْبُو بَرْدِي ар к у л г у б э р д и — одами сакта тутди. Бу сўзнинг
 كَلْبُو к у л т г у равишида талаффузи ҳам бор.
 كَرْكِي к э р к и — ўроқ ранда.
 كَرْكَا к о р к а — ёғоч коса, заранг коса (канжокча).
 بَوْتُلو б о т л у — туя бурнига ўтқазиладиган чўп.
 بِيْرَلَا б и р л а — бирга. اَلْ مَبْنِكْ بِرَلَا اَزْدِي ол м а н и н
 б и р л а э р д и — у мен билан бирга эди. Енгиллик
 учун ر (р)ни тушириб بِلَا б и л а дейиш ҳам бор.
 بِيْلِي б и л и
 بِيْلُو б и л у — узун мурч, дори фулфул.
 تَبْلُو قَا تَلْ т у б л у — гўр, қабр. Биров қарғалганда
 таблуқа тол—гўрга тўлгур, гўрга киргур дейилади.
 تَقْلِي т о қ л и — тўқля, олти ойлик қўнқор, қўзи.
 جَفْلِي ч а ф л и — лочин.
 جَفْلَا ч а ф л а — Уч қабиласидаги яйловнинг исми.
 شُغْلُو ш у ф л у — ит узум.
 بِيْجْمَا б и ч м а : بِيْجْمَا يَرِيْنَجْمَا б і ч м а ј о р і н ч қ а — ўрил-
 ган беда, ўрилган йўнғичқа. Охирига م ва алиф
 ҳарфлари қўшиб, мажҳул сифатдош маъносида
 қўлланадиган сўзлар ҳам оддий исмлар қатори
 ишлатилгани учун мен уларни ҳам баён қилдим.
 تُمْمَا т у т м а — сандиқ.
 تُرْمَا т у р м а — турп, савзини سَرْعُ تُرْمَا с а р і г турма дейи-
 лади. Арғуликлар савзини كَبْرِي ك і з р и дейди-
 лар. Бу сўзни улар форсиларнинг كَبْرِي г а з а р с ўзи-
 дан бузиб олганлар. Ўғузлар уни كَشْرُ к э ш ў р
 дейдилар. Улар ҳам бу сўзни форсилардан олган-

лар. Ўғузлар форсилар билан аралашгач баъзи сўзларни унутдилар ва уларнинг ўрнига форсча сўзлар қўллай бошладилар. Масалан, улар туркча **قَمغان** қумган ўрнида форсча **آفتابه** офтоба; **بَقْن** бақан — бўйин тумор ўрнида **قلْبده** қаліда сўзини қўллайди, бунинг арабчаси **قلاده** қилада.

Ўғузларнинг тили нозикдир. Жуфт ҳолда қўлланганидан сўзлардан от ва феълларнинг бири асосий сўз, иккинчиси эргашма сўз бўлади. Ўғузлар бошқа туркларда айрим ҳолда ишлатилмайдиган эргашма сўзнинг ўзини ишлата берадилар. Масалан, бир нарса бир нарсага аралашса, турклар **قَتِي قَرْدِي** қатти қарди — аралаш-қуралаш бўлди дейдилар. Бу ерда **قَتِي** қатти сўзи асос ва асли бўлиб, **قَرْدِي** қарди — сўзи эргашмадир. Ўғузлар шу маънода **قَرْدِي** қарди сўзининг ўзинигина қўллаб, асосий сўзни ташлайдилар. Шунингдек, турклар «яхши» маъносини англатиш учун жуфт ҳолда: **اَذْكُو يَفْلَاقُ** эзгу јавлақ деб қўллайдилар. Ўғузлар уларни ёлғиз ҳолда ишлатадилар.

تَرْمَا т і з м ä — иштонбоғ, тўрваннинг боғи ва умуман ҳар нарсани йиғиб боғлаш учун ипдан махсус қилинган боғич.

تَكْمَا т э г м ä — ҳар бир маъносини берувчи сўз. Мақол: **تَكْمَا كِشِي اَوْز بُلْمَاس. يَات يُقُقُ تُوَز بُلْمَاس**. Тэгмә киши өз болмас, јат јагуқ түз болмас — ҳар бири киши ўзингдай бўлмайдик, унга сир айтиб ишонсанг, суянсанг, бегона ва яқинлар бир хилда бўлмайди.

تُكْمَا т ў г м ä — кўйлак, чопон ва қалпоқлар боғичи, тугмаси.

- تَكْمَا نَانْكَ т і к м ä н ä ц — тикилган нарса.
 جَلْمَا ч а л м а — чалма; қўй, туя ва бошқа моллар қийи-
 дан кесиб олиб, қишда ёқиш учун қуритиладиган
 тезак.
- سَتْمَا с а т м а — боғбоннинг ҳавозаси. Қоровул кечаси
 боғни пойлашда дарахт тепасида ўтириш, ётиш
 учун ҳозирлаган жойи.
- سُزْمَا с ў з м ä — сузма.
 قَتْمَا қ а т м а : قَتْمَا يُوغَا қатма жуға — ёғда пиширила-
 диган қат-қат нон [қатлама].
- قَرْمَا қ а р м а — талон-торож. نَانْكَ قَرْمَالَادِي нәң қар-
 маләдә — нарсани талон-торож қилди.
- قَرْمَا қ і р м а — конус шаклидаги нарса. قَرْمَا تُبِقْ қірма
 топіқ — конус шаклидаги ғирғирак.
- كَسْمَا к ä с м ä — эни әнсиз узун темир найза.
 كَسْمَا к ä с м ä — ёл. Шеърда шундай келган:

تُنْلَا بِلَا بَسْتِمِزْ تَكْمَا بِنَكْكَ بَسْتِمِزْ
 كَسْمَالَرِنْ كَسْتِمِزْ مَنَكْلَقْ اَرِنْ بَجْتِمِزْ

Тунлә билә бастиміз,
 Тәгмә жаңақ бустиміз,
 Кәсмәләрин кәстиміз,
 Миңлақ әрин бичтиміз.

Уйғурларга қарши жанғни таърифлайди: кечаси босдимиз, ҳар томондан биқиниб кирдик, ҳатто отларининг ёлларини кесдик, Минглоқ одамларини ўлдирдик.

[Тун билан (тунда) босдик, ҳар томондан биқиниб кирдик, (ҳатто отларининг ёлларини кесдик). Минглоқ одамларини ўлдирдик]. (Минглоқ бир жойнинг отидир).

بَكْنِي б а г н и — арпа, бугдой ва тарикдан ясалган ичим-
лик.

بَغْنَا б а г н а — поғона, нарвон пояси.

تَغْنَا та г н а : تَغْنَا يَغْنَا тагна Jawa — бир турли сассиқ
қаврак илдизи. Уни сузма билан аралаштириб,
тутмоч ошига қўшилади.

تَكْنَا т а к н а — тоғора.

جُرْنِي ч у р н и — турк табиблари томонида ясаладиган
сурги дори.

حَكْنَا ч и г н а — сурги (яғмоча).

حَسْنِي х а с н и — болаларни семиртириш учун ялатила-
диган бир дори булиб, Ҳиндистондан келтирилади.

قُسْنِي қ о ш н и — қўшни. Ўғузлар ن н ҳарфини ش ш
ҳарфидан олдин қўйиб قُسْنِي қоншӣ дейдилар. Ҳар
иккиси ҳам қоидага мос ва тўғридир.

فُعْلَانُ ф а ў л о н , فُعْلَانُ ф у ў л о н , فُعْلَانُ ф и ў л о н
ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تُرْبُنُ т у р б у н — иташ, излаш, солиштириш. اِنْكَ اَفِنُ
تُرْبُنَا аниң әвин турбуила — унинг уйини изла, қа-
ерда экан.

تُرْبِينُ т а р б и н — турклардан бир тоифа одамларким,
улар ўзларидан катта бир одам буйруғига буйсу-
надилар.

تُرْتِينُ т а р т и н — озиқ-овқатни ғамлаш.

تَشْتِينُ т а ш т и н — ташқаридан, четдан. اَر تَشْتِينُ بَرْدِي
эр таштӣн бардӣ — одам ташқаридан борди.

حَكْتَانُ ч и к т а н — от эгари устидан ёпиладиган ёпинчиқ.

قَفْتَانُ қ а ф т а н — тўн, устки кийим.

بَرْجَانُ Б а р ч а н — бир жойнинг исми.

تَبْجَانُ табчан — стол шаклидаги уч оёқли бир асбоб,
қўл етмаган баландда қолган узумларни унга чи-
қиб узилади.

جرجان [ур]ан — Чин йўлида мусулмонлар чегарасидан
бири.

بَرْخَان Бархан — қуйи Чин исми, у Қашқар яқинидаги
тоғ тепасидаги қўрғон бўлиб, унинг остида тилла
кон бордир.

بُرْخَان бурхан — бут. Ҳайкалга بُدْرُ بُرْخَان баъзар бур-
хан дейилади.

تَرْخَان тархан — бек маъносида. Исломиятдан олдин
қўлланган исм (арғучадир).

چِندَان чіндан — сандал ёғочи. چِندان اَتُ чіндан ат—
жийрон от, қизил гул рангли от.

تَفْرَان тафран — тўпланиб, ундан иштонбоғлар ва
сопқон боғлари ҳимариладиган ил.

سَبْرَان сабран — ўғузлар шаҳарларидан бири. Одам-
лар арабча сод ص с ҳарфи билан صَبْرَان сабран
деб талаффуз қиладилар. Ҳолбуки, турк тилида
сод (ص) йўқдир.

مُيْرَان суран — минорага ўхшаш ҳар бир узун нарса
(ўғузча).

تُكْسِين тугсин — тўрт бурчакли қилиб тугиладиган бир
турли тугун.

Шеърда шундай дейилади:

تُكْمَا جِجَاكْ اُكْلَدِي بُقْلَانِبْ بُكْلَدِي
تُكْسِينْ نُكُونْ نُكْلَدِي يَرْغَالِيْمَتْ يَرْكُشُوْرْ

Тэгмә чэчәк өкүдi,

Буқуқланiб букүдi,

Түгсін түгүн түгүді,
Жаргалімат Јүркәшүр.

Шоир ёзни тавсиф қилиб айтади: гуллар күппили
гүё гул гунчалари бурчакли тугунларга ухши
бир-бирига ўралиб кетган, гунча ёрилишга яқ
туради.

[Ҳар хил гуллар тўдаланди. Гул гунчалари бу
чакли тугун (гулдаста) сингари тугилди. Гунч
лар ёрилишга (очилишга) яқинлашган ёди].

تۇكسۈن — халқ ичидан чиққан, хондан уч дир
жа паст амалдаги киши.

توقسون — тўқсон. Асли تۆقوز اون
тўққиз ўн бўлиб, икки сўз кейин бирлашиб кетти

ساختين — булғорлар яқинидаги бир шаҳир.
Сувордир.

سەكسون — саксон. Асли سەكيز اون — с
киз ўн. Икки сўз бирлаштирилиб, бир сўз ҳоли
келтирилган.

كۈسۈن — тўшак, текка солиб ётиладиган
шак.

كۈسان — дўппи ва кулоҳларга ишлатиладиган
тақиладиган юпқа ва гирдак олтин кулчалари.

كۈشان — қўрғошин упу.

كۆكشىن — осмон ранги
ҳар нарса.

بەرغان — мирта дарахтининг меваси.

باشغان — эллик-юз ритл оғирлигида бўладиган
катта бир балиқ. Жамоанинг каттасини ҳам шу
га ухшатиб بۇشغانى بۇدۇن башғані — жам
улуғи, раиси деб атайдилар.

تَتَّعُونَ тутғун — асир, тутқун.

تَذَعُونَ таэғун — Фрот ва унга ухшаш катта дарё. Бу сўзни „ўкуз“ сўзи каби ҳар бир оқар сойга ҳам ишлатилади.

تَلَّغَانَ талған ік — тутқалоқ касали.

سِجَّانٌ сичған — сичқон. Мақол: الدَّجِي سِجَّانٌ مَوْشٌ اِدَّاحِي سِجَّانٌ مَوْشٌ تَشَقِي قَنْبِرٌ ʔidāchi sičған муш ташакі қашір — ʔладиган сичқон мушук ташоғини қашийди. Улмии бир нарсага боғлиқ бўлган киши уша нарса атрофига ўзини уриши каби ҳолларда айтилади. Арабча عَنِ الْمَدِينَةِ الْمَدِينَةِ мақоли каби.

سِجَّانٌ сичған: سِجَّانٌ يَلِي سичған јілі — туркча ун икки йилдан бирининг исми.

سَرَّغَانَ сарған — шўрхоқ ерда ўсадиган ўсимлик. Бу хил ерларга سَرَّغَانَ سَرَّغَانَ сарған јэр — шўрхоқ ер деб аталади. Қамиши қуриб қоладиган тўқайга сарған қаміш дейилади.

قَرَّغَانَ қазған — قَرَّغَانَ قَرَّغَانَ қазған јэр — унқир-чунқир, батқоқлик ер, серёриқ ер.

Мақолда шундай келган:

قُشٌ يَفْزِي سَغْرَغانٌ بَغَاخٌ يَفْزِي اَزْغانٌ
يِرٌ يَفْزِي قَرَّغانٌ بَدُنٌ يَفْزِي بَرَّغانٌ

Қуш јавузї сағизған,

Јігач јавузї азған,

Јэр јавузї қазған,

Будун јавузї барсаған.

Қушнинг энг ярамаси, ёвузи зағизгон, дарахтнинг энг ярамаси азгон дарахти, бу шундай дарахтки, унинг оқ ва сариқ гули, зиракка ухшаш осилиб

Ўғлим, ўғит-кенгашимни қулоғингга ол, билим-сизликни ташла. Кимнинг талқони бўлса, шиннига қоради. Шунингдек, ақлли киши насихатни қабул қилади.

جَلَقَنَّ

ч а л қ а н — яранинг ёйилиши, унинг бир ердан иккинчи ерга ўтиши. Масалан, кишининг оёғи шишса, унинг тақим тегларига без келгани каби.

قَلَقَانَ

қ а л қ а н — қалқон. Икки тилнинг бирида.

Шеърда шундай келган:

قَلَقَنَّ سُنْكَوْنَ جُمُشَلِمُ قَرَبُ اَنْعِ كَمُشَلِمُ
قَتْنِي يَغِي يَفْسَلُونُ قَيْتَبُ يَنَا يُمَشَلِمُ

Қіқрiб отiғ кiмшiлiм,

Қалқан сiңдiн чiмшiлiм,

Қајнаб јана јумшiлiм,

Қатгi јағi јуwiлсун.

Шоир душманни тавсифлаб айтади: биз шовқин-сурон билан душман устига ҳужум қиламиз, қалқон ва найза билан зарба берамиз, урамиз, учрашиш ҳолатида қаттиқлик кўрсатамиз, кейин ярашиш сўралса, тўхтаймиз. Шундай қилсак, қаттиқ душман юмшайди.

[Шовқин-сурон билан от чоптирайлик, қалқон ва найзалар билан курашайлик. Қайнайлик, сўнг тинчланайлик, қаттиқ ёв юмшасин].

تَرْكِنُ

т ä р к ä н — вилоятларга подшо бўлганларга нисбатан Ҳоқония тоифасидан айтиладиган хитоб. Ҳоқонлик ва подшолик тепасида бўлмаган кишига бундай айтилмайди. Бу сўзнинг маъноси „эй итоат қилинувчи“, демакдир.

تَرْكِنُ

т ä р к i н — тез, дарров, шошқин. تَرْكِنُ كُلُّ تَرْكِنُ кiл — тез кел. Асли تَرْكِي тәрк, яъни тезликдир.

تُرْكُنُ т у р к у н — қавм, қабила, ота-онанинг уйи. **كُنِيَا كَلْدِي** қіз тўркўдә кәлди — қиз отасининг уйи
га келди.

Шеърда шундай келган:

كَلْسَا اَبْنِكَ تَرْكِنِيْمُ اَتَيْلَكُمْتُ تَرْكِنِيْمُ
بَدَلْمَعِي تَرْكِنِيْمُ اُمْدِي جَرِكْ جَرَكُشُوْرُ

Кәлсә абаң тәркәним,
Әтәкимәт тўркүним,
Җазилмағи тәркәним,
Әмди чәрик җәркәшүр.

Ҳоқонни ябоқу урушига ёрдамга чақириб, қизиқ
тириб айтади: Ҳоқон келса, тўдам тузалади, қа
билам уйлари бузулмайдди. Ҳозир уруш сафи
текис бўлди, э ҳоқон, менинг олдимга етиб кел

[Ҳоқоним келса, тоифам ҳоли яхшиланади,
элим тарқалиб кетмайди. Ҳозир аскар саф тор
моқда].

تَرْكِيْنُ т э р к и н : سُوْفُ т э р к и н суғ — туриб қолган,
балчиқли сув.

تَرْكِيْنُ т э р к и н : سُو ت э р к и н сў — тўпланган аскар,
тўпланган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

تَرْكِيْنُ Т а р к а н — Шош [Тошкент]нинг исми. Унинг асли
تَاشْ كَنْدُ Таш канд бўлиб, тошдан қурилган ша
ҳар демақдир. أَبُو بَكْرٍ الْقَفَّالُ الشَّاشِيَّ أَبُو Бакри
Қаффол Шоший шу шаҳардандир.

تَشْكُنُ т у ш к у н — қасиро дейиладиган тиканли бир
дарахт.

جَتَّكَانُ j э т г а н — юган боғи, жилови.

جُمَّكَانُ ч у м г а н — ўтзор, ширин ажриқ.

چۈڭگۈن چۈڭگۈن : اش چۈڭگۈن چۈڭگۈن аш — тўқ тутадиган,
семиртирадиган овқат.

چۈڭگۈن چۈڭگۈن : ات چۈڭگۈن چۈڭگۈن от — ھайвонларни
семиртирадиган ўтлар.

سۈڭۈن سۈڭۈن — ۇғузлар шаھридан бири.

سۈڭۈن سۈڭۈن — тоғ дарахтларидан ранги қора, тиканли
бир дарахт.

كۈڭۈن كۈڭۈن — эрлик ништаҳаси, шаҳват. بۇغا كۈڭۈن
بۇغا كۈڭۈن كۈڭۈن كۈڭۈن буға киркіні кирді — эркак туянинг эрлик
ништаҳаси қўзғалди, маст бўлди.

كۈڭۈن كۈڭۈن : اش كۈڭۈن كۈڭۈن كۈڭۈن аш — тўқ тутмай-
диган кучсиз овқат, ош. Бу چۈڭگۈن چۈڭگۈن چۈڭگۈن чۈڭگۈн нинг
тескарисидир.

كۈڭۈن كۈڭۈن — катта сувларнинг қалқиб кўтарилиши,
тошиши. Бу селдек.

كۈڭۈن كۈڭۈن — сариқ олхўри.

باقلان باقلان : قوزي باقلان باقلان бақлан қозі — ёш ва
семиз қўзи.

بۈكلان بۈكلان — эрлар исми.

چۈڭلان چۈڭلان — Қарлуқ катталарининг исмларидан.

سۈكۈن سۈكۈن — қирғовул. سۈكۈن سۈكۈن сўкۈн талаффузи ҳам
бор.

بۈتمان بۈتمان : ات بۈتمان بۈتمان бір батман эт —
бир ботмон эт, гўшт.

چۈڭمۈن چۈڭمۈن — лочирага ўхшаш бир нон. Уни қозонда
сув буғи билан пиширилади, бу осон сингийдиган
нон.

سۈكۈمان سۈكۈمان — паҳлавонларга бериладиган лақаб-
лардан бири; маъноси жанг сафларини синдирувчи
демакдир. سۈكۈن سۈكۈن سۈكۈن сўкті нэцні сўзидаги سۈكۈن
сўкті сўзидан олинган.

- سِقْمَانٌ с і қ м а н — кузда узум сиқиладиган вақт.
 قُرْمَانٌ қ у р м а н — ұқ ёй соладиган идиш (ұғуз ва қип-
 чоқча). كَيْشِ قُرْمَانٌ кіш қурман—ұқ ва ёй со-
 ладиган идиш. Асли قُورْمَانٌ қурман — белга камар
 боғла сўзидан олинган.
 كَتْمَانٌ к ۆ т м ă н — кетмон, ер чопиладыган асбоб,
 كُوزْمَانٌ к ў з м ă н — қўрда пиширилган нон.

**ИККИНЧИ ВА УЧИНЧИ ҲАРФЛАРИ ОРАСИГА ТУРЛИ УНЛИЛАР
 ОРТТИРИЛГАН فُعَلَا ФУОЛО, فُعُولَا ФУУЛО, فُعَيْلَا ФУИЛО
 ШАКЛЛАРИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ**

- سَمَاتَا ²³² қуймоқ хамирининг қиёмидек суюқ
 қилиб тайёрланган хамир: Гўшт қоврилганда ёки
 семиз товуқ кабоб қилинганда, гўшт ёғи оқмас-
 лиги учун уни гўшт устига сурилади.
 قَرَاچِي қ а р а ч ı — эшикларни айланиб юрувчи гадой.
 كَلَّاجُو к ă л ă ч ў — сўз ва гап.
 كُمْبِجَا к ў м і ч ă — пашша.
 تَبَارُو т а б а р у — томонга. اَلْ اَلْ مٰنِكْ تَبَارُو كَلْدِي ол мѐниң
 табару кăлди — у менга томон келди. اَلْ اَلْ اَنِكْ تَبَارُو
 ол аниң табару барди — у унга томон борди
 (келди). „таба“га маъносидаги қўшимчадир, унга
 ر р ва و у ҳарфлари رو ру кейин қўшилган.
 خُمَارُو х у м а р у — мерос. بُونِي اَتَمْدَنْ خُمَارُو بَلْدِيمْ буні
 атамдан хумару болдїм — бу отамдан қолган мерос.
 خُمَارُو х у м а р у — эсдалик. Катталардан бирор киши
 ўлса, унинг молидан бир нафис нарсани шоҳга
 тақдим этилади, ана шу нарсани хумару дейилади.
 Ундан эсдалик демакдир. Сафарга кетаётган киши

²³² Бу сўзни аниқлаш қийин бўлгани учун шундайлигича қолди.

қариндош ва танишларига қолдираётган нарсаси ҳам хумару дейилади. Бу сўз эркак ва аёллар номи сифатида ҳам ишлатилади.

نَمِيْرًا

на м і ж а — божа, хотинининг синглицининг эри (чигилча).

شَلَاشُو

ш а л а ш у — Чин тўқималаридан бир хили.

شَمُوْشَا

ш а м у ш а — сариқ йўнғичқа. Уни ейилади.

قَرَاغُو

қ а р а ғ у — зок, купорос.

قَرَاغُو

қ а р а ғ у — кўр киши.

قُرْبَغُو

қ у р і ғ у : قُرْبَغُو نَانَكُ қуріғу нәң — қуриётган нарса. Нарсанинг қуриш вақтида ҳам бу сўз қўлланади.

قِرَاغُو

қ і р а ғ у — қиров, совуқда осмондан тушади.

بُرَاغُو

б у з а ғ у — бузоқ. اَقْدَاكِي بُرَاغُو اَكُوْرُ بُلْمَاسُ ўвдәғи бузағу әкүз болмас — уйда ўсган бузоқ ҳеч вақт ҳүкиз бўлмайди. Бу мақол ёшлигидан таниш бўлган йингит мартаба топиб кўтарилса ҳам, ёшлигида кўриб юрган уруқ-аймоқлари орасида кичик кўринишига ишлатилади.

بُرَاغُو تَلِي

б у з а ғ у т і л і — каламуш.

بُشُوْغُو

б о ш у ғ у — бўшатиладиган вақт, бўшатиш, ечиш вақти. اَت بُشُوْغُو بُلْدِي ат бошуғу болдї — отни арқондан бўшатиш вақти бўлди. Бошқа молларни бўшатишга ҳам бу сўз қўлланади.

تُشَاغُو

т у ш а ғ у — боғланадиган, тушовланадиган вақт. اَت تُشَاغُو بُلْدِي ат тушағу болдї — отнинг оёғини арқонга боғлайдиган, тушовлайдиган вақт бўлди. Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади.

بُقَاغُو

б о қ а ғ у — ўғрилар бўйнига солинадиган сиртмоқ.

تَقَاغُو

т а қ а ғ у — бу сўз хўроз ва товуқларнинг ҳар

иккисига тенг қўлланиб, эркагига **أَرْكَكُ تَقَاغُو**
Эркак тақағу, ургочисига **تَشِي تَقَاغُو** тiшi тақағу
деб фарқланади.

Мақолда шундай келган:

يَزِيدَانِي سَعْلِينَ أَذْرَكَلِي أَفْدَاكِي تَقَاغُو إِجْنَمَا

Јазiдақi сўwлiн ззäргäлi,

Эвдäгi тақағу iчгiнмa.

Қирғовул овига чиқсанг, уйдаги товуқни унутма.
Бу мақол йўқ нарсага ишониб, қўлидагилардан
айрилиб, қуруқ қолувчиларга нисбатан айтилади.
تَقَاغُو يَلِي тақағу јiлi — туркча ўн икки йилдан бири-
нинг исми.

تَلَاغُو талағу — тез ўлдирувчи заҳар. Қаттиқ ич ке-
тишига ҳам **تَلَاغُو** талағу дейилади.

تُمَاغُو тумағу — тумов.

قَنَاغُو қанағу — наштар.

بُتُوگَا бутугä — бақлажон.

بِلاگُو билäғу — қайроқ тош.

تِرَاگُو тiрäғу — тиргович, умуман бирон нарсани тираб
қўядиган устун каби нарсалар.

كِرَاگُو кiрäғу — чодир. Туркманлар наздида. Лекин
кўчманчилар наздида бу қишки уйдир. Мақолда
шундай келган: **كُكُ كُرْدِي كِرَاكُو يُدْنِي** ккк кбрдi
кзräғу јазтi — меҳнат ва машаққат кўрди-ю ўто-
вини орқасига юклаб олди.

كُرَاكُو кўзäкў — косов. **بُلْسَا أَلِكُ كُيْمَاسُ**
кўзäкў узун болса зiк кўймäс — косов узун бўлса,
қўл куймас. Бу мақол бола-чақаси кўп одам фаро-
вон яшаши ҳақида гапирилади.

كُشِيكَا к ̇ ш і к ̇ ä — кичик кўланка.

كَلَاكُو к ̇ л ̇ ä к у — қўшоёқ.

كَلِيكَا к ̇ л і к ̇ ä — кўланка, қалин соя.

جُمَلِي ч у м і л і — чумолн (чигилча). Иссиқдан кўзи тиниб, боши айланган кишига جُمَلِي بَلَدِي чумілі болді — дейдилар.

كَبَالِي к ̇ п ̇ ä л і — капалак.

فَاعِلَانْ ФАОЛОН, فَعِيلَانْ ФАЙЛОН ШАКЛИДАГИ
СЎЗЛАР БЎЛИМИ

قَرِيزَانْ қ а р і з а н — кўп яшаб, кучдан қолган, муккайган киши.

چِيقَانْ ч і п қ а н — жилон жийда. Чипқон яраси, қизилликда жилон жийдага ўхшагани учун шундай аталган.

قَرَاقَانْ қ а р а қ а н — бир хил тоғ дарахти.

جُلِيمَانْ ايشِ чу л і м а н і ш — чувалган, чигал иш, чиқар жойи номаълум. Бу сўз аслида тўпланиб қолган сув демакдир (канжакча).

فَاعِلِي ФААНЛИ, فَعِيلِي ФУУНЛИ, فَعِيلِي ФИНЛИ
ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

تَاتِيئِدِي سۇت т а т і н д і с ў т — кўп сут.

سَاجِيئِدِي نَانَك سачінді н ̇ э ц — сочилган, тарқалган нарса.

تَايِيئِدِي نَانَك т а з і н д і ²⁸³ н ̇ э ц — тийилган, ман қилинган нарса.

كَازِيئِدِي تُونْ к а з і н д і т о н — кўп кийилган тўн.

سُرُؤِيئِدِي اَرْ с ў р ў н д і э р — ҳар ердан сурилган, қувғин қилинган одам.

قَرِيئِدِي қ і р і н д і — ҳар нарсанинг қириндиси.

²⁸³ Тазинді сўзи иккинчи томда тизинді шаклида учрайди. Биз бу ерда олма нусхага асосан тазинді шаклида бердик.

زَرْنَا zä r ʔ n z ä — маҳсар уругига уругї дейилади.

سُزُنْدِي سُوْف s u z u n d i s u w — кўп тинитиб тозаланган сув.

قَزَنْدِي تَبْرَاق қазинди тупрақ — қазилган тупроқ.

بُغْنَدِي боғунди — одамдан бошқа ҳайвонларнинг қовуғи, сийдик қоғи.

سَلِنْدِي اَتْنَك сәлинді отуц — селлар ариқ четига чиқариб ташлаган ўтин.

سَلِنْدِي نَانَك сәлинді нәц — ташланган — ташландиқ нарса.

سَلْنَدِي

салунди — эркак кишиларнинг орқага осилтириб қўйган сочи. Асли سَلِنْدِي نَانَك салинди нәц иборасидандир. Бу доим осилиб-солиниб турадиган демакдир. Бу ўхшовсиз кўпол сўздир.

تَمِينْدِي سُوْف таминди сув — томган сув, сув томчилари.

كَمِينْدِي نَانَك көминди нәц — кўмилган нарса. ن د ي

(н, д, и) ҳарфлари, яъни -инди қўшимчаси феълларга қўшилиб, уларни отга айлантиради. Ортиқлик ёки ишланганлик маъносини билдиради. Бу арабча فَعَالَه фуола шаклидаги сўзлар ўрнидадир.

Бу сўз шаклида иккинчи бир ҳол: ўтган замон феълининг қўшимчаси د (д)ва ي (й)билан феълнинг буйруқ ҳолида сақланадиган ўзак ҳарфи

орасига ن н орттирилса, у вақтда бу сўз اِسْمِ مَفْعُولِ исми мафъул мажҳул сифатдошга айланади.

سُوْنِي سُوْنِي суwnнi сузтi гапидаги سُوْنِي сузтi сўзига асл ҳарфи „з“ билан ўтган замонни билдирувчи „д“ ва „и“ ҳарфлари орасига ن (н)

орттирилса, سُزُنْدِي سُوْف сузунди суw формаси ҳосил бўлади. Бу исми мафъул мажҳул сифатдошдир, яъни ҳаракат ўша исмга воқе бўлганини англатади. Бошқа мен айтмаган сўзларнинг ҳаммасини шунга қиёс қилиш керак.

فعللي **ФУЪЛУЛИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ**

بوستلې **б у с т у л и** — Рум исмалоғи, бун и ейилад и.
Ўзағ и уч ҳарфлилар бўлими битди. Кейинги бўлим-
лар (учдан) ортиқ ҳарфли сўзлар учундир.

فعلل **ФАЪЛАЛ, فعلل **ФАЪЛУЛ, فعلا **ФАЪЛОЛ, فعلا **ФУЪОЛ******
ВА فعلل **ФУЪЛУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ****

بشفت **б у ш ғ у т** — ҳунар ўрганувчи шогирд.

ترممت **тар м у т** — тоғларнинг тепалик ва сойликлари.
تاغ **тағ тармут** кэчтим — тоғларнинг
тепалик ва сойликларини босиб ўтдим.

تكشت **т э г ш ў т** — ўрнига, ўрин тариқасида бир нарса-
нинг бадали, қалбаки пул бериб, ўрнига яхшисини
олиш каби.

رئجت **ра б ъ а т** — мажбурий иш, жарима. Масалан, бек
халқнинг ҳайвонларини тутиб, бекордан-бекор
(текинга) устига оғир юклар ортиб кетавериши
каби (канжакча).

چغت **ча б ғ у т** — тўшак.

قرشت **қ а р ш у т** — тескарилик, қарама-қаршилиқ, зидлик.

قرغت **қ і з ғ у т** — намунали жазо. Бошқалар ибрат олсин
учун халққа кўрсатиб бериладиган жазо.

قاشت **қ а ш ш у т** — эл ва юрт тинчлиги учун икки шоҳ
орасидаги қовишиш, келишиш. Одамга قاشت

қашшут деб аташда ҳам шу маъно бор.

لجنت **л у ч н у т** — қишлоқ халқидаги буғдой янчиш,
тозалаб олиш ва бошқа ишлар учун қўллари ва
ҳайвонлари билан ёрдам бериш, ҳашар (канжакча).

بچغوج **б і ч ғ у ч** — қайчи. У билан ҳар нарсани кесилади.

بۇدراچ Б у д р а ч — ябоқулар каттасининг исми. بۇكچ Бэкач Арслан тэгин — Бакач арслон текин замонида уни мусулмонлар асир қилган эдилар.

بۇرگۇچ | Э р г у ч — қиличга ўхшатиб юпқа қилиб ишланган энлик ёғоч. У билан ўчоқдаги нонни айлантириб турилади.

بۇسكاج б у с к а ч — юқа нон.

تۇتماچ т у т м а ч — туркларнинг машҳур овқати. Бу овқат Искандар Зулқарнайнга нисбатли овқатдир. Шундайки, Искандар зулматдан чиққач, озиқлари каммайиб қолган одамлар очликдан кўрқиб, унга бизни оч қўйма, оч тутма мазмунида بۇزني تۇما آچ бизни тутма ач, қўйиб юбор, бизлар юртимизни кетайлик деганлар. Искандар билимдонлар билан кенгашган ва улар шу овқатни тайёрлаганлар. Бу овқат гавдага қувват бериб, юзни қизартирар, тезда ҳазм бўлмас эди. Бу овқат ейилгач, сундан ҳам ичилар эди. Турклар бу овқатни кўрган тۇتماچ „тутмач“ деб атадилар, Асли تۇما آچ тутма ач, яъни „оч тутма“ демакдир. Икки | а туширилиб, تۇتماچ тутмач булган. Бунинг маъноси „ўзини оч тутма, шу овқатни тайёрлаб е“ демакдир.

تۇتغۇچ т у т г у ч — дастлабки овқат.

تۇдрич т у д р и ч — гўнг (арғуча).

تالغۇچ т а л г у ч — юк ва арқон ўртасига киритиладиган бир ёғоч; у билан арқонни бир неча марта бурилади, арқон тортилиб, юк таранг, қаттиқ булган ва юк ҳеч қаёққа оғмайди.

تۇغاچ Т а в г а ч — Мочин мамлакатининг оти. Бу мамлакат Чиндан тўрт ойлик йўл узоқдадир. Чин аслида

учтадир: 1) Юқори Чин—бу Шарқда бўлиб, бунга تَفْغَاجْ Tawғач дейлади. 2) Ўрта Чин, буни خَطَائِي Хитај дейлади. 3) Қуйи Чин, буни بَرْخَان Бархан

дейлади ва у Қашқардадир. Лекин ҳозир Tawғачни Мочин, Хитойни Чин деб юритилади.

تَفْغَاجْ та w ғ а ч²³⁴ — уйғур. У „тат“ дир. Улар Чин, яъни

Tawғачда яшайдилар. Ҳар бир эски ва катта нарсага تَفْغَاجْ أَذِي tawғач азї дейдилар. Бу арабча

عَادِي شَيْءٍ عَادِي شَيْءٍ иборасига ўхшашдир. Шоҳларнинг تَفْغَاجْ خان Tawғач хан дейлиши ҳам шундандир. Катта ерлик эски хон деган маънодадир.

تَت تَفْغَاجْ т а т та w ғ а ч — форси ва турк демакдир. Биринчи сўз تَت тат—форси, иккинчи сўз—تَفْغَاجْ tawғач — турк ўрнида қўлланади.

Менинг наздимда мен айтган изоҳ тўғрироқдир. Ислом ўлкаларидаги машҳур ва муносиб тушиниш шудир. У ерларда ҳам шундай. Ҳар иккиси ҳам яхши.

تَفْغَاجْ بُدَاسِي тафғач будаси — барги савсан гулининг баргларига ўхшаш бир дарахт. Уни дори сифатида ишлатадилар.

سَرَقِجْ с а р қ а ч — ёввойи сачратқи жинсидан бўлган бир усимлик.

سُرْقِجْ с у р қ а ч — лук дейилган дарахтнинг сиқиб олинган шираси. У билан қилч, ханжар ва катта пи-чоқларнинг дасталари бириктирилади.

سَرِنِجْ с а р и н ч — ёғочдан ясалган челақ.

سَغْدِجْ с а г д и ч — дўст, ўртоқ.

²³⁴ Бу ерда бир оз аниқсизлик бор. Б. Аталай бир мунча тузатки киритган. Қўшимчада бошқа нусха бўлмагани учун, биз ўзича қолдирдик.

- سُغَدِجْ с у г д і ч — қишда одамлар ўртасида навбат билан ўтказиладиган зиёфат, тўкма.
- سَفْدِجْ с а в д і ч — новдалардан тўқилиб, ичига мева солинадиган нарсa, сават.
- سُنْكَجْ с э н к ä ч — финдиқ ёнғоғи катталигидаги ширин олма, қизил ва оқ бўлади.
- قَتَجْ қ а т қ і ч — чаён каби чақувчи бир нарсa (арғуча).
- قُسْغَاجْ қ і с ғ а ч — қисқич, омбир.
- قُسْغَاجْ қ у с ғ а ч — кичик қора жонивор, одамни тишлайди (ўғузча).
- قُسْغَاجْ қ у ш ғ а ч — чумчуқ.
- كَرْبِجْ к э р п і ч — кирпич, ғишт. بَشِجْ كَرْبِجْ б і ш і ғ к э р п і ч .
пишиқ ғишт.
- كَرْبِجْ كِشِي к і р т ў ч к і ш і — хасадли ва ёмон хулқли киши.
- بَشْتُرْ б а ш т а р — ўроқ (арғуча).
- بَكْتُرْ Б э к т у р — эркаклар исми. Асли بَكْتُرْ б э г
тур—доим ўрнингда тур, кўп яша демакдир.
- بَكْتِرْ б ө к т і р — тоғлардаги баланд-пастлик ер. Шеър-
да шундай келган:

أغا بَكْتِرْ ازا بُرْدِمْ بَرَقْ ياقِبْ قيا كُرْدِمْ
انې بېلِبْ تَقې بُرْدِمْ تِكْلُ ياغې نُرې نَغْدِي

Аға бөктір уза јурдiм,
Баріқ јақiб қiја кöрдiм,
Анi билiб тақi бардiм,
Түгäл јағi тöрi туғдi.

Тоғнинг баланд ерларига чиқдим, узоқдан бир қора кўрдим, душман қораси эканини таниб, турган еримда тўхтаб қолдим. Душманнинг тўзони кўтарилди.

[Тоғнинг юқори чўққиларига чиқдим. Ўйроқ (узоқ)қа боқиб бир қора кўрдим, уни аниқлаб яна бордим. Душман чағи ҳамма ёқни босиб кетди].

بَلْدِرُ балдир — тоғ бурнига ўхшаш кўтарилиб чиққан нарса. تاغ بَلْدِرِي тағ балдирі — тоғ бурни.

اغل بَلْدِرُ балдир, оғул — ўғай ўғил.

قېز بَلْدِرُ балдир қиз — ўғай қиз.

تَرِيغ بَلْدِرُ балдир таріғ — аввал баҳорда ҳайдалган, ишланган экин. Энг серунум экин шудир. Ҳар бир нарсанинг ҳам олдин қилинишига بَلْدِرُ балдир дейлади.

قوز بَلْدِرُ балдир қозі — эртаги қўзи. Бу тўрт сўзнинг ҳаммасида ب б қалин, қаттиқ талаффуз қилинади.

بُلْدُرُ - بُلْدُرُ : تاش قُدُقًا تَشْتِي بُلْدُرُ بُلْدُرُ اِتِي булдур - булдур: таш қўзққа тўшти, булдур-булдур этті — қудуққа тош тушди, булдур-булдур товуш чиқарди.

بُلْتُرُ булдир — бултур (ўтган йил).

بُلغار Булғар — турк шаҳарларидан машҳур бир шаҳар.

تولفیر тулфір — парда. Хотинлар пардаси. Буни ипакли газмоллардан ишланади.

چالْدِرُ - چالْدِرُ : اوق كېشتا چلْدِرُ چلْدِرُ اِتِي чалдир-чалдир этті — ўқ ўқдонда „шалдир-шудир“ этди. Қуруқ хашакка шамол текканда чиқадиган товушга ҳам шу сўз қўлланади.

چامْغُرُ Јағмур — шалғом. چامْغُرُ Јағмур талаффузи ҳам бор. Бунда غ г билан م м ўрин алмашгандир.

سزْكَرُ сзркар — йултўсар, ўғри (қарлуқча).

قانْدِرُ қандир — ошлашга ярайдиган тери, гўштан шилиб олингандан кейин гўшт устида қолган юпка пўст.

كستَرُ кэстәр — сопол (ум тилида).

- كشمبر ك ä ш м і р — турк мамлакати чеккасидаги бир ша-
ҳар. Уни худо ёрлақагур Сулаймон пайғамбар қур-
ган эди.
- مندار м а н д а р — дарахтларга ўралиб, кўпинча дарахт-
ни қуритадиган ўсимлик, ишқ печак (ўғузча).
- بردوز б у р д у з — полиз, боғ, бустон. Бу сўз асл турк-
ча эмасдир.
- بلدیز б а л д і з — хотиннинг сингиси. Эрнинг сингли-
сига балдиз дейилмайди, сингил дейилади.
- ترماز т а р м а з — бодринг.
- قوتسوز қ у т с у з — иши орқасига кетган одам. Мақолда
шундай келган: قوتسوز قَدَعَا كَرَسَا قَمَّ يَغَارُ қутсуз
қузуғқа кірсә, қум жағар — бахтсиз қудуққа кірсә
қум ёғар. Суви қурийди. إِذَا أَقْبَلَ وَإِذَا أُدْبِرَ إِذَا
اِقْبَلَ اِقْبَلْ اِقْبَلْ ибораси каби.
- قِرْقِيز қ і р қ і з — бир турк қабиласи, қирғиз.
- قالبوز қ а л б у з — бир ютум, бир луқма нарса. قَلْبُزْ لَادِي
قالبوز қалбузладі нәңи — нарсани қултумлади, ютди.
- قوندوز қ у н д у з — қундуз; сув ити, қундуз.
- قوندوز قير قوندوز қ у н д у з қ а ј р і — қундуз ҳайвонининг мойги-
дан олинадиган дори.
- كندوز к у н д у з — кун ёруғи, қундузи.
- مندوز м у н д у з — аҳмоқ одам. Мақолда шундай келган:

نَجَا مَنْدُزْ اَرَسَا اِيشْ اَذْكَوْ
نَجَا اَكْرِي اَرَسَا يُولُ اَذْكَوْ

Нәчә мундуз әрсә әш әзгү,
Нәчә әгрә әрсә јол әзгү.

Елғизликдан кўра қанча ахмоқ бўлса ҳам, ҳамроҳ яхши. Чўлда боши оққан томонга кетгандан кўра, қанча эгри, қинғир-қийшиқ булса ҳам, йўл яхши. Чунки [йўлсиз мақсадга етиб булмайди] йўл орқалигина мақсадга етилади.

مُنْدُوزُ мундуз : اَقْرَبُ мундуз ақин — оқувчи сел.
 مُنْدُوزُ мундуз : اَتُّرْبَعَا мундуз Јорига ат—ёлғиз.
 йўрғаси бор от, чопишда тенги йўқ от.

بِجْغَاسٍ бичғас — одамлар орасидаги ваъда, вайд. Шеърда: шундай келган:

بِجْغَاسٍ بِيْتِكْ قَلْبُلُرُ اِنْدَكِي يِمَا بَرُورُلُرُ
 خَانِدِن بَسْت تَلُرُلُرُ بَسْمِل جُمُلُ تَرَكَشُورُ

Бичғас битик қўлулар,
 Эндкәй Јама бэрүрләр,
 Хандан басут тиләрләр,
 Басмил чумул тиркәшүр.

Якобу жангига ҳоқонни ёрдамга чақириб айтади. Бизнинг одамлар подшога қаршилиқ қилмаслик учун муоҳада ёзадилар. Ҳозир Басмил ва Жумул қабилалари биз билан урушмоққа йиғилдилар. Ҳоқон уларга етишди, ҳатто уларнинг қонларини тўкди ва асир қилди.

[Келишув — аҳднома ёзишди, қасам билан (битимни) мустаҳкамлайдилар. Хондан ёрдам истайдилар. Басмил, Жумуллар (жангга) тупланишди].

Э с л а т м а. بِسْمِل сўзи бу ўринда икки хил берилди. Китобда بَسْمِل шаклида учрайди. Лекин унинг тўғриси بِسْمِل басмил дир. Шунинг учун транскрипцияда унинг тўғри шакли (басмил) олинди.

بَكْمِيسَ бэкмиёс — шинни (ўғузча).

- قَرَبَاسُ أَرُ қ і р б а с э р — бошининг сочлари тўкилиб, бошқа чиқмайдиган бўлиб қолган киши.
- يُرَبَّاشُ اِبْشُ Ј у р б а ш і ш — чувалган иш. Учини билиб бўлмас даражада чалкашиб кетган иш.
- بَتْرُوشُ سَوْفُ б а т р у ш с у в — лойқа сув. Хамири кўпайиб, суви озайган хамир овқатга ҳам бу сўз қўлланади.
- بَلْغَاشُ б у л г а ш — етиб келган душман хавфидан одамлар орасида қўзғалган шов-шув, ваҳима.
- تِرْكَاشُ т і р г ä ш — ариқчалардан келиб, водида тўпланиб қолган кўлмак сув.
- جَلْبِيشُ چ ل ب و ش — кийим ва қўлларга теккан мева шираси.
- سَرْمَاشُ س ر م ا ش — бир нарсанинг бир нарсага ўралиши, аралашishi. Бирон қўзғолон натижасида одамларнинг баъзиси баъзисига аралашishiغا سَرْمَاشُ بُلْدِي сармаш болди дейдилар.
- سَفْسَاشُ س و و س و ش — буғдой сувининг, шароблик қуввати кетгандан кейинги сувлик ҳоли. Сув қўшилган айронни ҳам шу ном билан аталади.
- قَاتْلِيشُ қ а т л і ш — сувларнинг қулоқ бошида қўшилиши. Бунга سَوْفُ قَاتْلِيشِي суw қатлiштi — дейилади.
- قَاتْمِيشُ Қ а т м і ш — эрлар исми.
- قِرْتِيشُ қ і р т і ш — одам ва бошқа нарсалар юзининг ранги. كِرْتِيشْ كِرْتِيشْ كِرْتِيشْ кўрүкүк қiртiшлигi кiшi — юзининг ранги чиройлик одам. Ј э р қ і р т і ш і — ер қобиги, юзи. Лекин бу сўз ҳар нарсанинг ҳам юзига нисбатан қўлланавермайди.
- قَرغِيشُ қ а р г і ш — қарғиш, лаънат. تَنْكِرِي قَرغِيشِي أَنْكِ أَرَا тэнкри қарғиши аниң ўзä—худонинг лаънати унги (бўлсин). Бу сўз баъзан сифат маъносида ҳам қўл-

ланади. قَرغِش كِشِي қарғиш киши — лаънатланган, малъун киши.

قَلْدَش

қолдаш — яқин. Бу сўз кўпроқ катталарнинг бо-
лаларига қўлланади.

كِرْدَش
بُرْبَاغ
بِرْقِع

кiрдaш — бир ҳовлида турувчи қўшни.

бурбағ — ишни кечиктириш, кейинга суриш.

бiрқiғ — от ва эшакларнинг бурнидан нафас олиш
билан хириллаши, пишқириши. اَتٌ بِرْقِعِي ат бiрқi-
ғi — от пишқириши.

بِرْقِع
بِشَلَاغ

бурқуғ — тери ва бошқаларнинг йиғилиб қолиши.

башлағ — бўш, бекор, ташландиқ. بِشَلَاغ نَانِك
башлағ нaн — ташландиқ нарса. بِشَلَاغ يَلْقِي башлағ
йiлқi — бўш, бойланмаган, ўз бошига юрган ҳай-
вон.

بِغْرِغ
تَبْلَاغ

бiғрiғ — тиқиб тўлатилган қоп ва меш.

таблағ — розилик, мувофиқ топишлик. بُو اِبْشِ دَا
بُو اِبْشِ دَا бу ишта сaнiң таблагiц бар-
му — бу ишда сенинг розилигинг борми.

تَبْزُغ

табзуғ — топишмоқ. تَبْزُغٌ تَبْزُومٌ табзуғуқ табуз-
дiм — мен ундан бир топишмоқни сўрадим.

تُتْسُغ

тутсуғ — васият; مَن اُنْكَرُ تُتْسُغٌ تُتْسُومٌ мaн ацар-
тутсуғ тутуздiм — мен унга васият қилдим.

قَرْتِغ
تَرْتِغ

тартiғ — эгар қайиши.

тартiғ — хон ўзида пайдо бўлган бир иш учун
атрофдагиларни чақирishi, тортиши. بَكْدُنْ تَرْتِغِي

бaғдaн тартiғчi кaйдi — бекнинг чақирувчиси
келди, демакдир.

تُرْقُغ

турқуғ — ишда уялиш. اَلْ مَنْدَنْ تَرْقُغ بَلْدِي ол мaн-
дaн турқуғ болдi — ўздан ўтган бир иш учун у
мендан уялди.

تَغْرَاغُ т у г р а г — хоннинг муҳри (ўғузчадир). Турклар билмайдилар, мен ҳам бу сўзнинг аслини билмайман.

تَغْرَاغُ т у г р а г — шоҳ томонидан жанг вақтида аскарларга берилиб, тинчликда қайтариб олинадиган от.

تِلْدَاغُ т і л д а г — бўҳтон, туҳмат. اَلْ اُنْكُرُ تِلْدَاغُ قَلْوَرُ ол аңар тилдаг қилур — у унга бўҳтон қилади. Бу сўзнинг форсичаси بَهَانَةٌ баҳона²³⁵ дир.

تَغْسُفُ т у г с у ф : كَوْنٌ تَغْسُفٌ к у н т у г с у ф — кун чиқиш, шарқ.

بَتْسِغُ б а т с і г : كَوْنٌ بَتْسِغٌ к у н б а т с і г — кун ботиш, ғарб.

تَلْقِغُ т а л қ і г — тоғларнинг туташган, учрашган ери.

تَلْقِغُ т а л қ і г — ишда сусайиш, кейинга силташ.

تَمْلِغُ т у м л і г — совуқ, совиш. Шеърда шундай келган:

تَمْلِغُ كَلِبٌ قَبْسَدِي قَتْلَغُ يَانِغُ تَيْسَدِي
قَوْلِبُ اَزْنُ يَيْسَدِي اَتَيْنُ اَشْبُ اَمْرُشُورُ

Тумлiг кәлиб қапсадi,

Қутлуғ Јајiғ тәпсадi,

Қарлаб ажун Јапсадi,

Эт јин ўшўб эмрiшўр.

Совуқ келиб ҳамма ёқни қоплади. У баракатли ёзга ҳасад қилиб, қор ёғдирди. Қор бутун ерни қоплай деб қолди. Кишининг баданлари увишиб қалтирайди, гўё баданда чумоли юрганга ўхшайди. [Совуқ келиб қоплади. Қутлуғ ёзни ҳайдади. Қор дунёни қоплаб олди. Кишининг баданлари увишиб қалтирайди.]

²³⁵ Текстда шундай, аммо арабча изоҳга тўғри келмайди; эҳтимол котиб хатоси билан بُهْتَانٌ ўрнига بَهَانَةٌ ёзилиб қолган бўлса,

Бу ердаги **تَمْلُغٌ** тумлуғ сўзининг асли **تَم** тумдир. **تَمْلُغٌ** **أَلِكُ يُرِي تَمْلُغٌ** ойук јүзі тумлуғ — ўликнинг юзи совуқ. Ўлгандан кейин яқинлар ҳам ундан юзларини ўгирадилар.

سِرْتِغٌ с і р т і г — сезиш, пайқаш. Сўзловчининг сўзидан ҳаммасини эмас, баъзи мақсадларни сезиб олиш. **مَنْ بُو سُوْرَدَنْ سِرْتِغٌ بَلْدِمٌ** мэн бу сөздән сиртиг болдīm — мен бу сўзнинг моҳиятини, сирини сезиб олдим, демакдир.

سَجْلِغٌ с а ч л і г : **أَرْ سَجْلِغٌ** сачлїг эр — сочлик одам, сочи ўсиқ одам.

سَرْسِغٌ с а р с і г — сассиқ, ёқимсиз, кўпол. **سُوْرٌ سَرْسِغٌ** сарсїг соз — сассиқ ва дағал сўз. Кўпол иш ва кўпол юришга ҳам бу сўз қўлланилади.

سِزْلاغٌ с і з л а г — тиш зирқираши. Совуқ сув ичганда, музни тишлаганда бўладиган ҳол.

سِغْزِغٌ с і г з і г — махси тикишда чок орасига қўйилади-ган чарм.

سِغْزِغٌ с і г з і г — икки нарса орасини бирлаштириш.

سِغْزَاغٌ с і г з а г : — **تَيْشٌ سِغْزَاغِي** тїш сїгзагї — тиш орасидаги очиқлик.

سَاغْلِغٌ с а г л і г — саноқли нарса. Асли **سَاغْلِغٌ** дир.

سُفْلاغٌ с у ш л а г — сув йўли, молларнинг сув ичадиган жойи.

سُفْلاغٌ С у ш л а г — бир жой номи.

قَتْلُغٌ қ у т л у г : **قَتْلُغٌ نَانِكٌ** қутлуғ нэң — ҳар бир муборак нарса. Эркак кишилар ҳам шу исм билан аталади.

قَرْشاغٌ қ а р ш а г — тўн кенглиги. **أَنْكٌ قَرْشاغِي كُوْرٌ** анїң қаршагї кбр — унинг чопонининг кенглигини кўр.

قۇشاغُ қ у р ш а ғ — белбоғ, боғ, урама. أَفْ قُرْشَاغِي 3w
қуршағи — юнгдан тўқилган, ўтов устини боғлана-
диган жияк. Ўтов жияги, арқони.

قۇشلاغُ қ і ш л а ғ — қишланадиган жой. اُوْز كُوْز اير قۇشلاغُ
бз кбз эр қишлағ — ўз ишини ўзи қилиб, бошқа-
га топширмовчи одам. Тоғдаги кунгай томонга
жойлашган одам кабидирким, у ерда ўт кўп, қор
оз бўлади. [У ерда экин яхши битади].

مان قۇشلاغُ М а н - қ і ш л а ғ — ўғузлар мамлакатидаги бир ер номи.
قۇشلاغُ қ у ш л а ғ — қушлар кўп бўладиган жой. У ерда
ов қилинади.

قۇرқаغُ қ а р қ а ғ — ўтсиз ва сувсиз жой, қақроқ.

قۇلسىغُ 3р қ у л с ى ғ э р — қилиқлари қулга ўхшаган, қулси-
мон одам.

نۇداغُ н і ж д а ғ — қайроқ тош (икки жағ орасидаги ;
ж ҳарфи бўлади.)

بۇتراقُ б а т р а қ — учига махсус ипаклик осилган ёғоч-
ки, аскар жангда шу билан ўзини белгили қилади.

بۇجғақُ б у ч ғ а қ — Ер қутри (глобус ва картада ернинг
ўртасидан кесиб ўтган чизиқ), шундан олиб
بۇجғаقى 3р бучғақи — ер қутри дейилади.

بۇجғақُ б у ч ғ а қ — бурчак ва шунинг кабилар.

بۇجғақُ б у ч ғ а қ — сўйилган мол почаларининг териси.
Ундан оёқ кийими, чориқ ишланади.

بۇхсуқُ б о х с у қ — асирлар ва жиноятчилар бўйнига со-
линадиган темир занжир, кишан. Бу сўзнинг بۇسُقُ
боғсуқ талаффузи ҳам бор. Бунда خ (x) билан غ
(f) алмашинади. Арабча خُتْرٌ، عُدْرٌ каби.

اُخسُقُ 3р а х с а қ - б у х с а қ — оқсоқ ва чўлоқларга жуфт

ҳолда **اَحْسَقُ بَخْسَقُ** ахсақ-бухсақ дейилади. Ҳар
иккиси қўшиб айтилади.

بَدْرُقُ Б а д р у қ — эрлар исми.

بَارِجُقُ Б а р ј у қ — Афрасиёб бино қилган шаҳар. **بَحْتُ**
بُخْتُنُ Бухтун Нассар ўғли **بَيْرُنُ** Байзани шу ша-
ҳарга қамаган эди²³⁶.

بُرْجُقُ б у р ч а қ — лўвия.

بُرْجُقُ б у р ч а қ — дона, тер донаси. **تَرُ بُرْجُقَلَنْدِي** тэр
бурчақланди—тер доналанди, дона-дона тер чиқди.

بُزْلُقُ б у з л у қ — музхона. Муз сақланадиган жой.

بَسْرُقُ б а с р у қ — оғир нарсалар, босириқ. Мақолла
шундай келган:

يِرْ بَسْرُقِي تَاغ. بُونُ بَسْرُقِي بَاك

Јёр басруқі тағ,

Бузун басруқі бәг.

Ернинг оғирлиги тоғ билан, халқнинг оғирлиги
беклар билан. Бу мақол Ер тоғ билан тинч тура-
ди-ю, халқ беклар билан тинч туради, чунки улар
йўлга соладилар, деган маънода қўлланади.

بَشَقُ б а ш н а қ э р — совутсиз, қуролсиз, қалқонсиз,
бошқасиз яланғоч киши.

بَشِقُ б а ш м а қ — тўлиқ (ўғузча).

بَغْمُقُ б о ф м а қ — кўйлак боғичи.

بَغْمُقُ б о ф м а қ — бўйин тумор. Тилла ва бошқа нарса-

²³⁶ I том, 318-бетда бу сўз Байзан тарзида берилган. Тарихий асарларда
бу сўз батзан, байзан, бажзан шаклларида ҳам учрайди. Бу ерда Маҳ-
муд Кошгарий Бухтун Нассарнинг қамалиш сабабини кўрсатмаган. Тарихий асар-
лар маълумотига кўра, у Афрасиёб қизи билан яширин алоқа қилган экан.

лардан ясалиб, ҳар хил қимматбаҳо тошлар ва марваридлар қадалган, келинларнинг бўйнига тақадиган зийнат асбоби.

بَلَّحِيْ б а л ч и қ — балчиқ, лой (ўғузча).

بُلْغَاق б у л ғ а қ — душман келишидан одамлар орасида пайдо бўладиган шовқин-сурон.

بُلْغَاق Б у л ғ а қ — эрлар исми. Шеърда шундай келган:

بُلْغَاقُ اَكْشُ بُلْسَا قَجْنِ بِلِكْنِكْ بِنَارِ
بِنَكْشَقْ تَلِيْمُ سَيْرِبْ اَنِي تَمَعُقْ قَتَارِ

Булғақ бугуш болса, қачан білгіц јэтәр,
Јацшақ тәлім сајраб ані тамғақ қатар.

Халқда фитна кўпайса, ақл озаяди ва тўғри йўлни тополмай қолади. Беҳуда сўзлар кўпайиб кетса, оғиз қуриб, жағ қайишади. Бу мақол. ўйлаб сўзлашга ундалиб айтилади.

تُبْرَاقِ т у б р а қ — тупроқ.

تَبْلُوقِ т а б л у қ — ер ёрилиши.

تَتَغَاقِ т у т ғ а қ — душманнинг олдинги айғоқчиларини қўлга олиш учун кечаси кезувчи айғоқчи отряд.

تَرْتُقِ Т а р т у қ — Яғмоларнинг бир шаҳарининг номи.

تَرْغَاقِ т а р ғ а қ — тароқ.

تُرْلَاقِ т у р л а қ — ҳар бир ориқ ҳайвон; одам улғайиб заифлашганда ҳам **تُرْلَاقِ** турлақ дейлади.

تَرْمَاقِ т а р м а қ — йиртқич қуш ва ҳайвонлар тирноги.

تَرْمَاقِ т а р м а қ: قَرْغَاقِ تَرْمَاقِ қарғақ тармақи — бир хил ўсимлик номи.

تُرْلُوقِ т у з л у қ — тузлуқ, туз идиши.

تَغْرَاقِ т у ғ р а қ — бобил толи.

تَغْرَاقُ اَرَّ تіғрақ әр — чаққон, ғайратли одам. Шеърда шундай келган:

اَغْرَاقُ اَرِّي تَغْرَاقُ يَمِي اَنْكُ اَغْلَاقُ
سُونِي اَزَا سَغْرَاقُ يِيرِي تَقِي اَغْلَاقُ

Уғрақ әрі тіғрақ іәмі анің оғлақ,
Сүті уза сағрақ іәрі тақі ағлақ.

Уғроқларнинг одамлари ғайратли, уларнинг ейдиган овқатлари уғлоқдир. Қимиз тоғоралари устидан коса аримайди. Ҳолбуки, ерлари қурғоқ, унумсиздир. Уларнинг мардлиги, сахийлиги мақтарлидир.

تَغْسَاقُ تُولُ تَغْسَاقُ туғсақ — бева хотин. Кўпинча туғсақ равишида икки сўзни қўшиб қўлланади.

تَغْرَاقُ تَاWRَاقُ كَلَّ таврақ — тезлик. Бу сўз сифатдош вазифасида ҳам қўлланади. تَغْرَاقُ اِبْشَاجِي таврақ ішчі — тез ишлайдиган ишчи каби.

تَغْلَاقُ تَوَقْلَاقُ тоқлуқ — тўқлик.

تَغْلَاقُ تَوَقْلَاقُ — кал, бошидаги туки йўқ киши. Шохсиз ҳайвонга ҳам бу сўз қўлланади.

تَلْغَوُقُ تَالْغَوُقُ талғуқ — мих. У кетмон ва бел дасталарини мустаҳкам тутиш учун қоқилади.

تَمْشُقُ تَوْمَشُقُ тумшуқ — қуш тумшуғи.

تَمْغَاقُ تَامْغَاقُ тамғақ — томоқ, бўғиз.

جَحْشَاقُ جَاخْشَاقُ јахшақ — тоғ чўққиларидаги тошлоқ жой. Мақолда шундай келган:

جَحْشَاقُ اَزَا اَتُ بُلْمَاسُ
جَقْرُقُ بِلَا اَفْتُ بُلْمَاسُ

Јахшақ ўза от болмас,
јақрақ билә увут болмас.

Тоглар чўққисидаги тошлоқларда ўт бўлмайди.
Шунингдек, калларда уят бўлмайди.

جَحْشَاقُ J а х ш а қ — қуритилган мева. Ўрик, узум ва бошқаларнинг қуритилгани (қарлуқча).

جار جَرْمَقُ J а р J а р м а қ — кичик болалар; бу иккала сўз бирликда ишлатилади.

جَمْرَقُ J а м р а қ : جار جَرْمَقُ JarJармақнинг бошқа бир шакли.

J а ф р у қ J э р — тепилган қаттиқ ер.

چاقماқ — ўт ёқиш учун ишлатиладиган чақмоқ тош. Бу сўз ҳам масдар, ҳам отдир. Арабча جَمْدُ السُّمَّاقُ сўзидан جَمْدُ الْمَاءِ جَمْدُ السُّمَّاقُ сўзидан جَمْدُ السُّمَّاقُ сўзи ясалгани каби.

J а л б а қ — ифлос, кир. جَلْبَقُ اِبْسُ Jalбақ йш — при- лаш иш, чалкаш, чигал иш.

چۇمغۇق — оёқлари ва тумшуги қизил, қанотли- ри оқ парли қарға. Ўғузлар غ (ғ) ни тушириб چۇمۇق چۇمۇق дейдилар. Ҳар бир غ (ғ) ли отларда ёки тўрт ҳарfli ك (к), غ (ғ) ли сўзларда ҳам, ك (к), غ (ғ) ни туширадилар.

J у м ф у қ — чақимчи. جُمُوقُ ارَّ Jумғуқ эр - ёл- фончи ва икки юзлама киши.

باشقاق — икки соннинг тепа қисми.

ساپلىق — қилич ва пичоқлар сонига яроқли нарса. Ҳар нарсанинг дастасини سَبْلِقُ саплиқ соплик дейлади.

سچقاق كيشي — молларни сочадиган одам.

سچقاق — чичқоқ. Бу сўз қондадан четдир. Қои- дага кўра, охирги ق (қ) ўрнида ن (н) бўлиши керак эди, чунки ишнинг кўп мартаб бўлишини

билдирувчи сифатлар охири ن (н) билан тугайди.
 اَزْغَانْ اَتْ озған ат гапидаги اَزْغَانْ озған сўзи
 озаған—ҳаммадан ўзиб кетадиган маъносидадир.²³⁷
 اَلْ اِشْسْ قِلْغَانْ اَلْ ол иш қилған ол—у кўп иш
 қилувчи каби.

سُغْنَاقْ с у с ғ а қ — сув ва сув каби нарсаларни ботириб
 оладиган асбоб. Қарлуқ, қипчоқ ва бутун кўчман-
 чилар тилида шундай.

سُغْدَاقْ с у ғ д а қ — Баласоғунга жойлашган бир қавм,
 улар Самарқанд ва Бухоро ўртасидаги суғддан
 бўлиб, кейин турклашиб кетган одамлар.

سَغْرَاقْ с а ғ р а қ²³⁸ — сув ва бошқа нарсалар ичиладиган
 идиш, коса. سَاغْرَاقْ قَا تَكْبِرْ saw'ın saғраққа
 тәғир — ширин сўз билан одам шоҳлар косасидан
 сув ичади, яъни улар ҳурмат топади.

سِرْمَاقْ с і р м а қ — эшакнинг тўқими.

سُغْنَاقْ с у ғ н а қ — ўғуз шаҳарларидан бири.

سَغْلِقْ с а ғ л і қ — боқиш, аслида соғишдир (ҳайвонлар
 ҳақида).

سُغْلِقْ с у ш л у қ — дастрўмол.

سَقْلِقْ с а қ л і қ — ишда ҳушёрлик, айғоқлик.

سُقْلِقْ с у қ л у қ — суқлик. Овқат, мол ва бошқалар
 устида оч кўзлик.

قَبْغَاقْ қ а п ғ а қ — қопқоқ.

²³⁷ Бу ерда Маҳмуд Кошғарий I том, 135-бетда берган қондасини унутган-
 дир. У ерда шундай ёзган эди: ишнинг кўп марта ишлаганини билдирувчи
 сифат сўзларнинг охири қондага кўра н билан тугайди. Кўпчилик ўғуз ва қип-
 чоқлар шундай сифатлар охиридаги ن (н) ни ك (к) га алмаштиради-
 лар. Шунга кўра, бу сўз ўғузчадир.

²³⁸ Сағрақ сўзи изоҳида бир оз аниқсизлик бор. Мақолдаги маънога
 кўра, сағрақ шоҳларга хос косадир. Биз ўзинча қолдирдик.

قَبْجَقُ қ а п ч а қ — сув (арик) тармоқларининг бир-бирига
бирлашадиган, тўқнашадиган жойи.

قَدْرَقُ қ а д р а қ — тоғнинг букилган, сойлик жойлари.

قَتَّ قَدْرُقُ қ а т — қадрәқ — букри ва әгри нарса.

قُدْرُقُ қ у д р у қ — бутун ҳайвонларнинг қуйруғи, думи.

قَوَى قَدْرُقَى қ о й қ удруқі — қуй қуйруғи. اَتَّ قَدْرُقَى
а т қ у з р у қ і — отнинг думи.

Шеърда шундай келган:

قَدْرُقُ قَتَّ نَكْدِمِزْ تَنْكِرْبِكْ اُكْشِزْ اُكْدِمِزْ
كَمْشِبْ اَتَّ نَكْدِمِزْ اَلْدَبُّ يَنَا قَجْتِمِزْ

Қудруқ қатіғ тўгдіміз,

Тэңріг өгүш өкдіміз,

Кэмшіб атіғ тэкдіміз,

Алдаб јана қачтіміз.

Отлар думини қаттиқ қилиб тугдик, тангрига куй
хамд ўқидик, яъни кофирларга ҳужум қилишда
такбир ўқидик. Узангыга қаттиқ босиб ҳужум
қилдик, орқамиздан эргашинглар деб, уларни ал-
даш учун қочганга ўхшаб чекиндик.

قُدْرُقُ қ у д р у қ — قُش قُدْرُقَى қ у ш қ удруқі — қуш қуйру-
ғи. Мақолда шундай келган:

تَقَمَّ يَزْبُ قَدْرُقَتَا بَجَكْ

Тоқум* јузуб қудруқта бичәк сима — мол те-
рисини шилиб олингач, думида пичоқни синдирма.

Бу мақол қуйидаги арабча мақолга ўхшайди:

شَوَى اُخْوَكْ حَتَّى إِذَا اَنْضَجَ رَمَدًا

قُدْرُقُ қ у д р у қ — қуйруқ (орқа йўлдан киноя). قُدْرُقَى

قُدْرُقَى قُدْرُقَى قُدْرُقَى اَتَّ كَانْ كِشَى
қ удруқі өтгән кіші — орқа йўли кенг
киши.

* يَزْبُ сўзи босма нусхада بَزْب тарзида янглиш кетган экан, Басим Атлалай
тўғрилаган. Биз ҳам шу асосда тузатдик.

قَرَساق қ а р с а қ — тулкилар жинсидан бұлган бир ҳай-
вон. Унинг оқ, ўсиқ почасидан пўстин қилинади.
قَرَلُق қ а р л у қ — турклардан бир гуруҳи. Улар кўчман-
чи бўлиб, ўғузлардан бошқа, улар ҳам туркмандир.
قُرْلُق қ у р л у қ — қимизни пишитиш учун ишлатилади-
ган идиш; меш.

قَرْناق Қ а р н а қ — ўғуз шаҳарларидан бири.

قَرْناق қ а р н а қ : قَرْناقُ أَرُ қарнақ 5р — қорни катта
киши.

قَرْناق қ і р н а қ — жория, чўри. Ябоку, қой, жумул,
басмил, ўғуз, ямоқ ва қипчоқлар сўзи.

قِرْلاق қ і з л а қ : كَتِي قِرْلاق коти қізлақ — қизилиштон.
Унинг думи қизил бўлади.

قِسْراق қ і с р а қ — ёш байтал. Ўғузларча ҳар қандай бай-
тал. Мақолда шундай келган:

قَبْرُ بَرْلَا كَرُشْمَا قِسْرَاقُ بَرْلَا بَرِشْمَا

Қіз бірлә кўрашма, қісрақ бірлә јарішма —

Қиз билан ўйнашма, чунки улар кучли ва сени
енгади, ёш қисир биялар билан пойга қилишма,
у айғирдан кўра кучлидир, у ҳам сенинг устинг-
дан ғалаба қилади (сени енгади). Бу мақол Ҳоқо-
ния қизларидан бири Султон Масъуднинг никоҳ
кечаси ўз эрини оёғи билан чалиб йиқитганидан
кейин ҳоқонийларда юзага келгандир.

قِسْماق қ і с м а қ — узангининг икки ёнидаги иккита қайиш
боғичи. Узанги иккита қайиш орасида туради.

قِسْماق қ і с м а қ — сиртмоқ, тузоқ.

قُشْلُق қ у ш л у қ ²³⁹ — кун чиққандан кейинги вақт (ўғузча).

²³⁹ Бу сўзда бир оз аниқсизлик бор. Биз ўзича бердик.

- قَشَلِقْ қ і ш л і қ — қишлик уй; қиш учун тайёрланган ҳар бир нарса.
- قُشَاقُ қ у ғ ш а қ : قُشَاقُ نَانِكُ қуғшақ нэқ — ҳар бир бўш, заиф, суст нарса.
- قُصْجَاقُ қ і ф ч а қ — туркий қабилалардан бири.
- قُصْجَاقُ Қ і ф ч а қ — Қашқар яқинидаги бир жой номи.
- قُلْبَاقُ Қ у л б а қ — турклардан бир тақводор киши исми, у Баласоғун тоғларида яшар эди. Айтишларига кўра, у қўли билан катта қора тошга تَنْكُرِي قُلِي تَنْكُرِي قُلِي тэдрі қулї қулбақ деб ёзса, оқ хат ёзилар, агар оқ тошга ёзса, қора хат пайдо бўлар эди. Унинг излари ҳалигача ҳам турибди, дейдилар.
- قُلْتِقُ қ а л т у қ — ёввойи сигирлар шохи. Унинг ичи ковак қилинади-да, қимиз ва бошқа нарсалар ичилади.
- قُلْتِقُ қ о л т і қ — қўлтиқ.
- قُلْتِقُ қ і л т і қ — бош кепаги, қипиғи.
- قَمْنَاقُ қ а м ғ а қ — бўйи баланд, барглари нозик бир ўт, уйнинг очиқ жойларига солинади.
- قَمْلَاقُ қ у м л а қ — қипчоқ ерларида ўсадиган печакка ўхшаган бир ўт. Уни асалга аралаштириб, ичимлик қилинади. Бу ўт кемага тушиб қолса, денгиз тўлқинланади ва кема чайқалиб, ундаги одамлар фарқ бўла ёзадилар.
- قَنْجِيقُ қ а н ј і қ — урғочи йт, қанжиқ.
- مَنْجِيقُ м у н ч у қ — минчоқ, қимматли тошдан қилинган маржон.
- مَنْجِيقُ м у н ч у қ — от бўйнига тақилувчи минчоқ, қимматли тош, шер тирноғи ёки тумор.

- مَنْجُقُ** м а н ч у қ — эгарга осиладиган нарсалар; тўрва ва бошқалар.
- مُنْغَانُ** м у н ғ а н : **كېشى** мунған кіші — эзма ва беҳуда сўзловчи киши.
- بُرْجَک** б у р ч ä к — одамнинг кокили; отнинг ёли.
- بِتْرِک** б і т р і к — тиллиқ, хотинлар тиллиғи.
- بِتْرَک** б і т р і к — писта (арғуча).
- بِسْتِک** б і с т і к — йигириш учун мўлжалланиб айрилған бир бўлак пахта (чигилча).
- بِسْتِک** б і с т і к — пилта (арғуча).
- بُكْسَک** б ö к с ä к — хотинлар бўксаси билан қўйни орасидаги ер (у ерга зийнатли тужор тақадилар).
- بُكْسَک** б ö к с ä к — бўкса, кўкракнинг юқори қисми.
- تُتْسُک** т у т с у к : **كېشى** тўтсүк кіші — кек сақловчи киши, душманлик ва адоват қилувчи киши.
- تَخْچَک** т 5 х ч ä к — Чин ипакли газмолларидан бир хил.
- تُرْبُк** т у р б у к — ўроқ, ранда; чопқи. Уни **تُرْبُكُو** түрбкү ҳам дейдилар.
- تُرْلِک** т 5 р л і к — жазлиқ. Эгар остидан қўйиладиган наMAT.
- تُرْلُک** т у р л ү к — ҳар хил, турли. **قَچ تَرْلُک نَانک** қач түрлүк нәң — ҳар хил нарсa. **قَچ تَرْلُک سوز ایلیم** қач түрлүк сөз айдім — неча турли, ҳар хил сўз сўзладим.
- تُرْمَک** т у р м ä к — тухум ва гўшtdан тайёрланидиган овқат.
- تُرْنَک** т і р н ä к — одамларнинг йиғилиш жойи. Чунончи, бирон маслаҳат хусусида тўпланадилар.
- تُشْلُک** т у ш л ү к : **تُشْلَک اودی** тўшлүк узи — сафарга кетаётган кишининг тун охирида дам олиш учун қўниши.

- تَکْرُوتُ t ä g r ä k — тўгарак, атроф. قُدُغْ تَکْرُوتُ қўзуг тәг-
rәгі — қудуқ тевараги.
- تَکْلُکُ t ү g l ү k — кўзи ишдан чиққан кўр киши. تَکْلُکُ
تَکْلُکُ t ү g l ү k кўзлүк кўзлүк — кўзи кўрмовчи киши.
- تَکْلُکُ t ä w i ү k — ҳийлакор, фирибгар, алдамчи.
- چَکْرَکُ ч ä k р ä k : قَبا چَکْرَکُ чәкрәк қаба — қуллар
княдиган ва жундан тўқилган бир хил кийим.
- چَریکُ ч ә r i k : کوزی چَریکُ кўзи чәрлік — заиф кўзли
одам, у ёруғликдан кўра қоронғиликда яхши кў-
ради.
- چَپَکُ ч ә i п ä k — кўз чирки, кўз бўқи.
- چِلدَکُ ч i l d ä k — отнинг кўкрагига чиқадиган бир яра.
Ундан йиринг, фасод оқади, сўнг уни доглаб
тузатадилар.
- سُرتُکُ с ү р т ү k : اشلار سُرتُکُ сўртүк ішіәр — суйкала-
нувчи хотинлар. Ҳар нарсанинг ишқаланишига
ҳам бу сўз қўлланади.
- سَزرَکُ с ä z р ä k : بوز سَزرَکُ сәзрәк боз — сийрак ту-
қилган бўз.
- سَزرَکُ с ä z р ä k : قَبغ سَزرَکُ сәзрәк қапуғ — панжа-
рали эшик, сурма эшик.
- سُرچَکُ с ү р ч ү k — кечки йиғилиш, ўлтириш. Ўғузлар
چ ч ҳарфини фатҳали қилиб سُرچَکُ сўрчәк деб
талаффуз қиладилар.
- سَلیجُکُ С ä l i j ү k — шу ҳозирги султонлар бобосининг
исми. Улар سَلیجُکُ سُو باشی сәліжүк сў баші деб
аталар эди.
- سَکرَکُ с ä k р i k — тоғда сакраб ўтиладиган жойлар.
- سُкрүкُ с ү к р ү k — хотинлар авроти.

- كۆپرۈك ك о п р у к — кўприк.
 كۆتۈك ك о т ۈ к — қарғиш. Эй хунаса, эй кўт маъносида
 تۈمۈك ت о м р у к — доира, чилдирма (ўғузча).
 كۆچۈك ك о п ч у к — кўпчик, эгарнинг устига кийгизила-
 диган ёлуқ.
 كىرپىك ك і р п і к²⁴⁰ — киприк.
 كۆرتۈك ك ۆ р т у к — ёғочдаги керттик ва кесилган жой.
 كۆرتۈك كۆرتۈك ك ۆ р т ۈ к к ۆ м р ۈ к — керттик — кесик,
 керттилган — ёрилган.
 كۆرتۈك ك ۆ р т і к — нон ва шунга ўхшаш нарсаларни
 санаш, ҳисобини олиш учун ёғочга қирқиб қўл-
 ланадиган белги.
 كۆرشاك ك ў р ш а к — тарик, қўноқларнинг мағзини айириб,
 сув ёки сутга қайнағиб, сўнг устига ёғ қуйиб
 ейиладиган овқатнинг номи.
 كۆزلىك ك ۆ з л і к — хотинларнинг кийимларига тақиб ўзлари
 билан олиб юрадиган кичкина пичоқча.
 كۆзۈك ك ۆ з ۈ к — кўз оғриганда, шамоллаганда ва нур-
 дан қамашганда от думидан тўқилиб, кўзга тақи-
 ладиган нарса.
 كۆسرۈك ك ۆ с р ۈ к : كۆسرۈك تۇشاغ ك ۆ с р ۈ к тушағ — отни
 боғлаб қўядиган тушов, кишан.
 كۆھرۈك ك ۆ w р і к — граб дарахти.
 كۆھرۈك ك ۆ w р у к — ноғора.
 كۆھرۈك ك ۆ w р а к : كۆھرۈك نانگ ك ۆ w р а к нәң — канақун-
 жут ва бошқаларга ўхшаш танаси бўш ва ғовак
 ўсимликлар.

²⁴⁰ Бу сўз ҳозир жонли тилда ки п р а к || ки п р и к тарзида қўлланади. Бу ўзгариш Навонидан сўнг бўлган. Навонийда ҳам девондагича: ки р п и к.

Бир боқиб ҳушу хирал нақдини ғорат қилди,
 Кўзи кофиргина, ул кирляги наштаргина.

كۆشك كәwшәк : كۆشك نانك كәwшәк нәң — юмшоқ
нарса. Бу сүз тунлар каби занф ва майин нарсларга ҳам қўлланади.

كۆشك ات كәwшәк әт — юмшоқ гүшт.

كۆشك كۇwшәк : كۆشك اتماك كۇwшәк әтмәк —
яхши хамирдан бұлган нон.

كۆلك كۇwلук — лойни ғулак қилиниб қуритилган,
ёнғоқдан кичик юмалоқ кесак. Уни солқонга солиб отилади. Хул ҳолида ҳам отиш мумкин.

كۆلك كәкlik — каклик²⁴¹.

كۆلك ار كәкмәк әр — ҳар хил ишлар пишитиб қўйган,
қийинчиликларда пишган одам. Асли كۆك күк
бўлиб, меҳнат, қийинчилик маъносидадир. Бу сүз
сифат бўлиб, қоидадан ташқаридир. Қоидага күра,
сифат كۆمان кәкмән бўлиши керак әди.

كۆمك كәмдүк : كۆمك سۆمك كәмдүк сөңүк — гүшти
тозаланган суюк.

كۆنچك كунчук — чўнтак. Уғузлар كۆنچك кунчәк дей-
дилар.

كۆنچاك Кәнжәк — бир тоифа турклар.

كۆنچاك سۆنچك Кәнжәк сәңҗир — Тироз яқинидаги шаҳар номи.

Бу ер қипчоқлар чегарасидир.

كۆندүك Кәндүк²⁴² — хумга ўхшатиб ишланган бир нарса.

Ун ва бошқа нарса солинади (канжакча).

كۆнلүك كунбай қилинадиган иш.

كۆнلүك يوم كунбай күм — кундалик, кунлик озиқ. Бу сүз
кам қўлланади.

²⁴¹ Бу сүзнинг арабча таржимаси: هُوَ الْقِيح дир. Бунинг маъноси йи-
рингдир. Ҳолбуки, бу мазмун ўзбекчасига тўғри келмайди. Ўзбекча иборага күра
قِيح эмас قِيح бўлиши керак әди. Бир нуқта хато кетган бўлиши керак.

²⁴² Бу сүз ҳозир ҳам девондагидек ишлатилади.

- مَرْدَكْ м ә р д ä к — айық боласи. Уни **أَذِغْ مَرْدَكِي** азіг
 мәрдәгі дейилади. Баъзи бир турклар тунғиз
 боласини **تُنْكَزْ مَرْدَكِي** тоғуз мәрдәгі дейдилар.
- مَلْدَكْ تَانَكْ** м ә л д ä к н ä ц — бир-бири устига қатма-қат мингаш-
 ган гардон сунгаги каби чүзиқ нарса.
- بِجَعِلْ** б і ч ғ і л — құл, оёқ ёрилиши, ер ёрилишига ҳам
 қўланади.
- بَسْبَلْ** б а с б а л — бир тақим ип.
- بَسْمَلْ** б а с м і л ²⁴³ — турк уруғларидан бири.
- بِشَغَلْ بَلْقِي** б а ш ғ і л ј і л қ і — боши оқ моллар.
- بَتْمَلْ** б а т м у л — узун мурч.
- بُشْكَالْ** б у ш к ä л — лочира, юпқа нон. Ҳоқонияликлар-
 нинг сўзи.
- بُغْرُلْ** б у ғ р у л — тўла идиш, мешларнинг букланиб
 туриши.
- بُغْرَالْ قَوِي** б у ғ р а л қ о ј — томоғи оқ қўй.
- بُكْتَالْ أَر** б у к т ä л ә р — урта бўйли одам.
- بُكْتَالْ أْت** б у к т ä л а т — орқа сағриси кенг от.
- بُكْرُولْ أْت** б у к р у л а т — икки биқини оқ от. Шунингдек,
 ола қўй ва бошқа ҳайвонларга ҳам бұкрўл дейи-
 лади.
- بَنْدَالْ** б а н д а л — бош қисми чўқмоқли ёғоч. Унинг
 учини ёндириб, кечаси болалар бир-бирларига
 ўқталиб ўйнайдилар. Буни **أُوتُ بَنْدَالْ** от бандал
 дейилади. Човган уйинида ўйналади.

²⁴³ Девонда I том, 28, 30, 393, 399-бетларда, II том, 251-бетда **بَسْمَلْ**
 ёсмиа тарзида берилган, ҳолбуки, бу хатодир. Бу сўзнинг тўғриси б а с м и л
 эманини проф. С. Е. Малов ҳам ўзининг танқидий мақоласида кўрсатган эди.
 Зап. коллег. востоковедов, т. III, 215-бет.

تَرْغِيلٌ يَلْقَى ت а р ғ і л і і л қ і — орқасида сепкилга ўхшаш оқ-қора чизиги бор ҳайвон. Отдан бошқа молларнинг ҳаммасига ҳам бу сўз қўлланади.

تَغْرِيْلٌ т о ғ р і л — йиртқич қушлардан бири. Бу мингта гозни ўлдириб, биттасинигина ейди. Бу сўз эр-каклар исми ўрнида ҳам қўлланади.

تَغْرِيْلٌ т о ғ р і л — гўшт ва дориворлар билан тўлдирилган идиш (канжакча).

جَشَكَاْلٌ ч ғ ш к ä 1 — сопол — тош ва унинг сениқлари (канжакча).

سَنْكِلٌ с ғ қ и л ²⁴ — юздаги сепкил.

سَرْسَالٌ с а р с а л — оқ сичқон жинсидан сувсарга ўхшаш кичик бир ҳайвон.

قَرْتَالٌ اَتْ ق ا р т а л э т — тўғралган гўшт. قَرْتَالٌ قَوِي ق а р т а л қ о ј — оқ-қоралик чипор қўй.

قَرِيْلٌ اَرْ ق і р ғ і л э р — ўрта ёшли одам.

قَرِيْلٌ اَتْ ق і з ғ у л а т — қизилидан оқи кучли ва қора жигар ранглари орасида бўлган бир рангли от.

بَجَكَمْ ب ғ ч к ä м — белги нишон. Ипакли нарса ёки ёввойи сигирнинг думини ботирлар уруш кунларида жанг белгиси тарзида тақиб оладилар. Ўғузлар уни парчам дейдилар.

Шеърда шундай келган:

بَجَكَمْ اَرْبٌ اَتَلَقَا اَنْغَرٌ دَقِي تَلَقَا
اَغْرِي يَغْرِي اَتَلَقَا قَشْرٌ كَبِي اَجْتَمِرُ

Бэчкәм уруб атлақа,

Ујғур дақи татлақа,

²⁴ Бу сўз илгариларда ҳам сепкил бўлса керак. سَيْكِلٌ (səpkił) билан سَنْكِلٌ (səñil) сўзларининг арабча ёзилмиш шакли тамом бир. Фақат нуқталарнинг баланд-паст қўйилишидагина фарқ бор.

Оғри Јаууз йтлақа,
Қушлар кэби учтймйз.

Отларга белги тақиб, уйғур итларига, яъни ўғри муттаҳамлар тоифасига қасд қилдик. Қуш учган-дек учиб, уларнинг устига тушдик.

بَيْكَم
بَدْرَم

бэ к ў м — уйнинг шипи.

баэрам — одамлар орасида шодлик ва кулги.

Гуллар очилган жойларга **بَدْرَم** баэрам јэр дейилади, яъни ёқимли ер демакдир. Асли нима эканини мен билмайман, чунки мен буни форслар оғзидан эшитдим. Лекин ўғузлар ҳайит кунини **بَايْرَم** бајрам дейдилар. Яъни шодлик ва ёқимли кун. Демак, улар одатдагича **بَدْرَم** (й)га алмаштирганлар. Ёки ўзи шундай **بَدْرَم** (й) ли сўздир. Ёки бу ўзи махсус сўздир.

بِرْتَم

бйртэм : **بِرْتَم** **بِرْتَم** ол јумушқа бйртэм бардй — қайтишни гўё истамагандек, узоқ вақт мамлакатдан узилиб элчилик учун кетди.

بَغْرَم قَم

бағрам қум — эланган қум. Майин қум. Қашқар билан Ёркент ўртасидаги қумликка **بَغْرَم قَوْمِي** Бағрам қумй дейилади.

بُخْسَم

бухсум — тариқ, сўклардан қилинган ичимлик, бўза.

تَمْرَم يَغَاج

тумрум јйғач — ямоқчининг иш кундасы ва бошқаларга ўхшаш гирдак қилиб кесилган ёғоч кунда.

تَشْرَم

тушрум²⁴⁵ — пишитилган ип коптоги (арғуча).

²⁴⁵ Тузатиш жадвалида бу сўз **تَشْرَم** тушрум тарзида кўрсатилган. I том, 10-жадвал саҳифаси.

- زُنكُم зунум — Чин ипак газмолларидан бир хили.
 سِنْدِرِم سидрім — қайиш, тиркаш (ўғузча). سِنْدِرِم اِبْشَلِغ سидрім ішлиғ ыр — ишларни ўзи ишлаб, бошқаларга қилдирмайдиган киши.
 سَرَقِيم сарқим — қиров.
 كَتْرِم котрум — устига ўтириладиган баланд курси. Супача.
 كَجْرِم кочрум — саросималик, ваҳима. Қишлоқ кишиларининг шаҳарга қочиб келишлари маъносида.
 كَدْرِم_اَت кэдрім эт — теридан ажратилган гўшт.
 كَسْتَم_اَت кэстәм — чақирилмай кечаси келган кишиларга қилинадиган зиёфат.

ҲАРФИ ТАКРОРЛАНГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

- تَرْتَر тартар — қумрига ўхшаш бир қуш.
 جُرْجُر JUR-JUR — تَقِي اَمْكِي جُرْجُر тәwәj әмикі jur-jur — туянинг эмиги „жур-жур“. Яъни туя соғилганда, сутнинг тоғорага „жир-жир“ лаб тушиши.
 قُرُقُر қур-қур: قَرِن قُرُقُر اَتِي қарин қур-қур этти — қорин „қур-қур“ этди, қорин қуриллади (ғулдиради).
 سَكُنْكَ سук-сук — юлғун дарахти (яхши ёнадиган ёғоч).
 سُمْلِم_اَت сумлім тат — туркча билмайдиган форс. Умуман туркча билмайдиган кишиларга سُمْلِم сумлім дейилади.
 كُرْكُم куркум — заъфарон. Бу сўзда арабчага ўхшашлик бор. Араблар ҳам уни كُرْكُم куркум дейдилар.
 Шеърда шундай келган:

بَكَلَرُ اَيْنِ اَرَّغَرَبْ قَدَّغُو اَنِی تَرَّغَرَبْ
مَنْكُرِي بِيْزِي سَرَّغَرَبْ كُرَّكُم اَنْكُرُ تَرَّتَلُوْرُ

Бэгләр атін арғуруб,
Қазғу ані турғуруб,
Мәңзі јүзі сарғаріб,
Күркүм аңар түртүіүр.

Афрасиёб ӯлимига ачиниб айтади: амирлар отларини чарчатиб келдилар. Қайғу бекларни оздирди, юзлари заъфарон сургандек жуда сарғайди.

فَعَالِلْ ФАОЛИЛ, فَعَالِلْ ФАОЛУЛ, فَعَالِلْ ФАОЛАЛ
ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

سَرَاغُجْ с а р а ғ у ч — хотинларнинг бошга ёпинадиган нарсалари, рўмолчалари.

سِيْپَاقُرُ с і п а қ у р — ем тўрваси. Бу сўзнинг асли سِيْپَاقُرُ
سِيْپَاقُرِي с і п а қ у р і — икки ёшга тўлган отнинг ем ейдиган жойи, охури.

قُلَابُوزُ қ у л а б у з — йўлбошчи. ب (б) و (в) га алмашгандир. Мақолда шундай келган: قَلْبِنُ قَاَزُ قَلَاوُزُ سُوْرُ
قَلْبِنُ қ ал і н қ аз қ у л а в у з * с у з болмас — ғоз тўдалари йўлбошчисиз учмайди. Бу мақол ҳамма ишда ўзидан кўра йўл биладиганроқ кишига бўйсунишга ундаб айтилган.

جِيْمَجَالِي ј і ј а л а қ — жимжилоқ бармоғи.

جِيْمَاقُ ј і ј а м у қ — жимжилоқ ёнидаги бармоқ. Бунни кам одам билади.

سُلَامُقُ с о л а м у қ — чапақай киши.

* Бу сўз текстнинг ўзидан икки хил берилган.

قَرَّاحِقُ Қ а р а ч у қ — Фароб шаҳрининг номи. Бу ўғузлар мамлакатининг номи.

قَرَّامِقُ қ а р а м у қ — қорамуқ (бугдой ва бошқа донлар орасида бўладиган қорамуқ, бегона ўт).

قَمِّجَاقُ қ а м и ч а қ — сувда худди пашша сузгандек чақдон сузувчи қорамтил рангли бир кичик жонивор, сузгич²⁴⁶.

تُنَّارِكُ يَزُّرُ т у н ä р и к | э р — қоронғи ер. Қабр, гўрга ҳам тунäрик тунäрик дейилади. اَرُّ تُنَّارِكَا كِرْدِي э р т у н ä р и к к ä кирди — одам қабрга кирди.

جُمَّارِكُ كِشِي جُم ä р у к к и ш и — кўзи хира ва кўзидан ёш оқиб юрадиган киши.

خُجُونَاكُ х ö j у н ä к — хушбўй ва нақшли қовун²⁴⁷.

بَجَانَكُ б э j э н ä к — Румга яқин турувчи туркий қабила-лардан бири.

بَجَانَكُ б э j э н ä к — ўғузларнинг бир тоифаси. Уларни бэжэц бэжэц — ҳам дейилади.

فَعَلَّلُ ФААЛЪАЛ , فَعَلَّلُوُ ФААЛЛУ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

تَفْلُغُوحُ т а ш и л г у ч — тархун дейилган бир дарахт.

بُعْرُودَا سَجُّجُ б у г у р д а с а ч — жингалак соч.

جِيخَانَسِي جِيХАНСИ — Чиннинг бир турли нақшли ипак газламаси.

تَبُزْغُوُ т а б у з г у : تَبُزْغُوُ نَانَكُ табузғу нэц — қувир, нов, мўри, ҳуштак.

تُتْرُغُوُ т у т у р г у : تُتْرُغُوُ Nَانَكُ тутурғу нэц — тутулиши, буюрилиши керак нарса.

سِيْبِزْغُوُ с и б и з г у — сибизга, сибизға най.

²⁴⁶ Арабча изоҳда берилган сўзнинг ит балиқ маъноси ҳам бор.

²⁴⁷ Ҳандалак бўлса керак.

سِرْجِنَا сiрiчга — шиша.

سِرْجِنَا са рiчга — чигиртка. Унга ўхшатилиб, سِرْجِنَا آر, сарiчга эр — чигирткага ўхшаш заиф одам ҳам дейилади.

قُبُرْغَا қубурга — бойқуш.

تَرَرُقُو يَور турiрқу |эр — ўтлари оз ер, ўтлари бир-бирига ўралишиб кетмаган ер.

تَرَّغَا татiрға — ошланган оқ тери.

تَافِقُو تَافِغُوج таwилқу — қизил тол дарахти. таwилғуч ҳам дейилади.

أَفِيقُو аwилқу — қизил мевалик бир дарахт, мевасининг сувини тутмач ошига солинади, пўстлоғи билан кўз оғриғини даволанади. У билан кийимларни ҳам бўялади.

تَقْرُقَا туқурқа — май идиши ва обдастанинг жўмрағи.

تَقْرُقَا Тоқурқа — Қашқар яйловидаги бир жойнинг номи.

سَقْرُقُو сақiрқу — кана.

قَاسِرُقُو қасiрқу²⁴⁸ — гирдбод, айланма шамол, қуюн.

تُشُورْغُو тўшўргў — кичикроқ сувнинг дарёга қўшилаётган жойи, тегирмон сувининг дарёга тушар ўрни. Бошқаларга ҳам шу сўз қўлланади.

چَاكْرُكَا чэгўркэ - чигиртка (угузча). Турклар бу сўзни унинг учмасдан олдинги ҳолига қўллайдилар. Кўп

²⁴⁸ Шу маънода Павоний асарларида қуюн ва эгрим сўзлари қўлланган:

Ишқ даштида қуюн эрмаски мен девоғага,

Дашг аро сарғашталиқ хаттин некар сарқори давр.

Ҳам илдамликда сарсардек равона.

Ҳам айланмоқда эгримдин иншоға.

- болалар ва аскарларни шунга ўхшатилади, جَكْوَا
 سُو چэгүркә тәк сү — чигирткадек күп аскар.
 سَبْرُكُو субүргү — суурги.
 كُتْرُكُو күтүркү — күтарги; бирор нарса күтариладиган
 асбоб.
 كَسْرُكُو кәсүргү — халта, қоп.
 كُسْرُكَا күсүргә — ичига қоғозлар солинадиган муқова,
 папка.
 دُنْشُكَا дунушкә — тунбош дейилган ўсимлик (канжокча).
 كَيْمِشْكَا кимішкә — Қашқардан чиқадиган гулдор намет.
 تَگْگِرمَا нәң — кулча, танга, тегирмон тоши
 кәби гирдак нарса.
 سَكْرِمَا Сәкірмә — Хутан йўлидаги кичик бир шаҳар-
 чанинг номи.
 قُتْرِمَا бөрк — қайтарма қалпоқ; унинг олдида
 ҳам, орқасида ҳам қайтармаси бўлади.
 كُجْرِمَا Аҗқ — кбчүрмә очақ — бир ердан иккинчи ерга күчи-
 риладиган күчирма ўчоқ.
 كُجْرِمَا اَيْنُ кбчүрмә ојун — „ўн түрт“ деган ўйиндир.
 Ерга қўрғонга ўхшатиб түрт чизик чизиб, унга
 ўнта эшик қилинади-да, юмалоқ тош, ёнғоқ таш-
 лаб ўйналади.

ИККИНЧИ ҲАРФИ УНЛИСИЗ, УЧИНЧИ ҲАРФИДА 1 а УНЛИСИ
 КЕЛГАН СЎЗЛАР БЎЛИМИ

- مِنْدَاتُو міндату²⁴⁹ — ипак газлама.
 قَلْنَجِي قِسْرَاق қулначі қісрақ — бұғоз мол.

²⁴⁹Бу сўзнинг ноаниқлигига босма нусхада ишорат қилинган. Броккельманда ҳам бу ҳақда изоҳ бор (ДЛТ, I том, 449-бет). Биз арабчага асосан таржима қилдик.

- قَرْنَاغُو آرُ қарнағу әр — қорни катта одам.
 سَعْنَاغُو сағнағу — қуритылған қовоқ.
 قَنَدَاغُو қондіғу — хирмон янчишда, бирор нарсани туюшда қўлланадиган асбоб.
 قَمَجِيغُو қамчіғу — қаттиқ алам, қичиш ва иситма билан лаб ва бармоқларга тошадиган кичик чиқиқ (учуқ).
 تَرَبِيكُو тұрбікү — ёғоч йуниладиган асбоб.
 تَمْرَاكُو тәмрәкү — темирүтки.
 سَبْكِنَاغُو сәбкнәғу — тирноқ билан гүшт орасига чиқадиган чиқиқ.
 كَرَشَاكُو اَتُ кәршәкү ат — курак сўнгагининг олдида яғири бор от.
 بُلْغَمَا булғамә — ёғи ҳам йўқ, мазаси ҳам йўқ ёвғон ош.
 جُغْرَمَا يُلُ чукрама јол²⁵⁰ — отилма сув, отилиб чиқадиган булоқ суви.
 بُلْغَنَا булғунә — юлғун дарахти каби қизил тусли бир бўш дарахт, уни туялар ейди, бу сўзининг **مُلْغَنَا** мулғунә* шакли ҳам бор.
فَعْلَايِي фуълули шаклидаги сўзлар бўлими
 بِلْدَنِي булдуні — ичига узум ёки майиз солиб тайёрланадиган овқат (канжокча).
 سُنْدَرِي сундирі — денгиз. Мақолда шундай келган:
 أَشْيَاكُ إِيرُ بَشِيمُ بُلْسَا سُنْدَرِي دَا سَوْفُ إِجْكَايَ مَنُ

²⁵⁰ Чукрама јол сўзи III том, 3-бетда сув, чашма кўзи, чашма оғзи маъносидә ифодаланган. Шунга кўра **جُغْرَمَا** чукрама айрим ҳолда фаввора (отилиб чиқувчи) маъносидәдир. Бу таркиб отилма сув маъносидәги махсус терминдир.

*Бу сўз текстда малғинадир.

Эшјақ ајур²⁶¹ башім болса,
Сундуріда суw ічкәјмән.

Эшак айтади: бошим омон бўлса, денгиздан сув
ичаман. Бу мақол мақсадга эришиш учун узун
умр орзу қилувчиларга нисбатан қўлланади.

مَنْبِرِي мән д і р і — келин билан куёв иштирокида кечаси
йигиладиган мажлиснинг оти, унда уларнинг уст-
ларидан пул сочадилар (чигилча).

بُستاي б ў с т а і і — Рум исмалоғи дейилган, ейиладиган
бир хил ўт.

كۆز كۆنى к о з к у н і — қўнғиз жинсидан бўлиб, кечаси ғўнғил-
лаб учадиган бир жонивор.

فُعْلُنْدِي²⁶² ФУЪЛУНДИ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

سۈپۈرۈندۈي с ў п ў р і н д і — супуринди, ахлат.

سۈرۈقۈندۈي с а р қ і н д і — силқинди. سۈرۈقۈندۈي سۈرۈقۈندۈي с а р қ і н д і
суw — силқинди сув.

قۈچۈندۈي қ у ч г у н д і -- пиёз (чигилча).

Тўрт ҳарфлилар тугади.

БЕШ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР

فَاعِلٌ²⁶³ ФААЛЪАЛ, فَعْلٌ²⁶⁴ ФУУЛЪУЛ, فِعْلِيلٌ²⁶⁵ ФИИЛЪИЛ
ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

سۈقرۈلۈچ بۈركۈ су қ а р л а ј б ۆ р к — узун қалпоқ.

قۈغۈرماجۈ қ о ғ у р м а ч — қўғирмоч, қовурилган буғдой. Юмшоқ

ف билан قۈغۈرماجۈ қ а w у р м а ч ҳам дейилади.

²⁶¹ Ајур сўзи босма нусхада اَیۈر іјур тарзида ёзилган. Ҳолбуки, девон ёзилган вақтда ёлғиз а й м о қ варианты қўлланар эди. Мажхул форма ийилди эмас, а й и л д и шаклида берилган. (I том, 225-бет). Шунинг учун бу сўз а ю р қилиб тузатилган.

يَغْرُغُوحُ

Јуғурғуч — ўқлогн, ош хамир ва бошқаларни ёйишда қўлланади.

جِعْلَقَارُ أَبِي

чїғїлқар оқї — кичик, калта ўқ. Шеърда шундай келган:

أَتَرَوْ تَرَبَّ يَغْدِي أَنْكَرُ كَيْشِ أَبِي جِعْلَقَارُ
أَيْدِيْمَ أَسِغْ قَلْبُو أَمْسَ سَنْ تَقِي يَلْقَارُ

Отру тїрїб жағдї аңар кїш оқї јїғїлқар
Ајдїм асїғ қїлғу эмас сэн тақї јалқар.

Душман ҳақида айтади: менга юзланғач, суғдоқдан ўқни ёмғирдек ёғдирдим. Энди сенинг ялиниб-ёлворишларинг фойда бермайди, дедим.

سَمُرْتُغُ أَبِيش

самуртуғ иш — учини топиб бўлмайдиган чалкаш иш, чувалган иш.

قُرْتُلُغُ كَيْشِي

қуртлуғ кїшї — қуртлик киши, қурти бор одам. Бу арабча رَجُلٌ تَامِرٌ وَ لَابِنٌ, яъни „хурмоси ва сути бор одам“ дейилган иборага ўхшайди.

قَاتِرْلِيغُ بِيَر

татїрлїғ јёр — текис ва қаттиқ ер.

قَاتِرْلِيغُ أَر

қатїрлїғ эр — хачирлик одам.

بَسَرْلِيغُ تَاغ

басарлїғ тағ — саримсоқли тоғ.

بَغَرْلِيغُ أَر

бағїрлїғ эр — ҳеч кимга бўйсунмовчи, кеккайган одам. Бу арабча إِنَّا لَنَحْنُ أَعْظَمُ أَكْبَاداً مِنْ الْأَيْلِ, яъни бизнинг жигаримиз туяникидан ҳам катта“ ибораси кабидир.

جَغَرْلِيغُ أَر

чағїрлїғ эр — ичимлиги бор одам.

سُغُرْلِيغُ تَاغ

суғурлуғ тағ — вабр дейилган мушук катталигидаги бир хил ҳайвон²⁵². Кўп тоғ.

سِغَرْلِيغُ أَر

сїғїрлїғ эр — сїгирлик одам.

²⁵² Русчаси: д а м а.

- تَقْرَلِغْ آرْ та ш ар л і г ь э р — молля одам.
- جَفَارَلِغْ يِيرْ ча ш ар л і г ь э р — тутантириққа ярайдиган хас-
чүплик ер²⁵².
- بَقْرَلِغْ Ба қ і р л і г — Баласоғун яқинидаги бир жой
номи.
- بَقْرَلِغْ تَاغْ ба қ і р л і г та г — мис маъданли, мисга эга бўл-
ган тоғ.
- تَمِيرَلِغْ اَتْ та м і р л і г э т — кўп томир ва пойлик гўшт.
- قَبْرَلِغْ كَيْشِيْ қ о б у з л у ф к і ш і — қубуз чолғуси ва паштори
бор одам.
- قَوْتُزْلُقْ آرْ қ о т у з л у қ э р — қўтосли одам.
- سَغْرَلِغْ آرْ са ғ і з л і г ь э р — чайнайдиган, чақичи бор одам.
- سَغْرَلِغْ يِيرْ са ғ і з л і г ь э р — соғ тупроқли яхши ер.
- سَقْرَلِغْ تُونْ са қ і з л і г т о н — нарсалар ёпишган тўн.
- قَمِشَلِغْ يِيرْ қ а м і ш л і қ э р — қамшили ер, қамишзор.
- تَبُوغْلُقْ آرْ та б у ф л у ф э р — эски хизматчи одам.
- قَبُوغْلُقْ اَفْ қа б у ф л у ф э в — эшикли уй.
- تَاتِغْلِغْ نَانَكْ та т і г л і г н э н — мазали, ширин нарса. Асли
تَاتِغْلِغْ татіғліг.
- تَتُوغْلُقْ يِيرْ ту ту ф л у ф э р — жинли жой. У ердан ўтган-
ларга зарар беради.
- تَذِغْلِغْ نَانَكْ та з і г л і г н э ц — ушлашдан тийилган нарса,
унга етиш мумкин бўлмаган нарса.
- قَدِغْلِغْ بُرْكْ қ і з і г л і г б ў р к — атрофи жиякли, қирғоқлари
бурама қалпоқ.
- قُدُوغْلُقْ اَفْ қ у з у ф л у ф э в — қудуқли уй.
- تَرِغْلَاغْ тар і г ла г — экин жойи.

²⁵² Арабча изоҳда зарамга эга ер дейилган. Зарамнинг юқорида келтирилган маъносидан ташқари ра'йдон, хурмо ва бошқа маънолари ҳам бор.

- تَرُّغْلَغْ بِيَر туруғлаг | ёр — турар жой.
 تَرُّغْلَغْ بِيَر таріғлір | ёр — экинзор. Дон сақланадиган
 омборга ҳам бу сўз қўлланади.
 سَرِّغْلَغْ أَر саріғліғ | ёр — сариқ касали бор одам.
 قُرُّغْلَغْ يَا қуруғлуғ | ја — қурилган ўқ, ёй.
 بُسُّغْلَغْ يَنْغِي бусуғлуғ | јағі — яширинган душман.
 قَبُّغْلَغْ قَبْر қабіғліғ | қіз — уйда ўтирган (куёвга чиқма-
 ган) қиз.
 قَتْنِغْلَغْ أَر қатірліғ | ёр — келиб чиқиши паст одам.
 Овқатга соладиган қатиғи бор одамга ҳам бу сўз
 қўлланади.
 بَرُّقْلَغْ كَشِي барақліғ | кіші — бароқ кучукли одам.
 جَرُّقْلَغْ أَر чаруқлуғ | ёр — чорикли одам.
 جَرُّقْلَغْ чаруқлуғ — ўғузларнинг бир уруғи.
 قَرُّقْلَغْ қарақліғ — кўз ғулағи бор ҳайвон. قَرُّقْسِيَزْ تَكْ
 كَرُّور қарақсіз тәк көрүр — кўзсизлардек кўради.
 Жангда ва бошқаларда [ботирлар] қаршидағи ўқ-
 найзани парво қилмай келишлари; бир-бирларига
 ҳамла қилишларидан киноя қилиб айтилади.
 قَسُّغْلَغْ أَر қасуқлуғ | ёр — қимиз солинадиган меши бор
 одам.
 قُسُّغْلَغْ أَر қусіқліғ | ёр — чиғузаси бор одам.
 بَشُّغْلَغْ سَكُو башақліғ | с о ц у — тишли найза, темирли ўққа
 ҳам бу сўз қўлланади.
 تَشُّغْلَغْ أَر ташақліғ | ёр — ташоқли эр.
 قَشُّغْلَغْ أَبَاق қашуқлуғ | јақ — қошиқли идиш.
 بُقُّغْلَغْ أَر буқуқлуғ | ёр — буқоғи бор одам.
 تَقُّغْلَغْ أَر тақуқліғ | ёр — товуқли одам (ўғузча).
 سَقُّغْلَغْ تَاغ соқақліғ | тағ — қизилдан кўра оқлик ранги
 ўткир, қийиғи кўп тоғ.

بَلِّغْ أَكْرَ баліқліг бкүз — балиғи күп сой. Ботқоқ,
балчиқли ерларга ҳам арғулар бу сүзни қўллай-
дилар.

قَلَّغْ نَانِكْ қулақліг нәң—қулоқли нарса (идиш).

قَنْغْ أَفْ қонуклуғ әш — меҳмонли уй.

تُرْمَلْغْ أَرْ турумлуғ әр — бұталоқли (икки ёшли туя
боласи бор) киши.

قُرْنَلْغْ تَاغْ²⁵⁴ қурунлуғ тағ²⁵⁴ — тошли тоғ.

تَلْمَلْغْ أَرْ Тулумлуғ әр — бошдан-оёқ қуролланган киши.
Шеърда шундай келган:

أَنْكُدُنْ نَلْكَ يَلْفُرْمَدِنْكَ قَبْجُ قَتَا بَرْدِنْكَ تَفَارْ
تَلْمَلْغْ بَلْبُ قَتِنْدِنْكَ قَانِكْ أَمْدِي يِرْ سَفَارْ

Өндүн нәләк јалвармадiң қач қата бәрдиң тавар,
Тулумлуғ болуб қатiндiң қаниң әмди јәр сувар.

Бир неча марта жарима тўлашдан аввал негм
ёлвормадинг. Энди қуролланиб отландинг.
Тездан берадиган нарсаларингни тайёрла, бўлмаса,
қонингни ер сўради.

تَدَنْلِغْ تَقْشِي таданліг²⁵⁵ тәшәј — пайпоқли туя.

تَبَنْلِغْ تَرْغْ тубунліг таріғ — сомонли чиқиндиси күп
буғдой.

بَدَنْلِغْ بَقْشِي будуялуғ буқунлуғ кіші — уруғ-аймоғи
күп одам.

بَقَنْلِغْ قَدِشْ бақiнліг қазiш — ҳалқали қайиш.

²⁵⁴ Бу сўз босма нусхада **قُرْنَلْغْ** шаклида берилган ва тошли ер маъно-
сида изоҳланган. (I том, 333-бетда қурум сўзи катта тош маъносида изоҳ-
ланган эди.) Шунга кўра, бу сўз қурумліг бўлиши керак.

²⁵⁵ Б. Атадай кўрсатишича, бу сўз қўл ёзмада **تَبَنْلِغْ** табанліг эмиш
(I том, 499-бет). Биз босма нусхадагича бердик.

بَدُّكُ قَرْنَلِغْ أَرُ бэдүк қарінліг эр — катта қоринли одам.
قَرْنَلِغْ أَوْتُ қурунлуғ өт — тутундан ис босган, қурум-
босган уй.

سَخْنَلِغْ أَرُ сағинліг эр — соғиндиси бор одам.
سَخْنَلِغْ تَاغُ соғанлуғ тағ — ёввойи пиёз ўсадиган тоғ.

سَمَنْلِغْ أَرُ саманліг эр — сомони бор одам.
قَاغُونْلِغْ أَرُ қағунліг эр — қовунли одам, қовуни бор киши.

قَاغُونْلُغْ أَوْتُ қуқунлуғ от — алангаси бор ўт, олов.

قُلْتَلِغْ قِسْرَاقُ қулунлуғ қісрақ — кетидан эргашиб юрувчи
тойчаси бор бия.

Охирида **لِغ** ліг қўшимчаси бор сўзлар эгалик маъносида ҳам, мафъул [қилинган иш] маъносида ҳам келади. Бу яна бир қанча турларга ажралади, буларни айтиб ўтилмаса, тушунилмайди. Улар мавзу жой номларини ҳам англатади.

Биринчи эгалик маъносида, масалан, **بَدُّكُ قَرْنَلِغْ أَرُ** бэдүк қарінліг эр — катта қорин эгаси ёки **سَمَنْلِغْ أَرُ** саманліг эр — сомони бор одам, сомонга эга одам каби.

Иккинчиси [мафъул маъносидагилар]нинг мисоли **سَرِغَلِغْ أَرُ** сарігліг эр — сариқ касалига йўлиққан киши. **قُرُغْلُغْ يَا** қуруғлуғ ја — қурилган, тортиб-отишга тайёрланган ёй каби.

Учинчиси [жой маъносида] масалан:

تَرْغَلِغْ таріглағ — экинзор,

تُرُغْلُغْ туруглағ — турар жой.

Билиш керакки, беш ҳарфли сўзларнинг кўпи асли уч ҳарфли сўзлардан таркиб топади.

غ (Ғ) ва ق (Қ) ҳарфлари билан тугаган сўзлар маъноси фарқлидир

ق (қ) ҳарфлилар кўрсатилган маъноларда бўлиб,
غ (ғ) ҳарфли сўзлар фақат жой номларида бўлади.

تَرِغْلِغَ таріғліғ эв — тариқли уй.

تَرِغْلِغَ таріғліғ — дон омбори.

قَرِغْلِغَ қуруғлуғ ја — қурилган ўқ, قَرِغْلِغَ

қуруғлуғ каби. Пухтароқ тушуниш учун бирма-бир айириб кўрсатишни лозим топганимиз шулардир. Асл сўздан бўлмаганда لَغ қўшимчасини ажратиб ёзиш ҳам мумкин. بَلِغْ أَلِغْ баліқліғ ёкўз—балиғи бор сой, بَرِغْلِغَ ырақліғ ыра—ыароқ кучуги бор киши. Буниси яна яхшироқ. Чунки вазнда ҳам, ёзувда ҳам қисқалик бор.

بُرُنْدُقُ бурундуқ — жилов, нўхта.

بَسِنَجَقُ басінчақ: بَسِنَجَقُ ыра — заифлашган одам.

سِغِرْچِقُ сіғірчіқ — чуғурчуқ.

قَبْرِچاق қабірчақ — сандиқ. Лекин бу сўз кўпинча ўликнинг тобутига қўлланади.

قۇزۇرچۇق қузуручуқ — қўғирчоқ. Қиз болаларнинг одамга ўхшатиб ясатиб ўйнайдиган ўйинчоқлари.

قَرِنچاق қарінчақ — чумоли (ўғузча). قَرِنچا қарінча талаффузи ҳам бор.

بَاغِرىچاق бағірчақ — эшак тўқими.

تَلَرَسَقُ толарсақ — оёқ изи. Бу сўз кўпинча ҳайвонлар изи ҳақида сўзланади.

بَاغِرىساق бағірсақ: بَاغِرىساق كِشى бағірсақ кіші—хушмуомала, ёқимли одам.

بَاغِرىسۇق бағірсуқ — ичак.

بَاغِرىداق бағірдақ — хотинлар кўкрагига тутадиган нарса.

قورغاق қуруғсақ — меъда. Қушлар жиғилдонига ҳам бу сўз қўлланади.

بۇتۇرغاق бутурғақ — писта шаклидаги тиконля бир-ўсимлик. У кийим ва бошқа нарсаларни илади.

تېزغاق табузғуқ — нов, қувир.

تۇبۇلغاق тубулғақ — тўпалоқ²⁵⁶.

تۇبۇلغاق тубулғақ — қуланж касаллиги.

سېدۈرغاق сідірғақ — туёқ.

قۇدۇرغاق қудурғақ — чопоннинг бир томони, орқа этаги.

قۇدۇرغاق қазірғақ — кўп ишлаш орқасида қўлда пайдо бўладиган қавариқ.

بەدەنچىلىق бадічлік јіғач — тоқларга ишком ва сўри қилиш учун тайёрланган ёғоч.

جەلەق јајалақ²⁵⁷ — сўзида турмаслик, алдамчилик.

بەغیرلىق бағірлік — лойхўрак номли бир қуш.

تەварلىق таварлік — хазина, турли моллар турадиган жой.

تورۇقلىق торуқлуқ — ориқлик, заифлик.

تەرغلىق таріғлік — дон сақланадиган омбор.

چۇبۇلماق чубулмақ — олманинг бир бўлаги, бир палласи. Отлик қабиласи тилида.

چۇмушлиق чумушлуқ — ҳожатхона.

چارۇقلىق чаруқлуқ — чориққа мўлжалланган чарм.

тануқлуқ — гувоҳлик, гувоҳ бўлиш.

туғақлік — идишлар оғзини ёпадиган нарса тайёрлаш учун мўлжалланган ёғоч.

²⁵⁶ Дорилик ўсимликлардан бири.

²⁵⁷ Бу сўз ҳақида босма нусхада бир аниқсизлик белгиси бор. Биз ўзинча бердик. Бу сўз паришонҳолияк маъносида ҳам бўлиши мумкин.

- سانك سَتِغْلِقْ س а т і ғ л і қ н ы ц — сотишга мўлжалланган нарса.
 سَرِغْلِقْ س а р і ғ л і қ — сариқлик, нарсалар сариқлиги.
 يَغَاجْ سِرْغَلِقْ س і р у қ л у қ ј і ғ а ч — уйга устун қилиш учун тайёрланган ёғоч.
 نَانِكْ سُوغْلِقْ س о ғ у қ л і қ н ы ц — совуқлик учун тайёрланган нарса.
 قَبْلِقْ ق а б а қ л і қ — қовоқ ўсадиган жой, қовоқзор.
 قَدَشَلِقْ ق а д а ш л і қ — биродарлик, яқинлик.
 قُرْغَلِقْ ق у р у ғ л у қ — қуруқ нарса, нарсаларнинг қуруқлиги.
 قُرْغَلِقْ ق у р у ғ л у қ — ёй сақланадиган асбоб, махсус тұрва.
 كِيشْ قُرْغَلِقْ ك і ш қ у р у ғ л у қ — ўқ халтаси.
 مَنَكْرُ قَشَقْلِقْ ق а ш і қ л і қ м ў ц ў з — қошиқ қилишга мўлжалланган шох.
 سَرَانَلِقْ س а р а н л і қ — бахиллик. Мақол:

نَكِنْ تَتْرُ بَكَلِيُو اَوْزِي يِمَاسْ
 سَرَانَلِقِنْ يَغَلِيُو التَّنْ يَغَارْ

Нәгін тутар бәкләјү өзі јәмәс,
 Саранлїқін јіғлају алтун јіғар.

Одамлар табияти ҳақида айтади: ўзи емай, молини бахиллик қилиб қаттиқ тутади. Бахиллик билан мол устида йиғлайди, олтин тўплаб, охири бошқаларга ташлаб кетади.

- قَوغْلِقْ ق а ғ у н л у қ — қовунзор, қовун полиз.
 أَفْ قَوغْلِقْ ق о в у қ л у қ э в — зиёфат уйи, қўноқли уй, меҳмонхона.
 ارْ نَغْرَمَقْ т а ғ у з м а қ э р — пакана, калтабақай одам. ق қ

харфи билан **تَقْرُمَاقُ** тақузмақ талаффузи ҳам бор.

Бошқа нарсаларга ҳам бу сўз қўлланади.

مَغْرَغِقُ муғурғақ — асаларига ўхшаган пашша (арғуча).

• Бу бўлим беш турлидир:

Биринчи: феълдан ясалган масдар маъносидаги исм бўлиб қўлланади. Чунончи, катталиқ, улуғлик маъноси **الْعَلِيُّ** улуғлуқ сўзи катта бўлди маъносидаги **الْعَاذِي** улғаэти феълдан ясалган, қуруқлик, хушқлик маъносидаги **قُرْعَلِقُ** қуруғлуқ сўзи, нарса қуриди маъносидаги **قُرَيْدِي نَانِكُ** қуринди нэц — гапидаги қуриди феълдан ясалган.

Иккинчи: бошқа бир нарсага ҳозирланган нарсанинг оти бўлиб келади: **سِرْقَلِقُ يِغَاخُ** сйруқлуқ йіғач — устунга мўлжалланган ёғоч. **تُقَاقَلِقُ يِغَاخُ** туқақлиқ йіғач — сувни тоза сақлаш учун идиш оғзини бекитишга мўлжалланиб ҳозирланган ёғоч.

Учинчи: нарсанинг ўсадиган, унадиган жойи маъносида қўлланади: **قَبْعَلِقُ** қабағлиқ — қовоқ ўсадиган жой, қовоқзор: **قَبْعَلِقُ** қағунлуқ — қовун ўсадиган жой, қовун полиз каби.

Тўртинчи: бу мазмунлардан бутунлай бошқа соф исм маъносида қўлланади: **بَغْرَلِقُ** бағирлиқ — лойхўрак, **سِغْرَجِقُ** сйғирчуқ — какликка ўхшаш бир қуш каби.

Бешинчи: масдар ўрнида келади: **تُرُقُقُ** туруқлуқ — ориқлик маъносида. Бу қоидалар шу шаклдаги саноқсиз сўзлар учун умумлашади. Ҳеч бир сўз бу қоидалардан четга чиқмайди.

كِرْتَلِكُ кйрйтілік — қулф. **كِرْتَلِكُ قَبْعُ** кйрйтілік қапуғ — қуяфлик эшик.

كَنْزُ لِكْ يُونُكْ к и з и з л и к ј у ц — кигизга мўлжалланган юнг, жуи.

تَكْزُ لِكْ تэгүзүк — пешонаси оқ човкар от. أَتُ تَكْزُ لِكْ
أَيُّ بُلْمَاسُ ат тэгүзүгү ај болмас — отнинг оқлиги
ойдан тиндирмайди, ойнанг ўрнини босмайди.

Бу мақол катта бир иш ўрнида кичик ишни
уйловчига қарши сўзланади.

سَمِيزُ لِكْ с ғ м и з л и к — семизлик.

كُفْزُ لِكْ г ў в ä з л и к — талтайиш, мағрурланиш, ўзидан
ошиш.

Шеърда шундай келган:

أَشْتَبُ أَتَا أَنَاكَ نِكْ سَغْلَرِنِي قَدْرَمَا
نَنْكُ قُبُّ بَلْبُ كُفْزُ لِكْ قَلْبُ بِنَا قُتْرَمَا

Эшитиб ата анакни,
Сағларини қадірма,
Нэц қоб²⁵⁹ болуб гўвәзлик,
Қиліб яна қутурма.

Ота-онанг насиҳатларини эшит, гапингда уларнинг
сўзини қайтарма, кўп мол топсанг, ўзингдан утиб
қутурма. Мағрурланиб, феълингни бузма.

جَجْكَ لِكْ ч ғ ч ä к л и к — гулзор, гуллар ўсадиган жой.

كَبْكَ لِكْ к э б ä к л и к — ун эланадиган, кепак қилинадиган
жой.

Охири г билан эга маъносида қўлланади.

²⁵⁹ Бу мисрадаги қоб сўзи ҳақида Б. Аталай қут бўлиши керак де-
диш охири беради. (I том, 268-бет). Бу сўз I том, 268-бетда жуда кўп, ор-
тақча ва ошириш маъносида изоҳланган. Бизнинг фикримизча, бу ерда
қут эмас, қобнинг ўзи муносибдир.

تۇڧكلىك تۇ ۋ ä k l i k — ўرتасини тешиб ковак қилиб, туп-
пак ясаш учун тайёрланган новда; унинг оғзига
кичик гўла қўйилиб, нафас билан пуфлаб чумчуқ-
ларни отилади.

بىتكلىك نانك битіклік нэн — битишга мўлжалланган, устида ёзи-
ладиган нарса. Охири г билан эга маъносида қўл-
ланади.

كەدۇكلۇك كىزىز кэдўклук кизіз — ёмғирда ёпинғич қилиш
учун тайёрланган наmat. Охири к (г) билан ту-
гаганда эга маъносидадир.

ئىشلىغ كۆزۇكلۇك ار یشліғ көзүклүк әр — машғулотли, ишли
одам. كۆزۇكلۇك көзүклүкнинг ўзи ёлғиз ҳолда қўл-
ланмайди.

تەركلىك тәрәклік — теракзор, терак ўсадиган жой. к || г
билан тугаганда эга маъносида қўлланади.

كەركلىك кәрәклік: بۇ نانك آل بزكا كركلىك бу нэн ол бизгә
кәрәклік — бу бизга керакли нарсалардандир.

بەشكلىك бәшклік: اراغت بەشكلىك урагут — бе-
шикли ва эмизукли хотин.

تەشكلىك بروجن төшәклік барчин — тўшак ва бошқа нарса-
ларга мўлжалланган ипакли мато. Мато эгаси
маъносида юмшоқ г билан қўлланади.

كەشكلىك يېز көшклік jәр — соя ер, қўланқали ер.

تىكلىك تون тіклік тон — тикилган тўн.

تۆكلىك ترغ төкүклік таріғ — сақланган дон. Бошқалар-
га ҳам бу сўз қўлланади.

كۈچلك بىلكلىك كىشى күчлік біләклік кіші — бақувват білакли
киши, күчли білакли киши.

بىلكلىك كىشى біліклік кіші — ақли, олим, білимли одам.

بىلىكلىك كىياز بىلىكلىك кэбээз — пилик қилишга мўлжалланган пахта.

كۆلكۈك ار كۆلۈكۈك эр — юк ортиладиган ва мишиладиган туяси бор одам.

كۆلكۈك يېر كۆلكۈك јэр — соя жой.

بۇرۇنچۇك بۇرۇنچۇк — пешонабоғ, хотинлар рўмоли.

بىلىنچاك نانك بىلىنچäk нэн — ўғирланган нарсанинг сунг ўғрининг қўлида кўриниши, билиниши. بىلىنچاك بىلدى بىلىнчäk бiлдi — ўғирланган нарсанинг эгаси ўғри қўлида таниди, топди.

تۈرۈنچاك تۈرۈنچäk — хотинларнинг енги йўқ уст кийми (ўғузча).

Бу шаклдаги сўзлар беш хилдир:

Биринчи: нарсанинг ўсган, унган жойи маъносида. سۈكۈتۈك سۈكۈتۈك — тол битадиган жой.

Ёки бир нарсанинг жойлашган, қарор топган, хосланган ўрнини билдиради. كېپاكلىك كېپاكلىك — кепаклик жой, кепакка хосланган жой.

Иккинчи: сўзланган нарсани ишлашга ажратилган нарсанинг исми ўрнида қўлланади. تۈشۈكۈك تۈشۈكۈك тۈшәклик барчін — тушакка мўлжалланган ипак, мато. بۇ يىغاج اول قەغەقا تۈرۈكۈك بۇ йiгач ол қапугқа тiрәклик — бу ёғоч у эшикка тиргович учун ҳозирланган дегандаги каби.

Учинчи: кишининг хулқини, табиатини билдирувчи масдар маъносида қўлланади: كۈنرۈكۈك كۈنرۈكۈك күwәзлик — такаббурлик, يىگۈتۈكۈك يىگۈتۈكۈك йигитлик — йигитлик, ёшлик каби. Бу хилда учинчи маъно қўлланган сўзларда отлар ҳамма тилларда фақат қаттиқ к билангина қўлланади.

Тўртинчи: айтилган нарсанинг эгаси маъносида келади. **بِتِكْلِكِ اَرُ** bitiklik эр, **بِتِكْلِكِ اَرُ** bitiklik эр гапларида билаклик—кучли билакли, кучли билак эгаси, битиклик — ёзув эгаси маъносидадир. Бу арабча **رَجُلٌ تَائِرٌ وَلَايِنٌ** иборасига ўхшайди.

Бешинчи: **مَفْعُولٌ** мафъул маъносини [ишланган, бажарилган ишни] билдиради: **اَرَا بِيَكِ كِشِي اَرَا** bilik kishi ara ulukluk ol — ақл кишилар орасида тақсимланган ёки **تَشَكُّلِكُ تُشَاكُ** toshaklik toshak — тўшалган кўрпа маъносида. Сўнгги икки маънода фақат юмшоқ к || г ҳарфи қўлланади.

Юқорида кўрсатилган ўзаги уч ҳарfli исмларда таркибида к ҳарфи бўлган ёки умуман юмшоқ сўзларга -лик қўшиш қоидадир. Олдинги бўлимда шу маъноларда -лиқ қўшилган. Туб ўзакли отларнинг тўрт ҳарfli, беш ҳарfliларнинг саҳиҳларида ҳам, бошқаларида ҳам, таркибида қ ҳарфи бўлган ёки умуман қаттиқ сўзларда -лиқ таркибида қ ҳарфи бўлган ёки умуман юмшоқ сўзларда кўрсатилган беш маъно учун ўзакка -лик орттирилади. Бу қоида ҳамма тиллар учун умумий қоидадир, ўзгариш, ҳар хиллик йўқдир.

فَعْلَانٌ ФААЛЛОН, **فُعْلَانٌ** ФУУЛЛОН, **فِعْلَانٌ** ФИИЛ-
ЛОН ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

بَلِقِحِنٌ баліқчѐн — қарқара, оқ қўтон; баліқ овлайдиган оқ қуш. Уни араб тилида **مَالِكُ الْخَزِينِ** хази-на эгаси дейдилар.

جُغُرْدَانٌ чуғурдан — сел ерни ўйиб ҳосил қилган чуқурлик.

قورغۇچىن قоруғжін — құргошин. Ўғузлар бир неча ҳарфларни тушириб قوشون қoшун дейдилар.

بدرسين будурсін — бедана. Шеърда шундай келган:

اُزْمُ مَنِيْكَ بَدْرَسِيْنَ اُوْتِيْ اَنِيْكَ جَعْلَنُوْرُ

Озум мәннiң будурсiн,
Отi анiң чақланур.

Севгисини сифатлаб айтади: менинг ўзим бедана кабиман [у бедана] унинг муҳаббат олови устида айланади.

تاشقان ташған — қуён. تاشقان يېلى ташған йилі — туркча ўн икки мучал (йил) номидан бири.
تاشقان اكرز ташған акрз — Оч дейилган шаҳарга оқадиган бир сойнинг номи.

چېتىغان чабiтған: چىتىغان بۇ اىت اىل كىشى كا بۇ it ол кишигi чабiтған — бу ит ҳар вақт тишлаш учун одамга човут қилади.

چېتىغان از чабiтған эр — буйинларга қаттиқ урадиган одам (уйғурча).

سېتىغان сабiтған: سېتىغان بۇ ات اىل قۇرۇق سېتىغان بۇ от доимо думини силкитади. Қорни очликдан ёки эгасини кўрганда думини ликиллатадиган итга ҳам бу сўз қўлланади.

قەدىغان ار қазiтған эр — ҳеч кимга буйсунмовчи киши. Саркашлик қилувчи ҳар бир ҳайвонга ҳам қўлланади.

تەرتەغان тарiтған: تەرتەغان بۇ ار اىل تەلىم تەرتەغان بۇ эр ол тiлiм тарiғ тарiтған — бу киши кўпинча экин эктирадиган, деҳқончиликка буюрувчидир.

قُرْتَعَانُ қурітған: بُو اَرُ اَلْ تَلِمُ اَزْمُ قُرْتَعَانُ бу эр ол тәлім узум қурітған — бу одам кўп узум ва бошқа меваларни қуритадиган.

تُرْتَعَانُ тозітған: بُو اَتُّ اَلْ تَلِمُ تُبْرَاقُ تُرْتَعَانُ бу ат ол тәлім тупрақ тозітған — бу от доим тупроқ түзитади, чангитади.

بُشْتَعَانُ бошутған: بُو اَتُّ اَلْ قَرِنُ بُشْتَعَانُ бу от ол қарің бошутған — бу дори ични сурадигандир. Шунингдек, эритиш билан нарсанинг кучини бўшатадиган ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

تَشْتَعَانُ ташітған: بُو اَرُ اَوْلُ اَقِنْكَا تَلِمُ تَفَارُ تَشْتَعَانُ бу эр ол эвйца тәлім тавар ташітған — бу киши доим нарсани уйига ва бошқага ташишга буюради.

تَشْتَعَانُ ташітған: بُو اَوْتُ اَلْ اَشِجُّ تَشْتَعَانُ бу от ол ашіч ташітған — бу ўт кўпинча қозонни тоширтиради.

قَشْتَعَانُ қашітған: بُو اَرُ اَلْ اَتِنُ قَشْتَعَانُ бу эр ол этін қашітған — бу одам кўпинча баданини қашитади.

قَقْتَعَانُ қақітған: بُو اَرُ اَلْ مَنِي تَوْتَجِي قَقْتَعَانُ бу эр ол мәни тутчі қақітған — бу киши доим мени қаҳру ғазабда қолдиради, жаҳлимни чиқаради.

قَالْتَعَانُ қалітған: بُو اَرُ اَلْ اَتِنُ تَلِمُ قَالْتَعَانُ бу эр ол атін тәлім қалітған — бу одам ҳар вақт отини сакратади.

قَامْتَعَانُ қаматған: بُو كُنُّ اَلْ كَوْرُ قَامْتَعَانُ бу кўн ол кўз қаматған — бу қуёш кўзни қамаштиради.

قُمْتَعَانُ қумітған: بُو اَعْلُ مَنِي اَفْكَا قُمْتَعَانُ оғул мәни эвғә қумітған — ўгил мени уйга ва бошқага ҳар вақт ташвиқ қилади.

قَانْتَعَانُ қанатған: بُو اَتُّ اَلْ بَرْنُ قَانْتَعَانُ бу от ол бурун қанатған — бу дори доим бурун қонатади.

قَتِنغانُ қанитған: اَلْ اُرْكُ قَتِنغانُ Әкді ол әріг қанитған — мақтов сүз ҳар вақт кишини шодлантиради, ҳаракатлантиради.

بَتْرُغانُ батурған: اَلْ سُوْرُ بَتْرُغانُ бу кіші ол сөз батурған — сүз ва бошқаларни яшириш бу кишининг одатидир.

تَتْرُغانُ татурған: — اَلْ اَشْ تَتْرُغانُ бу әр ол аш татурған — меҳмон ва бошқаларга овқат тоттириш бу кишининг одатидир. Шеърда шундай келган:

اَرْدِي اَشْرُنْ تَتْرُغانُ يَفْلُقْ يَفْعُ قَجْرُغانُ
اَعْرُقْ سُوْسِيْنْ قَيْتْرُغانُ بَسْتِي اَلْمُ اَخْتَرُوْ

Әрді ашн татурған,
Јаулақ јағг қачурған,
Оғрақ сүсін қајтарған,
Басті біум ахтару.

Бир кишининг ўлимига ачиниб айтади: у қўноқларга овқат берадиган, душманни қочирадиган, ўғроқ аскарини баҳодирлиги билан қайтариб юборадиган эди, [афсус] ўлим уни ерга ётқизди. [Ошини меҳмонларга тутадиган, ёмон душманни қочирадиган, ўғроқ аскарини қайтариб юборадиган эди афсус ўлим уни янчди, эди].

تَبْرُغانُ تَبْرُغانُ يَبْرُ тубурған јәр — босилса, чанги чиқадиған юмшоқ ер.

سُبْرُغانُ субузған — мусулмон бўлмаганларнинг ибодатхонаси, уларнинг мозори. Мақолда шундай келган:

سُبْرُغانُ دا اَوْ بُلْماسُ. تَبْرُغانُ دا اَوْ بُلْماسُ

Субузганда әв болмас,
Тубурганда ав болмас.

Тириклар учун эски гўрларда уй бўлмайди. Шунингдек, қуруқ тупроқли ерда ов бўлмайди. Ов сувли, кўкатли жойларда бўлади.

قَبْرُغَانٌ қабарған — баданга чиқадиган қаварчиқ, чиқиқ, у қичишиб, ҳарорат билан чиқади.

قَاتُرُغَانٌ қатурған: بُوَ اَرَّ اَلْ اُكْشُ قَاتُرُغَانٌ бу эр ол ёгуш қатїрган — бу одам жуда кулагон, жуда қувноқдир.

قَوْبُرُغَانٌ қобурған: بُوَ اَرَّ اَلْ تَاشِغُ يَبْرُدُنْ قَوْبُرُغَانٌ бу эр ол ташїг ярдан қобурған — бу одам у тошни ердан қўпорадигандир. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

تَوْزُرُغَانٌ тозурған: بُوَ اَرَّ اَلْ اَجِغُ تَوْزُرُغَانٌ бу эр ол ачїг тозурған — бу одам доим очларни тўйдирадиган. Бу сўзнинг асли تَوْزُرُغَانٌ тозғурғандир.

سِيزْرُغَانٌ сїзїрган: بُوَ اَرَّ اَلْ سِيزْرُغَانٌ бу эр ол сїзїрїм сїзїрган — бу одам доим қайиш тайёрлайди, терини узун қилиб юнгини қиради. Шунингдек, нарсаини лўстини шилиш табиатида бор одамга ҳам бу сўз қўлланади.

قَيْتِرُغَانٌ қайтарған: بُوَ اَلْبُ اَلْ يَغِيْبُنِي قَيْتِرُغَانٌ бу алп ол жатїнї қайтарған — бу баҳодир, қаҳрамон душманин доим даф қиладигандир.

قَاجْرُغَانٌ қачурған: بُوَ اَرَّ اَلْ قَنْقَنِي قَاجْرُغَانٌ бу эр ол қонукї қачїрган — бу одам меҳмонни ва бошқаларни қочирадиган, ҳайдайдиган одамдир.

قَاجْرُغَانٌ қачурған: بُوَ اَرَّ اَلْ كِشِي قَاجْرُغَانٌ бу эр ол кишї²⁶⁰ қачурған — бу одам олдига келган кишини

²⁶⁰ Б. Аталай асарида кишї сўзи ёзма нусхада كِشِيكَا кишїгә экани, аслида қишї кишини бўлиши тўғри деб изоҳ берилган (I том, 518-бет).

кўрганда унга хўмрайиб, қовоқ солиб, керилиб, феъли бузилади, ғўдайиб қолади.

قَدِرْغَانُ қазірған: بُوَ اَرَّ اَلْ اَرَنَّ يَيْنَن قَدِرْغَانُ бу эр ол эрән бојнн қазірған — бу одам доим кишилар буйнини қайирадигандир.

تَشْرُغَانُ ташурған: بُوَ اَوْتِ اَلْ اَشِيح تَشْرُغَانُ бу от ол ашїч ташурған — бу ўт қозонни тоширадигандир. Шунингдек, сел ховузга доим қуйилиб, ховуз сувини тоширишига ҳам бу сўз кўлланади.

قَقْرُغَانُ қақурған — хамирга мой қўшиб, тандирда ва ўчоқда пиширилган нон.

قَاوْرُغَانُ қашурған: بُوَ بِلَاوْرُكُ اَلْ بِلَك قَاوْرُغَانُ бу биләзүк ол билік қашурған — бу билакузук ҳар вақт билакни сиқади.

تَمْرُغَانُ тамурған: بُوَ اَوْغُلُ اَلْ بَرْنِي تَمْرُغَانُ бу огул ол бурни тамурған — бу йигитнинг ҳар вақт бурни қонайди.

سَاغِزْغَانُ сағизған — зағизғон.

قَاوْزُغَانُ қузурған — қуюшқон, эгарнинг қуюшқони.

تُرْشَغَانُ турушған: بُوَ اَرُّ اَلْ كِشِي بَرْلَا تَتَجِي تَرْشَغَانُ бу эр ол киши бірлә тутчи турушған — бу одам доимо одамлар билан хусумат қилади.

سَاتِشْغَانُ алішған-алішған: اَلْ اَرُّ اَكِّي نَقَارُ سَاتِشْغَانُ олар іккі тавар сатішған-алішғанлар ол — улар доимо бир-бирлари ан мол олиб-сотишади. Бу иборанинг سَاتِشْغَانُ تَقِشْغَانُ сатішған - тавішған шакли ҳам бор. Бу сўз سَاتِي سَاتِي سَاتِي тавдї ўзига олди, фойдаланди сўзларидан олинган.

بِقِشْغَانُ бақішған: بُوَ اَرُّ اَلْ كِشِي بَرْلَا بَقِشْغَانُ ол киши бірлә бақішған ол — у одамга кўз қири билан қарайдигандир.

تُشْغَانُ тоқушган ол эр јашлық тоқушган — уришиш бу одамнинг одатидир. У жангга қизиқтирувчи, васваса солувчи, галванниг конидир.

سُفْشَانُ сошущан — гижжа. У қориндаги қуртдир.

يَجْلَغَانُ бичилган — қул, оёқ ва ердаги ёриқлар.

كوكٌ تَبُلْغَانُ кёк тубулган — бир қушнинг номи. Айтишларича, бу қушнинг икки қанотида пўлат бўлади ва у қаноти билан тоққа уриб, бир томондан бошқа томонга ўтади. Бу сўзни менга ўзим фойдаланиб юрган бир киши айтган.

تَبُلْغَانُ табулган: بُوْ اَرٌ اَلْ جِرْكٌ تَبُلْغَانُ бу эр ол чёрик табулган — бу одам уруш сафини йиртқувчидир. Бунинг асли تَمُرٌ تَبُلْدِيْ тэмур тубулди (темирни бөр кучи билан тешди) дир.

قَتْلَغَانٌ қатилган-қарилган: بُوْ اَرٌ اَلْ كِشِيْ بَرَلَا تَتَجِيْ قَتْلَغَانُ қатилган-қарилган — бу одам кишилар ишига аралашувчи, биронлар нарсасини тортиб олувчидир.

قُرْلَغَانٌ қурулган: بُوْ اَرٌ اَلْ سِيْكَرِيْ قُرْلَغَانُ бу эр ол сиңри қурулган — бу кишида доимо тиришиш ку беради.

قُتْلَغَانٌ қутулган: بُوْ اَرٌ اَلْ يَغِيْدِيْ قُتْلَغَانُ бу эр ол јағдін қутулган — бу одам у душман ва бошқалардан доим қутилган, нажот топган.

قُبْلَغَانٌ қапулган: بُوْ نَانَكٌ اَلْ قُبْغَا قُبْلَغَانُ бу нёқ ол қапуғда қапулган — бу нарса эшикда ва бошқала доим сиқилади.

قُشْلَغَانٌ қошулган: بُوْ قُرِيْ اَلْ سَخْلِقٌ بَرَلَا قُشْلَغَانُ бу қозі ол сағліқ бірлә қошулган — бу қўзи у

соғлиқ билан доим қўшилишади. Бошқаларга ҳам бу сўз қўлланади.

سۇغۇلغان

соғулған : بۇ سۇغۇلغان бу суғ

ол таурақ соғулған—бу сув ҳар вақт тезлик билан тупроққа сингиб кетади. Шунингдек, суви тезликда сингиб кетадиган чашмага ҳам бу сўз қўлланади.

қақилған-суқулған

қақилған-суқулған : بۇ اَر اَل تَلِيْم قَقِلغان سۇقۇلغان

бу эр ол тәлим қақилған-суқулған — бу одам бошқаларнинг сиқишидан хўрланған, эзилған, оёқ ости бўлгандир.

تۇتۇرغان

тутурған — гуруч.

ташёрқан

ташёрқан : تاشيرقان كۆزلۈك

ташёрқан көзлүк—

чағир күзли киши; күзи ирғиб чиққан киши.

сақёрқан

сақёрқан — каламушлардан бир тури.

битилған

битилған : بۇ اَر سۇغا بۈ اَر سوكا بۈ اَر سۇغا

битилған ол — бу эрнинг исми доим аскарлар ичида эзилади.

тәрилған

тәрилған : تەرىلغان بۇلار

булар бузун ол татчә тәрилған — булар бир ишда тўпланадиган одамлар. Тўпланишга одатланған ҳар нарсага ҳам бу сўз қўлланади.

көтүргән

көтүргән : بۇ بۇغا اَل يۈك كۆتۈرغان

бу буға ол юк көтүргән — бу доимо юк ва бошқа оғирликларни кўтарадиган эркак туя.

кәчүргән

кәчүргән : بۇ بېك اَل يازۇق كەچۈرغان

бу бек ол язуюк кәчүргән—бу бек гуноҳни кечирадигандир.

қәчүргән

қәчүргән : بۇ اَر اَل تَلِيْم ايش كەچۈرغان

бу эр ол тәлимш қәчүргән—бу одам қийин ишларни қиладиган, бажарадиган. افرغان تفرغان әwүргән — тәwүргән ҳам шундай. Яъни бу одам ишни ағдарған, тўнтарған.

Шеърда шундай келган:

يَعْنِي أَوْ تَنْ أَجْرَكَ أَنْ تُوَيْدَنْ أَنْي كَجْرَكَ أَنْ
إِشْلُرْ أَزْبْ كَجْرَكَ أَنْ تَكْدِي أَقِي الدَّرُورْ

Jaғi отiн очүргән,
Tojdin anı kочүргән,
Iшлар ўзўб кэчүргән,
Tэгди оқи олдирўр.

Ўлган одамнинг фазилатларини эслаб айтади: у уруш оловини ўчирувчи, уларни (душманларни) аскар сафидан ҳайдаб чиқарувчи, шу билан бирга, қийин ишларни бажарувчи эди. Унга ҳалок қилувчи замон ўқи тегди.

[Душман ўтини ўчирадиган, қароргоҳидан уни (душманни) кўчирадиган, кўп қийинчиликларни ўтказган (енган) эди, (унга замоннинг) ўлдирувчи ўқи тегди].

جُفْرَكَ أَنْ ч э w ў р г а н : أَلْ تَلِمَ أَقْ جُفْرَكَ أَنْ бу эр ол тәлим оқ чэwўргән — бу одам ўқни ҳар вақт тирноғида айлантирадигандир.

كُسْرَكَ أَنْ к ў с ў р г а н — бир турли кўр сичқон.

تُشْرَكَ أَنْ т ў ш ў р г ў н — катира дарахти (бир тилда).

كُفْرَكَ أَنْ к о w ў р г а н — тоғ пиёзи. Ўғузлар كُمْرَكَ أَنْ к о мўргән деб айтадилар.

تَمْرَكَ أَنْ т э м ў р г а н — ўқнинг темирлик учи (ўғузча).

تَغْرَكَ أَنْ т э г ў р г а н : أَلْ إِشِيعَ أَذَاقًا تَكْرَكَ أَنْ бу эр ол ишиг азаққа тэгўргән — бу одам ҳар вақт ишни охирига етказувчидир.

كُلْرَكَ أَنْ к у л а р г а н : أَلْ كَلْرَكَ أَنْ бу ат ол кўларгән — бу отнинг ҳар вақт қорни шишади ва у доимо ерда ясланиб ётади.

- سَمْرَكَانُ с ум ўргән : بُو اَرَّ اَل سُوْتَك سَمْرَكَانُ бу эр ол сүтүг сүмүргән — бу одам сүт ва бошқа нарса-ларни ичүвчи, семирувчидир.
- سُرْلَكَانُ с үр үлгән : بُو اَرَّ اَل نَكْمَا يَبْرَدُنْ تَتَجِي سُرْلَكَانُ бу эр ол тэгмә јәрдін тутчә сүрүлгән — бу одам ҳар-жойдан доим сурулувчидир.
- كِرْلَكَانُ к ә р и л г ә н : بُو نَانَكْ اَل كِرْلَكَانُ бу нәң ол кәріл-гән — бу нарса тери чүзилгәндек ва юқорига кү-тарилувчи булут чүзилгәндек, ҳар вақт чүзилади.
- كِرْلَكَانُ к ә р и л г ә н : بُو اَرَّ اَل تَلِيْمُ كِرْلَكَانُ бу эр ол тәлім кәрілгән — бу одам ҳар вақт әснайди ва ке-ришади.
- تَرْلَكَانُ т ә р и л г ә н : بُو اَرَّ اَل اَذْكَو سَافِنُ تَرْلَكَانُ бу эр ол әзгү савін тәрилгән — бу одам ҳар вақт яхши овоза ва мақтов билан яшайди.
- تَرْلَكَانُ т ә р и л г ә н : بُو نَانَكْ اَل يَبْرُ يَبْرُكَا تَرْلَكَانُ бу нәң ол бір біргә тәрилгән — бу ҳар вақт бири-бири-га тартиб билан териладиган нарса.
- كَسْلَكَانُ к ә с и л г ә н : بُو يَبِّ اَل كَسْلَكَانُ бу јип ол кәсәл-гән — бу ҳар вақт кесиладиган, узиладиган ип.
- سَسْهِلَكَانُ с ә ш и л г ә н : بُو تُوْكَوْنُ اَل سَسْهِلَكَانُ бу тугун ол сәшилгән — бу тугун ҳар вақт ечиладигандир.
- تُكْلَكَانُ т ү г ү л г ә н : بُو يَبِّ اَل تُكْلَكَانُ бу јип ол тугүл-гән — бу ип ҳар вақт тугулган, тугуклик.
- تُكْلَكَانُ т ү г ү л г ә н : بُو اَرَّ اَل تَتَجِي قَاشِي كُوْرِي تُكْلَكَانُ бу эр ол тутчә қашә көзә тугүлгән — бу одам үз-нинг настлигидан ва нокаслигидан юзини халқдан четга олади.

Бу бўлим беш турлидир. Бу غ (Ғ) ва ك (к) бўлимидир.

Биринчи: қилинган ишнинг доимийлиги, бир

неча қайталаб ишланганини ва ўз табиати билан содир бўлишини англатади: **بُوُ اُعْلُ اَلُّ بُرْنِي يُمُرْغَانُ** бу оғул ол бурни · јумурған — бу бола ҳар вақт бурни қонайдиган боладир. **بُوُ اَرُّ اَلُّ اَدْكَو سَاقِيْن** бу эр ол эзгү савин тэрилгән — бу одам ҳар вақт яхши овоза ва мақтов билан яшайди каби.

Иккинчи: сифатнинг сифатланувчи нарсадан бошқага ўтишини ва сифатнинг сифатланувчиди давомли эканини англатади. **بُوُ اَرُّ اَلُّ تُوْنِي قُرْتَعَانُ** бу эр ол тонин қуритған — бу доим тўнини қуритувчи кишидир. **بُوُ اَرُّ اَلُّ سُوْفُغ سُمْرُكَانُ** бу эр ол сууғ сўмўргән — бу одам доим сувни симиралдиган. Бу бўлимдаги туб отлар қаттиқ **ك** (к) билан, сифатларнинг ҳаммаси **ك** (г) билан қўлланади.

Учинчи: сифатланган нарса **مَفْعُول** мафъул (ишланган иш) маъносида келади. **بُوُ اَرُّ اَلُّ قَقْلُغَانُ** бу эр ол қақылған-суқылған — бу одам хўрланган, эзилган каби. **بُوُ اَرُّ اَلُّ يِيْرَدَنْ يِيْرُكََا** бу эр ол јердан - јэргә сўрилган — бу одам бир ердан бир ерга сурилган каби.

Тўртинчи: ишланган ишнинг ишловчи ҳоҳинидан ташқари бўлганини англатади: **بُوُ اَرُّ اَلُّ سُوْزَنْ اُوُ كِيْشِي** бу кiшi ол сбзiн унiтған — бу киши сўзини доим унутиб қўяди. **بُوُ اَرُّ اَلُّ تУГУН БУ ТУГУН** бу тугун ол сёшилгән — бу тугун доим ечилиб кетадиган каби.

Бешинчи: бу маъноларнинг биронтасини англатувчи соф от маъносида қўлланади: **بُوُ اَرُّ اَلُّ كЭВҮРГАН** — тоғ пиёзи; **بُوُ аَرُّ аَلُّ تАВУШГАН** — қуён каби.

Румдан Чин яқинига қадар бўлган ўғузлар, кўчманчилар бу хил сўзлардаги давомни билдирувчи **ғ** ва **к//г** ҳарфларини тушириб қўллайдилар.

Сўзлашишда эрлар ва аёллар сифати фарқ қилинмайди. У жумла мазмунидангина англашилади.

Бу ерда кўрсатилган қоидалар ва сифатлар ҳақидаги изоҳлар фақат шулар билангина чекланмайди. Буни китобнинг ҳамма ерида учраган тўрт ва ундан ортиқ ҳарфли феъллар учун ҳам қўллаш мумкин. Худо хоҳласа сўз узайтирилмасдан, булар яқинда англашилади.

Иккинчи ҳАРФИ УНЛИСИЗ **فَعَلَّلَ** ФАЪЛАЛАЛ, **فُعِلِّلَ** ФУЪЛАЛИЛ,
فُعِلِّلُ ФУЪЛАЛУЛ ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ

سُنْدِلَاجٌ сундїлач — саъва. **أَرْمَاسٌ أَرْتَكُونُ** сундїлач іші ӛрмӛс ӛртӛгӛн тӛпмӛк — хирмон янчмоқ саъванинг иши эмас. Бу мақол кучсиз бўла туриб, катта ишга интилувчи, лекин бажара олмовчиларга нисбатан қўлланади.

قَرغَاجٌ қарғїлач — қалдирғоч. **قَرغَاجٌ** қарлїғач тарзида ҳам талаффузи бор.

قَرغَاجٌ Қарғалїғ — Тироз шаҳри яқинидаги бир қўрғон номи. Асли **قَرغَاجٌ** Қарғалїғдир.

تَمَغَلِقٌ тамғалїқ — кичкина обдаста.

تَمَغَلِقٌ тамғалїқ — бир кишига махсус дастурхон. Асли **تَمَغَلِقٌ** тамғалїғ, яъни муҳрли демакдир. Одатда подшо ўзига хос дастурхон ва кўзачани муҳрлаб қўяди, унда бир кишига лойиқ шароб ва овқат бўлади. Сўнгра ҳар бир кичик кўзача ва дастурхонни **تَمَغَلِقٌ** деб аталадиган бўлди. Бунинг маъноси подшодан бошқа одам ундан овқат

емаслиги учун тамга урилган дастурхон демакдир. Бу сўзнинг охиридаги غ ни талаффуз ўрни яқинлигидан ق билан алмаштириш ҳам мумкин.

سَرْمَاجِقُ с а р м а ч у қ — угра ошининг бир туридир. Хамирни нўхатдай майдалаб, кесиб тайёрланади. Буни касал ва касалга ўхшашлар ичишади.

سَرْمَسَقُ с у р м у с а қ — саримсоқ. سَمْرَسَقُ самурсақ шакли ҳам бор.

قَرغُلُقُ қ у р ғ у л у қ — енгилтаклик.

قِرْلَامُقُ қ і з л а м у қ — қизомиқ ва шунга ўхшаш тошиб чиқадиган тошмалар.

قَشْغَلَقُ қ а ш ғ а л а қ — қашқалдоқ, ўрдакдан кичикроқ сув қуши.

Шеърда шундай келган: —

تَنَكْدَا بِلَا كُرْسَا مَنِي اَرْدَكْ اَتَارُ
قَلْهَا كَرُبُّ قَشْغَلَقِي سَفَقَا بِنَارُ

Таңда билә көрсә мәни әрдәк атар.

Қалһа көрүб қашғалақӣ суғқа батар.

Овлаган қуш ҳақида айтади: ўрдак кўлда учсиз ўқ билан мени кўрса, бу қуш ўша ондаёқ сувга шўнғиб кетади.

بَلْكَكْ نَانَكْ б э л г у л у к н а қ — кўриниб турган нарса, белгилик нарса. بُلْدَاجِي بُزَاغُو اُكُوْرُ اَرَا بَلْكَكْ булдачи бузағу өкүз ара бәлгүлүк — хўкиз бўлади деб гумон қилинган бузоқ, хўкизлар орасида ёшлигидаёқ маълум бўлиб қолади. Яхшилик умид қилинадиган ёш, зийрак, ботир йилитларга айтилади.

كُرْكُكْ к б з г у н а к — лочин ва қарчиғайга ўхшаш хол-
дор қуши, у шамол билан қаноатланади.

قَدْنُ قَدْنَاغُنْ қ а з і н-қ а з н а г у н — куёв ва куёвларнинг қа-
риндошларига айтилади ва қўшоқ ҳолда эргашти-
риб қўлланади.

Бу сўзларнинг бошқа бир тури

سُنْدُوَاجْ с а н д у в а ч — булбул.

سُنْدَا قَجْرُ سُنْدِلَاجْ مَنْدَا تَنَرُ قَرُغَلَاجْ
تَلْغُ اْتَرُ سُنْدُوَاجْ اَزْكَكْ تَشِي اَجْرَشُوْرُ

Сэндә қачар сунділач,
Мэндә тинар қарғилач,
Татлиғ отар сундувач,
Эркәк тиші учрашур.

Шоир ёз ва қишнинг мунозарасини таърифлайди.
Ёз қишга айтади: саъва сендан қочади, менда
қалдирғоч роҳатланади. Булбул турли нағмаси
билан севинтиради. Менда (ёзда) эркак ва ургочи
жуфтлашади.

[Сендан сундилоч қуши қочади, менда қаргилач
тинади, роҳат топади, яйрайди. Булбуллар ёқимли
сайрайдилар].

مَنْدَرُوْ م у н д а р у²⁶¹ — ипаклар билан безатилган келин
уйи.

Беш ҳарfli сўзлар бўлими тугади.

²⁶¹ Бу сўз 408-бетда مَنْدَرِي мандірі шаклида келиб, келин билан куёв йи-
найдиган мажлис маъносидан изоҳланган. Мазмундаги бу фарқлар сўз охирида
билан و (у), ي (и) қўшимчаларидан фарқ қиллиниши бўлса керак.

ОЛТИ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР БЎЛИМИ
 ТУРЛИ ҲАРАКАТ БИЛАН **فَعْمَلَل** ШАКЛИДАГИ СЎЗЛАР

- تَرْدُرُكْ** т і з і д у р у к — махсининг бошига безак учун қадаладиган силлиқ, ялтироқ чақалар.
- كُؤْدُرُكْ** к ö з ү і д у р у к — от думидан тўқилган, кўз огриганда ёки қамашганда кўзга тутиладиган нарс.
- كُؤْدُرُكْ** к ö з ү к шакли ҳам бор.
- جِنَشْتُرُكْ** ч і н і ш т у р у к — дарахт меваси, у майда гўлаклардек бўлиб, оқ ва қизил ранглидир. Ёзнинг бошларида пишади, уни ейдилар.
- كُؤْمُؤْدُرُكْ** к ö м ү і д у р у к — юк орқага кетмасин деб отнинг елка томонидан эгарга боғланган нарс.
- سَقْلُدُرُقْ** с а қ а л д у р у қ — қалпоқ тушиб кетмасин учун унга боғланиб, жағ тагидан ўтказилиб қўйилдиган чизимча. Ипакдан тўқилади.
- قَلَلْدُرُقْ** қ а л а л д у р у қ — эрларнинг исмларидан.

ЕТТИ ҲАРФЛИ СЎЗЛАР

زَرْعُنْجَمُؤْدُ з а р ғ у н ч м у д — бир хил райҳон. Буни форс тилида **بَلَنْكْ مُشْكْ** деб айтилади.

Солим отлар бўлими тугади.
 Биринчи жилднинг охири.

ИЗОҲЛАР

Маҳмуд Кошғарий айрим сўзларни изоҳлар экан, кўшича уларнинг қайси қабилага мансуб эканини кўрсатиб ўтади. Ҳатто бу сўзларнинг бошқа қабилаларда қўлланиш-қўлланмаслигини ҳам изоҳлайди. Лекин баъзан айрим сўзлар ҳақида икки тилнинг бирида, деган маълумотни беради.

Изоҳлардан маълум бўлишича, Маҳмуд Кошғарий ўз девонида тил хусусиятлари кўрсатилган қабилаларнинг тилларини улар орасидаги яқинлик ва ўхшашликларга мувофиқ икки гуруҳга айиради. Уларнинг бирини ўғуз, иккинчисини чигил ёки турк группаси деб атайди. Маҳмуд Кошғарий икки тилнинг бирида деганда, ана шу икки группанинг бирини кўзда тутаяди.

* * *

Айрим сўзлар изоҳида девонда «Бошқаларда ҳам бу сўз қўлланади» деган маълумот такрорланади. Бу изоҳ лугатчилик принципіга мувофиқ сўзларнинг истеъмол доирасини белгилан заруратидан келиб чиққандир.

Маҳмуд Кошғарий бу изоҳни айрим сўзларни уларнинг берилган мисолгагина хос экани ёки бошқа гапларда ҳам кела олиши, яъни шу сўзларнинг қўлланиш доирасини кўрсатиш мақсадида ишлатади. Бундай усул айрим сўзларнинг истеъмол доирасини хилма-хил ва кўп мисоллар билан кўрсатиш вазифасини ихчам ва осон формада изоҳлашга имкон беради.

* * *

Девондаги терминлар масаласига келганда, Маҳмуд Кошғарий кўмакчи, ундов ва қўшимчани ҳарф деб, сифат, сон ва бошқа сўз турларини исм деб берган. Бошқачароқ айтганда, Маҳмуд Кошғарий ўз изоҳларида сўз турларини уч туркум (исм, феъл, ҳарф)га айирган. Бу хил классификация қилиш у давр тилшунослиги учун умумий ҳолат эди. Р. Шор «Части речи» деган мақоласида шундай ёзади: «Частей речи выделяется первоначально три: имя, глагол, связующая частица; эта аристотелевская классификация сохраняется у арабских грамматиков» (БСЭ, т. 61, 1934 г., 81-бет). Бу ўринларда биз ҳозирги терминларни қўладик.

Баласоғун

Бартольд ўзининг «Энциклопедия ислама» асарида Баласоғун ҳақида катта мақола берган. У фақат шаҳарнинг ишғол қилган жойини аниқлашга интилган. Айтиш мумкинки, у деярли ҳамма китоблардан фойдаланган. Лекин мақолада ёлғиз девондан маълумот берилмаган. Натижада Бартольд Баласоғун ўрнини илгарини бўлганидек яна ноаниқ ҳолича қолдирган.

Баласоғун бир вақт Қуз Урду номи билан ва бир вақт Қуз Улус номи билан юритилган. У энг қадимги марказий шаҳарлардан биридир: Мирхонд «Ҳабибус Сияр»да бу шаҳар тўғрисида ғуболиқ* — яхши шаҳар деб ёзади.

Бухоро, Самарқанддан кўчиб борган суғдоқлар Баласоғунда жойлашиб қолган ва турклашиб кетган эдилар. Баласоғун энг катта шаҳарлардан бири эди. Халқи ҳам туркий, ҳам суғдча сўзлашур эди.

Журжон

Журжон Гургоннинг арабчалаштирилганидир. Бу масалала Еқут изоҳини аҳамиятли ҳисоблаб ўзича келтирдик. Журжон Хоразм ўлкасига тегишли катта бир шаҳардир. У Жайхун қирғоғидадир. Аслида хоразмликлар Жайхуннинг шарқидаги Мансура деган шаҳарда яшар эдилар. Жайхун суви уни ювиб кетди. Унда асар ҳам қолмади. Сўнг улар Гурганчга кўчдилар. У кичик шаҳар эди. Улар янги бинолар қурдилар. Шаҳар кундан-кунга кенгайиб обод бўлди. Гурганчни 616 ҳижрийда татарлар истило қилиб хароб қилмасдан олдин ўз кўзим билан кўрганман. Мен бундан каттароқ, чиройлироқ, тўкисроқ бир шаҳар кўрганимни билмайман... Тилга оид алоҳида оригинал асар яратган Абдул Қоҳир Журжоний шу Гурганч олимларининг биридир, 461 ҳижрийда вафот этгандир (Муъжамул булдон, 3-жилд, 80-бет).

Субран

Еқут буни ажамлар шаҳри деб изоҳлаган. Бу изоҳ тўғри, фақат у кимлар (тожикларми ё турклар)нинг шаҳри бўлгани кўрсатилган эмас. Маҳмуд Қошғарийнинг девонида кўрсатилишича, Субран ўғузлар шаҳри бўлган. Бундай маълумот ўғузлар чегарасининг қанчалик кенглигини аниқлаш жиҳатдан муҳимдир.

Субран Ҳирот ва Балх тоғларининг орасидаги бир шаҳардир. (Муъжамул булдон, 2-жилд, 48-бет).

Ҳозирги Туркистон яқинидаги Субран бу шаҳарга тарихан алоқадор бўлса керак.

Иғроқ

Иғроқлар Яғмо ва Жоруқ қабилалари оралиғидаги бир қабила сифатида берилади. Уларнинг тиллари ёлғиз туркийдир. Иғроқларнинг ботирлиги ва ҳимматлилиги ҳақида девонда бир неча парчалар бор.

* Ғуболиқ — суғд тилида беги бор шаҳар демакдир.

Игроқ ери тироқ,
Еми янинг улоқ,
Сути уза соғроқ,
Ери тақи ағлоқ.

(Игроқ қабиласи ғайратли, ботир одамлардир. Уларнинг озиқлари қуруқ (сувсиз) овқатлардир. Қимиз тоғаралари устидан коса аримайди. Холбуки, уларнинг ерлари ўтсиз ерлардир).

Девонда игроқларнинг жанговар ботирликларини кўрсатувчи яна бир неча тўртликлар бор.

Игроқларнинг тили чигилларнинг тилига тамоман мосдир. (ДЛТ, I том, 56-бет).

Чигил

Чигиллар девонда энг асосий ўринни ишғол қилади. Маҳмуд Кошғарийнинг кўрсатишича, ўғузлар Жайхундан қуйи Чингача бўлган халқларни чигиллар деб ҳисоблар эдилар. Девонда чигил номи Искандар Зулқарнайн томонидан берилгани кўрсатилади.

Чигиллар энг эски халқлардан биридир. Навоий маълумоти ҳам М. Кошғарий фикрларини тасдиқлайди. У Искандар Зулқарнайн юришида, Мовароуннаҳрда чигил, яғмо номларинигина тилга олади:

Чигил бирла Яғмодия айлаб убур,
Нечукким чамандин сабову дабур.
(«Хамса»¹ дан).

Ибнул Асир тарихи қорахонийлар даврида Самарқандга қилинган ҳужумда чигил аскарлари бошчилик қилганини ёзади. Ҳақиқатда ҳам чигиллар Ўрта Осиёдаги энг эски халқлардан эканини девондаги яна кўп маълумотлар исботлайди. Маҳмуд Кошғарий чигилларнинг ўғузлар билан жуда қадимдан туқнашиб келганини, уларнинг бир-бирларига қаршилиги девон ёзилган даврларда ҳам давом этишини ёзар экан, ўғузлар тилидаги камчиликларни ҳам кўрсатиб беради. Шу билан бирга уларга қарши тил жиҳатдан ишончли қабилалар бошида чигиллар турадилар. Чигил, кошғар, арғу, уйғур, барсағон ва бошқа қуйи Чингача бўлган ҳамма туркий қабилалар сифатдошни буйруқ охирига -ғучи, -гучи қўшиб тузсалар, ўғузлар буйруқ охирига эмас, ўтган замон феълига -чи қўшимчасининг ўзини қўшиб, қондани бузадилар: бардачи, келдачи каби. (ДЛТ, II том, 43-бет). Чигиллар ўтган замон феълини буйруқ охирига -ди қўшиб яасалар, ўғузлар -дуқ қўшиб қондани бузадилар. Чигиллар келаси замон биринчи шахс (еўзловчи) феълини барирман тарзида ифода қилар, ўғузлар эса мен баран деб тамом бошқача сўзлайдилар. (ДЛТ, II том, 54-бет). Чигиллар тили билан ўғузлар тили орасидаги фарқ лексикада ҳам, фонетикада ҳам жуда каттадир. Уларнинг ҳаммасини бу ерда келтириш ўринли бўлмайди.

¹ Алишер Навоий, Хамса, 669-бет, УзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1960 йил.

Тухси

Тухси қабиласи ҳақида девонда маълумот етарлидир. У эътиборли қабилалардан саналади. Тухсиларнинг тиллари ёлғиз туркча бўлиб асосан Қаёс шаҳрида яшайдилар. (Қаёс уч катта районга эга бўлган шаҳар: 1) Соблиғ Қаёс, 2) Урунг Қаёс, 3) Қора Қаёс. ДЛТ, II том, 129-бет.

Улар тил жиҳатдан чигил, яғмоларга яқиндир. Девонда тил хусусиятлари изоҳланган ерларда ҳар вақт деярли чигил, яғмо, тухсининг тил хусусиятлари бир хилда кўрсатилади. (I том, 59, 93-бетлар; III том, 101, 352-бетлар).

Девонда уларнинг яшаш жойлари ҳам бир-бирига яқин, аралаш бўлгани тўғрисида маълумотлар бор. (I том, 342, 354-бетлар; III том, 129-бет). Ҳатто касб-корда ҳам улар яқинлигига оид маълумотлар бор. Маҳмуд Қошғарий девон учинчи томининг 52-бетида Биста сўзини изоҳлар экан, бундай деб ёзади: Биста четдан келган савдогарни уйга қўндиради, молларини сотиб беради, сотгунча ўзини ҳам, молини ҳам боқади; кетар вақтида мол бошига маълум миқдорда ҳақ олади. Мен буни,— дейди Маҳмуд Қошғарий, чигил, яғмо, тухсиларда ўз кўзим билан кўрдим.

Тухсилар ҳақида девонда яна кўп ерда маълумотлар бор бўлиб, уларда ҳам тухсилар тилла, шаҳарда, феълу одатда чигил, яғмоларга яқин, лекин уларга нисбатан кичикроқ қabila экани кўрсатилади.

Аргу

Девон маълумотида кўра, аргулар Ўзганд ва Азгиш шаҳарларида яшар эдилар. Аргу тил хусусиятларининг бир қисми ҳозирги кунга етиб келиши, улар жуда кенг территорияда яшовчи, ҳозирги Чимкентдан Тўқмоққача бўлган территорияда ва бутун Фарғона территориясида яшаган бир қанча қабилалар орасида кўп нуфуслилар бўлгани ва мамлакатни идора этиш у даврда кўпроқ уларнинг қўлида бўлгани билан изоҳланади.

XI асрларда аргу қабиласининг мавқеи анча ўзгаради. Буни девон маълумотлари тўла тасдиқлайди. Идора ишларига бошқа қabila вакиллари кўтарилади. Сўнги давр тарихий асарларида аргу қабиласи номининг учрамаслиги улар мавқеининг ўзгаришига боғлиқдир. Лекин аргуларнинг юқорида кўрсатилган жойларда яшаб келгани шубҳасиздир.

Маҳмуд Қошғарийнинг маълумотларига кўра, аргулар билан сўзини билур тарзида талаффуз қиладилар, яъни ўтган замон феъл ясовчи аффиксини «у» унлиси билан айтадилар: бардум, келдум каби.

Ҳозирги жонли тилда Тошкент ва унинг атрофидаги борлу (г), келду (г) каби, Наманган ва унинг атрофидаги борлуна, кел

дуна каби талаффузлар ана шу арғулар тили хусусиятларидан қолган таъсир бўлиши мумкин. Арғу қабиласи тилига онд энг бошқа хусусиятларнинг сақланиб келиши ҳам шуни тасдиқлайди. Масалан, феъллардан иш оти ясашда феъл ўзаги охирига -ғу, -ғув қўшимчасини орттириш арғу қабиласи тилига хос хусусиятдир; борғувчи, келғувчи каби. Бу хусусият ҳозир тилимизда бар қарор эҳяи маълум. Шунингдек, жўналиш келишиги қўшимча си функциясида ва «учун» мазмунида -қо, -ғо қўллаш арғу қабиласининг тил хусусияти эди. Бошқа қабилалар бу қўшимчани ўрин-пайт функциясидагина қўллар эдилар. Ҳозир барча шеваларда бу қўшимчанинг ҳар иккала функцияси мавжуддир. Шунга ўхшаш, арғулар тилидаги иккинчи шахс кишилик олмошининг белгиси -инг ўрнида -инг қўллаш ҳам кўпгина жойларда ҳозир ишлатилади: қочирдинг эмас, қочирдинг каби (солштириб кўринг: ДЛТ, II том, 131-бет).

Арғулар тилига онд бошқа хусусиятларнинг сақланиб келиши ҳам уларнинг энг қадимий қабилалардан бўлганини исботлайди.

Турк

Турк сўзи девонда баъзан кўпгина қабиладарнинг умумий исми сифатида қўллansa, баъзан тил хусусиятлари жиҳатдан бошқа қабилалардан фарқланувчи кичик бир қабила сифатида изоҳланади.

Ўғуз

Ўғуз қабиласи энг қадимий ва нуфузли қабилалардан бири сифатида Ўрта Осиё халқлари ва уларнинг тиллари тарихида алоҳида ўрин тутади. Шунинг учун унга тарихчи ва тилшунослар жуда илгарги замонлардан жиддий қизиқиб келадилар. Бу масала юзасидан муҳим илмий-текшириш ишлари бор. Айниқса, бу сўзнинг этимологияси устида жуда кўп олимлар текшириш олиб борганлар. Чунончи: В. Банг, В. Радлов, Л. Лигети, Н. Марквард, А. Н. Бернштам, Д. Синор, Г. Рамстедт, С. П. Толстов ишлари шу жумладандир. Бироқ бу текширишларда масала ҳануз тинчотса ҳолида қолган. Ҳатто ўғуз хон тўғрисида айрим уйдирма, афсоналар ҳам юзага келган. (Қаранг: И. Н. Березин, Равилуд дин, I том, 81-бет; Шажаран турк, қўл ёзма нусхаси; А. Н. Кононов Шажаран тарокима, 1957, 13-бет). Ўғуз қабиласи ҳақида «Равилуд сафо» ва Бичурин асарида ҳам маълумотлар бор. Лекин бу асарларда ҳам масала тўла-тўқис ёритилган эмас. Шунинг учун бу ҳақда етук тадқиқотчи М. Қошғарий маълумоти бениҳоят муҳимдир. М. Қошғарий ўз асарида бу сўзнинг этимологиясини аниқлашга уришган эмас. Бунинг жуда қадимги ота-боболарга

бориб тақалишини айтиш билан чекланган. Бундай чекланиш тасодифий эмас, албатта. Аксинча, бу ҳол ўғуз сўзининг шахс оти сифатида юзага келгани, сўнг маълум шароитда қабила номига айланганини аниқлаш чигал экани билан боғлиқдир. М. Кошғарий ўз асарида ўғузларнинг у даврда тутган мавқеи, тили, касбу кори, уруғ-аймоқлари, турар жойлари ва бошқаларни аниқ фактлар асосида мукаммал изоҳлаш билан чекланади. (Қаранг: ДЛТ, I том, 27, 30—31, 33, 35, 56, 59-бетлар).

Тот

Тот сўзи девонда баъзан уйғур, баъзан тожик маъносида учрайди. Бу сўз тарихий асарларда Ироқ ва Хуросонда ҳукм сурган сулола унвони маъносида ҳам учрайди.

Татар

Татарлар тарихий асарларда жуда эски халқлардан саналса ҳам, ўрта асрларда бу сўз мўғул сўзи билан бирга қўлланар эди. Шунингдек, бу сўз айрим тарихий асарларда у даврдаги бутун туркий халқларнинг этник термини сифатида ишлатилади.

Татар сўзи девонда бир неча ерда учрайди. Бу маълумотларда баъзи бир қарама-қаршиликлар ҳам бор. I-том, 30-бетда татарларнинг бошқа бир тили бўлса ҳам, туркчани яхши биладилар дейилса, I-том, 344-бетда татар турк қавмларидан бири деб кўрсатилади. I-том, 123-бетда татар чўллари уйғурлар яқинида деган маълумот бор. Қабилалар тартиб билан берилган жойда татар сўзи ябоқудан сўнг кўрсатилган. Татарлар ябоқулар билан қўшни туришини кўрсатувчи яна бир далил айрим хос сўзларда уларнинг шериклигидир. Масалан: тор сўзи — бошланғич давр қайинги (бу ҳақда ўз ўрнида тўла маълумот берилган) ябоқу ва татарлар сўзи деб кўрсатилади. (ДЛТ, III том, 109-бет).

Уйғур

Уйғурлар девонда 43 ерда тилга олинади. Маҳмуд Кошғарий қабилаларни бир неча ўринда баён қилади. Биринчи (ҳамма қабилалар кўрсатилган) ўринда (I том, 3-бетда) уйғурни зикр қилмайди, иккинчи ўринда (I том, 28-бетда) уларни жумул қабиласи билан тангут қабиласи орасида кўрсатади.

Уйғур девон маълумотида кўра, беш шаҳар: Сулми (буни Зулқарнайн бино қилган эди) Кужу, Жонқалиқ, Беш балиқ, Янги балиқдан иборат бир ўлканинг исмидир. Буларни Зулқарнайн турклар билан сулҳ қилганда қургандир.

Уйғур сўзи худ хўр (ўзи топиб ейдиган) сўзининг ўзгарганидир. Маҳмуд Кошғарий шундай изоҳлайди: Низомиддин Исрофил

Ўштон текин бинни Муҳаммад жақир Тўнқохон отасидан эшитган хабарини менга шундай сўзлади: Зулқарнайн уйгур вилоятига йўқиллашгач, турк ҳоқони унга тўрт минг кишини йўллади. Улар қалмоқларининг патлари худди ёввойи қушлар қанотидек эди. Улар ўқ отишга жуда моҳир эдилар. Орқадан ҳам олдиндан отиндай ўқ отар эдилар. Зулқарнайн буларга ҳайрон қолди. Инон худхуранд — булар ўз овқатларини ўзлари топиб еювчи, бировга муҳтож бўлмовчилар. Чунки ов булардан қочиб қутила олмайди. Қачон хоҳласалар, тутиб ейдилар демакдир. Сўнг ўлка Худ Хўр аталиб кетган, «ху» у га алмашган, Удхўр бўлган. Сўнгра яна ўшарган, уйғур бўлгандир.

Уйғурларнинг тили туркчадир. Лекин уларнинг яна бир тиллари бор. Узаро ўша тилда сўзлашадилар. Ёзувлари бу китоб бошида кўрсатилган 24 ҳарфлик ёзувдир. Лекин яна бошқа бир ёзувлари борки, девон ва китобларини у хат билан ёзадилар. Уйғурларнинг Кўл Билкаҳон исмли (Кўл каби ақлга бой) шоҳлари бўлган.

Уларнинг Беш балиқ, Беш шаҳар деган шаҳарлари жуда катта шаҳар эди, Янги балиқ деган шаҳарлари сўнгги вақтларда бино қилинган шаҳардир. Демак, уйғурлар анча шарқда яшар эдилар. Тубут, Қингут, Кужо, Ками, Талос, Букур, Турум шаҳарлари уйғур шаҳарларининг чегарасидир. Қингут, Кужо ва уйғурлар орасида Юлдуз кўл деган кўл бор.

Уйғурларнинг маҳсус сўзлари девонда жуда сийрақдир. Фақат уч ерда эсланади. Шунда ҳам орадаги қарама-қаршилиқ изоҳланади. Масалан: 1) чопилди (I том, 143-бет) — суюқ лой билан чапилди (ҳозир ҳам ўзбек тилида шу маънода қўлланади). Уйғур тилида бу сўз бўйнига урилди демакдир. (II т., 143-б.). 2) ит кишига чопти — ит кишига човит қилди (II т., 240-б.). Ҳозир ҳам ўзбек тилида шу маънода (уйғурчада гарданияга урди маъносига) дир. 3) ярмоқ (танга) — уйғурча яримок.

Басмил

Басмил сўзи девонда (I томнинг 28-30, 339, 382, 393-бетлари ва II томнинг 251-бетига) ясмил тарзида кўрсатилганки, бу — нотўғри. Бу сўзнинг ясмил эмас, басмил экани проф. С. Е. Малов томонидан унинг бир танқидий мақоласида исбот қилингандир (Записки востоковедов, т. III, 215-бет).

Басмилларнинг тил хусусиятларига келганда, Маҳмуд Кошгарий буларни қай, ябоқу, татарларнинг тилларидан бир мунча фарқли, деб кўрсатади. Девонда басмилларнинг тилига оид маълумотлар анчагина бўлса ҳам, уларнинг шаҳарлари, турмушларига оид маълумотлар жуда оздир. Лекин уларнинг ябоқуларга қарши жанглари тасвирловчи бир неча тўртлик бўлиб, бу тўртликларда улар жумул қабиласи билан иттифоқчи, жанговар қа-

била сифатида кўрсатилади. Басмиллarning шаҳар ва турмушига оид маълумотларнинг йўқлиги девон ёзилган пайтда улар мавқеининг пасайиб қолгани билан изоҳланади. Буни басмиллар ҳақидаги тўртликларнинг мазмуни ҳам тасдиқлайди. Тўртликларнинг мазмунидан шу нарса маълум бўладики, басмиллар ябоқуларнинг лашкарбошиси Арслонтегин (иккинчи хил айтганда, Бакабудараж)га қарши жанглар қилади ва бу жанглarning бирида Бакабудараж ўлдирилади. Девон учинчи томининг 263-бетидаги тўртликдан ябоқуларга Бакабудараж учун қасос олишга маслаҳат бериш, уларни шунга ундаш мазмуни англашилади. Бакабударажнинг анчагина бурун ўтган шахс экани тарихдан маълум.

Бу ҳам басмиллarning энг қадимий, эски қабилалардан эканлигини тасдиқлайди.

Кашмир

Кашмир, девонда кўрсатилишича, туркий халқлар қарамоғиди бўлган эски шаҳардир. Маҳмуд Қошғарий уни Сулаймон пайгамбар бино қилган деб кўрсатади. Лекин Кашмир турли даврларда турли давлатларнинг тасарруфида бўлиб келган.

Кашмир серсув, обод, йирик шаҳарлардан биридир.

Искандар Зулқарнайн

Искандар Зулқарнайн дунёда энг катта жаҳонгир сифатида машҳур шахсдир. Тарихий асарларда уни Улуғ Искандар, Искандар Румий, македониялик Искандар деб ҳам атайдилар. Лекин кўпинча ҳар томон (шарқ ва ғарб)ни эгаллаган улуғ шоҳ маъносидида Искандар Зулқарнайн исми билан юритилади. Тарихий асарларда уни Арастунинг (Аристотель) шогирди деб кўрсатадилар.

Навий асарларида Арасту (Аристотель), Афлотун (Платон) ва бошқа қатор файласуфлар Искандар Зулқарнайн саройида маслаҳатчилар сифатида тасвирланади. Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида ҳам бунга кенг ўрин берилади.

Аҳли вабар

Аҳли вабар деган сўзни биз шартли равишда кўчманчилар деб изоҳладик. Аслида булар шаҳар четида яшовчилардан иборат. Улар тил хусусиятига кўра, баъзан қипчоқларга, баъзан қарлук ва бошқаларга мос келади.

Маънодош сўзлар

Маҳмуд Қошғарий маънодош сўзларни чуқур изоҳлайди. Бунда у шу сўзларнинг асосий маъносини ҳам, кўчма маъносини ҳам кўрсатади.

Девондаги айрим сўзларда келган ب (б) товушини биз икки хил: б, н товушлари билан кўрсатдик. Бунда биз асосан ҳозирги талаффузга ва қисман «Қутадғу билик» нмлосига асосландик. Масалан, чуқурлик (ўра) маъносига асосланган *اوبرى* сўзини опрī (ўпри) тарзида олдик. Бунда биз шу ўзакдан келиб чиққан ҳозирги ўприлмоқ сўзига асосландик. Иккинчидан, бу сўз «Қутадғу билик» достонида ҳам шундай ёзилган:

Эзи, тоғ, ер, ўпри тушанди ёзиб
Этинди кўли, қоши кўк ол қазиб.

Афрасиёб

Маҳмуд Қошғарий девонда Афрасиёбни алп Эртўнга деб кўрсатса, «Қутадғу билик» автори Юсуф Хос ҳожиб Афрасиёб деб кўрсатади:

Бу турк беклариндан оти белгулук,
Тўнга алп эр эрди, қути белгулук.
Тожиқлар аюр они Афрасиёб,
Бу Афрасиёб олди элларни талоб

(«Қутадғу билик»дан).

Маҳмуд Қошғарий девон учинчи томининг 272-бетида тўнга сўзини изоҳлар экан, шундай кўрсатади: «Тўнга шер ботир, баҳодир, филни ўлдирувчи энг кучли ҳайвондир. Туркларнинг машҳур ботир хони Афрасиёбни Тўнга алп эр деб аташлари ҳам унинг шерга ўхшаш баҳодирлиги учундир». Демак, Афрасиёбни у даврда алп Эртўнга деб номлаганлари каби Тўнга алп эр деб ҳам аташар эдилар. Бу ҳол Маҳмуд Қошғарий билан Юсуф Хос ҳожиб маълумотлари ўртасида қарама-қаршилик йўқлигини тасдиқлайди.

«Равзатус сафо», «Тарихи мулуки Ажам»да Афрасиёб тўғрисида жуда кўп маълумотлар бор. Буларда у ғоят зolim подшоҳ сифатида тасвирланади. «Шоҳнома»да унинг. Зол ва Рустамлар билан кураши анчагина жойни ишғол қилади.

Навой Афрасиёб тўғрисида икки байт ёзиш билан чекланади:

Яна шоҳлиғ қилди Афрасиёб,
Вале қилди Эронни зулми хароб.
Замонида гар эрди обод кам,
Ани қўймади чархи обод ҳам.

(«Хамса»¹ дан).

Хулоса: тарихий асарларда Афрасиёб тўғрисида маълумотлар бениҳоят кўпдир.

Айрим манбалар уни афсонавий шахс деб кўрсатади: (Қаранг: В. В. Григорьев. Қараханиди в Мавераннахре, 14-бет); Қорахонийлар Эрон таъсири остида қолганлари учун ўзларини афсонавий Турон подшоҳига нисбат бериб, отини Афрасиёб деб юритадилар. Қолбуки, бу термин тамоман туркча эмасдир. (В. В. Бартольд, Ўрта Осиё турк тарихи ҳақида дарслар, 78-бет).

¹ Алишер Навоий, Хамса, 647-бет, ЎзССР ФА нашриёти, Тошкент, 1960 йил.

Девондаги маълумотлар Афрасиёбнинг тарихий шахс эканлигини тасдиқлайди.

Афрасиёб Афридун ёки Фаридуннинг Тур исмли ўглининг набираси Эшанг ёки Хушангнинг ўғлидир. Манучеҳр енгилгач, Манучеҳр ўғли Навзар дадасининг ўчини олиш мақсадида Афрасиёбга қарши жанг қилиб, енгилади. Афрасиёб Навзарга қарши махсус ҳозирлик билан жанг бошлайди. Навзарни ҳалок қилади ва бутун Эронни қўлда тутайди, ўн йиллаб қаттиқ зулм остида ҳукм юргизади.

Афрасиёбнинг марказий шахри Кошғар эди. Ҳавоси яхши бўлгани учун у донм шу ерда яшар эди. Қоз исмли қизи Қазвин ва Қум шаҳарларини бино қилган эди. Қорахонийлар чегараси ҳисобланган Қазвин шаҳрида Қоз ғоз ўйнар эди. Шунинг учун шу исм билан аталган эди. Қазвин — Қоз сўзининг қисқарганидир. Қум исмли шаҳарда Қоз ов қилар эди. У шаҳар серқум бўлгани учун овга мос эди. Ила водийсига оқувчи катта сувнинг Қоз суви деб аталаш сабаби ҳам Қоз у сув қирғоғига катта қалъа солгани учундир. Афрасиёб Бухтуннаسر ўғли Батзани шу қизи билан яширин алоқада бўлгани учун Жаруқ деган шаҳарга қамаган эди. Баъзилар бу шаҳарларни Афрасиёбнинг Марвий Шоҳижон деган ўғли бино қилган дейишади. Афрасиёбнинг Барсағон деган ўғли ҳам бор эди. Барсағон шаҳрини шу биво қилган эди. Маҳмуд Кошғарийнинг бобоси шу шаҳарда яшаган. Юнгу водийси Афрасиёб ўғли қурдирган Бормон шаҳрига оқади (III—VII. 27). Тарим сўзи Афрасиёб авлодидан бўлган хотинларгагина қўлланди (I том, 331-бет). Қотун сўзи Афрасиёбнинг қизларидан бўлганларнинг номидир (I т. 343-бет). Девонда Афрасиёб таржиман ҳолига оид бу маълумотлардан бошқа Афрасиёбга оид тўртликлар ҳам анчагина бор. Лекин улар девоннинг ҳар ерида, ҳар қайси жилдида чочиқдир. Парчалар Афрасиёбни моҳир жанговар сифатида таърифлайди. Жанглардаги қаҳрамонлиги, душманларга зарба беришдаги маҳорати, баҳодирлиги таърифланади, ва унинг ўлимига афсус баён қилинади.

Машҳур «Қутадғу билик» автори Юсуф Хос ҳожиб бошқа бир ерда Афрасиёбни ёлғиз қаҳрамонгина эмас, давлат идорасига маҳоратли билимдон тарзида сифатлайди. XI асрнинг зўр тадқиқотчи олимлари Маҳмуд Кошғарий ва Юсуф Хос ҳожибларнинг Афрасиёб ҳақидаги маълумотлари, шубҳасиз, ишончлидир.

Ҳоқония

Ҳоқония сўзи девонда бир неча ерда учрайди. Унда бу сўз давлат бошлиғи улуғ хон маъносидадир: ўғуз ҳоқони, тангут ҳоқони ва бошқалар. (Қаранг: девон, I том, 297-бет; III том, 117 ва 171-бетлар).

Афсуски, бу ҳақда янглиш қарашлар ҳам бўлиб келган. Проф. Кўпрўлузода бунини алоҳида бир қабила, балки бир қанча

шарқий гуруҳа қабилаларининг етакчиси сифатида изоҳлаган. (Қаранг: Ф. Кўпрўлузода. Илк мутаассуфлар, Истамбул, 149-бет) М. Ф. имзоли автор* бу ҳақда яна ҳам қўпол хатога йўл қўяди. У ёзади: Китобда асос ўлон лаҳжа муаллифинг ҳоқон туркчаси дедиги кошғар лаҳжасидир. (Миллий татаббулар, 1333 ҳижрий, 383-бет). Бу қараш тамоман хатодир. Бу қарашга кўра «Девону луғотит турк» фақатгина у даврда кичик бир шаҳар бўлган Кошғар шаҳари тилидан иборат бўлиб қолади. Ҳолбуки, девонда юқори Чиндан бошлаб бутун Ўрта Осиё доирасида яшовчи қabila ва халқ тиллари Баласоғун, Барсоғон, Шош, Қашмир, Хоразм, Сайрам, Ўзганд, Бухоро каби йирик шаҳарларда яшовчи халқлар тили ҳам кенг изоҳлаб берилган.

Проф. Фитрат бу фикрни яна ҳам бўрттириб изоҳлаган. У ёзади: «Маҳмуд Кошғарийга кўра ҳижрий бешинчи асрда турк тили кичкина қабилавий айирмаларга қарамай, асосан икки муҳим қўлга айрилган: биринчиси ўғузча туркча, иккинчиси ёлғиз туркча ёки ҳоқоний туркча ҳам дейилар эмиш. Маҳмуд Кошғарий девонда мана шу ҳоқоний туркчасини асос қилиб олган-да, жойи келгач, ўғузча сўзларни кўрсатиб, изоҳ қилиб борган. Унинг бу таснифи бу кун ҳам асос қилиб олиниши зарур»(?!). (Қаранг: Энг эски турк адабиёти намуналари, IV бет). Бу хил қараш икки жиҳатдан хатодир. Биринчидан, бу қарашда Маҳмуд Кошғарийнинг девондаги маълумотлари қўпол равишда бузилади. Девон маълумотларига кўра чигил, яғмо, тухси, аргу, баъзи қарлуқлар, баъзи уйғурлар каби катта нуфузли қабилалар тилларидан ташкил топиб, умумлашган бир тилни фақат саройда ва сарой доирасида яшовчи бир тўда одамларга нисбат бериб бузишдир. Иккинчидан, тилшунослик нуқтаи назардан халқ тили юзага келишида бирор уруғ, шаҳар тилига эмас, балки жамият ҳаётида алоҳида ўрин тутиб, ўзининг тил таъсирини кенг тарқатган етакчи қabila тилига асосланиш зарур бўлади. Бу хил қabila у даврда шарқда чигиллар эди. Девонда Қашқар, Баласоғун шаҳарларининг хос сўзлари лаҳжавий лексика ўрнида озчилик эди. Шунинг учун девонда ҳоқонлар фақат саройдагилардан иборат бўлган озчилик эди. Бу хил озчилик тилини етакчи деб кўрсатиш тилшуносликда қаттиқ қораланган ирқий назария асосида масалага ёндашиш, қўпол хатодир.

Қипчоқ

Бу кунги ўзбек тилида катта ўрин тутган қипчоқ қабиласи ҳақида «Девону луғотит турк»да кенг маълумот бор. Уларнинг хос шаҳарлари сифатида Тавар шаҳари ва Қашқар яқинидаги бир шаҳарча кўрсатилади. Тироз ёнидаги Қантуан шаҳари уларнинг чегараси дейилади. Қангли бу қабиланинг катталаридан бири сифатида берилган. Демак, бу қabila қачонлардир бу ер-

* Бу мақола авторни ҳам Кўпрўлузода бўлса керак.

ларда бошчилик қилган. Девонда У рон исмли икки қанотли кема улар томонидан ясалгани айтилади. Шунингдек, девондаги маълумотлар уларнинг чорвачилик ва боғчилик билан ҳам шугулланганини тасдиқлайди. Лекин уларнинг тили ҳақидаги маълумотлар девон ёзилган вақтда бу қабилла кучсизланиб, ҳар томонга тарқалиб кетганидан далолат беради. XI асрда бу қабиланинг тил хусусиятларига кўра уларнинг бир қисми ўғуз, бир қисми чигил ва бир қисми кўчманчиларга мослашган эди. Тарихий асарларда кўрсатилганидек, қипчоқ сўзининг ичи кавак деган маъноси девонда учрамайди. Лекин бу хусусда фақат уларнинг шаҳарларидагина яшайдиган бир ҳайвон тўғрисидаги маълумот характерлидир. Девонда кўрсатилишича, катта гавдали булан дейилган ов ҳайвони қипчоқ шаҳарларидагина яшар экан, холос. Унинг ичи кавак, учи осмонга қараган бир шохи бўлар эди. Қор, ёмғир сувлари унга тўпланиб қолар ва эркак булан урғочи буланининг шохидан ва урғочи булан эркакнинг шохидан энгашиб сув ичар экан. Қипчоқ сўзининг маъноси ҳақидаги тахминлар шу ҳодиса билан боғли бўлса керак.

Бархан

Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотларига кўра, Чин уч бўлимдан иборат эди:

1. Юқори Чин.
 2. Урта Чин.
 3. Қуйи Чин.
- Бархан Қуйи Чиндир.

Жумул

Жумул қабиласи ҳақида девонда маълумот оз. Жумуллар кўпроқ саҳрода яшар эдилар. Уларнинг тиллари ўзига хос эди. Басмиллар билан биргаликда қилган жанглари кўрсатувчи тўртликлардан уларнинг басмиллар билан ҳамфикр экани маълум бўлади.

Фарғона

Фарғона Туркистон чегарасидаги ўлкадир. Батлимус унинг жуғрофий мавқеини мукаммал кўрсатгандир. Фарғона мевага бой, тоғлари кўп ўлкадир. Унинг чўзиқ тоғларида олма, узум, писта, бодом ва бошқа мевалар, турли хил хушбўй ўсимликлар, гуллар, райҳонлар кўпдир. Хушқаво, сермеваликда тенги йўқдир. У жуда кенг, сер қишлоқдир. Бундай серқишлоқ ўлка Мовароуннаҳрда йўқдир. Одам кўпчилигидан, экин ва чорванинг мўллигидан қишлоқлар кенгайиб, катталашиб кетгандир.

Қишлоқларга бориш учун бир кўниб бориш шартдир. У ерда етишган олимлар ҳам кўндир. Сўнги вақтларда Дамашқда туриб қолган зўр олим, донгдор устод Хожиб Бинни Молик Бинни Эркин фарғоналик олимларнинг биридир. (Муъжамул булдон, 6-жилд, 364-бет.)

Қирғизлар

Девонда қирғизлар бир неча ўринда тилга олинади. Улар баъзан яғмолар ёнида кўрсатилса (I том, 3-бет), баъзан татар яқинида кўрсатилади (I том, 28-бет). Қирғизлар бир қабила туркий халқлардир (I том, 381-бет). Уларнинг тиллари ёлғиз туркча эди (I том, 30-бет). Бироқ девонда қирғизлар тилига доир маълумот бошқа қабилаларга нисбатан оздир. Ҳолбуки, тарихий манбалар қирғизлар ҳақида жуда кўп маълумот беради. Уларни энг қадимги ва энг катта нуфузли халқ сифатида танитадилар. Масалан: Култагин обидасида баъзан қирғизлар шарқда энг нуфузли халқлар қаторида кўрсатилса, баъзан у вақтлардаги қабилавий жангларда иштирокчи сифатида кўрсатилади ва баъзан уларнинг хонларига ҳужуми эсланади, уларнинг турар жойларини Кўкман тоғининг қуйсида кўрсатилади.

Қирғизлар ҳақида Муъжамул булдон маълумоти алоҳида муҳимдир. Муъжамул булдон III асрнинг 1-ярмида Бухородан Чинга қадар саёҳат қилган Абудалф асаридан маълумот беради: Асар Бухоро билан Чин оралиғидаги ҳамма қабилалар ҳақида кенг маълумот беради. Бу асарнинг лотинча таржимаси арабча тексти билан бирликда босилгандир. Асарда қабилаларнинг турар жойлари, қабилалар ишлари ҳақидаги маълумот девон маълумотига жуда яқиндир. Қирғизлар ҳақида у ерда шундай ёзилган: Сўнгра биз «хирхиз» дейилган бир қабилага бориб етдик. Улар тарик, гурунч ва туянинг гўшtidан бошқа (қора мол) урғочи қўй, эчки ва бошқаларнинг гўшtlарини ейдилар. Уларнинг алоҳида тутган йўллари, фикрлари, ёзувлари ва ибодатхоналари бор. Улар чироғларни ўзи ўчмагунча ўчирмайдилар. Уларнинг қофиялик сўзлари бор, олдиларига хушбўй нарса қўйиб, номоз ўқиш вақтларида уни ўқийдилар. Уларнинг бир йил ичида бир неча байрамлари бор, нишонлари кўкдир, жануб томонга қараб номоз ўқийдилар. Кўкдаги Зуҳал, Зуҳра (Венера) ва Сатурн юлдузларини ҳурматлайдилар. Аммо Миррих (Марс) юлдузини ёқдирмайдилар, уни наҳс деб ҳисоблайдилар. Уларнинг мамлакатларида йиртқич ҳайвонлар жуда кўпдир. Уларда кечасини ёритадиган бир тош бор, шунинг учун чироққа эҳтиёжлари бўлмайди. Бу тош уларнинг мамлакатларидан бошқа жойда бўлмайди. Уларнинг барча бўйсунган бир подшолари бор. Унинг олдида қирқ ёшдан ўтган кишидан ташқари бирор киши ўтирмайди. (Муъжамул булдон, 5-т., 411-бет).

Тошкент

Тошкент Мовароуннаҳрнинг энг қадимий шаҳарларидан биридир. Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома»сида Рустам билан Ашқабул жангини тасвирлар экан, Тошкент камони ишлатилгани тўғрисида ёзади:

بمآيد چاچي كمانرا بدست
ستون كرد جب راوخم كرد راست
بچرم كوزن اندرا آورد بشمت
خروش از خم چرخ چاچي بخو است
Шоҳнома, Қўлёзма, II 171-б.

Бу факт Тошкент жуда қадим замонлардаёқ ўз махсус жанг қуроолларига эга бўлганини исботлайди. Уқчи маҳалласининг эскилиги ҳам шунини тасдиқлайди. «Шоҳнома»да Тошкент Чоч тарзида берилади.

Маҳмуд Қошғарийнинг девонида Таркан деб кўрсатилади ва шундай изоҳланади: Таркан — Шошнинг исмидир. Асли Тошкент, Тош шаҳри демақдир. (I т. 369-бет).

Демак, Маҳмуд Қошғарийга Тошкент ва Шош вариантлари маълум эди. Тошкент сўзининг этимологияси тўғрисида жуда кўп олимлар ёзган. Фикримча, араб манбаларида Шош, тожиқ манбаларида Чоч, турк манбаларида Таркан деб юритилган.

Қарлуқ

Қарлуқлар туркларнинг бир тури бўлиб, вабарлилар (кўчманчилар) ва ўғузлардан бошқадир. Улар аслида туркманлардандир.

Маҳмуд Қошғарий қабилаларни баён қилган махсус фаслда қарлуқларни кўрсатмайди. Лекин қарлуқ девонда тўққиз ерда учрайди: I том, 370, 381, 390, 393-бетлар; II том, 7, 220-бетлар; III том, 80, 259, 264-бетлар.

Бу ўринларда келтирилган маълумотлар уларни етакчи қабилла тариқасида эмас, аксинча, бошқа қабилаларга тобе, иккинчи даражали қабилла, туркманларнинг бир тоифаси сифатида кўрсатади. Девонда қарлуқларнинг Чўғилан деган бошлиқлари исмидан бошқа бир муҳим маълумот учрамайди. Уларнинг махсус шаҳарлари ҳам кўрсатилган эмас. Тил жиҳатдан қарлуқларнинг бир қисми ўғузларга, бир қисми яғмо, чигилларга қўшилиши мумкин. Тарихий асарларда қарлуқлар номи бошқа қабилаларнинг номларига нисбатан машҳурроқ эканлигини назарга олсак, уларнинг илгарилари машҳур бўлгани ва девон ёзилган даврда иккинчи даражали қабилаларга бирикиб кетгани англашилади. Тил хўсусиятлари жиҳатдан девонда берилган маълумотлар шунини кўрсатади.

Самарқанд

Самарқанд шаҳри энг эски ва энг обод шаҳар сифатида жуда машҳурдир. У энг қадимги араб манбаларида, форс тарихларида кенг изоҳлаб берилган. Батлимус ва бошқа жуғрофия олимлари бу шаҳарнинг жуғрофий мавқеини ва унинг хушҳаволиги, кўркем манзараларга бойлиги, сермевалик хусусиятларини мукаммал изоҳлаган эдилар.

Бу шаҳар ҳақида жуғрофия олимларидан Абу авн Ёзади: Самарқанд тўртинчи иқлимда узун саксон тўққиз ярим даража, эни ўттиз олти ярим даражадир. Африқис бинни Имраҳа Самарқанд устида катта тортишувлар бўлгани ва бунинг натижасида унда юзага келган турли хил ўзгаришларни кенг изоҳлаб берган.

Маҳмуд Қошғарий маълумотига кўра, Самарқанд энг эски шаҳардир. VII асрлардаёқ бу шаҳарда халқ гавжум эди. Ҳар хил касб аҳллари бор эди. X асрларда суғдоқлар Баласоғунга шу ердан кўчиб бордилар. Унинг асл номи Самизканд — Катта шаҳар демакдир. Маҳмуд Қошғарий уқтиришича, бу шаҳарнинг туркий халқлар томонидан бино қилинганига, бу ҳақдаги бошқа хил қарашлар хато эканига шу номнинг ўзи далилдир.

Барсағон

Маҳмуд Қошғарий бу шаҳарни XI асрдаги катта савдо-сотиқ марказлари бўлган Қошғар, Арғу, Жикил каби шаҳарлар билан тенг қўяди. Ҳатто унинг «Қарасағир» деган райони ҳам катта жой сифатида машҳур эди.

Маҳмуд Қошғарий изоҳига кўра, уни Афрасиёбнинг ўгли бино қилган.

Маҳмуд Қошғарий ўзининг отаси шу ерда туғилганини уқтиради.

Девонда бу шаҳар халқи тилига доир кўпгина маълумотлар берилган. Чунончи: у шаҳар халқлари *буддой* сўзини *будгой* тарзида талаффуз қилишларини, бировнинг у шаҳар халқи эканини шу сўз билан синаб билиш одатларини баён қилган. Маҳмуд Қошғарий бу шаҳар Уш шаҳрининг қаршисида эканини, у билан Уш оралиғида Бадал арт деган жой — қишлоқ борлигини кўрсатган.

Лекин девонда барсағонликларни бахилроқ деб камситилган парчалар ҳам бор.

На узбекском языке

МАХМУД КАШГАРСКИЙ

ДИВАН ЛУГАТ-АТ-ТУРК

Перевёл и подготовил к печати

САЛИХ МУТАЛЛИБОВ

Нашриёт редактори *Б. Сайимов*

Рассом *В. Тий*

Техредактор *Э. П. Горькован*

Корректорлар *Ҳ. Саъдуллаева, Р. Қўчқортоева* ва *М. Саидова*

Р08017. Босмига рухсат этилди 27/IV—60 й. Қоғоз $60 \times 92^{1/16} = 15,625$.
Қоғоз — 31,25 босма л. Нашриёт л. 26,85+(1 вкл.) Тиражи 3000.
Баҳоси 16 с. 75 т. Муқоваси 2 с.

ЎзССР Фанлар академияси нашриётининг босмахонаси. Хоразм кўчаси, 9.
Тошкент, 1960 й. Заказ № 81. Нашриёт адреси: Куйбишев кўчаси, 15.